

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЛЕВ ОКИНШЕВИЧ

**ЦЕНТРАЛЬНІ УСТАНОВИ
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
XVII—XVIII СТ.**

Ч. II.

РАДА СТАРШИНИ

У КИЄВІ — 1930

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЛЕВ ОКИНШЕВИЧ

ЦЕНТРАЛЬНІ УСТАНОВИ
УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
XVII—XVIII СТ.

Ч. II

РАДА СТАРШИНИ

ОКРЕМЕ ВИДАННЯ ВИП. VIII ПРАЦЬ КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ
ЗАХІДНО-РУСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

У Києві—1930

Бібліографічний опис цього видання
зміщене в „Літописі Українського Друку“
„Картковому реєртуарі“ та інших похав-
чиках Української Книжкової Палати.

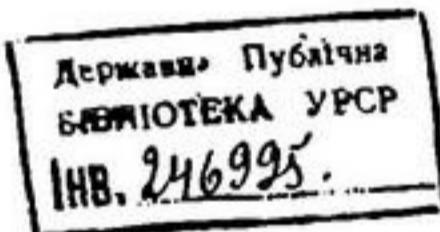
2. 658.

В30/911/2

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
акад. О. Корчак-Чепурківський.

2526 87-11-22

Київський Міськліт № 232, 1930.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9)
Зам. № 712. — 100 прим. 20 арк.

В С Т У П.

Оцю монографію, що її подаю на суд читачеві, я називаю другою частиною „Центральних установ України-Гетьманщини“. Перша частина цієї теми — це моя праця про „Генеральну раду на Україні-Гетьманщині“, яку надруковано у вип. VI „Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права“. Окремою відбиткою, числом 100 прим., ВУАН випустила цю роботу саме під назвою „Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. ст. Частина I. Генеральна рада“. Обидва ці досліди мають становити окремі ланки загального досліду про центральні установи Гетьманщини, а з другого боку — мати й самостійне значення, як характеристика окремих центральних установ, до того ж таких, що їх ще не торкалося перо дослідника.

В основу цієї роботи покладено дві мої статті. Перша з них — „Рада старшинська на Гетьманщині“ — надрукована в кн. IV „України“ за 1924 рік. Друга — Генеральна старшина на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. ст.“ вийшла у вип. II-му „Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права“. З них стаття в „Україні“ є невеличкий побіжний нарис, що на неповному аркуші друку підсумовував попередні висновки з дослідження інституту старшинських рад. Певна річ, що цей нарис був лише канвою для теперішньої праці, ширшої не тільки щодо озброєння актовими матеріалами, а й своєю загальною спрямованістю і тематикою. Друга праця — про генеральну старшину — вийшла вже в ширшому вигляді і в формі не попереднього сумарного нарису, але як дослідча вже робота. Фактичний матеріял, що на ньому її збудовано, великою мірою увійшов у цю мою роботу, в розділах про окремі уряди гетьманських радників. Але треба сказати, що ці розділи я написав заново, дещо переробивши самий спосіб і порядок викладу, додавши багато нових матеріалів, здобутих під час моїх архівних розшуків останніми роками. Смію думати, що зміст цих розділів багато в чому змінився, і це, а так само потреба дати в цій монографії по змозі повний огляд діяльності ради старшинської і окремих її членів, що являли собою постійних радників — цілком виправдує ті розділи в цій монографії.

Як і праця про генеральну раду, праця про старшинську раду стосується до доби Гетьманщини, тобто починає з 1648 р., з козацької революції, що вивівши Україну із стану польської провінції, надала їй своєрідних держав-

1. Эбірник праць зах.-рус. та укр. права, в. VIII.

них рис та привела до своєрідної її історії в другій половині XVII й трьох четвертях XVIII ст. В окремих розділах я пробую вивести генезу тих чи тих явищ із доби перед 1648 р., перед державною, так скажу, дебою.

Ряд розділів моєї праці є до певної міри описові. Я гадаю, що це доконечна ознака такого досліду, який трактує про явище, в науці цілком не з'ясоване. Як таке воно потребує опису й то по змозі якнайповнішого. Саме ця причина — робота на незораній ниві — привела й до другої ознаки монографії — до численних і частих цитат із актів і перводжерел. Призвела — бо звістки про раду старшинську наведено вперше у дослідчій роботі, чимало їх узято до того з джерел архівних, що з ними обізнаний лише автор цієї праці. За такого стану цитати дають змогу читачеві й критикові легко перевірити авторові висновки. Крім того, взагалі треба думати, що цитата з актів в історичному досліді є явище не тільки нормальне, а й бажане. Все кінець-кінцем залежить від уміння поставити їх найдоцільніше й супроводити, пояснити та доповнити думками й висновками автора досліду. Мені не доводиться судити, чи вдало з цього погляду виконано це завдання в моїй праці...

Як я вже зазначив, oprіч друкованих матеріалів у праці моїй використано й ряд архівних джерел. Крім київських рукописних фондів, мені доводилося використовувати й матеріали московського „Древлехранилища“ (колишні архіви Міністерств юстиції та закордонних справ), рукописної збірки Маркевича, Харківського центрального історичного архіва, деяких книг Чернігівського краєвого архіва. Деякі з цих матеріалів, що пояснюють ті чи ті сторони моєї теми, я подаю в додатках до цієї книжки. Треба сказати, що розкладаю я ці додатки не за темами — це не зручно з того погляду, що чимало їх стосуються до кількох сторін монографії, — а за їхньою хронологією, тобто за ознакою невтральною.

Розділи своєї праці я подаю у такім порядку. За розділами про називу інститута й про термін його зборів йдуть відповіальні частини про склад ради старшинської і про організацію та порядок її зборів. Після цього йдуть юридичні огляди окремих сторін компетенції інституту та розділ, що відзначає відміни в компетенції окремих видів цієї установи. Далі переходжу до характеристики діяльності окремих членів ради старшинської — а саме окремих радників із генеральної старшини. По цьому йдуть частини, що з них перша характеризує цілий інститут, якою юридичну установу, за нею дано спробу соціологічного характеру (мені доводиться зробити наголос саме на слові спроба, бо своєрідне становище ради старшинської чимало заваджає ув'язати її з установами однакового типу), історичний нарис розвитку, змісту діяльності і класової ролі інституту та, нарешті, — оцінка і критика літератури питання. За попереднім планом мав бути ще розділ, де б характеризувалося способи й форми оплати діяльності генеральних урядів та надавання їм маєтностей на ранг. Але це питання випадає з загальної теми про раду старшинську й надто вже її у всякім разі спеціалізує, — тому я відклав його для самостійного нарису у своїх дальших роботах.

Не можу не сказати про свою спробу в цій роботі відійти від стереотипних методів старої науки історії права, що до них ставлюся критично. За такий відхід уважаю запровадження розділу порівняльно-соціологічного і, зокрема, розділу про історичний розвиток і класовий зміст діяльності інституту. Цей розділ, що характеризує розвиток старшинської ради на фоні економічних змін та класової боротьби на Україні XVII—XVIII ст., за завданням автора є в праці основний, а інші супроти нього є до певної міри допомічні. В них автор намагався також одійти від юридичної догматики можливою періодизацією викладу, поділюючи його на окрему характеристику XVII ст.— доби консолідації української старшинської держави—та XVIII ст.— доби України, як автономної шляхетської провінції імператорської Росії та в самих цих межах розкладаючи матеріали за хронологічним порядком.

Не авторові судити, чи він досягнув цих своїх завдань, але він чекатиме на вказівки в критичних оцінках, що, слід думати, відіб'ються на шуканнях нових шляхів і працях із нової методології в історії права.

Закінчуючи цей вступ, уважаю за свій обов'язок широ подякувати за допомогу і поради, за дружню підтримку, що їх мав від багатьох наукових і архівних робітників. Ця допомога мала позитивно відбитися на різних частинах цієї праці.

I.

Назва інституту.

В першому розділі в коротких словах скажу про назву інституту, що його досліджую. Як побачить читач із дальнього тексту, я скрізь називаю його „рада старшини“ чи „рада старшинська“. Першою формою назви й названа ця робота. Які ж підстави для цього і як звалася установа в часи свого існування? Звалася по-різному. Річ у тім, що установи давньої доби раз-у-раз не мали точної, цілком зафіксованої назви і часто про них згадувалося в реченнях і формах описового характеру. Я нагадаю тут хоч би боярську думу князівської доби, яка, як відомо, звалася по-різному й самий термін „боярська дума“ не є автентична назва інституту.

Так було і з радою старшини. На жаль, треба відзначити, що документи про її існування найліпше й найбільше збереглися в архівах Росії. До того ж трохи не завсіди це або акти російські, або переклади російською мовою актів українських. Отже за таких умов ще важче виявляти і встановлювати назву інституту, і раз-у-раз доводиться при цьому робити переклад знов на українську мову.

Дуже часто інститут називають описово: приміром, за характером його чинності чи за наслідком її. Російські документи часто називають збори ради старшини діесловом, що визначає її діяльність. Вони кажуть, що зберуться полковники й старшина й „стануть думати“ про певні державні справи¹) або, як факт минулого, що „гетманъ де учель думать съ полковники“²)... „Думать“ в російській мові того часу значило й обмірковувати й ухвалювати; адже саме цим діесловом здебільшого визначали діяльність російської тогочасної установи „боярської думи“. Інколи висловлюються діесловом, що визначає категоричніше саме ухвалу ради: прим., „полковники приговорили“³), себто знову таки обміркували й ухвалили, з наголосом на останньому. З другого боку наголос на обмірковуванні має діеслово „совѣтовать“ — радитися. Наприклад, „совѣтовалъ“ з російським окольничим Неплюевим „при бытности войсковые Генералные старшины“ в березні 1688 р. гетьман Мазепа⁴).

З цього діеслова російські діячі, що провадять зносини з Україною-Гетьманщиною, та російські перекладачі українських документів виводять речівник

¹) А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VIII, с. 355. ²) Ibidem, т. X, с. 116. ³) Ibidem, т. XV, сс. 349—350. ⁴) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л.л. 106—108.

„совѣтъ“, що вже може виявляти і акт наради — чинність установи — і саму установу. Отож, прим., у листопаді 1668 р. наказ Дорошенків складено „по совѣту старшини“¹), лист до царя в листопаді 1677 р. Самойлович пише за „общимъ совѣтомъ старшины“ генеральної²), в лютому 1690 р. генерального суддю Вуяхевича делеговано до Москви „по общему нашему гетмана, старшинъ, полковниковъ и всего войска Запорожского совѣту“³)...

Російське слово „совѣтъ“, „совет“ є переклад українського слова „рада“. Так, як відомо, і перекладають назву установи наших днів, „совет“ — „рада“ (Рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Так перекладали і в XVII ст. На Україні нашу установу звали „рада“, з відповідним означенням раз-у-раз „рада старшини“ чи описово „рада з старшиною“ тощо. Отож р. 1669 навесні, скликавши в Корсуні „всю старшину свєю тогобочную, чинилъ зъ оною раду“ гетьман Дорошенко⁴). У того ж Дорошенка перед тим р. 1666 в лютому під Лисянкою „с старшиною була рада“⁵). Року 1668 згадується „вся рада старшини“ гетьмана Дорошенка (тут уже відтінок установи, а не її чинності: документ каже, що Григорій Дорошенку „брать его гетьманъ и вся рада старшини въ Переяславль ъхать ему не велѣли“⁶). Року 1671 в листопаді гетьман Многогрішний ухвалює певну постанову „за радою всій старшини“⁷). Року 1675 вказується, що Дорошенко піддавсь Туреччині „съ общіе рады всій старшини“⁸)... Цей термін найчастіше (якщо взяти на увагу, що „совѣтъ“ в російських актах є переклад „ради“) вживалося, і він найзручніше визначає зміст цього інституту як установи. Отож я його й приймаю як назву її. Незначна відміна його, яку я допускаю, — це назвати установу „старшинська рада“.

З „радою“ межує термін „обрада“. Його вжито р. 1669, коли А. Дорошенко писав до Харкова про те, що бажання його брата гетьмана бути в протекції Москви ухвалено „зъ обради всій старшини войска Запорожского“⁹). Від слова рада інколи роблять відповідні діеслови — радитися, „урадитися“¹⁰).

Характер і порядок зборів, що відбулися в закритому приміщенні, дають підставу в січні 1654 р. боярінові Бутурлінові назвати раду старшини „тайной радой“¹¹): На Україні її так не звали.

Рада старшини нагадувала чужоземцям аналогічні установи в інших державах. Росіянам вона нагадувала „боярську думу“. Отож, ототожнюючи ці установи, російські посланці інколи називають раду старшини „думою“, перекладаючи цим український термін й вказуючи разом із тим російським читачам їхніх справозтань і повідомлень на зміст і характер установи (що менше

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 115. ²⁾ Ibidem, т. XIII, с. 333. ³⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. V, с. 47. ⁴⁾ Літопис С. Величка, т. II, с. 222, К. 1851. ⁵⁾ Додаток № 2.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 244. ⁷⁾ Ibidem, т. IX, с. с. 451—452. ⁸⁾ Ibidem, т. XII, с. 375.

⁹⁾ Ibidem, т. VIII, с. 35. ¹⁰⁾ Літопис С. Величка, т. II, с. 222.. ¹¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 217—218.

був би зрозумілій, коли б точно перекласти словом „совѣтъ“). Так В. Унковський у своїм „статейномъ спискѣ“ в жовтні 1650 р. каже про те, що „будеть у гетмана съ полковники и съ старшинами нынѣ дума“¹⁾). Інакли ж раду зближають з польською установою — з соймом (мабуть найскорше це було, коли мова мовилася про широкі старшинські з'їзди до гетьмана). Так про „съѣздъ на сойму“ старшини є згадка ще у травні 1649 р.²⁾). Але тут, як видно, мова йшла про полкову старшинську раду. У квітні 1650 р. козацькі посланці до Москви надіслані були „с сойму ис Києва“³⁾). Року ж 1656 в жовтні київській російській владі „вѣдомо... учинилось, что у гетмана Богдана Хмельницкого въ Чигиринѣ съ полковники и со всѣми начальными людьми былъ сеймъ“. Про це свідчив і Остап Виговський — батько Ів. Виговського: „...учинили сеймъ“, казав він⁴⁾). Він же в травні 1657 р. казав про те, що гетьман „велѣль послать по всѣхъ полковниковъ на сеймъ“. Але — це дуже прикметно — тут же подає і козацьку українську назву установи: „и учинили раду“ далі каже він⁵⁾).

Окрему назву мали широкі збори ради старшини до гетьмана по святах. Російські акти звуть їх „съѣздами“⁶⁾), дослівно перекладаючи українське „з'їзди“⁷⁾). Але і ці з'їзди раз-у-раз описово називаються, як гетьмана „зо всею старшиною войсковою“ збори, що винесли „постановленье“⁸⁾), або сказано, що гетьман „съ Старшиною Генеральною, Полковниками и знатными войсковыми товарищами помыслили и посовѣтовали“⁹⁾).

У XVIII ст. назва „рада“ позолі зникає. Але на те тільки, щоб під впливом російської мови й російської термінології замінитися все на той самий „совѣтъ“ — дослівний переклад українського терміну. Отож, прим., в інструкції Наришкіну пропонується стежити, щоб гетьман керував країною „съ совѣту и согласия Генералной Старшины и полковниковъ“¹⁰⁾), р. 1764 Генеральна Канцелярія казала, що полковники „собираются къ гетману и призываются эъ старшиною на совѣтъ“¹¹⁾)... Для ширших зборів, що замінили собою колишні з'їзди XVII ст., інакли тепер уживають російський термін „собраніе“¹²⁾).

¹⁾ Ibidem. Додаток до т. VIII, с. 355. ²⁾ Ibidem, с. 294. ³⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Русі, т. IX, ч. I, с. с. 41—42. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. с. 551—553. ⁵⁾ Ibidem, с. с. 555—556. ⁶⁾ Ibidem т. XIII, с. с. 465—466, рукописи Судівника № 97, V, с. 4, тощо.

⁷⁾ В. Мякотинъ, Очерки соц. истории Малороссии. Русск. Записки, 1915, № 5, с. с. 169—170.

⁸⁾ Акты Зап. Россіи, т. V, с. с. 189—190. ⁹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій. Источники, ч. II, с. с. 5—6. ¹⁰⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 95/1822. Малор. Експ. Сенату, л. л. 6—7.

¹¹⁾ М. Е. Слабченко, Малор. полкъ въ адмін. отношениі. Додаток № 1, с. с. 329—330.

¹²⁾ Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, т. I, с. с. 311—316.

II.

Час зборів старшинських рад. З'їзди на Різдво-Водохрещу й на Великдень у XVII ст. Нерегулярні збори у XVIII ст.

Мета цього розділу — відповісти на питання, чи мали збори й засідання ради старшин фіксований певний час чи, навпаки, були вони нерегулярні. Тут, у відповіді на цю проблему, доведеться дати й дві відповіді: лише збори старшинської ради до гетьмана на свята були регулярні, інші відбувалися в різні доби року, залежно від потреби в них. В розділі про склад ради старшин читач побачить, що існувала певна окрема форма зборів ради старшини — це з'їзди старшини до гетьмана з привітанням по великих святах. Цей розділ я присвячує переважно з'ясуванню терміна цих старшинських з'їздів. Але тут треба завважити, що інші відомості про старшинські ради, де не відзначено, що це є з'їзди старшини по святах, як побачить читач, передивившись у дальших розділах цієї праці дати рад старшини, все ж таки здебільшого стосуються до місяців грудня — січня, березня — квітня, восени — жовтня. Якщо мати на увазі, що з'їзди старшинські були на Різдво-Водохрещу (отже грудень — січень), і на Великдень (здебільшого березень — квітень), то це буде свідчити за те, що раз-у-раз і тут ми маємо найімовірніше справу із з'їздом старшинської ради. Тільки засідання колегії генеральної старшини — постійних і повсякчасних гетьманських радників — були, ясна річ, у різні часи. Цілком можливо, що такі засідання були щоденні. Адже року 1707 після того, як гетьман радився з царем: „ми, — каже П. Орлик, — старшина енералная по обыкновенію въ свое время того жъ дня до его пришли“¹)...

„На свята Різдва й Великодня військова старшина з усієї Малоросії з'їздилася до Батурина на поклін гетьманові“, — писав О. Лазаревський²). Такі з'їзди справді відбувалися на Різдво (й Водохрещу) і на Великдень.

Ряд даних свідчить, що вони відбувалися на Різдві і близькій до Різдва Водохрещі. Такі з'їзди відбуваються вже на початку історії Гетьманщини. Адже року 1653 ми маємо такий з'їзд старшин „на Йордан“³). Самовідець згадує про такий з'їзд р. 1668, коли „о Богоявленії з'ехалися усь полковники в Гадячое, и гетманъ, Бруховецкій учинилъ раду с полковниками, судьями и усею старшиною“⁴)... Це була рада на Водохрещу. На початку 1671 р. „гєнваря въ 1-м і въ 6-м числах обозной, судьи, ясаулы, полковники, и сотники, и атаманы, и казаки, і войты, и бурмистры, і вся старшина в Батурин съѣзжались и была у них рада“⁵)... Отже збиралися на новий рік та на Водохрещу. А втім, радилися і в інші дні — „в гєнварѣ в розных числах“, —

¹) Лист Орлика до Ст. Яворського. Основа 1862, № 10, с. 9. ²) Очерки малор. фамилій — Р. Архівъ. 1875, кн. I, с. 450, прим. 1. ³) Акад. М. Грушевський — Історія України-Руси, т. IX, ч. 1, с. 471. ⁴) Лѣтопись Самовидца, с. 98. К. 1878. ⁵) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 9. Малор. Приказа, л. л. 235—236.

каже той самий документ. Інший акт вказує, що ця рада була й на Різдво (1670 р.): „у гетмана били изо всѣхъ городовъ полковники, съѣзжались къ гетману поздравлять съ праздникомъ Рожествомъ Христовымъ”¹⁾.

Восени р. 1673 гетьман Самойлович відкладав розв'язання справи Ст. Куницького „доколъ всѣ полковники, какъ у насъ обыкновеніе, въ Крещеніе Господне съѣдутца”²⁾). Перед тим у січні 1673 р. той самий гетьман сповіщав, що царська грамота „предъ всѣми полковники и передъ иными многими начальными войсковыми людьми, нынѣ между празниковъ въ Батурина будучими, была чтина”³⁾... Рада старшини відбулася, таким чином, „между празниковъ”, тобто поміж Різдвом 1672 р. та Водохрещею р. 1673. На Різдво ж р. 1672 була рада старшинська і на Правобережній Гетьманщині. Тут „къ измѣннику къ Петрушкѣ Дорошенку въ Чигиринъ изо всѣхъ черкасскихъ заднѣпрскихъ городовъ на Рожество Христово прїїзжали полковники казацкіе и старшина поздравлять для праздника”⁴⁾... У лютому наступного 1674 р. посланець гетьмана Самойловича свідчив у приказі „Малые Росіи”, що „у Дорошенка де была рада послѣ Рождества Христова, а на той радѣ били всѣ полковники”⁵⁾). Восени 1676 р. посланець Самойловичів ствердив у Москві, що справу Рославця-Адамовича розглянатимуть „послѣ Рождества Христова, какъ съѣдутца въ Батурина старшина и полковники”⁶⁾.

Року 1677 з'їхалися „предъ Богоявленіемъ Господнимъ вся старшина войсковая... и мѣская, по древнему... обычаю войсковому”⁷⁾... У грудні 1678 р. Самойлович чекав „съїзду... старшины и полковниковъ, которые вскорѣ близъ приходящихъ празниковъ Рождества Господня въ Батурина съїдуться”⁸⁾... Перед тим був з'їзд у грудні 1677 — січні 1678 р.: гетьман Самойлович виправдувався, що не вислав хліба до Чигирину тим, що це „не за чѣмъ инымъ учинилось, токмо за тѣмъ, что по праздникъ Рожественскому въ двѣ недѣли указъ его великого Государя присланъ ко мнѣ (тобто на Водохрещу. Л. О.) въ самый съїздъ войсковой старшины, при мнѣ пребывающей”⁹⁾.

Року 1681 був з'їзд ради старшини під час „праздника Рождества Христова”¹⁰⁾. 1688 р. чернігівський полковник „на обыкновенный празнишный съїздъ... из своего дома от'ехал”¹¹⁾). Року 1689 Мазепа хотів скаржитися на колишнього Переяславського полковника Дмитрашку-Райчу „на Рождественскомъ съїздѣ старшинъ и полковникамъ”¹²⁾). Розв'язати питання про оренди на шинки проектувалося в тому ж 1689 р. „во время с'езду старшины и полковниковъ и знатныхъ войсковыхъ товарищѣй в Батурина о празднике Рождества Христова”¹³⁾ 28, січня р. 1704 гетьман Мазепа писав цареві, що

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 609.

²⁾ Ibidem, т. XI, с. 335.

³⁾ Ibidem, с. 119.

⁴⁾ Ibidem, с.с. 152—153, також с. 180.

⁵⁾ Ibidem, с.с. 377—378.

⁶⁾ Ibidem, т. XII, с. 811.

⁷⁾ Ibidem, т. XIII, с.с. 5—6.

⁸⁾ Ibidem, с.с. 761—762.

⁹⁾ Ibidem, с. 525.

¹⁰⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 5978/167 Малор. Приказа,

л. л. 1—2.

¹¹⁾ Ibid., Малор. Справи М-ва Закорд. Справ 1688 р. № 2.

¹²⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV. с. 1104.

¹³⁾ Рукописи Судівника, № 97, ч. V, с. 4.

розслідування судової справи, яке переводили генеральний суддя Кочубей, писар Генерального Суду Савич та глухівський сотник Туранський, ще не закінчене, бо „за наступлениемъ дня празника Рождества Христова, для отправления оных, оттоль в домаы свои ко мнъ приѣхали... Приїхали вони не тільки святкувати „в домахъ своихъ“, але переважно для участі в раді старшини, що на ці різдвищі свята засідала у гетьмана, бо делегувати їх знову гетьман мав лише „по роз'їзде полковников“, тобто після ради“¹⁾.

Року 1707 на Різдво єзуїт Заленський — емісар Лещинського — казав П. Орликові „что онъ, вѣдая о зѣездѣ въ дни сіе праздничные полковниковъ и старшинъ съ повѣншованемъ гетмана, нарочно на тотъ зѣездѣ до Батурина поспѣшалъ“²⁾...

6 січня р. 1697 гетьман Мазепа вказував, що „на с'їзде нынешнемъ старшины і полковников после празника Рождества Христа Бога нашего которой заранѣе, ради оголошающагося наступства неприятелскаго, — імянно первого числа генваря совершался“, ухвалені були певні постанови³⁾). Тут гетьман ніби відзначає, що з'їзд був не у встановлений час, а „за ранѣє“ — 1 січня. Як видно, мусів би він бути на Водохрещу. Це свідчення ще не каже, на мою думку, що всі з'їзди були саме 6 січня. Що правда, з наведених відомостей про з'їзди читач побачити може, що чимало їх справді було скоріше на Водохрещу. Але з другого боку інші цілком певно вказують, що відбувалися вони й на Різдво.

Оце про з'їзди на Різдво — Водохрещу. Oprіч них, як я вже зазначив, з'їзди відбувалися на Великдень. Наприклад на Великдень р. 1652 був численний з'їзд старшинської ради у Чигирині⁴⁾). „В квітні 1657 року відбувся бучний з'їзд усієї старшини козацької в Чигирині, на якій оповідає свідок того з'їзду посол австрійський Парчевич, самих тільки полковників прибуло 26“⁵⁾). Можливо, що тут з'їзд також був на Великодні свята, що здебільшого бувають у квітні. Але дальші регулярні відомості про з'їзди на Великдень маємо вже пізніше, з 1670 р. р. Р. 1670 „апрѣля въ 17 день, ъдучи изъ Киева, въ Батурина Михайло (Савин — російський подьячий) быль у гетмана на обѣдѣ: а въ тѣ поры пріѣхали къ гетману всѣхъ городовъ сеѧ стороны Днѣпра полковники, опричъ Полтавского и Миргородского (ци в цей час не визнавали владу Многогрішного) поздравлять гетмана съ праздникомъ Свѣтлымъ Христовымъ Воскресенiemъ“. А 18 квітня — другого тобто дня — вже засідала старшинська рада⁶⁾). У квітні наступного 1671 р. Многогрішний писав цареві, що справу про уповноважених на переговори Росії з Польщею розв'яжуть, „какъ подастъ богъ дождатца Свѣтлого тридневного Христа Спасителя Воскресенія, во время съезду полковников і всей старшини вой-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, Кн. № 95 Малор. Приказа (з пошкоджених, не нумерованих аркушів). ²⁾ Лист Орлика до Яворського — Основа 1862, № 10, с. 18. ³⁾ Древлехранилище РСФСР, Кн. № 78 Малор. Приказа, л. 698. ⁴⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Русі, IX, ч. 1, с. 425. ⁵⁾ В. Липинський, Україна на переломі, с. 55.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX. с. 186—187.

скової"¹). Цей з'їзд відбувся і старшина „межу нынешними праздниками тридневного Воскресення Христа Спасителя нашего, въ Батурине будучи для постановления цѣлости добра общаго и утверждения отчины Вашего царского пресвѣтлого величества и отданія ради нам обыкновенного поклона, прибывъ, что ни есть доброго совѣтовали и между собою постановили²)...

Року 1673 з'їзд полковників мав розглянути судову справу „послѣ Свѣтлого Христова Воскресенія"³). „Великодный зъездъ" згадується р. 1688⁴). Року 1693 питання про збори з шинків мали розв'язати „какъ на Святой неделе будетъ съездъ"⁵).

Тільки одна звістка каже про з'їзд старшини не на свята. Було це в листопаді 1663 р.: Але обставини тут були своєрідні: на генеральній раді 1663 р. під Ніженем статтів-умов з Росією не ухвалювано, хоч це й проектували були зробити. Російський уряд уважав проте за потрібне провести ряд нових статтів. Для цього не зручно було скликати такі складні й небезпечні (як виявилося на ділі) збори, як збори генеральної ради, а російські уповноважені, думний дяк Башмаков та дяк Фролов вимагали скликати „съездъ" старшини, куди зібралися б „обозные и судьи, и ясаулы войсковые, и полковники, и старшина, при которыхъ Великого Государя дѣла дѣлать и совершать". Такий з'їзд розпочали 18 листопада⁶).

1710 р. у статтях Бендерської умови, при обранні на гетьманство П. Орлика, ухвалили, що „единогласною всѣхъ обрадою и ухвалою назначаются три Енеральные въ каждомъ року Рады, мъючіеся в резиденції Гетманской отправовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третя о Покровѣ Пресвятой Богородицы"...⁷). На Різдво й Великденъ ради старшини (які тут прийняли назву генеральних рад), як я викладав, відбувалися *de facto*. Інша річ щодо ради на свято Покрови, тобто 1 жовтня. Про з'їди в цей час джерела не згадують⁸). Отже тут можливо, або що статті Орликові запроваджують новину, або що такі з'їди 1 жовтня інколи могли відбуватися. За останнє могло б говорити й те, що шерег звісток про діяльність ради старшини (де не говориться що це були з'їди до гетьмана з приводу свята) є саме в жовтні місяці. З другого боку, Різдво й Великденъ — це терміни не такі далекі, натомість від Великодня до Різдва час великий. Отже дуже зручно було скликати ще один з'їзд восени. Будь-що-будь, цю думку поки що не стверджено точними даними про широкі старшинські з'їди на свято Покрови, і це лише гіпотеза. Деяшо її потверджує, хоч і посередньо, той факт, що Коломацькі прохання ради

¹) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 9 Малор. Приказа, л. 873. ²) Додаток № 5.

³) А. Ю. и З. Р., XI, с. 262. ⁴) Акты Зап. Россіи, т. V, с. 220. ⁵) Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. V, с. 484. ⁶) Книги Разрядные, т. II, с. 981 ⁷) Д. Б. Каменскій, Источники... ч. II, стор. 248.

⁸) Лише в жовтні 1692 р. були широкі збори — можливо з'їзд старшинської ради, що обмірковували справи, здебільшого зв'язані з рухом Петрика. Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1692 р. № 24.

старшини р. 1723 про скасування податків ухвалено й підписано саме 1 жовтня¹⁾. Але й тут маємо справу з цілком особливими конкретними умовами, що зумовили цю нараду саме в цей час.

У XVIII ст. після Скоропадського немає даних про регулярні старшинські з'їзди на свята. На жаль, даних про те, чому вони припинилися — немає. Апріорно можна було б думати, що вони припинилися через часті й довгі у XVIII ст. перерви — міжгетьмання, коли не було кого вітати із святом (чи скорше — з ким радитися під час свята) і коли діяльності ради старшини не потребували. За Скоропадського вони, очевидно, ще бували. Отож у своїх відповідях у лютому р. 1721 Колегії Закордонних Справ про стан на Україні-Гетьманщині Ф. Протасьев писав про потребу зібрати на поновлення погорілої Лаврської соборної церкви, „что онъ, Господинъ Гетманъ, о прошедшемъ празнике Рождества Христова въ приездѣ въ Глуховъ всѣхъ полковниковъ съ старшинами указъ царскага величества объявить хателъ и что кто отъ себя въ тае Печерскою Лавру на обнавление Церкви па сиle дать, то обѣщалъ отослать въ Киевъ. И па отѣздѣ мой ізъ Глухова, а іменно генваря по 10 число, іс палковниковъ, кроме аднаго Лубянскаго, никто къ Гетману не бывалъ. И писали они, полковники, Гетману, что за отправлениемъ іс полковъ своихъ положеннаго правианту въ Смоленскъ, быть імъ въ Глуховъ невозможна“²⁾). Такимъ чиномъ, інститутъ з'їздівъ на свята, принаймні на Різдво, ще існує р. 1721. Але вінъ уже цілкомъ підулавъ: адже за попередніхъ часівъ не можна було такъ одностайнно ігнорувати гетьмана, бо яка бъ важлива не була причина неприїзду, все ж таки чимало старшини приїхали бъ могли. Далі з'їзди на свята занепадають зовсімъ. Про це свідчить відповідь генеральної старшини й полковниківъ р. 1751, яку вони мали компенденцію за Скоропадського. Тамъ сказано, що „въ помошь старшинъ Енералной полковники полковъ малороссійскихъ къ такимъ же дѣламъ и совѣтамъ временемъ призваны были съ определенія гетманскаго жъ“³⁾). Такимъ чиномъ, скликали збори старшинської ради „временемъ“, тобто нерегулярно, ad hoc, з конкретного приводу і з спеціального щоразу „определенія гетманскаго“. Інші дані про збори ради старшини у XVIII ст. саме за такий станъ і свідчать.

Наприкладъ, питання про платню полковій старшині ухвалено на раді старшини 9 червня 1732⁴⁾). Року 1752 рада старшини для „общаго разсужденія ко умноженію скарбу войскового“ збирається 7 лютого⁵⁾). Ще передъ цимъ р. 1734 „мнѣніе“ про скуповування козачихъ ґрунтівъ з'їздъ ради старшин ухва-

¹⁾ К. Старина, 1890, VI, Додаток с. 106.

²⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Зак. Справ, 1721 р., № 17 л. 5.

³⁾ Збірка матеріалівъ акад. Н. П. Василенка, Укр. Арх. Збірникъ, т. I, стор. 125.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, Ки. № 78/1805 Малор. Експ. Сената, л. л. 555—574.

⁵⁾ Рукописи О. Лавреського, № 41/1, л. л. 158—160.

лює в кінці травня чи в червні 1734¹). Року 1758 з'їзд ради старшини обирає кандидатів на посади генеральних старшин у вересні²). Року 1763 широка старшинська рада збиралася у вересні³). Усе це — з'їди не на свята, а збори, скликані з спеціального наказу влади.

III.

Склад старшинської ради. Збори колегії генеральної старшини, рада полковників, широкі старшинські ради, з'їзди старшини та їхній склад. Міщанство, значне козацтво на з'їздах. Радні козаки. Вище духовництво, як учасник рад старшини в XVII ст. Випадки представництва від Запоріжжя. Право старшини — носіїв урядів — на участь у старшинських рadaх. Колегія генеральної старшини, рада з полковниками, широкі з'їзи ради старшини у XVIII ст. Склад останніх. Групи та особи, що не беруть участі в рadaх старшини.

✓ Можна назвати три види старшинської ради. Відрізняються вони передусім своїм складом. Найвужчий вид — це збори колегії найближчих гетьманських радників, осіб, що якраз найголовніше їхнє завдання було брати участь у раді з гетьманом — генеральної старшини. Другий вид зборів ради старшини — ширший. На ній також була генеральна старшина, але oprіч неї були й найвизначніші представники від місцевої влади і впливові начальники військових одиниць української армії — полковники. Нарешті, третій вид — це вже широкі збори, пленуми, так би мовити, ради старшини, що збиралися переважно у гетьмана великими святами; тут маемо широку участь старшини і деяке представництво від інших груп-кляс людности з України-Гетьманщини.

Перший вид — збори колегії генеральної старшини є, як я вже сказав, збори постійних гетьманських радників. Отже, прим., у жовтні 1657 р. генеральна старшина гетьмана Виговського разом із гетьманом радиться з російським воеводою Г. Ромодановським⁴). Року 1671 в жовтні гетьман Д. Многогрішний ухвалює перепускати людність на правий берег Дніпра „за радою всієї старшини войсковою генералною”⁵).

В листі до царя Московського від 20 листопада 1677 р. гетьман Самойлович пише за „общимъ совѣтомъ старшины нашей войсковое генералное“ про потребу зберегти чигиринську фортецю⁶). У березні 1688 р. гетьман Мазепа радиться у військових справах з царськими посланцями „при бытности войсковые генералные старшины“⁷). У р. 1691 у січні гетьман при переговорах із російським посланцем хоче, щоб це „об'явленіе дѣль“ обов'язково було в присутності генеральної старшини⁸).

¹) Додаток № 20. ²) Додаток № 30. ³) І. Черкаський, Судові реформи гетьмана гр. К. Розумовського — ЮБ. збірник ак. Д. Багалія, стор. 774. ⁴) А. Ю. и Р. З. т. IV, с. 50.

⁵) Ibid., т. IX, с.с. 451—452. ⁶) Ibidem, т. XIII, с. 333. ⁷) Древлехранилище РСФСР, Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л. л. 106—108. ⁸) Ibidem, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 618.

Це факти з XVII ст. А XVIII ст., з 20-х років, принесло великі зміни в політичнім устрої Гетьманщини. В цей час панування колегіяльних канцелярій і гетьманські радники — генеральна старшина засідають у цих нових бюрократичних установах. Але раз-у-раз і тут, зокрема тоді, коли керували Гетьманчиною гетьмани, а не російські генерали, генеральна старшина виступає в давній ролі учасників ради з гетьманом, органа, що вирішав державні справи країни. Це вона з наказним гетьманом Полуботком „спільно“ править Лівобережною Україною після смерті Скоропадського. Нижче ми на цім спеціально зупинимося. Року 1730 гетьман Апостол „усмотрѣль... с старшиною Генеральною“, що варт було б постійно тримати в Москві „для малоросійских дѣл“ уповноважених — представників¹). Року 1735 генеральний суддя Бороздна, подаючи „мнѣніе“ про порядок складання кодексу українських прав, просить, щоб проект його „старшинѣ генеральнай“ бывъ объявленъ“ для розгляду й ухвали²).

Я навів факти про діяльність колегії генеральної старшини. Я сказав, що це були постійні гетьманські радники. Вони для цього постійно проживають у гетьманській резиденції. Це про них писав р. 1710 Скоропадський, скаржившись, що „Глуховская резиденция на всякое вещи зъло скудна: на дрова, сѣна недостаточна и ни в чем там самому Гетману с старшиною при нем резидующю не доволна“³). „Несходиѣ пребываемъ в Глуховѣ“, — пише 1 липня 1730 р. генеральна старшина⁴). Року 1732 генеральний суддя Ів. Бороздна згадує, що генеральній старшині „повелено... жити при... (гетьмані. Л. О.) в Глуховѣ“⁵). Жити при гетьмані генеральна старшина мусіла, щоб мати постійно змогу брати участь у нарадах колегії генеральної старшини з гетьманом. Року 1708, незадовго перед тим, як перекинутися до шведів, гетьман Мазепа з докором казав генеральній старшині: „вы не совѣтуете, токмо о мнѣ переговоруете, бери васъ чортъ!“⁶). Думка гетьманова — ясна: мала старшина радити. Року 1712 Бутович — брат Орликового генерального осавула — писав цьому осавулові, що той „неспособный а нѣ до войны, а нѣ до рады якои“⁷). До війни Бутович мусів мати здатність як носій уряду генерального осавула, уряду з військовими функціями, до ради мали його закликати яко члена колегії генеральної старшини. Для його брата, що був у Москві, справа була ясна: якщо Бутович — осавул нездатний до ради, — він не потрібний на своїм уряді, він не підхожий до органу — колегії генеральної старшини чи старшинської ради, отож може він із чистим серцем просити амнестії.

Ці учасники нарад у колегії генеральної старшини, в раді старшинській мусіли поділяти напрям загальної політики української зверхньої влади — гетьмана й тієї ж старшинської ради. Інакше бо, коли б були гострі розхо-

¹) Ibidem, кн. № 77/1804 Малор. Експед. Сената, л. л. 177—178. ²) Права, по которымъ судится малор. народъ, с. 840. ³) Додаток № 7. ⁴) Додаток ч. 13. ⁵) Збірка рукописів О. Лазаревського в Київськ. ін-ті нац. освіти № 6/ІІ, л. 136. ⁶) Лист Орлика до Яворського. — Основа, 1862 р., ч. 10, с. 23. ⁷) Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, с. 665. Птб. 1885.

дження, їм тут було не місце. З вересня 1658 р. колишній генеральний осавул Ів. Копалевський казав російському посланцеві, що він не погоджується з політикою гетьмана Виговського і його прихильників. З цього він зробив „організаційний“, за сучасним висловом, висновок; він „для того и урядъ оставилъ“¹⁾.

Короткі відомості за такий склад ради старшини тут наведено. Але може постати сумнів, чи не є це окрема від ради старшини установа. За моєю концепцією це є форма ради старшини. За це говорить те, що збори колегії генеральної старшини раз-у-раз обертаються на збори ширшого характеру, коли до генеральної старшини приєднуються полковники. А збори з полковниками раз-у-раз поширюються присутністю старшини, сотників. Остання форма — найширший склад старшинської ради, зокрема під час періодичних зборів старшини на святах у гетьманській резиденції. Це одне. Тут не можна простежити яскравої, чіткої відміни поміж цими видами ради старшини, не доводиться й припускати існування кількох (3-х чи 4-х) установ із цією назвою. Подруге, і зміст діяльности цих форм ради старшини і ролі їхня в історичному житті Гетьманської України — тотожні. Цей зміст і ця роль є репрезентувати інтереси кляси козацької старшини. Докладніше на них зупиняюся на своєму місці, а тут лише в додаток і ствердження може висновку наведу факт із 1677 року. У грудні того року приїхав до Москви генеральний суддя Ів. Домонтович. Як багато хто з українських посланців що приїздили до Москви у важливих державних справах, мав він писану інструкцію від уряду України. Її дано: „отъ насъ Іоанна Самойловича, гетмана и отъ старшини генералные, именемъ полковниковъ, сотниковъ, атамановъ и всего старшого й меншого товарства его царского... величества Запорожского“ (війська Л. О.)²⁾. В цім документі гетьман і колегія старшини — для нас у даному разі важлива лише остання — явно виступають як репрезентанти козацької старшини, тієї старшини, що вже сама від себе виступала на свяtkovих з'їздах до гетьмана. Бо, ясна річ, що „менше товариство“ тут на останньому плані, що воно тут для форми лише, а натомість група старшини — полковники, сотники, отамани і старше товариство — поіменовані повно і саме їхнім „именемъ“ виступає тут мала рада — старшина генеральна.

У своєму дуже цінному посмертному творі, що його тільки нещодавно видала Всеукраїнська Академія Наук, М. Владимиристий-Буданов писав: „Люди, що спираються в своїх діях на провінції, якими вони правлять, звичайні мають значно більше сили й самостійності, ніж особи, котрі свого значіння набувають двірським званням“³⁾. Владимиристий-Буданов мав тут на уважу передусім держави феодальні, бо говорив він за порядки Київської держави великого князівства Литовського. Але цю узагальнену формулу можна

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 156. ²⁾ Ibidem, т. XIII, с. 397. ³⁾ Рада в. князівства Литовського — Записки Соц.-Екон. Відділу ВУАН, кн. IV, с. 211.

застосувати їй до Гетьманщини¹⁾), хоч у ній можна спостерігати хібащо залишки й пережитки феодальних інститутів. Представники місцевої влади Гетьманської України — полковники — мали тут (це відомо в історіографії України) великий політичний вплив. Одну причину його становило, як видно, те, що були це начальники великих військових одиниць української армії — козацьких полків; крім того, у своїх полках — під владній території — вони мали широку владу: сполучали у своїх руках функції влади виконавчо-адміністративної й судової. Це підтримувало і зміцняло цей їхній політичний вплив.

Раду з полковників бачимо повсякчас у другій половині XVII ст. Вже на початку періоду, що його розглядаємо — в травні 1649 р. — маємо звістку про раду Б. Хмельницького з полковниками, де мали визначити місце переговорів із поляками²⁾). Про одного з них полковників цього ж 1649 р. прямо відзначено, що це є гетьманський радник: „полковником чигиринським — каже акад. М. Грушевський, — бачимо (по реестрах 1649 р. — Л. О.) все того ж Федора Якубовича (Вешняка) „луччого (найвизначнішого) полковника і совітника гетьманського“, як його атестував Лука лікар“³⁾). Року 1653 полковники радяться з гетьманом про те, чи требайти походом на Волощину⁴⁾. Року 1654 гетьман перед радою генеральною в Переяславі радиться з полковниками⁵⁾). В липні того ж таки 1654 року рада з полковників обмірковує питання про розподіл грошей, що їх надіслали з Москви⁶⁾). Року 1656 гетьман і полковники слухають справовдання уповноважених України-Гетьманщини, що були на переговорах росіян із поляками⁷⁾). В листі з 23 квітня 1657 р. гетьман Б. Хмельницький пише, що через хворість він передав гетьманування синові Юркові „за изволениемъ всѣхъ полковников“⁸⁾). 1658 р. гетьман Виговський має раду з полковниками під Полтавою, де обложив Пушкаря⁹⁾). Наступного 1659 р. маємо звістку про раду „ізмѣнника“ „Івашка Виговского“ „с полковники“ про те, що слід „помиритца на время“ з Росією¹⁰⁾).

У листопаді 1659 р. „полковники по гетманському росказанью ис под Бару уступили для тово что гетман велъль имъ быть к себѣ на раду. А о чём де у нихъ рада, того он (царський посланець, що приводив до присяги Подільський полк) не вѣдает. А полки ихъ остались под Баром“¹¹⁾). Року 1661 наказний гетьман Я. Сомко казав подьячому з приказа „Тайныхъ Дѣлъ“ Ю. Нікіфорову про Ю. Хмельницького — правобережного гетьмана: „заднѣпрскіе полковники ему воли не даютъ, а чинять то потому, что объ нихъ въ статьяхъ положено гетману безъ повеленья не волно надъ ними чинить по ихъ правамъ и извычаю“¹²⁾... Статті 1659 р. навряд щоб на цей час зобов'язували Хмельниченка; Сомко тут мав на увазі довести шкідливий вплив такої їхньої постанови; але звістки, що замість Ю. Хмельницького править

¹⁾ як і до багатьох післяфедальних країн. ²⁾ A. Grabowski, Ojczyste spominki, II с. 118.

³⁾ Хмельниччина в розцвіті, с. 274. Київ-Віденсь, 1922. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 44.

⁵⁾ Ibidem, с. 216. ⁶⁾ Ibidem, с.с. 693 — 694. ⁷⁾ Ibidem, т. III, с.с. 555 — 556.

⁸⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 5832/21, Малор. Приказа, л. 7. ⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 272. ¹⁰⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 308, Приклад. стола Раєвського, л. 514.

¹¹⁾ Ibidem, Столб. № 5843/32 Малор. Приказа, л. 114. ¹²⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 92.

рада старшини за участю полковників, повторювалися. Сам Хмельницький виправдував свій перехід до Польщі тим, що це робилось „по принужденію заднѣпрскихъ полковниковъ”¹). А в грудні 1661 р. Сомко переказував, що Ю. Хмельницький „самъ не воленъ въ себѣ, владѣютъ имъ и всѣмъ войскомъ, при немъ будучемъ, Носачъ да Грицко Мирогоцкой да Грицко Гуляницкой”²). — два з них полковники, хоч би й колишні. Року 1662 гетьман наказний Сомко просить Росію, щоби російські воеводи на Україні не втручалися у внутрішні справи Гетьманщини, але „з гетманом и с полковниками всѣми, сходяся, совѣтовали и исправляли”³). У жовтні 1668 р. С. Адамович свідчив у Москві, що повстання Бруховецького ухвалила рада з полковників⁴). У жовтні 1668 р. збирається рада з полковників на Правобережній Україні в Дорошенка⁵). У лютому 1669 р. Дорошенко пише Д. Многогрішному, запрошууючи на раду „где всѣ панове полковники сегоочные мають быти приежджали”⁶). Року 1670 знову „Дорошенко с полковники тое стороны имѣлъ раду”⁷)... Радивсь Дорошенко з полковниками і на початку літа 1673 р.⁸). А в травні 1674 р. мав „въ Переяславлъ... со всѣми полковниками совѣтъ имѣти” лівобережний гетьман Самойлович⁹). Пізніше, р. 1702 гетьман Мазепа скликав полковників на нараду з приводу збору війська супроти запорожців¹⁰).

Вплив полковників дуже детально характеризує й пояснює Орлик у своєму листі до Яворського. В оповіданні про перехід Мазепи на бік шведів він каже, що гетьман не міг би це вирішити за його тільки Орликовою порадою, „естли бы прочі съ енеральной стороны — обозный енеральныи Ломъковскій, и съ полковниковъ — Миргородскій, Прилуцкій и Лубенскій до той его факціи не присовокупилися, яко первѣйшии и начальнѣйшии въ Войску Запорожскомъ особы, и за собою старшины своей съ полкам и своими не потягнули и тѣмъ его Мазепу въ зломъ намѣреніи не утвердили”¹¹). Підкреслене в мене місце свідчить про вплив полковників на старшину своїх полків, на те, що за ними стояла збройна сила — їхні полки.

На радах полковників з гетьманом присутня й генеральна старшина. Тільки тогочасні акти не завсіди про це згадують, мабуть, це вважали за річ й без того ясну, бо з членів колегії генеральної старшини були передусім гетьманські радники. Я вже наводив звістку про раду з полковників у липні 1654 р. Про присутність на ній генеральної старшини спочатку зов-

¹) Ibidem, с. 77. ²) Ibid. Дод. до т. VII, с.с. 332—333. До речі, двоє з них — Носач і Лісницький — в зтих трьох що їм іса Чигиринській раді 1657 р., за Самовидцем доручено, щоби „справовали” військо, яко „справцы войска и порадцы”. Вони і тепер, р. 1661 „справують” військом, лише замість Виговського серед них Г. Гуляницький. Отже навряд чи правдивий повний сумнів М. Петровського („До історії Руїни”) в оповіданні Самовидця про цю раду, а даний факт — призначення колегії „справців і порадців” — цілком імовірний.

³) Древл. РСФСР. Столб. № 5944/33. Малор. Приказа, л. 44. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 90. ⁵) Ibidem, с. 104. ⁶) Ibidem, т. VIII, с. 127. ⁷) Древл. РСФСР. Книга № 9 Малор. Приказа, л. 256. ⁸) А. Ю и З. Р., т. XI, с. 284. ⁹) Ibidem, с. 443. ¹⁰) Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, с. 191. 1885 р. ¹¹) Основа, 1862 р. № 10, с. 27.

2. Збірник праць зах.-рус. та укр. права, в. VIII.

сім не згадується, ніби її там не було. Але далі оповідач — російський стольник П. Протасьев — докладно оповідає про інцидент, що стався на цій раді полковників поімж Миргородським полковником Гр. Лісницьким та генеральним суддею С. Богдановим¹). Отже цей генеральний суддя був на цій раді, була, мабуть, і інша генеральна старшина.

18 й 26 липня 1659 р. до кн. Трубецького і до Ів. Безпалого писала різда старшини. Її підписи свідчать, що складалася вона з 10 полковників, генерального обозного та генеральних суддів²). В липні 1676 р. в Густинському монастирі гетьман радиться з „генеральною старшиною війсковою и съ нѣкоторыми полковники при мнѣ будучими“³)... 28 липня 1690 р. царський посолець дяк В. Посников, їduчи до гетьмана, знайшов його у Глухові, куди той приїхав. Посникову тяжко було знайти собі приміщення „для того что в Глухове многие и лутчие дворы заняты старшине и полковником при гетмане будущимъ“⁴). „Бути при гетьмані“ — це не було завдання уряду полковницького, отож мабуть приїхали полковники на раду й були на ній разом із генеральною старшиною.

У лютому р. 1704 цар наказав гетьманові: „приїхав в Батурин, при бытности Генеральныхъ особъ і всѣхъ полковниковъ, Миклашевского обличити и сказать ему для чего на него гнѣвъ монаршескій обрѣтаетца і чего раді от уряду полковничества отставленъ“⁵). На цих зборах, де розслідували цю справу й робили очну ставку Миклашевському з Покорським, було 4 генеральних старшин та 5 полковників⁶).

Перед переходом Мазепи до шведів Орлик, каже він, гадав „что он Мазепа, не имѣючи о той своей факціи жодного согласія съ старшиною енеральною и полковниками не можетъ самъ без нихъ и безъ войска одною своею головою явственно царскому величеству измѣнить“⁷). Але згодом побачив він, що тая „факція можетъ по времени укрѣпитца и свое воспріять совершенство, когда енеральная старшина и полковники начали уже приступать къ единомыслію“⁸). Значить, гетьман не міг вирішити це сам „свою головою“, мав він на раді старшини досягти „согласія съ старшиною енеральною и полковниками“.

Нарешті, про генеральну старшину й полковників, як перших і неодмінних радників-учасників ради старшини, каже розділ 6 „умови Орлика“ 1710 р., що для нашої теми ніби замикає перший період розвитку однієї з центральних державних установ Гетьманської України. Статті Орликові кажуть, що поновлюючи старий звичай, „Мы, Енеральная Старшина, Атаманъ Кошовыи и все войско Запорожское, договорили и постановили съ Ясневельможнымъ Гетманомъ, при елекціи его Вельможности, таковое право, которое мѣть

¹) А. Ю. и Э. Р., т. X, с. 696. ²) Ibidem. т. XV, с.с. 405—406, 413—416; також 416—418.

³) Ibidem, т. XII, с.с. 668—569. ⁴) Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малорос. Приказа, л. 465. ⁵) Ibidem, кн. № 95 Малор. Приказа (з пошкоджених, ненумерованих аркушів). ⁶) Ibidem, л. 83. ⁷) Лист до Яворського — Основа 1862 р., № 10, с. 19.

⁸) Ibidem, с. 21.

быти вѣчне въ войску Запорожскомъ заховано: абы въ отчиинѣ нашей первенствующими были совѣтниками Енеральная Старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетманахъ резиденції: по ныхъ зась обыкlyмъ порядкомъ послѣдуючи полковники городовіе, подобнымъ же публичныхъ совѣтниковъ характеромъ почтены нехай будуть¹⁾). Статті ще говорять за окремихъ „енеральнихъ Совѣтниковъ“ — про цихъ нижче — але тут маємо підкреслити, що встановлюючи в писанімъ законі склад старшинської ради, Орликovi пакти називають генеральну старшину та полковниківъ „первенствующими совѣтниками“ і підкresлюють, що це не нововпровадження, це робиться за „обыкlyмъ порядкомъ“. Як відомо, ця умова сили закону не набула: емігранти-мазепинці не мали території, що на ній їхні постанови виконувалися б як державні закони.

На раді старшинській — про це маємо численні звістки — раз-у-раз була присутня й інша старшина „Війська Запорозького“. Приміром, у лютому — березні 1650 р. була рада старшини у Києві. На ній був Б. Хмельницький і Київський воєвода А. Кисіль. На раді цій були полковники, сотники й інша козацька старшина²⁾). Того ж року 1650, щоб роз'язати питання про видачу Московщині самозванця Акундінова, гетьман хотів послати „по всѣхъ полковниковъ и по старшинъ“³⁾). З приводу цього питання (й інших) генеральний писар Виговський 20 жовтня 1650 р. нагадував царському посланцеві В. Унковському: „гетманъ де, помнишь, приказаль мнѣ при васъ послать по всѣхъ полковниковъ и по старшинъ, чтобы ъхали всѣ тотчасъ въ Чигиринъ... Будеть у гетмана съ полковниками и съ старшинами нынѣ дума“⁴⁾). 12 жовтня 1650 р., коли В. Унковський був у Чигирині, його приймав гетьман із старшиною — можливо, що це була рада старшини. Були тут присутні: „по обѣ стороны гетмана стояли близніе его люди (близькі люди — раз-у-раз є роднини: близчі бояри московського царя були члени боярської думи): писарь Иванъ Остаповъ сынъ Выговской; войсковые есаулы Михайло Мчюченко, Демко Михайловъ, обозной Федоръ Коробка, полковникъ Федоръ Вешнякъ, наказной полковникъ Иляшъ, чигиринской ясаулъ Ондрѣй, атаманъ городовой Олексѣй“⁵⁾... Таким чином маємо тут представників генеральної старшини, полковників, полкової старшини (чигиринський осавул) та навіть старшини сотенної — городовий отаман.

В січні 1654 р., а саме січня 7-го, перед генеральною козацькою радою в Переяславі були збори старшинської ради: „была де у гетмана тайная рада съ полковники и съ судьями и съ войсковыми ясаулы“⁶⁾). Наступного дня, коли стався відомий факт, що царські бояри відмовилися присягати, що, цар не зламає умови з Україною, „гетманъ Богданъ Хмелницкой говорилъ имъ, что онъ о томъ поговорить съ полковники и со всѣми людьми, кото-

¹⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 248   ²⁾ М. Грушевський, Хмельниччина в розвитку, с.с. 281—284. 1922.   ³⁾ А. Ю. и З. Р. Доз. до т. VIII, с. 338.

⁴⁾ Ibidem, с. 355.   ⁵⁾ Ibidem, с. 344.   ⁶⁾ Ibidem. т. X, с. с. 217—218.

рые нынѣ при немъ гетманъ". „Всѣ люди", що були при гетьмані, очевидно — інша козацька старшина, з нею гетьман радився в подвір'ї переяславського полковника П. Тетері¹). Січня 10 знову збиралася рада старшини: „у боярина у Василья Васильевича Бутурлина на дворѣ бывали гетманъ Богданъ Хмельницкой и писарь Иванъ Выговской, и обозной, и судьи, и полковники, и ясаулы войсковые и говорили о государевыхъ дѣлахъ боярину Василью Васильевичу съ товарищи"²).

У листопаді 1656 р. „вѣдомо намъ, холопемъ твоимъ (київськимъ воеводамъ Л. О.) учинилось, что у гетмана Богдана Хмельницкого съ полковники и со всѣми начальными людьми былъ сеймъ. А о чёмъ у него сеймъ былъ и где чаять ихъ походу, того невѣдомо". Батько генерального писаря Остап Выговський казав, що на соймі цім, тобто на раді старшини, були „всѣ полковники и ясаулы и сотники"³). В серпні 1657 р. український посланець до Москви П. Тетеря казав, що варт було б для роздачі платні військові наказати гетьманові „собрать полковниковъ и ясауловъ и всѣхъ начальныхъ людей и учинить рада"⁴). В серпні ж р. 1657 сповіщав російський стольник Кікін, що „нынѣ де полковники и сотники всѣ поѣхали въ Чигиринъ на погребенія гетманово, и послѣ де погребенія будетъ у нихъ рада"⁵).

В наказі, що у грудні 1658 р. його дано російському посланцеві до гетьмана Выговського майорові Гр. Булгакову, є пропозиція, щоби грамоту дати гетьманові лиш тоді „какъ сберетца обозный и судьи, и полковники, и сотники, и ясаулы, и старшина, и войско... и къ одному гетману неходить"⁶). Скликати військо, тобто скликати широку козацьку раду на цей час навряд чи було можливо, генеральні ради вже не збиралися в справах поточних, лишалася рада старшини, яку, як видко, і мав на увазі російський уряд. 28 червня 1664 р. дано інструкцію послам Запорізького Війська — України Семенові Половцеву обозному військовому та Осипу Куриленку від „nas starszyny Zaporozkiej"; вона підписалася — obozny, sędziowe, asauły, rólkownicy setnicy, takaż u insza starszyna u wszystka czérń"⁷). А що інструкцію дано від старшини, ясно, що чернь згадано лиш фіктивно. Перелік же старшини дає дещо, щоб пізнати склад ради старшини.

В листопаді 1670 р. є звістки про раду старшини у П. Дорошенка: були на ній, за свідченням компанійського правобережного полковника І. Шульги, „полковники і вся старшина"⁸). Року 1673 „Дорошенко толко съ самою старшиною въ Чигиринѣ раду имѣлъ, которая и скончилась"⁹)... Може про цю раду каже польське джерело: за ним, рада була влітку 1673 р., перед нею була козацька рада на Росаві; на раду старшини в Чигирині Дорошенко закликав „Pólkowników, assawulów i inych"¹⁰).

¹) Ibidem, c. 226—228. ²) Ibidem, c. 242. ³) Ibidem, т. III, с.с. 551, 553. ⁴) Ibidem, Дод. до т. XI, с. 745. ⁵) Ibidem, с. 794. ⁶) Ibidem, Дод. до т. VII с.с. 262—263. ⁷) Пам. К. Ком. т. IV. В. III с.с. 149—151. Вид. 1859 р. ⁸) Древлехранилище Р.ФСР, кн. № 9 Малор. Прчказа л. 343. ⁹) А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 274. ¹⁰) А. Грабовський, Ojczyste zprawdki". II, с. 238.

1684 р. острогозький „черкашенинъ“ Татаринов доповідав, що коли він р. 1683 був у Прилуці, то йому казали місцеві люди, „что гетманъ Іванъ Самойловичъ собралъся с полковники і сотники, со всею старшиною свою стоять в Прилуках; а для какого дѣла в зборе он гетманъ Іванъ Самойловичъ стоять в Прилукахъ, о какой раде, про то он Ерема не знаетъ“¹)... Але все ж таки, мабуть, люди казали, що гетьман і старшина зібралися саме на раду, не знав тільки простий народ — а з ним мав діло „черкашенинъ“ з Остогожська, — мети її зборів; на раду з'їхалася старшина в широкому складі. Року 1692 була рада гетьмана Мазепи „съ старшиною и съ полковники“, що вирішала справу конфіскації маєтностей у Полуботків²).

Ці відомості документів кажуть нам, що бували ради старшини, де oprіч генеральної старшини й полковників були ще „ясаулы“ та сотники та „иная старшина“, і „вся старшина“. Останній вислів, а також і „ясаулы“, мабуть, вказують на присутність старшини полкової, бо саме її ми побачимо і на з'їздах ради старшини до гетьмана на великі свята. Сотенну старшину бачимо представленою лише 1650 р. в особі чигиринського городового отамана. Але це ще не говорить, на мій погляд, за участь в раді старшинській цієї категорії старшини. Уряд городового отамана виділявся в останній своїм значінням, зокрема коли це був городовий отаман значного міста, і тим більше якщо це був отаман міста столичного, як це в данім разі і було.

Переходимо тепер до розгляду складу старшинських з'їздів на великі свята.

На цих з'їздах присутні були полковники. Деякі звістки тільки про них і згадують. Приміром, у січні 1671 р. „у гетмана были изо всѣхъ городовъ полковники, съѣзжались къ гетману поздравлять съ праздникомъ Рожествомъ Христовымъ. А какъ... вѣдомость къ гетману про Татаръ пришла, того жъ числа (це було 1 січня 1671 р. Л. О.) всѣхъ полковниковъ распустилъ по домамъ для остерегательства своихъ городовъ“³) 1688 року чернігівський полковник „на обыкновенный празнишный съездъ вельможности вашей (тобто до гетьмана. Л. О.) из своею дому отъехал“⁴).

Але рано акти вказують, що на цих з'їздах була й інша козацька старшина. Приміром на Великденъ р. 1652 на раду старшини закликано „всіх полковників, осавулів, сотників і всіх козацьких урядників“⁵). А „в квітні 1657 року відбувся бучний з'їзд усієї старшини козацької в Чигирині, на який, як оповідає свідок того з'їзду посол австрійський Парчевич, самих тільки полковників прибуло 26“⁶). В цій звістці, що її застосовую до відомостей про з'їзи на свята, бо відбувся з'їзд у квітні, тобто мабуть на Вели-

¹) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 1059 Білор. стола Розряда л. 106. ²) А. Лазаревскій, Павелъ Полуботокъ. Русск. Архивъ, 1880 г. № 1, с. 139. ³) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 609. ⁴) Древлехранилище РСФСР. Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1688 р. № 2.

⁵) Акад. М. Грушевський. Історія України-Руси, т. IX, ч. 1, с. 425. ⁶) В. Липинський, Україна на переломі, с. 55.

кодні свята, які здебільшого у квітні ж і бувають, — мовиться мова за „усю старшину“.

Вельми цікаві й важливі дані про склад тої старшинської ради, що була в листопаді 1663 р. Цю раду спеціально скликано для встановлення нових статтів — умови з Росією. „Ноября въ 18-м числѣ, — пишуть російські посланці, думний дяк Д. Башмаков та дяк Е. Фролов, — гетманъ да съ нимъ войсковые судьи Юрии Незамай, Петръ Забѣла, обозный наказный Павель Животовскій, да войсковые писарь Степанъ Гречаненко, ясаулъ Степанъ Офонасьевъ, ясаулъ же гарматный Богданъ Щербакъ, полковники: Прилуцкой Данило Песоцкой, Нѣжинской Матвѣй Квінтовка, Лубенской Игнатей Вербицкой, Полтавской Демьянъ Гуджель, Зинковскій Василей Шиманъ, Сосницкой Яковъ Скиданъ, Стародубской Иванъ Плотникъ, Дементью и Евстрату говорили чтобы они... дѣла, для которыхъ присланы, имъ объявили“¹⁾). Тут названа генеральна старшина (не вся) і полковники. З іншої старшини названо лише гарматного осавула. Проте вже 20 листопада гетьман надіслав посланцям такий список присутніх на цій раді старшини „въ списѣ написано: въ Батурлинѣ при гетманѣ судьи войсковые — Юрии Григорьевъ сынъ Незамай, Петръ Михайловъ сынъ Забѣла, обозной наказной войсковой Павель Трофимовъ сынъ Животовской, ясаулъ войсковой Степанъ Офонасьевъ, ясаулъ гарматной Богданъ Анисимовъ сынъ Щербакъ, хорунжій гарматный Степанъ Мартиновъ, бунчужной Григорей Трофимовъ сынъ Витезенко, хорунжій гетманской Иванъ Алексєевъ сынъ Поповичъ, писарь войсковой Степанъ Прокофьевъ сынъ Гречаненко. Канцелярные подписки: Захаръ Ивановъ сынъ Шиковъ, Карпъ Ивановъ сынъ Макрѣевъ, Степанъ Васильевъ сынъ Шуба, Лаврентій Кошпировъ, подскарбей войсковой Романъ Ракушка“. Далі названо тих самих ⁷ полковників, які були й 18 листопада²⁾). Отже тут повніше названо генеральну старшину (бунчужний, хоружий та підскарбій), додано ще гарматного хоружого та перераховано 4 підписків. Чи були з отих підписків члени ради старшини? Питання це висвітлити важко, бо вони могли грati тут технічну роль. Із статійного списка російських посланців, будь-що-будь, видно, що деякі статті умови з Московщиною тут таки на засіданні ради з доручення гетьманового і старшини підписував підписок Захарко (інші генеральний писар). Отож „З. Шиковъ“, як називали його Башмаков та Фролов, на засіданні ради старшини був. Впадає в очі, що полкової старшини й сотників на цих зборах не було.

Року 1668 „на початку, о Богоявленії з'ехалися усъ полковники в Гадячое, и гетманъ Бруховецкій учинилъ раду с полковниками, судьями и усею старшиною“...³⁾). Року 1670 „Апрѣля въ 17 день, ъдучи изъ Киева въ Батуринъ Михайло (Савин -- московський подьячий) былъ у гетмана на обѣдѣ; а въ тѣ поры прїѣхали къ гетману всѣхъ городовъ сеѧ стороны Днѣпра пол-

¹⁾ Книги Разрядныя, т. II, с. 931. ²⁾ Ibidem., стор. 999. ³⁾ Літопис Самовидця, стор. 98. К. 1878.

ковники, оприч Потавского и Миргородского (останні на цей час тягли руку за Дорошенком — Л. О.) поздравлять гетмана съ праздникомъ Свѣтлымъ Христовимъ Воскресенiemъ". Квітня 18-го „у гетмана съ полковники и съ старшиною была рада"...¹).

Цікаві дані за склад такого святкового з'їзу дає один додаток до цієї праці. Це — „роспись имянная полковниковъ и всее старшины войсковые, которые при подтверждени на вѣрность великому Государю Нашему Его Царскому Пресвѣтлому Величеству и господину Гетману Демьяну Игнатовичю присяг(л)и в Батурина лѣта 1671 месяца генваря 7 дня". На цим з'їзді було полковників — 10, полкової старшини — 12, сотників — 26, сотенної старшини — 2 (городові отамани). До цих чисел полкової старшини й сотників не включено прилуцької старшини, яку не перераховано в документі. Було на цій раді старшини і військове товариство. Названо його по іменах — 8 осіб. Але далі додано, що в список занесено присутніх „опричъ товарства войскового на томъ съѣзде при полковникахъ в Батурине будучих, имѧнъ ихъ не описуя — сколь много ихъ было. Так же і всенародия". Про товариство спеціально казатиму нижче, а присутність „всенародия" сумнівна. Його ім'ям часто спекулювали на Гетьманщині. Тут бо мали на увазі справити вражіння, що збори були дуже широкі й виявляли бажання широких кіл людности мати за наказного гетьмана гетьманського брата Василя Многогрішного, бо саме в обранні його була мета цієї ради. Була на цій раді й генеральна старшина. Лише списка складено „не описуя именъ старшины генералныя, понеже в листу написаны имена ихъ"²). Загалом — вельми важливі дані про склад ради старшини.

У квітні 1671 р. гетьман Многогрішний обіцяв обрати уповноважених на переговори Росії з Польщею на Великодневому з'їзді „полковников і всей старшины войсковой"³). Пізніше він казав, що це був „пріѣзд... (пропущено) всей старшины енералное войсковое и полковниковъ, и сотниковъ, и всего товарства войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского"...⁴) „Все товарство" мабуть тільки голий титул, бо в цім саме документі гетьман пише, що справу про перевози на Сожу він розв'язав тут „посовѣтовавъ съ вышеупомянутыми старшиною"⁵). Про „товарство" тут уже забуто. Будь-що-будь, як видно, могло тут бути лише значне козацтво. Інший документ про цей з'їзд свідчить про присутність на нім „генералного Войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского Петра Михайловича Забѣлъ обозного, судей, ясауловъ, полковниковъ, сотников, атамановъ, товариства войскового"⁶).

10 січня 1673 р. гетьман Самойлович сповіщав царя, що грамота царська про майбутній похід „предъ всѣми полковники и передъ иными многими начальными войсковыми людьми, нынѣ между празникомъ в Батурина будучими,

¹) А. Ю. и З. Р., т. IX. с.с. 186—187. ²) Додаток № 4. ³) Древлехранилище РСФСР, Книга № 9 Малор. Приказа, л. 873. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. IX с. 401. ⁵) Ibidem. ⁶) Додаток № 5.

була члена¹). На початку ж 1673 р. була рада старшини на Правобережній Україні у гетьмана Дорошенка. На ній були „полковники всѣ и казацкая старшина“²). Інший документ каже, що він мав раду „со всею старшиною“³).

Року 1675 на Різдво гетьман Самойлович сподівався „приїзда къ намъ всѣхъ полковниковъ и старшины войсковые“⁴). В січні 1678 р. той самий Самойлович пише універсала про запровадження оренди на вино „съ общимъ совѣтомъ всей старшины войсковой и полковниковъ всѣхъ, на нынѣшнемъ съездѣ будучихъ“⁵). У грудні 1678 р. гетьман Самойлович писав, що царське жалування „что другой старшинѣ и полковникомъ, вдали отъ насъ живущимъ, назначено“, те він зберігає „до съезду тое старшины и полковниковъ, которые вскорѣ... съѣдутся, всякому изъ нихъ тѣхъ щедротъ вашихъ государскихъ часть достойная руками нашими отдана будетъ“⁶).

Року 1690 на з'їзді ради старшини були присутні „полковники с старшиною своею“⁷). Тут була і старшина сотенна. Адже 7 січня 1690 р. гетьман Мазепа у листі до Сівського воєводи зазначав, що „старшина Королевецкая“ — тобто старшина сотенна — „на сихъ дняхъ здѣ в Батурине с праздничным у меня поздравленіемъ“ була⁸). Не ясно тільки, в якім вона була складі; аналогічно до представництва на інших з'їздах можна думати, що це були сотник та городовий отаман.

Того самого р. 1690 на Великдень на раді старшини збиралася оренди „общимъ всей старшины совѣтомъ“ мали обрати⁹). Року 1702 в квітні був з'їзд полковників і „всей старшины“¹⁰). Нарешті р. 1707 єзуїт Заленський поспішав на з'їзд на Різдво „полковниковъ и старшинъ“¹¹).

Опріч старшини — генеральної, полковників, полкової, сотників, декого із сотенної старшини — на радах старшини бували й представники від міст українських. Певна річ, що de facto було це представництво від міст найбільших, найзначніших і економічно найміцніших. Маленькі ж міста і містечка не дуже різнилися на Гетьманщині від вільних сіл, що їхня людність не мала політичної правозадатності.

Представників од українських міст бачимо р. 1665 в Москві з радою старшини, що на чолі з Бруховецьким умовлялася там із російським урядом про нові умови сполучення України з Московщиною¹²). Року 1666 на раді старшини в лютому під Лисянкою були міщани¹³). На початку 1669 р. проектувалося обрати гетьмана на лівобережній Україні на раді старшини. Рада мала бути „и мѣщанской“, тобто за участю представників від міст¹⁴). В січні 1671 р. була рада старшини, що про неї я вже казав, і склад якої характери-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 119. ²⁾ Ibidem, с.с. 12—153. ³⁾ Ibidem, с. 180. ⁴⁾ Ibid., т. XII, с. 33. ⁵⁾ Ibid., т. XIII, с.с. 465—466. ⁶⁾ Ibid., с.с. 761—762. ⁷⁾ Додаток № 6. ⁸⁾ Древлехраннище РСФСР Кн. № 111 Малор. Приказа, л. 452. ⁹⁾ Ibid., Кн. 59. Малоросійськ. Приказа, л.л. 215—216. ¹⁰⁾ Літоп. С. Величка, т. III, с.с. 553—554. К. 1855. ¹¹⁾ Лист Орлика — Основа 1862, № 10, с. 18. ¹²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 4. ¹³⁾ Додаток № 2.

¹⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50.

зує додаток № 2 до цієї роботи. Наказний гетьман В. Многогрішний та генеральний осавул М. Гвінтовка казали російському „стряпчemu“ Бухвостову, що на цю раду „обозной, судьи, ясаулы, полковники и сотники, и атаманы, и казаки, і войты, и бурмистры і вся старшина в Батуриин съезжались“¹). Ця звітка показує нам хто саме були міщанські представники на старшинських радах: як видно, їх не спеціально обирали для участі в даній раді, а були це урядові міські особи, що приїздили на свято до гетьмана привітати його і тут брали участь у зборах ради старшини, як офіційні представники від своїх міст і їхньої людности. В січні 1672 р. на старшинському з'їзді були, за свідченням гетьмана Многогрішного, „также войты, бурмистры, магістраты(?) и весь посполитой народъ“²). Знову міщанство репрезентують міські виборні урядовці, що до них, як видно, треба залічити й отих „магістратовъ“. „Весь посполитой народъ“, ясна річ, тут згаданий лише для прикраси, його не бачимо й на генеральних радах.

15 січня р. 1677 гетьман Самойлович сповіщав Москву, що на раду старшини приїхали „предъ Богоявлениемъ Господнимъ вся старшина войсковая... и мѣская“³). І посланець Самойловичів Ів. Мазепа свідчив пізніше про цю раду, що на ній була і „мѣская старшина“⁴).

В липні 1684 р. гетьман Самойлович повідомляв Росію, що встановили оренди „старшина вся и полковники и всякого чину люди во время съезду своего в Батуриинѣ“⁵). Очевидно під „всякого чину“ людьми треба передусім розуміти представників од міст. Року 1690 восени простояння до оренди міщанство мало дати „писма за своими руками“. Рада старшини мала взяти на увагу, що „из городовъ посполитой народъ об'явить“⁶). Отже тут міщанство якщо й не було на раді старшини, то все ж таки могло впливати на її ухвалу своїми писаними заявами.

В січні 1690 р. на з'їзді були „такъ и войты и мещаны“. На підписах під „приговорнымъ листомъ“ значиться з кожного полку „войты со всемъ посполствомъ“, або „войты (с) бурмистрами со всемъ посполствомъ“⁷). Це певна річ не значить, що справді „все посполство“ було на раді, бо підписували цей документ не персонально. В одному місці підпис такий: „Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всемъ посполствомъ полку моего Стародубского подписуемся“. Оце — „моего“ роз'яснює справу: підписував документ полковник, і т. ч. „все посполство“ тут просто гола формула.

В травні 1690 р. на з'їзді старшинської ради в Батурині були „такъже войты і мещане“⁸). Року 1693 в лютому гетьман Мазепа, розмовляючи з дяком Вініусом про можливість замінити оренди податками, казав, що „хотел онъ гетманъ, какъ на Святой неделе будетъ съездъ, о томъ всемъ полковникамъ

¹) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 9 Малор. Приказа, л.л. 235—236. ²) Колекція рукоп. М. Судієнка, № 97, ч. II, с. 407—408. ³) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 5—6.

⁴) Ibidem, с.с. 23—24. ⁵) Дополн. къ актамъ историческимъ, т. XI, с. 167. ⁶) Рукописи Судієнка № 97, ч. V, с. 4. ⁷) Додаток № 6. ⁸) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 59. Малор. Приказа, л.л. 208—210.

и ихъ старшинъ и изо всѣхъ городовъ, изъ лутчихъ людей человѣкъ по 20-ти и болше собравъ, о томъ предложить; да что они скажуть — о томъ впредь, къ великимъ Государемъ донести хотель¹⁾). Тут уже бачимо численнії делегації міщанства, до якихъ можно припустити й вибори. Гетьманъ зробив так, як обіцяв. 24 травня того ж 1693 р. він повідомляв про цей з'їздъ, що „мы, гетманъ, на прошлой праздничной воскрестной дѣнь вѣлеи полковникомъ братъ съ собою въ Батурина всю старшину полковую, урядниковъ грацкихъ и знатное войсковое товарищество и мещан къ совету способному... И на тот праздничный воскресный съездъ собралось было въ Батурина изо всѣхъ полковъ и городовъ людей много всякихъ чиновъ²⁾). Отож на цей з'їздъ мали „зъ собою братъ“ полковники. Неясно, як саме мали вони це робити. Але при великомъ числѣ присутніхъ все ж таки слід думати, що можливо були подекуди й вибори, і саме міщанськихъ обранцівъ на з'їздъ і мали брати полковники.

Зъ моего попереднього викладу видно, що у з'їздахъ старшини раз-у-раз брали участъ „значне козацтво“, „військове товариство“ тощо. „На оную раду — пише про раду старшини, у своему „Историческомъ извѣстіи“ Гр. Полетика, — въ случаѣ важнѣйшихъ дѣл должны они (гетьмани — Л. О.) были собирать не токмо Генеральную Старшину и полковниковъ, но прочую старшину, а особливо старыхъ и заслуженныхъ людей; а въ случаѣ дѣлъ не столько важныхъ, одну генеральную старшину и полковниковъ³⁾). Як видно, саме цю групу значного козацтва Полетика розуміє підъ „заслуженными“ людьми.

Про цю групу людности України-Гетьманщини другої половини XVII ст. дуже вдало каже О. Єфименкова: .... зверху козацької маси піднялася верства „можнѣйшаго“ козацтва. Це було такъ зване „знатне військове товариство“ — переходова верства поміж масою й військовимъ урядомъ: одною своею стороною вона зливалася зъ рядовимъ козацтвомъ, іншою — зъ козацькою старшиною. Знатне військове товариство було ніби резервъ, що зъ нього постійно виділялися особи, які посадили уряди, й куди вони зновъ йшли, коли залишали свої посади. Це знатне військове товариство мало значний впливъ на загальне становище — це безумовно, але чи оформлювався чимнебудь оцей впливъ — намъ не відомо⁴⁾). Єфименкова тут зробила вельми влучне спостереження. Справді козацтво ніби поділяється на дві групи; верхня верства — це значне козацтво чи військове товариство. Такий розподілъ можемо побачити ще за часів Богдана Хмельницького. Року 1654 зъ українськимъ посольствомъ С. Богданова, П. Тетері та іншихъ (послів було 8 осіб) до Москви було: „товариства“ — 12 осіб та „козаків“ — 26 осіб⁵⁾). Це не випадкова номенклатура, такъ би сказати. Бо згодомъ це посольство скаржилося на те, що

¹⁾ Рукописи Судівника № 97, ч. V, с. 484. ²⁾ Ibidem, с.с. 773—776.

³⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 161.

⁴⁾ А. Ефименко, Малор. дворянство и его судьба — Вѣстникъ Европы, 1891, кн. VIII, с. 523. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. X, с.с. 427—428.

частині з товариства дають такі „деньги кормові“, як і козакам, і прохала виправити цю помилку¹), виразно нам отже доводячи, що товариство і козаки — це групи різні.

Року 1661 (без дати) в одписці Ів. Пешкова читаемо, що „говорили намъ въ разговорехъ Сомко и многіе полковники и старшіе козаки, чтобы великий государь указалъ въдать ихъ козаковъ околничему Федору Михайловичю Большому Ртищеву“²)... Отже Пешков помітив тут групу „старших козаків“, що мабуть чимсь відрізнялася з козацького загалу. 9 липня 1666 р. полтавці скаржилися гетьманові Бруховецькому на полтавського воєводу Я. Хитрово, що цей утісняє „не токмо менших товарищев, но издавна заслуженые, будучие полковниками, яко то Федор Жученко, Демяна Куджула, Кирила Пушкаренка, Кости Кублицкого и іных товарищев нарочитых“³). Отже й тут ясно виступають дві групи: з одного боку товариши „заслуженые“ чи „нарочитые“, з другого — „менші“.

На Комісію з поляками в Москві в серпні 1671 р. приїхали від України Лівобережної: Київський полковник К. Солонина, Ніженський полковий суддя Ф. Завадський та „товарищи войсковые“ Гнат Кальницький, Ст. Гречаний та С. Радич⁴). А тимчасом в посольстві усіх було 40 осіб. Решту не звуть „військовими товаришами“ — це за мовою документів, „козаки, которые в приїзді с Киевским полковником с Константином Солониною с товарищи“⁵). Отож і тут „товариши військові“ виступають, як група, вища над козацтво рядове, як група, близька до старшини. Так само було і в лютому року 1676, коли до Москви приїхали посланці гетьмана Самойловича — генеральний бунчужний Л. Полуботок, гадяцький полковий обозний, миргородський полковий суддя, 5 військових товаришів та 8 козаків⁶). Пізніше, року 1688 московський уряд, надсилаючи свого посланого з „милостивымъ словомъ“ козацькому військові, що збудувало місто на р. Самарі, відрізняє „знатных войсковых товарищев від „казаковъ“⁷). Решта козаків — це „чернь“ (про це я докладніше писав у першій частині — своєї монографії про генеральну раду); про неї, приміром, висловлюється універсал генеральної старшини полковників у липні 1722 р., з повідомленням про смерть Скоропадського, як про „чернь войскового и посполитого стану“⁸). Цим козацтво ясно відокремлюється від кляси старшини, що до тої старшини ближче було значне товариство, а від „посполитого стану“ черні різнились лише тим, що це була чернь „войскового стану“.

У допіру згадуваній скарзі полтавців на свого воєводу зазначається, що поміж „товарищев нарочитых“ були „будучие полковниками, яко то Федор Жученко, Демяна Куджула, Кирила Пушкаренка, Кости Кублицкого“...

¹) Ibidem, с.с. 471--472. ²) Ibidem. Додат. до т. VII, с. 333. ³) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5872/61 Малор. Приказа, л. 51. ⁴) Ibidem — книга № 9 Малор. Приказа, л. л. 1096—1097. ⁵) Ibidem, л. 1146. ⁶) А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 490. ⁷) Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Закорд Справ, 1688 р., № 2. ⁸) Рукописи Маркевича, № 5673 (5974).

Поміж військовими товаришами, що в лютому 1676 р. приїхали з генеральним бунчужним Л. Полуботком до Москви, був і Ів. Мазепа, майбутній гетьман і персона значна й перед тим¹). А в січні 1683 р. Генеральний Суд Лівобережної Гетьманщини засідає під головуванням „п. Михайла Вуехевича, товариша значного войскового“. Але і в колегії Його є значне товариство, бо, каже лист гетьманський, „засланіе отъ насъ особы безъ пана полковника, старшины полковой (Переяславської) і значного тамошнего товариства, того суду зачинать и кончати не мають“²)... Вуяхевич — це майбутній генеральний суддя, а в минулому член колегії генеральної старшини на Правобережній Україні-Гетьманщині за гетьмана Петра Дорошенка. Отож поміж цього значного військового товариства бували вельми впливові особи.

„Що знатне військове товариство мало значний вплив на загальне становище — це безумовно, але чи оформлювався чимнебудь оцей вплив — нам не відомо“, писала О. Єфименкова в цитаті, що я її вже наводив. Мені думається, на це запитання можна відповісти, що цей вплив оформлювався участю цього товариства в радах старшини. Соціально близке козацькій старшині значне товариство бере раз-у-раз участь в органі старшинської кляси — у старшинських радах.

Мій матеріал дає мені змогу навести деякі приклади такої участі. 12 березня 1666 р. до приказу „Малая Росії“ привели „взятого языка“ — козака з Правобережної України, що його надіслав до Москви гетьман Ів. Бруховецький. „Язык“, тобто полонений, розповідав: „родом де онъ города Канева, зовут ево Тимошкою, прозвищем Буренко. Служил великому Государю в Запорогах 6 лѣт. И как де в прошлом во 172 году Григорей Косагов да Серко великого Государя с ратными людми и з Запорожскими казаки пришли в Умань, и он де с того времени жил в Умани, оставил великого Государя с ратными людми и Серкова полку с казаками. И пристал в Умани жить к Медвинскому казаку к Ивашку Кобзари“. Оцей медвинський козак був, очевидно, із значного товариства, бо він бере участь у старшинській раді під Лисянкою: „І въ 20 день (лютого — Л. О.) под Лысенкою на поле с пол версты у измѣнника у Дорошенка с старшиною была рада. А на раде де были полковники Чигиринской, Белоцерковскій, Корсунскій, Бряславскій, Поднестренскій да Дроздъ, и сотники, і старшина, и иные знатные казаки, и мещане. А было де на раде человѣкъ съ 300“³). Герой моого документа „язык“ Тиміш Буренко також „в то время на раде был же“..., мабуть із своїм господарем значним козаком з Медвину, що як такий мав право і був, можливо, запрошений на цю старшинську раду. А що це була саме старшинська рада, а не широка козацька, свідчить, опріч виразу в наведенім документі, що „у Дорошенка с старшиною была рада“, ще й те, що гетьман Бруховецький писав про цю раду, що Дорошенко „с самою толко тое стороны Днепра старшиною, без черни, совѣтовал“⁴). Значить, значне това-

¹ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 450. ²) Мотиженський Архів, с.с. 121—124. ³) Додаток № 2.

⁴) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5872/61. Малор. Приказа, л. 207.

риство зливалося в одну клясу із старшиною і Його не змішували з простим, рядовим козацтвом, з „чорнью“.

В лютому 1669 р. Правобережний гетьман П. Дорошенко писав до „гетьмана Сіверського“ Д. Многогрішного, запрошуючи до себе на раду Його „албо якихъ значныхъ особъ“¹⁾). Інколи таких осіб, як видно із значного товариства, запрошували персонально. 6 лютого р. 1669 Київський полковник П. Хмельницький писав до наказного київського полковника К. Солонини з проханням: „до нас (він був у П. Дорошенка) на час назначений людей зацъныхъ до ради присылайте, а меновите пана Михайла и пана Якова“...²⁾).

26 липня 1669 р. гетьман П. Суховій писав до Прилуцького полковника, що до нього перейшли полковники й полки Корсунський, Білоцерківський, Павлоцький, Гуманський, Торговицький, Калницький „и салтану и всему Кримскому панству, на тѣх статяхъ, как войско Запорожское постановило, присегли“³⁾). Суховій просив, щоби „к нам знатныхъ своего полку людей для всякое думы присылали“⁴⁾).

У складі „росписі“ старшини, що була на старшинській раді в Батурині в січні 1671 р., зазначено по деяких полках і „товариство при них будучия“ — тобто при старшині. З Переяславського полку були „товариши“ „Переяславские — Григорей Рубанинъ, Романъ Романенко. Барышевские — Федоръ Волкъ, Еско Павленко“. З гадяцькою старшиною були такі товариши: „Павел Животовской, Ефимъ Вечорка, Іванъ Ператинской, Степанъ Грещаной“. Названо тут 8 імен, а всього старшини поіменовано 57 осіб (крім персонально не названої Прилуцької старшини). Але документ додає, що списка складено присутнім „опричъ товарства войскового на томъ съездѣ при полковникахъ в Батурине будучих, имянъ их не описуя — сколь много ихъ было“⁵⁾) Справді, мабуть, товариство було і з іншими полковниками, і їх було більше, ніж названо у списку. З названих же дехто були дійсно „люди зацні“, адже з поміж 8 двоє — це колишні генеральні старшини: Животовський та Гречаний. Це були люди впливові і поважні. Відписка М. Колупаєва в січні 1671 р. про цю саму старшинську раду називає на ній „рядовыхъ товарищай“⁶⁾). Я думаю, що це були ті ж таки значні товариши. Це між іншим стверджується тим, що Колупаев скрізь називає їх не козаками, а товаришами. Того ж року була старшинська рада повесні на Великденъ. На ній було й „товариство військове“. Гетьман подав ряд писаних запитань „старшинъ генералной и полковникамъ, і всему рыцерству войска Запорож-

¹⁾ А. Ю. и З. Р, т. VIII, с. 127. ²⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Подлин. Акты № 196. ³⁾ В листі до Прилуцького полковника від „высланного“ від Суховія колишнього Лубенського полковника П. Плісенка сказано про це, що ті полки, які визнали Суховія, „панству Кримскому на том, какъ за Хмельницкого было, вѣрно присягли“ — Древлехранилище РСФСР. Кн. № 1 Малор. Приказа л. 4481. Обидві ці звістки кважуть нам про писану умову з Кримом. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн № 1 Малор. Приказа, л. л. 441–446.

⁵⁾ Додаток № 4. ⁶⁾ Додаток № 3.

ского"¹). Таким робом військове товариство дорівнюється „рицерству“ — термін, що визначає певну шляхетність і поважність.

Можливо, якщо правду каже Самовидець, і „чолни́шіе козаки“, які, за його словами, були на виборах Самойловича 1674 р. в Переяславі²), е те ж саме „зацне“ товариство, і тоді цю раду доведеться ймовірніше визнати за раду старшини, ніж за раду генеральну. Так воно могло й бути, бо була це рада Правобережна, що відбувалася на лівому березі, на ній справді могла перевалювати старшина й значне товариство.

Року 1677, лютого 6 дня військовий товариш Ів. Мазепа-посланець від гетьмана Самойловича — оповідав у Приказі „Малые Росіи“ про суд над Романом Судила його старшинська рада. На ній були духовні члени (судили й протопопа Адамовича) та „генеральная войсковая старшина, обозной Петъ Забѣла съ товарыши, и полковники, и полковая, и мѣская старшина, и сотники, и знатное товарство“³). Що правда, далі це товариство знатне звється „чернью“, але це єдиний випадок з мого матеріялу, коли „зацних“ товаришів змішують з чернью, з рядовим козацтвом. Можливо, дещо тут міг сплутати Московський перекладач. Восени 1689 р. гетьман питав царів, як бути з орендами, потрібними для того, щоб платити компанійським полкам. Царі вказали: „во время с'езду старшины и полковниковъ и знатныхъ войсковыхъ товарищъ въ Батурина о празднике Рожества Христова учинить рада“...⁴). З приводу все того самого питання про оренди на Великодні р. 1693, „Мы гетманъ на прошлой праздничной воскресной дѣнь вѣлеи полковникомъ братъ съ собою въ Батурина всю старшину полковую, урядниковъ грацкихъ и знатное войсковое товарищество и мѣщанъ“⁵)... Року, 1708, перекинувшись до шведів, Мазепа присягав, що зробив це він не для власної користі, — „предъ всѣми енералною старшиною, полковниками, сотниками и знатнымъ товариствомъ“. Потім наказав присягати на вірність королеві шведському й собі „всѣмъ енералной старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ и всему знатному товариству“⁶). Можна думати, що це було на старшинській раді.

12 травня р. 1690 гетьман Мазепа писав до Москви, що „на нынешнемъ воскресенскомъ съѣзде (тобто на Великденъ — Л. О.), когда по обыкновению своему вся старшина Генеральная, полковники и ихъ полковые урядники, сотники і многіе знатные і рядовые товарищи, такъ же войты и мещане въ Батурина съѣхались“ він поставив на цій раді справу про ченця Соломона⁷). Тут опріч знатних військових товаришів бачимо вже й рядових товаришів — козаків. Чи є це нововпровадження Мазепиних часів? Важко з певністю відповісти на це. Але чи не з них інколи (здебільшого, мабуть, вони, бували із значних товаришів) бували оті „рядные козаки“, „совѣтники“ і „радне товариство“, „радичі“ що за них зустрічаються побіжні вістки в актових матеріялах?

¹) Додаток № 5. ²) Лѣтопись Самовидца, с. 122. К. 1878. ³) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. с. 23—24. ⁴) Рукописи М. Судієнко, № 97, ч. V, с. 4. ⁵) Ibid., с. с. 773—776.

⁶) Лист. Орлик. Основа, 1862 г. № 10. с. 25. ⁷) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 59, Мадор. Приказа л.л. 208—210.

При переговорах 1668 р. із стряпчим В. Тяпкіним Гр. Дорошенко — брат правобережного гетьмана — та Лука Бушкевич вказували, між іншим, з докором на те, що Росією Сомко, Золотаренко... „и иные многіе добрые люди, старшина и рядные козаки, горкою смертью невинно казнены и замучены...¹⁾). Зустрічаемо і в іншому документі звістку про те, що казнили й надіслали до Москви „совѣтниковъ Сомкових²⁾). В листі до запорожців старшинської ради П. Дорошенка вона титулує себе: „wszystka starszyna z Radnym towarzystwem³⁾), які „z umyslu zjehalismy się tu do Kor-sunia“⁴⁾). 18 березня 1674 р. гетьман І. Самойлович писав до Москви, що Подільський полковник Гоголь скарав „на смерть мучительски, невинно, посланного нашого Самойла Завицкого, радича, за имя ваше государское противъ его стоящего“⁵⁾). 25 листопада 1675 р. польський полковник Ст. Лазнінський сповіщав київського воєводу кн. Голіцина, що він „Були-башу им'ю въ рукахъ Дорошенкова совѣтника которого посылаеть къ королевскому величеству“⁶⁾). З лютого р. 1673 є відомості, що „кромъ де Доро-шенковыхъ совѣтниковъ, тое стороны Днѣпра люди подъ турскимъ сал-таномъ быть не хотятъ“⁷⁾).

Певна річ, що найчастіше під цими радниками чи „совѣтниками“ сучасники розуміли декого із старшини, що близько в силу персональних зв'язків та взаємин стояли до гетьмана й творили з ним інтимну, неофіційну, таємну раду. Отож у березні 1672 р. генеральний обозний і генеральні судді Лівобережної Гетьманщини, що підготували державний переворот (скинення Многогрішного), казали на таємній нараді московським посланцям: „чтобъ великий государь указалъ совѣтниковъ его (Многогрішного), Нѣжинского протопопа Симеона Адамова, ясаула Павла Грибовича, и Миклашевского, Батуринского атамана Еремья, и посланцовъ — полковника съ товарищи (але й тут „товарищи“; мова мовиться про посольство К. Солонини, що в його складі дійсно були й військові товариши — Л. О.) задержать на Москвѣ. И вся де бѣда чинитца отъ вышеимянованныхъ его совѣтниковъ, а промышленникъ во всемъ Нѣжинской полковникъ Матвѣй Гвинтовка, а нынѣ вся его надежда на него Гвинтовку“⁸⁾.

Але все ж таки попередні зауваження й цитати вказують на те, що якось спеціальна ранга, коли можна так сказати, радних козаків була. Найскорше, повторюю, там були представники значного козацтва, що про нього маемо численні вказівки, що воно брало участь у старшинських радах.

Чи не вибирали, часом, таких „радичів“? Не знаю. Але умова 1710 р. т. зв. Бендерська, в роздлі б-му встановлює рангу „Енеральныхъ Совѣтниковъ“ — виборних від полків. Гіпотетично можна думати, що й давніше могло

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, 251. ²⁾ Книги Разрядные, т. II, с. 1023. ³⁾ „Усл старшина з радним товариством“. ⁴⁾ „спеціально з'їхалися сюди до Корсуня“ — А. Grabowski. Ojczyste spominki, т. II, с с. 303—305. К. 1815. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI с. 469. ⁶⁾ Ibid., т. XII, с. 293 ⁷⁾ Ibid., т. XII, с. 181. ⁸⁾ Ibid., т. IX, с. 677.

бути так, принаймні в окремих випадках. Умова каже, що опріч генеральної старшини „з кожного полку по единой значной старинной, благоразумной и заслужоной особъ мѣютъ быти до общей рады Енералніи Совѣтники за согласіемъ Гетманскимъ избраны; з которыми всѣми Енеральными особами, Полковниками, и Енеральными Совѣтниками долженъ будеть теперешний Ясьневельможний Гетманъ и его сукцессорове о цѣлости отчизны, о добрѣ оной посполитомъ и о всякихъ дѣлѣхъ побличныхъ радитися, ничего без ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владою не зчинати, не установляти и въ скutoкъ не приводити“¹). Про цих „Енеральныхъ Совѣтниковъ“ далі спеціально говориться, коли перелічують права членів старшинської ради: „особливе Енеральныи Совѣтники, каждый з ныхъ въ своемъ полку, зъ которого на раде цѣтво (термін старий! — Л. О.) изберется, силенъ будеть, совокупне съ Паномъ Полковникомъ городовымъ, постерегати порядковъ и оные общимъ совѣтомъ управляти, застоновляючися за крывды и тяжести людскіе“²). Отож мають вони певні й спеціальні права у своїх полках, де вони „постерегаюти порядковъ“, тобто контролюють місцеву владу і є перед нею оборонці інтересів своїх виборців. Треба відзначити, що й тут ці виборні від полків є „значні особи“, та й встановлюється ця ранга через те, що й раніше було „легкое Старшины Енеральной, Полковниковъ и знатного товариства поваженье“³). Значить, все ті самі значні козаки здобувають тут засноване вже на писаному законі право участі в раді старшини. Тільки ж цей писаний закон залишився *de facto* проектом писаного закону: не повернулися на Україну й не стали правити на ній його автори і складачі.

Як видно, близькі до значного козацтва були й оті „атаманы городовые куреневые“, що за їх присутність згадується в одній звістці про раду-з'їзд старшини в січні 1672 р.⁴) та до нього ж чи до міщанства і ті „Чигиринские... черкасы-казаки и рендары“, що про них згадано в повідомленні про старшинську раду весною 1659 р. в Чигирині⁵). Мабуть, також ця група під назвою „всього товариства“ фігурує на раді старшини в січні 1690⁶). Адже документ цієї ради, — приговорний лист — підписували, як я вже казав, полковники, а *de facto* на раді старшини імовірніше були значні товариши.

Вище українське духівництво — група економічно впливова, сильна своїм моральним, коли можна так мовити, впливом на людність, група, що дала в нашу добу таких впливових і активних політичних діячів, як єпископ Методій Филимонович, протопоп Семен Adamович, Лазар Баранович, митрополит Тукальський тощо, — раз-у-раз згадується в складі старшинської ради — важливого політичного органа української держави.

¹) Д. Бантиш-Каменський, Источники, ч. II, с. 248. ²) Ibid., с.с. 249—250. ³) Ibidem с. 243. ⁴) Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. II, с.с. 407—408. ⁵) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 308 Прикази стола Розрида, л. 372. ⁶) Додаток № 6.

Наприклад, у квітні 1650 року на старшинському з'їзді у Києві був київський митрополит¹). У червні р. 1658 київський митрополит виїхав до гетьмана Виговського в Чигирин „для ради“²). Представники від вищого духовництва — протопопи були в складі старшинської ради, що була з гетьманом Бруховецьким р. 1665 в Москві³).

1668 р. в січні згадується, що „была рада у Дорошенка съ митрополитомъ Тукальскимъ и съ Юраскомъ Хмельницкимъ (також на той час духовна особа — Л. О.) и съ полковники и со всею старшиною“⁴). В тому ж 1668 р. ніженський protопоп С. Адамович свідчив у Москві, що „въ Чигиринѣ вся старшина скорбитъ на митрополита Тукальского, что Дорошенко гетманъ ни съ кѣмъ не совѣтуется, токмо съ митрополитомъ Тукальскимъ...“⁵). І знов же в листопаді 1668 р. писали до Москви з Гадячого, що в Чигирині у гетьмана Дорошенка „во всякой радѣ съ ними засѣдаєтъ митрополит Іосифъ Тукальскій...“⁶). Про цього ж Тукальського пише в своїм затвердженні Острозької комісії польський король 22 грудня 1670 р. що він... „w Rady u Rzady Woyska (co Duchownemu nie nalezy) wdaję się...“⁷). Щодо погляду королівського, ніби це духовній особі не личить, то це питання спірне. В усякім разі участь Тукальського в радах старшини не є, як бачимо з наведених вище даних, якийсь виняток. В цей час вище духовництво було скрізь державним чинником і учасником державної влади, між іншим і в самій Польщі, де вище духовництво — в особі біскупів — засідало в сенаті, органі багатьма рисами подібнім до української старшинської ради.

Чи бувало на радах старшини козацтво з Запоріжжя або його представники? Маю вказівку на це. Було це на раді старшини в П. Дорошенка в Чигирині в кінці 1667 чи на початку 1668 р.: „а отъ Запорожскихъ де козаковъ посланники на той радѣ бывли жъ, и Дорошенку присягу учинили, что всѣмъ Запорожцомъ быть подъ властью у Дорошенка“⁸). Умова 1710 р. в Бендерах заповаджує представництво від Запоріжжя на зборах старшинської ради: на них мають бути, oprіч генеральної старшини, полковників, полкової старшини, сотників і генеральних радників, „лечь и отъ войска Запорожского Низового, для прислуханья ся и сътovanья (совѣтованья?) послы мають и повинни будуть, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу. прибувати, ничего назначеного термену не ухиляючи“⁹). Але треба звернути увагу, що в обох випадках запорозькі представники звуться „послами“ чи „посланниками“. Це каже за те, що це представництво є надзвичайне, це — не органічний, постійний склад ради старшини. Для Запоріжжя друга частина XVII ст. (власне 1654—1708 рр.) була добою перехідною, коли бачимо

¹) Акад. М. Грушевський, Історія України - Руси, т. IX, ч. I, с. 41. ²) А. Ю. и З. Р. Дод. до V, с. 317. ³) Ibidem, т. VI, с. 4. ⁴) Ibidem, т. VII, с. с. 30—31. ⁵) Ibidem, с. 93. ⁶) Ibidem, с. 113. ⁷) „в ради і управління війська (що не личить духовному) втручавтесь“. Літопис Величка, т. II, с. 286. К. 1851. ⁸) А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 30—31. ⁹) Бантышъ-Каменскій. Источники.., ч. II, с. 249.

тяжіння його до відокремлення від Гетьманщини, але в той самий час січовики ще претендують на участь у політичному житті Гетьманщини (чи Гетьманщин). У зв'язку з цим інколи могли бути на радах старшини й їхні представники, але як явище виняткове, що й тому, що запорожці обстоювали в цей час ідею генеральних, чорних рад і були проти ради старшинської.

Певна річ, на раді старшини був присутній її голова — гетьман¹⁾.

Чи було якесь право на участь у радах старшини? Мені здається, почасти стверджують це слова в 1669 р. колишнього київського полковника В. Дворецького. Він казав у Москві, що про зраду Бруховецького він нікому не доносив, „потому что уряду никакова не имѣл и в раде нигдѣ не бывал“²⁾). Він цим хотів підкреслити свою непоінформованість у подіях і політиці того часу. Але тут інтересно те, що він не мав уряду і тому не бував на радах. Отже, коли б він уряд мав, він би на радах старшини був, його б туди закликали й запрошували, бо на присутність у ній він би мав право. Таким чином певні ранги, уряди й посади право на участь у раді старшини мали. З мого попереднього викладу видко, які це були уряди й які ранги.

Інша справа була з особами безурядовими, хоч би це було й значне товариство. Ось до нього ж належав В. Дворецький після 1667 р., коли він здав уряд полковництва³⁾, а на радах він не бував, бо його певне туди й не кликали. Це значить, що таких осіб скликали не всіх, а за якимось певним *modus*-ом, за якимсь персональними запрошеннями. Це значить, що про право їхнє бути на раді казати важко. Мабуть, воно для кожної окремої особи утворювалося персонально й поступово: постійне запрошення її на раду старшини зрештою переходило в обов'язок її запрошувати. Але як саме і коли саме відбувався цей перехід, говорити тепер важко.

XVIII століття, а власне кажучи, доба від „зради“ Мазепи до скасування автономії Гетьманщини, принесло чимало змін у становищі старшинської ради. Дещо змінило воно і в її складі.

Генеральна старшина за часів, коли Гетьманщиною правили російські урядовці, належала до складу колегіяльних адміністративних органів — Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Суду, репрезентуючи в них

¹⁾ Рада старшини дів з ним, як із представником від центральної влади Гетьманщини і в сама центральною установою. От чому не застосовую до рад старшини універсал від 6 серпня 1661 р. „намѣстника“ гетьмана Я. Сомка — кременчуцького полковника Кирила Андріевича (в „Описанії документовъ и бумагъ“ Моск. арх. м-ва юст., т. XII, с. 512 цей полковник називається „Кир. Андр. Каменник“, тобто замість „намѣстникъ“ складачі „описанія“ читали „Каменникъ“. Я думаю, що треба читати „намѣстникъ“, це більше відповідає й суті і пояснює нам, чому мав змогу наказувати кременчуцький полковник іншим полковникам): у тому універсалі наказується полковникам миргородському, лубенському та прилуцькому їхати до нього „на срок августя ко 12 числу“ „для всикого дѣла и думы“. — Древлехранилище РСФСР. Столб. № 456 Білгородськ. стола Рааряда. л. 289. Це — місцева рада, як місцевою установою була її рада полкової старшини   ²⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 1 Малор. Приказа, л. 424.   ³⁾ Ibidem, л. 423.

місцевий, український елемент. Але інакше бувало, коли Гетьманщиною керували гетьмани (часи Скоропадського, Апостола, Розумовського). В цей час генеральна старшина є, як за старих часів, — колегія найближчих гетьманських радників, рада старшини у вузькому складі. У серпні р. 1751 молодий гетьман Кирило Розумовський листовно запитав у генеральної старшини й полковників про компетенцію урядів генеральної старшини. У відповідь на це генеральна старшина й полковники писали; що з генеральної старшини були начальники певних відділів української армії під час походів, а „въ болшихъ же и важнѣйшихъ приключающихся дѣлахъ употребляемы бывали въ совѣты“¹). Це писалося не для характеристики становища генеральної старшини за міжгетьмання, а для освітлення „поведенія бывшомъ при гетманѣ Скоропадскомъ“ і, як видно, і при Апостолі, додам від себе.

Як дорадчий орган колегія генеральної старшини справді раз-у-раз виступає за Апостола й Розумовського. Отже р. 1730 (дати в документі немає, хоч це й оригінал, але міститься він поміж паперів р. 1730) грамоту до цариці Ганни Іванівни з привітанням з приводу вступу на престіл та з проханням добре ставитися до українського народу і його потреб підписали: „Вашего Імператорского Величества вѣрные подданные и всенижайшіе рабы: Вашего ж Імператорского Величества войска Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра Гетман Данило Апостол. За писара правящій Михайло Турковскій. Асаулъ войсковой Енералній Іванъ Мануйловичъ. Хоружий Енералний Якимъ Горленко; зо всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и народомъ Малоросійскимъ“²). Тут колегія генеральної старшини разом із гетьманом репрезентує всю Гетьманщину; її підписи свідчать за те, що документа склав гетьман за її порадою і згодою. Мабуть, як учасники постійних нарад „несходнѣ“ перебувають у Глухові генеральна старшина в тому ж 1730 р.³).

Року 1733 генеральна старшина пробує взяти владу в свої руки — „надѣюсь с примеру того как по смерти гетмана Скоропацкого имѣли правления генералная старшина“, — казав кн. Шаховской⁴). Після смерті Скоропадського справді Гетьманщиною правила колегія генеральної старшини під головуванням полковника П. Полуботка. Року ж 1733 такого правління встановити не вдалося: Росія прагнула скасувати гетьманат і боялася, що від правління генеральної старшини „воспослѣдуютъ дѣла“ такі, як за Полуботка, тобто намагатиметься генеральна старшина охороняти стару правну позицію Гетьманщини.

Маємо в ці часи і раду з ширшого складу: з генеральної старшини й полковників. Року 1751, відповідаючи на запитання гетьмана Розумовського, генеральна старшина й полковники відзначили: „А в помощь старшинѣ Енералной и полковники полковъ малороссійскихъ къ таким же деламъ и со-

¹) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка. Український археограф. збірник, т. I, с. 125.

²) Древлехранилище РСФСР. Книга № 77/1804 Малор. Експед. Сенату, л. 416. ³) Додаток. № 13. ⁴) Л. Окинішевич. Звідомлення про відридження до Москви, Додаток № 3. Праці Комісії.. в. III, с.с. 363—365.

вътамъ временемъ призваны были съ опредѣленія гетманского ж^{“1”}). У червні р 1764 Генеральна Військова Канцелярія, відповідаючи на запитання Гр. Теплова про компетенцію влади українських полковників, згадувала: „по статямъ же гетманскимъ и обычаямъ малороссійскимъ (в) случай какого важного къ обществу косаючаго дѣла они же полковники собираются къ гетману и призываются зъ старшиною на совѣтъ”...²).

Є в моїх матеріалах вказівки і на конкретні факти таких рад. Року 1721 гетьманові Скоропадському наказувалося на вакантні посади деяких генеральних урядів „выбрать обще с совету генеральной старшины и полковниковъ на каждое порожнее мѣсто по два человѣка“ кандидатів³). У квітні р. 1722 гетьман Скоропадський хотів „на праздныя полковничества“ „избрать и поставить за согласіемъ старшины генеральной и полковниковъ вольными гласы по обыкновенію“⁴). Року ж 1722 (без дати) маю указ з приводу смерти Скоропадського за підписами генеральної старшини й полковників⁵).

У розділі 7-му інструкції Наришкіну від 9 січня 1732 р. є наказ стежити, щоб гетьман „все исполняль и делал... неотмѣнно с совѣту и согласія Генеральной Старшины и полковниковъ, а не одинъ самъ собою“⁶... Отож такі наради з генеральної старшини й полковників знає і Петербург.

У травні 1732 р. гетьман Д. Апостол „разсудилъ обще з Генеральною Старшиною і полковниками“ дати генеральному судді М. Забілі с. Райгородок⁷). З цього приводу складено спеціальне „мнѣніе“ і „то мнѣніе подписали: господинъ гетманъ, судя генеральный писарь генеральный, двоя ясауловъ генеральных, пятеро полковников. А обозной гонеральной не подписался“⁸). Це — рада старшини, що з нею „разсудилъ“ цю справу гетьман. 9 січня 1731 р. російська Колегія Закордонних Справ запропонувала гетьманові Апостолові „с общаго о семъ совѣту з генеральною старшиною и с полковники“ призначити утримання полковій старшині. Гетьман писав: „прошлого іюня 9 дня нынѣшнего 1732 году я, с общего о сем совѣту с генеральною старшиною і полковники согласно опредѣли“ розміри оцього утримання по певних урядах. Оригінал його „доношенія“ надіслано до Петербургу „за руками генеральной старшины и полковниковъ“⁹). Року 1733 генеральна старшина хоче взяти владу, посилаючися на „Рѣшительные пункты“ 1728 р., де наказувалося гетьманові правити „з совѣту генеральной старшины и полковниковъ, по прежнему войсковому

¹) Эбірка матеріалів акад. Н. П. Вісіленка. Український археогр. арбірник, т. I, с. 125.

²) М. Є. Слабченко. Малор. полкъ въ адмін. отношенії. Додаток № 1, с. с. 329 -- 330. ³) Рукописи М. Судієнка, № 99, ч. II, с. 149. ⁴) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 315.

⁵) Рукописи М. Судієнка, № 101, ч. I, л. 2. ⁶) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 95/1822 Малор. Експед. Сената, л. л. 6 – 7. ⁷) Додаток № 17. ⁸) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 78/1805. Малор. Експед. Сената, л. 580. ⁹) Ibidem, л.л. 555 – 574. Коротко за цю справу згадував І. Джиджора „Економ. політика рос. правительства супроти України“, Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка, т. 98, с. 60. прим. 2. Докладніше про це -- в моїм „Звідомленні про відрядження до Москви“ – Праці Комісії, в. III, с. 350, прим. 5.

‘обычаю’¹). 10 липня 1733 р. С. Наришкінові наказувала Колегія Закордонних Справ на випадок смерти гетьмана Апостола „все Малой Росии правление вѣдать и управлять вамъ съ нѣсколькимъ числомъ еще із великороссийскихъ, да із Малороссийской Генералной Старшины і из полковниковъ толикуму числу сколько будеть великороссийскихъ. И делать съ общаго согласия і совѣту, і подписывать дѣла і указы всѣмъ”²). Мова мовиться въ данімъ разі не про раду старшини, а про колегіяльну установу на зразокъ російськихъ тогочасніхъ канцелярій-колегій. Але тут цікаво, що до неї запрошуєть і полковниківъ українськихъ, як видно тому, що зъ нихъ були повсякчасні гетьманські радники. У грудні 1735 р. рада старшини зъ полковниківъ і генеральної старшини дає свое „мнѣніе” зъ приводу постачання коней армії. Документъ цей, що його подано въ додаткахъ до цієї роботи, підписали 7 генеральнихъ старшин та 2 полковники³).

Року 1751, серпня 18 днія, видано універсал гетьмана К. Розумовського про те, що „въ силѣ ордера нашого, данного всѣмъ Господамъ Генеральному Старшинамъ и полковникамъ, рассматривано іми произведенное дѣло по доносу сотника Яготинского Купчинского на Генерального Войскового Писара господина Безбородка и на васъ” (звертається гетьман до старшого військового канцеляриста Холодовича⁴). Універсал датовано 18 серпня 1751 р., як видно, — це ті самі збори, що 17 серпня дали відповідь К. Розумовському про функції генеральної старшини. Останню відповідь підписали: „Іакимъ Горленко, Михайло Скоропадскій, Андрій Безбородко, Яковъ Якубовичъ, Петръ Валкевичъ, Николай Ханенко, Даміянъ Оболонскій (це все генеральна старшина), Петръ Апостоль, Петръ Галецкій, Семенъ Сулима, Іванъ Божичъ, Андрей Горленко” (полковники)⁵). Певна річ тільки, що на зборахъ, де розглядали справу Безбородька й Холодовича, не був присутній самъ Безбородька. А втім, въ ордері генеральній старшині й полковникамъ зазначено, що зъ нихъ для розгляду справи Безбородька й Холодовича „учреждается особливая коміссія”⁶), отже питання спірне, чи була це въ даному разі рада старшини. Але въ другому випадку ніщо не заваджає мені бачити, що саме цей інститутъ обмірковував і склавъ відповідь К. Розумовському.

7 лютого р. 1752 генеральній старшині й полковникамъ „въ Глуховѣ тогда обрѣтавшимся” ордеромъ гетьманськимъ „нельно, собрався въ генеральную войсковую канцелярію, приять общое разсужденіе ко умноженію скарбу войскового”. Генеральна старшина й полковники таке „мнѣніе” подали⁷). А 20 грудня 1754 р. генеральна старшина й полковники дають „мнѣніе” про те, зъ якихъ млинівъ треба збирати податки⁸).

¹) Л. Окинішевич. Звідомлення про відрядження до Москви. Додаток № 3. Праці Комісії, в. III, с.с. 363 — 365. ²) Древлецький архів РСФСР. Кн. № 79/180; Малор. Експед. Сената, л. 63. ³) Додаток № 21. ⁴) Рукописи О. Лазаревського, № 5, л. 127. ⁵) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенко. Укр. археогр. збірник, т. I, с. 126. ⁶) Додаток № 24. ⁷) Рукописи О. Лазаревського № 41/1, л. л. 158 — 160. ⁸) Ibidem, с. с. 163 — 164.

Чи є у XVIII ст. з'їзи до гетьмана — широкі збори ради старшини? Широкі збори бувають, хоч після Скоропадського не в тій формі, як це було в XVII ст. Але про це я вже казав. Тут же зазначаю склад таких широких зборів у XVIII ст. В інструкції „тайному совєтнику“ Наумову з 21 липня 1727 р. є наказ „ко всѣмъ полкамъ послать указы с об'явленіемъ чтобы изо всѣхъ полковъ полковники и старшина полкова, и бунчуковые и значковые казаки съѣзжались в Глуховъ для обранія гетмана; и назначить имъ къ тому съѣзду терминъ в двѣ или кончає в три недѣли“¹). Цей з'їзд старшини виступив згодом у Глухові як рада старшини, що відбувалася перед генеральною радою. Але що говорить нам її склад? Полковники й полкова старшина — це старі члени з'їздів старшини, вони бувають на них і в XVII ст. Нове в данім разі — це присутність „бунчуковыхъ и значковыхъ“ козаків чи товаришів, як їх частіше називали. Але під цією новою назвою бачимо старий зміст. У XVII ст. бачили ми на радах старшини групу „військового товариства“ чи „значного козацтва“. У XVIII ст. — беру широкі хронологічні межі — ця група юридично оформилася, відокремившись від рядового козацтва у своєрідні ранги „товаришів“ бунчукових, військових та значкових, ранги вже цілком належні до старшинської верстви. Отже нового тут мало, oprіч хіба того що, коли у XVII ст. була фікція присутності на радах старшини кляси козацтва, яку заступали близькі до старшинської кляси значні козаки (а XVII в. такої фікції потребував), то у XVIII ст. „товариші“ присутні на радах старшини саме тому, що вони є члени старшинської кляси.

Наводжу далі склад рад старшини XVIII ст. Року 1734, у травні — червні рада старшини „по общому совѣту“ про скуповування козачих та вільних селян ґрунтів дала своє „мнѣніе“. На Раді були „Малороссійская Генеральная Старшина, полкова старшина и прочие Малороссійскихъ полковъ чиновники“. Але „мнѣніе“ присутні на раді підписали й дали цим нам конкретніше уявлення про склад цієї ради. Підписали разом 38 осіб. З них були: генеральної старшини — 7, полковників — 4, полкової старшини — 11 та сотників — 16²). Отже тут була лише службова старшина й не було „товаришів“. Можливо, пояснити це можна тим, що наказ „правителя“ А. Шаховського категорично вимагав, щоб думку свою, „по общому согласному совѣту“ дали „малороссійская Генеральная Старшина, такожъ полковники, полкова старшина и прочие малороссійскихъ полковъ чиновники“³), а товаришів у даному разі могли за цих „чиновниковъ“ не вважати. А втім і раніше — р. 1731 у березні гетьман Апостол писав до Колегії Закордонних Справ, що з „слѣдствія о маєтностяхъ“ „особые экстракти всякого полку о маєтностяхъ“ були слушаны и разсматриваны в собраниі в Глуховѣ Генеральною старшиною, полковниками і полковою старшиною⁴). Таким чином бунчукових, військових та значкових товаришів тут знову немає.

¹) Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Кн. № 79/1806 Малор. Експед. Сената, л. 9. ²) Додаток № 20. ³) Ibidem. ⁴) Древлехранилище Р.С.Ф.С.Р. Кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сената, л. 587.

Але вони були на раді старшини в Глухові в жовтні 1730 р., принаймні вища група їх — товариші бунчукові. 20 жовтня 1730 р. подяку імператриці Ганні Іванівні, що зменшила ряд податків з України, підписали: гетьман, 6 генеральних старшин, 1 полковник, 6 бунчукових товаришів, 3 сотники, 1 полковий писар, 1 городовий отаман (знову з сотенної старшини бачимо лише городового отамана) та 1 магістратський писар із Ніженя¹⁾). Що це були дійсно збори старшини, а не підписували вони цю подяку по хатах своїх, видко з того, що 22 жовтня кн. Шаховской повідомляв Петербург, що віддав імператорську грамоту гетьманові „при всій старшинѣ“, що була на цей час у Глухові²⁾), отож була вона в цей час при гетьмані, це були її збори.

Деякі документи досить невиразно кажуть за склад ради старшини. Так у розд. 19 указа імператриці Ганни Іванівни кн. Шаховскому з 8 серпня р. 1734 наказується йому розслідувати, чи не володіє хто неналежно маєностями. Мав це він „разсмотреть купно з Генеральною старшиною і с полковниками і прочими с кемъ надлежит“³⁾). Невиразно каже й Безбородько при розгляді його справи р. 1751, коли його обвинувачував у хабарництві сотник Купчинський: „739 году, казав Безбородько, з апреля месяца сталъ (він) править за писара Енералного, вишними старшинами и нижними чинами і прочими людми по выбору опредѣленъ Писарем Енералнимъ“⁴⁾). „Нижніе чины и прочие люди“ — термін дуже неясний. Будь-що-будь, це не є рада генеральна, а рада старшинська; як видно, за „нижніх чинов“ міг уважати Безбородько полкову старшину, порівнюючи з „вишними старшинами“, тобто генеральною старшиною й полковниками. А під „прочими людми“ міг генеральний писар розуміти і „товаришів“.

„Товаришів“ бачимо під підписи під подякою центральному урядові за дозвіл обрати на гетьманство К. Розумовського. Цю подяку, складену, як можна думати, на раді старшини, oprіч іншої старшини підписало 92 бунчукові товариші, 6 військових та 170 значкових товаришів⁵⁾). А акт обрання Розумовського підписала старшина, присутня на генеральній раді і — і це для мене головне — на раді старшини, що була перед генеральною радою. Бачимо підписи духівництва, генеральної, полкової старшини, сотників та „товаришів“: бунчукових — 80, військових — 10 та значкових — 173⁶⁾). Восени 1755 р. на раду старшини наказано прибути „господамъ Генералнимъ Старшинамъ“ та скликано „всехъ Малороссійскихъ полковъ господъ полковниковъ и по нѣсколку чоловѣкъ отъ бунчуковихъ товарищей и полковихъ старшинъ и сотниковъ“...⁷⁾). У вересні 1758 р. відбулася рада старшини, що обрала ряд нових генеральних старшин. Підписи під актом обрання кажуть нам про її склад. На раді було: генеральних старшин — 5, полковників — 6, полкової старшини — 17, сотників — 18, бунчукових товаришів — 4, військових това-

¹⁾ Ibidem кн. № 77/1804, л. л. 430 — 433. ²⁾ Ibidem, л. 434. ³⁾ Ibidem, кн. № 79/1806, л. 336.

⁴⁾ Рукописи О. Лазаревського № 41/VII, л. 136 — 137. Купчинський не відповідав на це завваження й не заперечував цього факта, бо це — „к дѣлу неслужащос“. ⁵⁾ Ibidem, кн. № 41/V, л. л. 361 — 365. ⁶⁾ Ibidem, кн. № 70, л. л. 120 — 131. ⁷⁾ Додаток № 29.

ришів — 3¹). Тут звертає на себе увагу повна відсутність нижчої групи „товаришів“—товаришів значкових. Як видно, її запрошували на раду старшини не щоразу.

У кінці гетьманування К. Розумовського бачимо обмежені збори ради старшини. Так було на початку р. 1759, коли „от его Ясневельможности Генералной Канцелярии предложенно, созвавъ всѣхъ господъ Генералныхъ Старшины, полковыковъ, такъ же і бунчуковыхъ товарищей десят, і изъ старшины полковой и сотниковъ з каждого полку по два человѣка“ доручити цій раді розглянути „малоросійські“ права²). Тут спостерігаємо повне представництво тільки генеральної старшини й полковників; бунчукові товариши й полкова старшина репрезентовані обмеженим колом представників; зовсім немає сотників та товаришів військових та значкових. Трохи ширші були збори ради старшини у вересні 1763 р. у Глухові для розгляду все тих самих „малоросійських“ прав. Мали на них прибути з кожного полку полковник, 2 полкових старшин та 2 сотники. Цих полкових старшин мав „обрати“ полковник. Мали прибути й абшитовані генеральні старшини: 2 генеральних суддів, підскарбій та бунчучний, а також за складеними у Глухові ім'янами списками 55 бунчукових товаришів та 35 товаришів військових³). Отож остання група — товариши — представлена повніше за полкову старшину. Товаришів значкових на раді цій немає.

Р. 1764 у Глухові було „генеральное собраніе“ „всѣхъ чиновъ малоросійскихъ“⁴), тобто, очевидно знов той самий склад ради старшинської із старшини й „товаришів“.

Про сотенну старшину на радах старшинських XVIII ст. маю лише одне повідомлення. Його бачимо поміж вступних паперів до Петербурзького кабінету міністрів 8 серпня р. 1740. Тодішній „правитель“ Гетьманщини генерал-майор Шипов писав, що „на мѣсто генерального подскарбія Андрея Маркова поданъ выборъ, а генеральный, полковой и сотенный (мабуть — від генеральної, полкової і сотенної — Л. О.) старшины выбрали кандидатовъ“...⁵). Тут немає докладного переліку всіх присутніх чи докладніших відомостей про їхні уряди. А що на інших радах старшини сотенних старшин (опріч одного повідомлення про городового отамана, що його я вище наводив) не видко, можна думати, що в цім разі під сотенною старшиною Шипов розумів українських сотників, які дійсно раз-у-раз брали участь у радах старшини XVIII ст.

Чи було на радах старшини XVIII ст. міщенство, що його представників бачили ми на з'їздах старшини XVII в.? Маю лише дві такі відомості: 20-го жовтня 1730 р. під подякою за зменшення податків, що її, як можна думати,

¹) Додаток № 30. При цьому треба вказати, що старшині — „другимъ чиновникамъ“ про-понувалося бути „не в отдалъ отъ Глухова жителство имеющимъ и въ Глуховѣ налично быть случившимся“, ibidem. ²) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. с. 134 — 135. ³) Харк. Центр. Істор. Архів. Черн. Відділ Архіву Малор. Колегії, № 3999. ⁴) Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, т. I, с. с. 311 — 316. ⁵) Бумаги Кабінета Міністрівъ, т. XII. Сб. Ист. О-ва, т. CXLVI, с. 367.

ухвалила рада старшини, підписався Ніженський магістратський писар¹⁾. У другому ж разі на раду старшини восени 1755 р. запрошується „отъ Магістратовъ по уряднику и знатнѣйшихъ городов изъ лучшого купечества“. Але треба мати на увазі порядок даний цієї ради: це було про суд за вексельним уставом на Гетьманщині та про обрання купців „для словесного между купцами суда“ в ряді торговельних міст. Ці справи прямо стосувалися до міст і до купецтва зокрема. Щодо купецтва, це прямо і зазначає гетьманський ордер — „до которыхъ сие дѣло болѣе и принадлежитъ“²⁾). В усікому разі ці звістки дають право думати, що присутність представників од українських міст на старшинських радах XVIII ст. є явище екстраординарне.

Немає на них і вищого духівництва; було воно лише на радах старшини, що скликано їх перед обранням Апостола й Розумовського. На інших зборах ради старшини духівництва немає. Це примушує думати про зменшення політичного впливу цієї верстви громадянства. Справді бо: у XVIII ст. не знайдено вже таких впливових і активних політичних діячів серед українського духівництва, як от у XVII ст. Л. Барабанович чи Гізель, чи єпископ Методій Филимонович, чи Семен Адамович... Переможне шляхетство тепер не потребувало вже заступництва, представництва своїх інтересів: тепер воно само заявляло про них виразно й одверто.

Я досі казав за осіб, що бували на радах старшини в різні періоди її існування. Кого ми на їх не бачимо? Немає на них нижчих верстов людности України-Гетьманщини — рядового козацтва і селянства. Перше виявляло свою волю в іншій установі — генеральній раді. Друге на Гетьманщині було не так суб'єкт, як об'єкт політики. Немає на радах і рядового духівництва.

Чи існували певні заборони певним особам бути на старшинських радах? Деякі натяки на це є. Приміром, у листопаді 1657 р. посланці гетьмана І. Виговського говорили в Москві, що миргородський полковник Г. Лісницький розголосував „ссорные слова“ „И гетманъ де Иванъ Выговской... на полковника на Грицка за то гнѣвался и ни въ какую раду ево пущать не велълъ... Да какъ де и гетмана Ивана Выговского на радъ въ гетманы обирали, и ево, Грицка, в то время въ раду не припуштали“³⁾). Я не певний правдивости цієї звістки, але в усікому разі важливо тут те, що посланці визнають за гетьманом право не пустити когось на раду (...ни въ какую“ тобто і на старшинську), в данім разі за певний політичний злочин (розголосував „ссорные слова“). Є звістка про таке право гетьмана не пускати на раду і з давніших часів. Це було року 1648. Я. Сміяровський — посланець короля Яна-Казимира до Б. Хмельницького — під час облоги Замостя мав авдієнцію у Хмельницького. При цьому за його проханням гетьман не закликав на раду (це була рада старшини) ворога Сміяровського — полковника Кривоноса⁴⁾.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 77/1804 Малор. Експед. Сената, л. л. 430 — 433.

²⁾ Додаток № 29. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 53. ⁴⁾ А. Краусгаръ, Посольство Якова Сміяровського къ Богдану Хмельницькому. К. Старина, 1894, № XII, с. 454.

Та й пізніше — хоч звісток про це я не маю — цілком правдиво буде припустити, що гетьман міг завсіди відвести, не запросити небажаних йому осіб, бо він скликав раду й головував на ній.

Був випадок, коли заборона деяким особам бути на раді (в тому числі і на раді старшини) попала й до конституції Гетьманщини — одної умови з Росією, а саме р. 1659. Тогочасні писані закони не вміли відрізняти справ загально-принципових від справ конкретного характеру і поточного змісту. Отож у статтях 1659 року сказано: „Которые были въ совѣтѣ съ измѣнникомъ, съ Ивашкомъ Выговскимъ: Гришка Гуляницкой, Гришка Лясницкой, Самошка Богдановъ, Онтошка Ждановъ, Германъ Лобода, и тѣмъ по вѣкъ живота въ радѣ въ войсковой и въ секретной и въ урядѣ ни въ какомъ не быть; а естьли кто не противъ сей статьи и учинить, в раду будетъ призывать и урядъ какой на нихъ положить, и тѣ будутъ караны смертью. И гетманъ и полковники, и вся старшина, и чернь на радѣ, выслушавъ сю статью, приговорили: быть сей статьѣ такъ какъ написана“¹). Ця постанова не була для Московщини простою фікцією, вона настоювала, щоб її додержували. У розділі 9 статтів, що їх 23 грудня 1659 р. подало посольство гетьмана Юрка Хмельниченка в Москві, є прохання пробачити радникам та співробітникам Виговського, саме тим, що їм заборонено в Переяславі брати участь у „радѣ войсковой и секретной“. Цар дозволив їм не бути „банѣтами“, але ж оговорив, що дальшу участь їх визначить він згодом, коли буде на Москві гетьман²). В усякому разі такий випадок, коли Росія регулювала склад ради старшини, є в цім періоді одинокий. Отже утримуюся від будь-яких висновків з цього приводу.

IV.

Спосіб скликання ради старшини. Порядок денний та зборів. Місце засідань і зборів. Збори під час бенкету. Повторність зборів старшинської ради. Головування гетьмана та його вступна промова. Дискусії та дебати. Принципи голосування. Зародки писаного діловодства ради старшини в XVII ст. Порядок зборів старшинської ради у XVIII ст. Поширення письмоводства, писані „миївія“.

Раду старшини скликав представник і носій центральної української влади — гетьман. Отож у листопаді 1659 р. гетьман „велѣль имъ (полковникам) быть к себѣ на раду“³). На початку 1669 року „Петрушка де Дорошенко во всѣ заднѣпрскіе города писаль къ старшинѣ, чтобы они были къ нему на раду“⁴). У лютому того самого 1669 року Дорошенко пише Многогрішному, запрошуючи його „албо якихъ значныхъ особъ“ до себе

¹) Собр. Гос. Грам. и Договоровъ, т. IV, с. 56. ²) А. Ю. и З. Р., т. V, с. 5.

³) Древлекраїнське РСФСР. Столб. № 5843/32 Малороссійского Приказа, л. 114. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 71.

на раду¹). Отже раду старшинську скликає гетьманський універсал. Певна річ, що це робилося у випадках спеціальних зборів цього інституту. На святкові ж з'їзди збиралися „по обыкновенію древнему для отданія намъ (гетьманові) своего поклону, се есть поздравленіе и усоветованіе²), і, таким чином, без спеціальних гетьманських універсалів-запрошень. Року 1669 в лютому на раду старшини запрошує київський полковник П. Хмельницький³), що таким чином передавав волю гетьмана.

Чи складали заздалегідь порядок денний зборів старшинської ради? Деякі факти за це кажуть. Отож, напр. у жовтні 1650 р. І. Виговський казав В. Унковському — російському посланцеві: „гетманъ де, помнишь, приказаль мнъ при васъ послать по всѣхъ полковниковъ и по старшинъ, чтобы ъехали всѣ тотчасъ въ Чигиринъ, для того: станутъ думать, что по вашему съ гетманомъ договору Тимошку Акишева, послать къ государю къ Москвѣ, и о томъ съ чѣмъ отпустить къ королю пана Воронича и кого послать на сеймъ въ Полшу пословъ, и о чемъ на сеймъ послать, и про ссоры въ городѣхъ, которые наши города въ границѣхъ сошлись съ государствевими городами, и о многихъ потребахъ о всемъ будеть у гетмана съ полковники и съ старшиною нынѣ дума“⁴). Так, напр., р. 1693 заздалегідь передбачалося поставити на порядку денному ради старшини справу про оренди⁵) тощо.

Старшинська рада звичайно збиралася в резиденції гетьмановій. Я не буду тут наводити численних про це даних: це значило б без потреби поширювати й завантажувати роботу. Читач із інших розділів її бачив уже чи ще побачить, коли зверне на це увагу, що мало не завжди збори інституту старшинських рад бували в Чигирині, або в Гадячому, або в Батурині, або в Глухові — залежно від того, яке з цих міст було на той час за столицею — резиденцією гетьмана. Легше навести приклади, коли рада старшини збиралася по інших містах. Приміром, у жовтні 1657 р. була рада старшини в Корсуні⁶). На початку 1661 р. українські полковники „пoѣхали в Черкаской город въ Смѣлой на раду иных полковников“⁷). Року 1669 буди відомі збори ради старшини в м. Новгороді-Сіверському⁸). Весною 1674 р. проєктували збори цієї установи в м. Переяславі⁹), а року 1684 — у Прилуці¹⁰). На початку 1699 р. був з'їзд ради старшини в Гадячому¹¹). Року 1672 рада старшини збиралася „в монастыре, от города Батурина в пяти верстах“¹²), а влітку 1676 р. „въ Густынскомъ монастырѣ“¹³). Але зрештою все це — тільки винятки з загального правила, обумовлені здебільшого конкретними обставинами часу, як, приміром, було р. 1699, коли гетьман тимчасово перебував у Гадячому,

¹) Ibid., с. 127. ²) Рукописи Судієнка № 97, ч. II, л.л. 404—408. ³) Древлехранилище РСФСР. Малор. подл. Акты, № 19б. ⁴) А. Ю. и З. Р., VIII, с. 355. ⁵) Рукописи М. Судієнка № 97, ч. V, с. 484. ⁶) В. Липинський, Україна на переломі, с. 230. ⁷) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 315. Моск. стола Разряд, л. 536. ⁸) А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 10. ⁹) Ibidem, т. XI, с. 443. ¹⁰) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 1059 Білгор. стола Разряда, л. 10б. ¹¹) Ibidem, Кн. № 63 Малор. Приказа, л. 409. ¹²) Ibidem, Малор. справи М-ва Закор. Справ 1672, № 1, л. 53. ¹³) А. Ю. и З. Р., т. XII, л.л. 668—669.

і отож туди й прибула привітати його із святом та взяти участь у раді українська старшина.

8 січня 1654 р. гетьманач для ради із старшиною пішов „на дворъ къ Переяславскому полковнику къ Павлу Тетерѣ“¹⁾ (рада старшини знову таки була не в гетьманській разиценції, бо на те була конкретна причина — перебування гетьмана й війська в Переяславі для переговорів із російськими боярами царя Олексія Романова). 10 січня того самого року рада старшини була „у боярина у Василья Васильевича Бутурлина на дворъ“²⁾. Року 1669 в Новгороді-Сіверському рада старшини була „у дворъ зачинена“³⁾. Під час Глухівської генеральної ради р. 1669 наказний гетьман Д. Многогрішний хотів проекта статтів „взять на дворъ къ себѣ“ розглянути із старшиною⁴⁾. Треба думати, що „дворъ“ російських джерел раз-у-раз слід розуміти не тільки як подвір'я, а й як засідання в зачиненому приміщенні. Адже є відомості в актах, що рада старшини сполучалася з бенкетом у гетьмана. Отож р. 1670 „апрѣля въ 17 день... въ Батурина Михайло (російський подьячий Савін) быль у гетмана на обѣдѣ; а в тѣ поры прїхали къ гетману всѣхъ городовъ сеъ стороны Днѣпра полковники... поздравлять гетмана съ праздникомъ Свѣтлымъ Христовымъ Воскресенемъ“. А „апрѣля въ 18 день у гетмана съ полковниками и съ старшиною била рада“; рада, ця, як видно, відбувалася під час обіду-бенкету, бо під час дебатів Переяславський полковник Дмитрашка-Райча промовляв „ударяся о столъ“⁵⁾. Докладно про такі збори під час бенкету, каже Величко під 1700 роком: „въ мѣсяцѣ априлѣ на обыкломъ з'ездѣ праздничномъ Воскресенскомъ полковниковъ и всей старшинѣ Малоросійской до Гетмана въ Батурина Василій Леонтіевичъ Кочубей... здалъ зъ себе тотъ урядъ писарскій и, положивши публѣчне предъ Гетманомъ, при всей старшинѣ въ избѣ Гетманской столовой на Гончаровцѣ, печать войсковую, подяковалъ Гетману и всей старшинѣ за урядъ свой писарскій“, сказавши при цьому коротку промову. „Якому нечаянному его, Кочубея, премъненію не тиlко полковники и вся старшина, але и Гетманъ, удивилися, и контенти будучи въ писарскихъ его дѣлахъ справностю и ку себѣ зичливою склонностю возшумѣли были знову его, Кочубея, на писарскомъ уряду обстalovati; но онъ, весьма того удаляючися, отехаль заразъ зъ дому гетманского до дому своего“... А втім „...по отездѣ его зъ дому гетманского полковники и вся старшина, обѣдаючи у Гетмана, усовѣтовали обще не быть ему безъ уряду и постановили вручити ему урядъ судейства енералного, до чого и Гетманъ латво склонивши велѣль зискати зъ скарбцу лѣску судейскую чорную гибановую просто въ сребро оправную; а на другій чили на третій день, когда полковники и вся старшина предъ службою Божою до Гетмана на Гончаровку зехалися и Кочубей туда жъ прибылъ, тогда не чаянно и его отъ Гетмана и всей старшины постигнуль урядъ судейскій...“⁶⁾. В цьому яскра-

¹⁾ Ibidem, т. X, с. с. 226—228. ²⁾ Ibidem, с. 242. ³⁾ Лѣтопись Самовидца, с. с. 102—103. Кн. 1878. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. с. 92—98. ⁵⁾ Ibidem, т. IX, с. с. 186—187.

⁶⁾ Лѣтопись С. Величка, т. III, с. с. 553—554. К. 1855.

вому оповіданні про раду старшинську С. Величка, де до автора можна ставитися без звичайного упередження, бо він був сучасник цих подій, до того ж людина близька до Кочубея, ми бачимо, що рада старшини збирається „въ избѣ Гетманской столовой на Гончаровцѣ“, засідання йде під час бенкету: „обѣдаючи“ у гетьмана старшина „усовѣтовали“ й „постановили“, тобто обговорили справу й кандидатуру Кочубея на генеральне суддіство й ухвалили — обрали його на цю посаду. Це обрання тут таки на раді затвердив гетьман.

Народня українська пісня раду старшини також зв'язує з бенкетом у гетьмана. Вона каже:

„Ой із лісу, да із дуброви,
Там орел воду носить;
Ужс ж проклятий пес Мазепа
Палія та на бенкет просить:
„Прошу ж тебе, Семсне Палію, да к собі на пораду,
Да прошу ж тебе, да не зрадь мене на Великую раду“¹⁾.

Коли в ній останній рядок можливо каже про генеральну „велику“ раду, то попередні кажуть про запрошення Палія до Мазепи на бенкет, „на пораду“, тобто на збори ради старшини, що під час бенкету збиралися в гетьмана.

На Водохрещу 1677 р. рада старшини, що судила Рославця й Адамовича, засідала „въ нарочной для того уготованной избѣ“²⁾. Як видно, це зробили у зв'язку з тим, що збори її були відкриті, вона засідала „явстенно“, а в звичайному приміщенні — у гетьмана, це було незручно. У травні 1691 р. російський уряд пропонував гетьманові Мазепі, щоб у „Канцелярії учинить особые свѣтлицы, где бы ему, Гетману, временемъ и самому с старшиною и с полковниками, буде доведетца, сидеть и о Ихъ Царского Величества делѣхъ говорить и мыслить“³⁾. Не знати, чи відвели для ради старшини ці „особые свѣтлицы“, але в усікім разі дуже інтересна й показна є ця пропозиція російського уряду — відвести стало, постійне приміщення для засідань старшинської ради, так, очевидно, як його мала російська боярська дума, що також збиралася „думать“ и „мыслить“.

Збори старшинської ради не були одноразові. В різних відомостях про її діяльність раз-у-раз згадується, що вона засідала кілька днів, „многижды“, як висловлюється один російський документ⁴⁾. Зокрема ж часті мали бути засідання колегії генеральної старшини, що для нарад з гетьманом постійно перебувала в його резиденції. Можливо, що вони бували щодня. Адже в листі до Яворського П. Орлик каже, що весною 1707 р. після наради гетьмана з царем „мы, старшина енералная, по обыкновению въ свое время того жъ

¹⁾ Політичні пісні українського народу XVIII — XIX вв. з увагами М. Драгоманова, ч. I, в. II, Женева 1895, с. 1. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. с. 5 — 6. ³⁾ Проф. О. Оглоблін, Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика). Записки Істор.-Фіол. Відділу В. У. А. Н., т. XXIII, с. 218. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 104.

дня до его пришли "...¹⁾). Отже був певний час для засідань, і збиралися очевидно „по обыкновенію“ щодня.

Переходячи тепер до характеристики самого порядку зборів ради старшини, мушу зазначити, що, на жаль, описів цих засідань у тогочасних документах і актах надто мало і по них важко змалювати цей порядок. Для XVII с. причину відсутності цих даних можливо можна шукати в тому, що російські посланці, — а вони у своїх справозданнях — „статейныхъ спискахъ“ залишили найбагатіший матеріал для побутової, так би мовити, сторони української історії, — вони на зборах ради старшини бути, як неукраїнські громадяни, не могли. Та й взагалі порядок зборів ради старшини не міг дуже притягувати їхню увагу: російські посланці дивувалися генеральній раді, інститутові, що його в Росії не було, а рада старшини й її засідання мабуть дуже нагадували збори російської боярської думи, й були для них явищем зрозумілим і ординарним.

12 жовтня 1657 р. була „въ свѣтлицѣ“ — кімнаті в Корсуні — старинська рада. Її відкрив своєю промовою гетьман I. Виговський. „И на радѣ говорилъ гетьманъ во всѣ начальные люди: при небожчикѣ Богданѣ Хмельницкомъ рады и совѣту промежъ нами никаково не бывало; а нынѣ вы меня обрали гетьманомъ, и я безъ вашего войскового совѣту никакихъ дѣлъ дѣлать не буду, и нынѣ вамъ объявляю: присыпалъ къ намъ Шведцкой король и зоветъ насъ въ подданство къ себѣ, а царское величество писалъ къ намъ грамоту съ выговоромъ, что мы безъ ево государева вѣдома сложились съ Ракочею, и прежде сего мы измѣнили Литовскому королю и Крымскому хану и Ракоцѣ Венгерскому и Волоскому, а нынѣ мнѣ хотите измѣнить и долго ль вамъ въ такихъ шатостяхъ быть? А только намъ отъ царского величества отложитца, и ево, государя, на гнѣвъ воздвигнуть и иные намъ нихто не повѣрить въ непостоянствѣ нашемъ, лише мы конечного своего разореня дойдемъ; и нынѣ безо всякихъ шатости дайте мнѣ свою мысль и на мѣрѣ поставте, какъ тому быть?²⁾). Це є вступна промова, що в ній гетьман дає інформацію про стан певних сплав і далі ставить їх на обговорення („дайте мнѣ свою мысль“) й ухвалу („на мѣрѣ поставте“) ради старшини.

17 квітня р. 1670 на зборах ради старшини таку вступну промову виолосив гетьман (Многогрішний): „Гетьманъ тѣмъ полковникомъ и старшинѣ говорилъ: слышить де онъ и многіе къ нему вѣсти доносятца, что де его, гетмана, всѣхъ городовъ казаки мало любятъ; а будетъ же де и впрямъ его, гетмана, мало любятъ, и они бъ де били челомъ великому государю о обраніи іншого гетмана и клейноты онъ войсковые уступить тому, кого они себѣ гетманомъ оберутъ; а будетъ де онъ покамѣсть гетманомъ будеть, и онъ своеволниковъ будеть усмирять, покамѣсть его мочи будеть, на томъ де онъ великому государю присягалъ, и не такъ бы де, что Ивашка Брюховецкой, какъ Іюда Христа продалъ, такъ и онъ великому государю измѣнилъ. А онъ

¹⁾ Основа. 1862 р., № 10, с. 9.

²⁾ А. Ю и З. Р., т. IV, с. с. 43—44.

де, гетманъ, обѣщался за великого государя умереть, чтобы де впредь и по немъ роду его слава была. А покамѣсть де тѣмъ своееволникамъ и не крутитца, а опричь де великого государя дѣтца имъ негдѣ¹⁾). Це е також вступна промова, що ставить питання про обрання нового гетьмана (що правда при цьому натякається, що „своеволники“, які цього хотять, е зрадники РОСІЇ).

На Різдво 1670—Водохрещу 1671 р. була старшинська рада, з'їзд її в Батурині. Гетьман Многогрішний лежав на цей раз тяжко хворий. Проте це не перешкодило йому головувати на раді Й відкрити її своєю промовою: „Гетманъ Демьянъ Игнатовичъ, лежучи на одре смертномъ, заплакавъ слезно, говорилъ и приказалъ из устъ своихъ, чтоб они, полковники и начальные люди і всякого чину тѣхъ городовъ жители, тебѣ, великому Государю, служили попрежнему вѣрно і неотступно, хотя будетъ и смерть ему, Гетману, слуничтца; и імъ после ево ни на какия прелести не прелѣщатись, такъ же что и при немъ, Гетмане, было. И чтоб они Енералные начальные люди, полковники обрали наказного Гетмана ково они излюбятъ до твоего, великого Государя, указу, по коихъ мѣсть онъ, Гетманъ, обможетца, чтоб было кому вѣдать всякие твои, великого государя дѣла и войско все в Малоросійскихъ городѣхъ²⁾).

Після Різду 1672 р. у Дорошенка на Правобережній Гетьманщині була старшинська рада. Її розпочав гетьман. Він „говорилъ: весна приходить, а слухъ носитца, что царское величество со всѣми силами будетъ на Украину нигдѣ индѣ, только на нихъ свои царского величества рати присылати, и чтобъ они, полковники и старшина, поставили на мѣрѣ, при комъ имъ держатца и какъ поступать съ турскимъ салтаномъ, о всемъ бы о томъ переговоря, ему, Дорошенку сказали“³⁾). На Великденъ р. 1690 з'їзд старшинської ради відкрив гетьман Мазепа. Він повідомив про донос на нього ченця Соломона, вихваляючи при цьому „перет тѣми ж всѣми съїздными старшинами і меньшими лицами“ ставлення до цієї справи царів. Він наказав шукати інших подібних викажчиків⁴⁾.

Всі ці відомості характеризують гетьмана як голову зборів ради старшини, що відкриває її Й намічає основний порядок денний її зборів. Він же Й керує дальшим ходом її зборів. Тільки у правобережного гетьмана П. Дорошенка був звичай покидати збори ради старшинської, коли на них обмірковували Й ухвалювали постанови в справах, що він перед нею їх ставив. Цим ніби він демонстрував вільне Й незалежне від нього обмірковування Й розв'язання справи. Отож на раді на Різдво 1672 р. Дорошенко після вступної промови „выговоря тѣ слова, изъ свѣтицы вышелъ“. Постанову ради оголосила йому, коли він повернувся⁵⁾). На Різдво наступного 1673 року було так само. Дорошенко оголосив на з'їзді ради старшини лист турецького султана „и обнадежа ихъ, выходилъ изъ той свѣтицы вонъ“. Вже без нього

¹⁾ Ibidem, т. IX, с. с. 186—187. ²⁾ Додаток № 3. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 166.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, Ки. № 59 Малор. Приказа, л. л. 208—210. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 180.

„полковники межъ собою совѣтовали и усовѣтовали“ (ухвалили певну постанову) ¹⁾.

Є ряд відомостей про дискусії й дебати на раді старшини, про виступи pro і contra, про промови на ній в оборону своєї думки і своєї позиції. На старшинській раді р. 1653 більшість стояла за потребу перейти під протекцією Туреччини. З гострим запереченням проти такої позиції виступили генеральний писар І. Виговський та київський полковник Жданович ²⁾). У липні 1654 року на раді старшини дебатували питання про те, як бути з царським жалуванням козакам. При цьому „войсковой... судья Самойло Богдановъ говорилъ полковнику Григорию Лесницкому: мочно де вамъ полковникамъ взять государево жалованье всякому въ свой полкъ и раздать, по чему кому достанетца. И Миргородской... полковникъ на судью Самойла зашумѣлъ съ великою досадою“, доводячи, що така пропозиція є небезпечна ³⁾). Докладніше такі дебати малює звістка про старшинську раду в жовтні 1657 р. в Корсуні. Тут після промови гетьмана Виговського, що в ній він характеризував стан зовнішніх справ і політики, „вставъ Павелъ Тетеря и полковникъ Нѣжинской Григорей Гуляницкой, Плотавской Пушкаренко, Прилуцкой Петръ Дорошенко, Рыклѣевской полковникъ же, говорили гетману: мы царского величества неотступны; какъ присягали, такъ и стоять въ той мысли; а на томъ на всемъ, какъ ты намъ прирадиши, такъ и въ твоей мысли и будемъ. И гетманъ говорилъ: я вамъ свою мысль объявляю, что намъ быть надежно при милости царского величества по присягѣ своей неотложно, а къ инымъ намъ ни къ кому приложитца не возможно и Богъ намъ за то не попустить. И полковники: Зеленской, Багунъ и третей полковникъ, имени ево не упомню (оповідає росіянин з Путивля), говорили гетману и начальнымъ людемъ: быть намъ у царского величества нелзѣ потому: хотя онъ, государь, къ намъ и милостивъ, только начальные ево государевы люди къ намъ не добры и наговорять государя на томъ что привести насъ во всякую неволю и пожитки наши у насъ отнять. И гетманъ, выслушавъ ихъ рѣчъ, говорилъ тѣмъ полковникамъ сердито: то вы говорите не дѣло и въ Войскѣ тѣмъ чините смуту; а намъ отъ царского величества, по своей присягѣ и за ево государскую милость, отступить и помыслить нельзѣ. И на томъ словъ рада и кончилась“ ⁴⁾). Тут бачимо дискусію в справі зовнішньої політики. Самовідець цієї ради називає ряд імен членів її, що стояли на тому чи тому погляді; слід думати, що вони виступали з цілими промовами, аргументуючи свою позицію. Більшість, як видно, була однієї думки з гетьманомъ, що його роля й погляд на старшинській раді, певна річ, важили дуже багато.

Року 1663 на з'їзді старшинської ради в листопаді дебатували питання, як поставитися до статтів 1659 року; заперечували проти ст. ст. 2 та 6, „а говорили тѣ рѣчи съ гетманомъ вся старшина, а всѣхъ пуще упорно о томъ стояли судья войсковой Незамай да Стародубской полковникъ Иванъ Плот-

¹⁾ Ibidem, с. с. 377 — 378. ²⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, с. 555. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 696. ⁴⁾ Ibidem, т. IV, с. с. 43 — 44.

никъ"...¹). На раді у квітні 1670 р. після промови гетьмана Многогрішного „Переяславської полковникъ Дмитряшка Райча, ударяся о столъ, говорилъ со слезами: полна де имъ ужъ тѣхъ гетмановъ обирать, и за тѣми гетманами крови христіянской литца! Будемъ толко себѣ одного великого государя имѣть неотступно, а своеволниковъ укрощать"²).

Збори й дебати на раді старшини в квітні 1672 р. в Батурині точилися так: „была рада кому быть в Гетманах. И думали старшины, кои в Гетманы хотят, чтоб на той раде и обобрать Гетмана до присылки от великого Государя. А наговаривали де старшинам и казакам знатным, чтоб обрать судью Івана Самойлова, а иные де наговаривали про Солонину и про Писаря Карпа, а собою де домогался Гетманства Дмитрашко Переясловской Полковник. И судья де Іван Домонтов говорил чтоб до присланого от царского величества Гетмана не обирать. И к судиным де словам многия сотники и отаманы и казаки пристали, чтоб ждали от великого Государя присланого на раду. И писарь де Карпъ Мокреевичъ за то учал с судею с Иваном Домонтовымъ бранитца, что он не приговаривает Гетмана выбирать до Указу великого Государя. И судія Іван Домонтовъ Карпу писарю говорил: тебъ де напрасно Карпъ в Гетманы хотѣть, полно де и того что мы и за тѣ свои дѣла (проп.)— з головою недостоин де ты і в писарехъ быть за свои дѣла. И писарь де Карпъ за тѣ слова судье Івану Домонтову выдral половину бороды; и обозной де хотѣл на писаря справу дать, да вступили за писаря Дмитрашко да Солонина и то де дѣло так покинули"³). В цім описі бачимо бурхливі дебати на цих зборах, де чимало учасників виступали з промовами за ті чи ті кандидатури („наговаривали“, за висловом акту), обороняли свою думку; загострення дебатів призвело до гострих суперечок і навіть до бійки.

У липні 1684 р. гетьман Самойлович сповіщав російський уряд про збори ради старшини, що розглядала питання про запровадження оренди. На них „сидѣли и много думали, какимъ бы образомъ промыслить денгами и удоволствовать то (компанійське) войско. И того была такая нѣкоторыхъ рѣчь, чтобъ съ посполитыхъ людей братъ поборы, а давать тому войску одежду, какъ на той сторонѣ дѣлывалъ Дорошенко: но, разсудивъ, что на той сторонѣ Днѣпра таковы поборы въ великую тягость у посполитыхъ людей вмѣнены были, и отъ той тягости многие на сю сторону Днѣпра и въ Волошину бѣжали, и такихъ бы поборовъ и здѣшніе люди не въ любовь отдавать хотѣли, для того всѣ чини такъ разсудили и постановили, что на вино быть учиненой арендѣ"⁴). З цієї короткої звістки все ж таки можна винести вражіння про довгі дебати („много думали“ російського перекладу),

¹) Книги Разрядные, т. II, с. 985. ² А. Ю. и З. Р., т. IX, с. с. 186 — 187. ³) Древле-хранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Закора. Справ. 1671 р., № 11 (ненумеровані). Самойлович і Мокрієвич були найголовніші кандидати. У квітні 1672 р. Чернігівська полкова старшина казала, „что в Гетманы де у нихъ добивают... судья Іван Самойлов да писарь Карпъ, толко де войском ихъ мало любятъ; а из ыных у них ценскова выбрать в Гетманы: все люди мелкие и плохие“ — Ibidem. ⁴) Дополн. къ актамъ историч., т. XI, с. 167.

коли дехто висловлював думку про заведення безпосередніх податків, але перемогла інша група, що стояла за податки посередні в формі оренди з шинків. Інша, пізніша на 9 років звістка про обмірковування того ж таки питання про оренди на¹ раді старшини на весняному з'їзді її 1693 р. також дає нам деякі дані про форму й порядок цього обмірковування. „В том совѣте мно-гия из старшины і урядов всякихъ были такие особы, что говорили и пред-лагали, дабы для совершеннѣйшаго денегъ в скарбъ войсковой собрания непремѣнно аренды оныя былидержаны і прізнавали то, что никому ис тѣх арендъ нѣть досады і тягості, кромѣ однѣхъ шинкарей, которые всегда волно й свободно всякимі напатками шинковали и іс того безъ препоны богатитіся хотят. А сверхъ того тѣ же особы и хвалили тотъ арендовыи способъ, что кромѣ платежу, в скарбъ войсковой приходящаго, во многих городахъ яви-лися прибыли знатные — по несколко тысячи золотыхъ денегъ; чемъ тамош-ние жители пособляли и помогали всякие свои общие потребы і не только во всяких случаяхъ тѣми прибылними денгами начиная настоящие потребы не брали с посломства поборов, но и к строению мѣсть своихъ — індѣ стро-или іс того церкви и покупали колокола, а індѣ ко оборонѣ своей дѣлали арматы и порохи, чого без аренды нигдѣ учинити немогутъ. Однако ж мно-жайшее число полковой старшины і мѣских урядов, тутъ же рядового вой-скового товариства і мещанских людей при томъ стали, чтобы аренды были отставлены, яко рѣчь войску і посломству ненавистная, іздавна прерѣканія і ропотъ за собою влекущая. А збиралы б были денги в скарбъ войсковой со всяких шинков и куреней винных і оптовых винных продажей. Которые имѣютъ быти какъ от казаковъ, так і от послопитых людей отбиралы числом належашим“¹). У цім дуже інтереснім документі, до якого на своєму місці ще повернуся, бачимо знову широку дискусію про порядок зборів до вій-ськового скарбу. В ній одна сторона обстоює оренду й висловлює інтересне для історика соціально-економічного життя України XVII ст. обґрунтування доцільності цього податку. Перемагає інший погляд, на жаль, у цім акті докладно не обґрунтований, але за погляд той, ясна річ, так само виступали й обороняли його на раді, погляд про доцільність іншої форми зборів із шинків і вина.

На раді 1 січня 1697 року, де обмірковували про оборону країни, поста-нову ухвалено „по многимъ разговорамъ и разсуждениямъ“²), тобто знову таки після довгих і широких дебатів і промов.

З наведеного матеріалу читач міг уже побачити, що ці дебати й дискусії на старшинських радах раз-у-раз були дуже гострі й бурхливі. Інколи на них гостро сперечалися і з гетьманом. Приміром, під час облоги Замостя після Пилявецького бою „горячіші полковники докоряли Хмельницькому п'янством і бездіяльністю і особливо різко відзвивався на гетьмана Чорнота“...³). Восени

¹) Древлехранилище РСФСР, Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1693 р. № 39.

²) Ibidem. Кн. № 78 Малор. Приказа, д. 698. ³) М. Грушевський, Хмельни-чина в розцвіті, с. 99.

1653 року „къ гетману де приходили полковники и говорили ему гетману: непотребно де намъ чужой земли оборонять, а свою безъ остерегания метать; полно де намъ того, что за себя стоять и свою землю оборонять. И гетманъ, де, вынявъ саблю, и порубилъ Черкасского полковника Еска по лѣвой руцѣ”¹). На раді старшини весною 1659 р. в Чигирині обговорювали питання про війну з Росією. При цьому „полковники де Уманской да Белоцерковской сказали ему, Выговскому, что де они болши того кровопролития не учнут. I он де Выговской за то на них кричал і велѣл их посадить на пушки і велѣл было их порубить. I черни де тѣх полковников рубить не дали. I Выговской де на раде покинул булаву і пошол с рады в город Чигирин“. Ледве вговорили його прихильники його взяти знову цей символ гетьманської влади²). Тут також бачимо гостре розходження гетмана з частиною старшинської ради...

Так само гостре розходження й суперечки з гетьманом були на раді старшини під Лисянкою в лютому 1666 року. На ній „Серденева де полку старшина, которыи были на раде, говорили: для чего де они королевского войска на Украину держать (не хотуть) и их в Полшу избывают с Украины и кормить их не хотят? — кричали на Дорошенка з большим шумом и называли ево татарским гетманом, потому что де поставлен он в Гетманы от татар, а не войском обранъ, — и стацей давать не хотят; и говорили, что поѣдут всѣ к королю вскоре. И Дорошенко де имъ говорил: Хотя б де они и того ж часа в Полшу поѣхали, і они де ничем ему не угрозят, и он их не боится. А что де вы меня называете не Гетманом, для чего ж де стацей у меня просите? А королевского де войска и ихъ имъ будет не прокормить, но толко себе погибель учинить. И положил перед них булаву и Гетманом быть не хотѣл. И пошол в город“³).

З цих відомостей видно, що й гетьман, зокрема Б. Хмельницький, гостро поводився з окремими членами ради старшини, доходило навіть до пролиття крові. Сучасники нотують це дуже спокійно, адже люди тих часів були експансивніші, вони легше переходили до сліз і до гніву, до того ж розгніявшись бралися за шаблі. Нарікання на це бачимо лише за Многогрішного, він очевидно вже перегнув палицю щодо цього. Отож на початку 1672 р. „говорили де и судьи Григорью (Неелову — голові московських стрільців у Батурині), что гетманъ въ нынѣших часехъ сталъ болно сердитъ къ нимъ старшинъ всей и тужутъ де непомѣрно: только де кому молвить слово да и за саблю, спуску никому нѣтъ отъ него ни мало“⁴). Як видно, сперечатися з гетьманом „вся старшина“ могла найскорше на старшинських радах, і саме тут брався за шаблю нервовий чи самовладний (найімовірніше, до цього призводила відмінца позиція гетьмана від більшості старшини) гетьман. Про Многогрішного ж казали тоді, що „нынѣ его, гетьмана, вся старшина боїтца

¹) А. Ю. и З. Р. т. X, с. 44. ²) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 308 Прикази. Стола Разрядъ, л. 372. ³) Додаток № 2. ⁴) А. Ю. и З. Р. т. IX, с.с. 643—644.

взгляду и говорить ни о какихъ дѣлахъ не смѣеть, что гетманъ сталъ къ нимъ непомѣрно жестокъ¹): Таке гостре розходження гетьмана із старшиною зрештою призвело до державного перевороту — перемогла рада старшини.

Частіше ж було так, що гетьман терпів гострі дебати й докори на раді, а *ultima ratio* було класти булаву, що її здебільшого йому повертали, як це було у вищено ведених випадках з Виговським і Дорошенком. Щоб покінчти з цим питанням, згадаю ще повідомлення Соловйова, як р. 1689, перебуваючи в Москві, гетьман Мазепа скаржився на колишнього Переяславського полковника Дмитрашка-Райчу, „який повсякчасно лає його поза очі та ганьбить при старшині й полковниках (як видно, на раді старшини — Л. О.). Мазепа повідомив, що він скаржитиметься на Райчу на різдвяному з'їзді старшині й полковникам²).

Цікаво відзначити, що й Бендерська конституція 1710 р. забезпечує можливість суперечок із гетьманом на зборах старшинської ради. Її члени „моцни будуть волными голосами, чили то приватне чили, когда нужная и неотвличная потреба укажеть, публичне, на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушенье правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ уближенья и найменшого поврежденья высокого·реймантарского гонору; о якіе выговоры не мѣеть Ясневельможный Гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ развращенная исправити старатимется³).

Як відбувалося голосування і як ухваливали постанови на раді старшини? Ряд аналогічних їй установ (приміром, російська боярська дума) вимагали в принципі ухвал одноголосних, не знаючи ухвали більшості й підрахунку голосів. Слід думати, що в принципі так само мало бути й на раді старшини. Отже й вона ухвалює деякі постанови „общимъ и единогласнымъ всея старшины... совѣтомъ⁴). Але багато відомостей свідчать і про те, що рада старшини знала ухвалу більшості присутніх, хоч, може, й без правильного підрахунку голосів. Адже повідомлення чернігівського воєводи про раду старшини навесні 1672 р. в Батурині, де намічали кандидатури на гетьманство, каже, що багато присутніх висловлювалися за певні кандидатури. Проте генеральний суддя Домонтович запропонував почекати з цим „до присланого от царскаго величества“. „И к судиным де словам многия сотники и отаманы и козаки пристали“. Перемогла ця позиція більшості присутніх, хоч ухвала була далеко не одноголосна: деято вперто проти неї виступав, і не тільки словами, але, як писар генеральний Мокрієвич, удаючись до такої аргументації, як видрати бороду авторові пропозиції, що її ухвалила рада, — Домонтовичеві.

Зазначка в інструкції з 28 травня 1693 р. чернігівському полковому писареві І. Скоропадському, каже, що перемогла та позиція, на якій „множайшее

¹) Ibidem. ²) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, с. 1164. Общ. Польза.

³) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, т. II, с. 249. ⁴) А. Ю. и З. Р. т. XII, с. 668—669.

число полкової старшини и мѣских урядов, тутъ же рядового войскового товарства і меѣанскихъ людей... стали...¹⁾). У своему листі з 24 травня 1693 р. Мазепа також каже, що тихъ, хто виступав на раді проти орендного збору, „болже оказалось“²⁾). Отож якесь визначення більшості, бодай приблизне, бодай на око, було. І саме за ухвалою більшости присутніхъ визнавали силу. До того ж усього все ж таки ще не відходили від старого принципу одноголосної ухвали. В цім самім листі з 24 травня Мазепа зауважує, що „на кой советъ (ухвалу скасувати оренду) всѣ потом згодилися“³⁾). Дуже сумнівно, щоб ті, хто так детально обґрунтовував свої погляди на доцільність оренд, так уперто їх обстоював, погодилися на цю постанову. Зауваження про загальну згоду мало відзначити повну правосильність ухвали ради старшини. Отже de jure на раді старшини треба було одноголосної згоди й ухвали, але de facto раз-у-раз перемагала позиція більшости присутніхъ.

На раді старшини р. 1668 у Дорошенка на Правобережній Україні „Турского де салтана посолъ всѣхъ порознь по одному человѣку раз-прашивалъ: всѣ ль хотятъ въ подданство и не принужденiemъ ли гетманскимъ? И вся де старшина послу сказали, что онъ не принужденiemъ хотять быть въ подданствѣ у салтана, волею, а быти бѣ имъ въ подданствѣ какъ Волохи и Мултяне“⁴⁾). Тут уже маємо подачу голосів по одному. Коли б і за інші питання так голосували на старшинськихъ радах, та це було б бальотування справ, що на ній розглядалися. Але не можна узагальнювати єдиний випадок такого голосування, до того ж такий своєрідний, коли в ньому не ясно відокремлено подачу думок від інформації посланця, що хотів почути вільну думку цих нових підданих Туреччини.

Чи були ухвали ради старшини постановами остаточними й чи вимагали вони згоди й санкції гетьмана? Таку санкцію гетьмана ми маємо у випадку з обранням Кочубея на генеральне суддівство, коли „постановили вручити ему урядъ судейства енералного, до чого и Гетманъ латво склонивши вельъ зискати зъ скарбцу лѣску судейскую“ — ознаку суддівського уряду⁵⁾. З другого боку маємо не раз такі вислови, що на раді старшини „приговорили“⁶⁾, „усовѣтовали“⁷⁾, „постановили“⁸⁾, „постановили и приговорили“⁹⁾ тощо, тобто ухвалили остаточні постанови. Думається, це слід пояснити тим, що на раді старшини брав участь сам гетьман, постанову ухвалювали за його згодою і раз-у-раз за його ініціативою. „Прирадили гетманъ и полковники“ — інколи кажуть акти¹⁰⁾), вказуючи тим на згідну ухвалу гетьмана й ради старшини. Про якібудь випадки колізї між гетьманом і радою старшинською, як установою, коли б йому доводилося ставити своє veto, я не знаю. За таких умов, коли намагалися дійти одноголосної постанови, це ледве чи можливо

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1693 р., № 39.

²⁾ Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. V, с. с. 773—776. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 154. ⁵⁾ Лѣтопись С. Величка, т. III, с. с. 553 — 554. К. 1855. ⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 180. ⁷⁾ Ibidem, с. 377 — 378. ⁸⁾ Дополн. къ актам историч., т. XI, с. 167. ⁹⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 78. Малор. Приказа, л. 698. ¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. с. 693 — 694.

було. Гетьмани, коли не могли дійти згоди, воліли або братися до шаблі, щоб за її допомогою провести свою думку (Б. Хмельницький, Д. Многогрішний), або клали булаву, не бажаючи т. ч. виконувати постанов, що з ними вони не погоджувалися, чи просто протестуючи проти самого опозиційного настрою частини ради. Рада старшини у відомих мені випадках цю булаву йому повертала.

Закривав збори ради її голова — гетьман. Одного разу про це так занотовано: під час ради старшини на Різдво 1670 — Водохрешу 1671 р. „вѣдомость къ гетману про татаръ пришла, того жъ числа всѣхъ полковниковъ распустилъ по домамъ, для остерегательства своихъ городовъ”¹⁾.

Постає питання, чи було якесь діловодство ради старшини? Цілком певно на це питання відповісти важко. Слід припустити, що здебільшого в XVII ст. зборів її не протоколювали, й ухвали були на словах, фіксуючись уже в різних актах гетьманської влади, де покликувалися на те, що така була постанова ради старшини. А втім, є відомості про зародки діловодства старшинської ради. Приміром у травні р. 1672 ради старшини, що правила Лівобережною Гетьманщиною після того як повалено Многогрішного, надіслала із своїми посланцями до Москви свідчення про наміри Сірка підбити Гадяцький та Полтавський полки; це свідчення дав полтавський полковник „передъ нами Петромъ Михайловичемъ Забѣлою, обознымъ, Иваномъ Самойловичемъ и Иваномъ Домонтовичемъ, судьями, Карпомъ Мокрѣевичомъ, писаромъ, енеральными войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого особами, и при битности на той часъ всѣхъ пановъ полковниковъ, ясауловъ, сотниковъ, атамановъ и всего товариства”... „Про то выслушавши мы одъ пана полковника Полтавского и всего его при немъ будучомъ товариства тыхъ словъ казалимы записати”²⁾). Тут ми бачимо щось подібне до протоколу ради старшини, де нотується цікаве оповідання полтавського полковника.

Письмове діловодство ради старшини ми бачимо і в іншій формі — в її писаних ухвахах. У травні 1671 р. на з'їзді ради старшини в Батурині гетьман Д. Многогрішний запропонував 7 писаних запитань, чи статтів, як він їх називав. На ці запитання рада старшини дала своє „Постановление от нас полковниковъ симъ нижеписаннымъ и всего Войска Запорожского Его Царского Пресвѣтлого Величества старшого и меньшого сеѧ стороны Днепра товарства приѣзу для совѣту общаго добра в Батурине будущаго, на стати, нам от ясневелможного его милости Гетмана господина Демьяна Игнатовича поданые, в лѣта 1671, мѣсяца мая въ 5 день постановление”. В цих ухвахах-відповідях рада старшини артикул по артикулові відповідає на гетьманські запитання. Цей інтересний документ підписали 10 українських полковників, очевидно, найвидатніших членів ради старшинської³⁾). Писану ухвалу ради старшини, але вже не в формі статтів бачимо ще раз. Це була постанова з'їзду ради старшини на Різдво 1689 — Водохрешу 1690 р. про запровадження

¹⁾ Ibidem, т. IX, с. 609.

²⁾ Ibidem, т. IX, с. с. 843 — 814.

³⁾ Додаток № 5.

орендного збору. Цей „приговорний листъ“, як називає його російський переклад, чи „записка“, як звуться документ цей в іншому місці, підписали 10 полковників; далі йде зазначка що „старшина полкова, сотники, атаманы со всемъ товарством и войты со всемъ посполствомъ полку (называется полк) на томъ подписуемся“. Це не були поіменні підписи, бо в одному разі знаходимо: „старшина полкова, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всемъ посполствомъ полку моего Стародубского подписуемся“. Отже, такі підписи робили теж полковники за своїх полчан¹). Більше таких писаних ухвал старшинської ради в XVII в. я не знаю. Слід думати, що ще не було правила нотувати на письмі постанови цієї установи, і це робилося в окремих випадках, коли гетьман хотів скласти з себе відповіальність за таку постанову.

Перехожу тепер до порядку зборів ради старшини у XVIII ст. Треба передусім сказати, що спосіб скликати її збори був тепер інколи одмінний: це тоді, коли запрошували за іменними списками. Так, наприклад, було, коли скликали збори старшинської ради на вересень 1763 року. Мали прибути на них із кожного полку полковник та за вибором його по 2 полкових старшин та по 2 сотників. А oprіч того, за складеними у Глухові іменними списками, 55 бунчукових та 35 військових товаришів²). Таких іменних списків і, значить, персональних запрошень у XVII ст. не спостерігаємо.

Щоб гетьман головував на засіданнях ради старшини, ми не бачимо, за Розумовського. Складається враження, що за його гетьманування старшинська рада завсіди засідає без гетьмана.

Найхарактерніше для XVIII ст. — це поширення письмоводства старшинської ради. Ухвалу про платню полковій та сотенній старшині р. 1732 надіслали до Москви „за руками генералной старшини и полковниковъ“³). Таким чином тут ми бачимо, що далі поширюється нотування на письмі ухвал старшинської ради, як ми це бачили в окремих випадках уже в XVII ст. При цьому у XVIII ст. це має російську назву „мнѣнія“. Це слово свідчить, що то була не вирішальної сили ухвала, а лише погляд, думка, висловлена на письмі, за підписами членів старшинської ради. Гетьманська Україна вже позбулася своєї державної природи: над нею стояли вищі центральні установи, що для них вирішального значення те „мнѣніе“ — думка ради старшини — мати вже не могло.

Таке „мнѣніе“ про надання генеральному судді М. Забілі села Райгородок підписала рада старшини: гетьман, генеральний суддя, генеральний писар, два генеральні осавули та п'ять полковників. Було це восени 1732 р.⁴). При тому зазначено, що „обозной генералной не подписался“⁵). Слід думати, що цим він виявив свою неезгоду з ухвалою ради старшини. Далі, як побачимо, таке

¹) Додаток № 6. ²) Харк. Ц. Іст. Архів. Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії. № 3999.

³) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 78 1805 Малор. Експ. Сената, л. л. 555 — 574.

⁴) Ibidem, л. 590 (на звороті); також додаток № 17. ⁵) Ibidem.

непогодження окремих членів ради старшинської з ухвалою більшості спонукало їх подавати окремі писані думки. Навесні р. 1734 рада старшини з пропозиції правителя князя Шаховського ухвалила „мніннє“ про скуповування козачих ґрунтів. Це „мніннє“ подано на письмі, підписано учасниками цих зборів і згодом санкціоновано гетьманського уряду¹⁾.

На початку р. 1752 рада старшини розглядала питання про потрібні заходи „ко умноженю скарбу войскового“. Вона склала „мніннє“, що для цього побори треба віддати на відкуп. Окремі „мніннія“ подали генеральний осавул Валькевич та генеральний бунчучний Оболонський. Останній зауважував, що він не може підписатися під думкою старшинської ради, „для того, что онъ въ 746 году в бытность свою въ Санктъ Петербурге на поданном въ Правителствующій Сенатъ отъ Малороссійскихъ депутатовъ прошени, о небытии в Малой Россіи откупамъ подпсался“. „Признаны быть справедливыми“ пропозиції ради „старшини і побори віддано на відкуп²⁾). 20 грудня 1754 р. рада старшини подала „мніннє“ „о войсковыхъ частяхъ размѣрового доходу, съ какихъ мелницъ войсковую часть оного размѣрового доходу въ скарбъ войсковый взимать должно, а съ какихъ взимать не надлежить“. Знову окрему думку, що доповнює „мніннє“ ради старшини подав генеральний бунчучний Д. Оболонський. Гетьман санкціонував погляд старшинської ради. Але думка генерального бунчучного зачепила питання: „какіе греблѣ общимъ обывателскимъ трудомъ, а какія влодѣлческимъ коштомъ или другимъ какимъ образомъ лучше и способнѣе гачены быть должны“. З приводу цього мала знову рада старшинська мати „разсужденіе“ й скласти писане „мніннє“³⁾. Восени р. 1755 мала розглядати рада старшини питання про те, щоб запровадити на Гетьманщині вексельний устав та організувати „словесний между купцами суд“ в ряді міст і на деяких ярмарках. Вона мала подати з приводу цього своє „мніннє“, а окреме „мніннє“ мали подати екстраординарні в цей час члени зборів ради старшини „магистратскіе урядники и знатное купечество“⁴⁾). На початку р. 1759 рада старшини мала розглянути „Малоросійскія права“ — „общѣ вышеоб'явленой статутъ... разсмотреть і, учиня мнінніе, представить къ его Ясневельможности для разсмотрѣнія и представленія въ Правителствующій Сенатъ“⁵⁾.

Нарешті, восени р. 1763 старшинська рада подала думку про запровадження земських і підкоморських судів. Цю думку затвердив гетьман⁶⁾.

Частина наведених фактів свідчить, що на радах старшини подавали окремі писані думки її члени, не згідні з ухвалою більшості. Отже й de jure ухвали ради старшини були вже не одноголосні й не одностайні.

В одному випадку збори ради старшини в XVIII ст. — було це в лютому 1759 р., де розглядали чи скорше переглядали „Малоросійскія права“, — свід-

¹⁾ Додаток № 20. ²⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 41/1, л. л. 158 — 160. ³⁾ Додаток № 26. ⁴⁾ Додаток № 29. ⁵⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. с. 134 — 135. ⁶⁾ І. Ю. Черкаський, Судові реформи гетьмана гр. К. Г. Розумовського. Юб. Збірник акад. Д. І. Багалія, с. 775.

чать про такий спосіб роботи старшинської ради: ухвалено „означенный переведеной статутъ, рады скорѣйшого разсмотренія, раздѣлить на пять частей, то есть на два полки по одной части, і къ каждой части у разсмотренія быть з бунчуковыхъ товарищѣй по два человѣка, обще з старшинами полковыми, сотниками двухъ полковъ, а послѣ то все имѣеть быть разсматривано обще всими Генералными Старшинами, полковниками, бунчуковыми товарищами і другими чинами“¹). В цьому випадку старшинська рада для скорішого розгляду виділяє із себе окремі комісії, а загальне затвердження належить пленумові її.

Я не зустрічав більше таких комісій старшинської ради.

V.

Компетенція ради старшини в справах зовнішньої політики й міжнародних зносин. Прийом на їїй посланців та делегування посольств від неї до інших держав. Фіксація цієї компетенції в писаних законах. Вийняткові випадки ухвалення на старшинській раді статтів-умов.

У систематичному розгляді компетенції старшинської ради почну передусім з її функцій у справах міжнародної політики. Україна в періоді, що його досліджую, мала декілька етапів свого міжнародно-правного стану. Маємо добу з 1648 до 1654 р., коли з України була *de facto* держава незалежна, період 1654—1658 рр., коли бачимо також самостійну українську політику в міжнародних стосунках, з 1659—1660 рр. маємо більшу політичну залежність Лівобережної України від Росії, де до повстання Мазепи чимраз зменшується і звужується право зносин міжнародних, та для Правобережної України залежність від Польщі і, за Дорошенка, — від Туреччини. XVIII ст., доба після Мазепи, є час, коли Гетьманщина втрачає свою державну природу, стає автономним краєм, що його правителі мають деяке право листуватися з закордоном у непринципових справах, справах прикордонних, тощо. Цю міжнародну політику України веде рада старшини.

Наводжу тут факти з діяльності її в цій ділянці. В лютому — березні 1650 р. старшинська рада Б. Хмельницького провадить у Києві переговори з київським воеводою А. Киселем²). Перед тим на старшинській раді під час облоги Замостя провадили переговори з польським посланцем Я. Сміровським³).

Того ж 1650 року старшинська рада має вирішити питання міжнародного приватного права. Царський посланець В. Унковський вимагав від Б. Хмельницького видати самозванця Т. Акундінова. Гетьман казав: „отдать де мнъ его не мочно: кто де въ которую землю не придетъ, тѣхъ людей не отдаютъ“. Але згодом погодився: „пошли по всѣхъ полковниковъ и по старшинъ и съ ними

¹⁾ Збірка матеріалів, акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 134 — 135.

²⁾ Акад. М. Грушевський, Хмельниччина в розвитку, с. с. 281 — 284. 1922. ³⁾ А. Красногор, Посольство Я. Сміровського къ Б. Хмельницькому. — К. Стар., 1894, XII, с. 454.

договорясь, пришлю подлинно¹⁾). Ця рада мала вирішити й інші справи міждержавної політики. 20 жовтня 1650 р. генеральний писар І. Виговський казав тому самому В. Унковському: „гетманъ де, помнишь, приказалъ мнѣ при васъ послать по всѣхъ полковниковъ и по старшинъ чтобы ъхали всѣ тотчасъ въ Чигиринъ, для того: стануть думать, что по вашему съ гетманомъ договору, Тимошку Акишева послать къ Государю къ Москвѣ, и о томъ съ чѣмъ отпустить къ королю пана Воронича (польського посланця — Л. О.) и кого послать на сеймъ въ Полшу пословъ, и о чѣмъ на сеймъ послать, и проссоры въ городѣхъ, которые наши города въ границѣхъ сошлись съ государевыми городами, и о иныхъ многихъ потребахъ, о всемъ будеть у гетмана съ полковники и съ старшинами нынѣ дума²⁾). Того ж таки 1650 р. старшинська рада розглядає питання про допомогу Венеції³⁾). В першій половині листопада 1650 р. старшинська рада обмірковує справи про взаємини з Волощиною та Росією і ухвалює „Петицію запорозького війська до короля і Річі Посполитої⁴⁾). На великоміжневому з'їзді 1652 р. обговорювали про взаємини з Польщею та, можливо, із Росією⁵⁾). В листопаді 1652 р. рада старшини „мала рішати про посольство до Московського царя, яке властиво розвязало... многоважну для всієї дальнії історії справу сполучення України з Московським царством⁶⁾). На Водохрещу наступного 1653 р. з'їзд ради старшини знову таки розглядає цю справу⁷⁾.

У липні 1653 р. старшинська рада ухвалює вилучення на Волощину⁸⁾). У жовтні 1653 р. військовий толмач (перекладач) Яско казав царським посланцям Стрешньову й Бредіхінові: „какъ де гетманъ быль въ Чигиринѣ и стоялъ подъ Боркомъ, и у гетмана де и у всѣхъ у нихъ были рады, чтобы съ королемъ, за его присяги въ неправдѣ, миру не быть, хотя де всѣмъ пропасть..., а быть де имъ подъ твою государевою высокою рукою⁹⁾). Мова тут, як видно, мовиться саме за старшинську раду; за це говорить те, що це були „ради“ (у множині), генеральну ж раду скликати було не так легко, і не так часто можна було її скликати. Того самого року в бурхливому засіданні старшинська рада обмірковувала про перехід під протекцію Туреччини¹⁰⁾.

Року 1654 в Переяславі приєднання України до Росії оформлено на генеральній раді. Але перед цим це найважливіше питання зовнішньої політики стояло перед радою старшини. 7 січня до російських уповноважених „отъ гетмана Богдана Хмельницкого приходилъ писарь Иванъ Выговской и сказывалъ боярину Василью Васильевичю съ товарищи: была де у гетмана тайная рада съ полковники, и съ судьями, и съ войсковыми ясаулами; и полковники де и судьи, и ясаулы подъ Государеву высокую руку поклонилися¹¹⁾).

¹⁾ А. Ю. и З. Р., Дод. до т. VIII, с. с. 337 — 338.

²⁾ Ibidem, с. 355.

³⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України - Руси, т. IX, ч. 1, с. 51.

с. 425 — 427.

⁴⁾ Ibidem, с. с. 153 — 154.

⁵⁾ Ibidem, с. 468.

⁶⁾ Ibidem, с. 471.

⁷⁾ Ibidem, с. 572.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 56.

⁹⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України - Руси, т. IX, ч. I, с. 555.

¹⁰⁾ А. Р. и З. Р. т. X, с. с. 217 — 218.

¹¹⁾ Ibidem, с. 217 — 218.

В той самий день відбулася генеральна рада. Але на ній не розв'язали питання про присягу — питання явно дипломатично-міждержавне. Гетьман 7 січня обіцяв бояркові Бутурліну, що „завтра де рано полковники всѣ будуть у него и онъ де, съ ними поговоря, будетъ на съѣзжей дворъ; и выслушавъ государеву грамоту и государевъ милостивой указъ, поговорить ему будетъ съ полковники, а поговоря съ полковники и съ начальными людми, итти въ соборную церковь и учинити государю вѣру“¹). Таким чином, питання про присягу мала вирішити рада старшини. І справді вона обмірковує його й далі. Після того, як російські бояри відмовилися присягти від імені царя „гетманъ Богданъ Хмелницкой говорилъ имъ: что онъ о томъ поговорить съ полковники и со всѣми людьми, которые нынѣ при немъ гетманъ. И выshedъ изъ церкви, пошоль на дворъ къ Переяславскому полковнику къ Павлу Тетерѣ и говорилъ о томъ съ полковники и со всѣми людьми многое время; а они стояли въ церквѣ“. Після довгих переговорів погодилася зрештою українська старшина присягати без відповідної присяги бояр²). Але опріч цієї справи треба було вмовитися в інших справах, що вияснили б характер залежності від Росії. Отож „генваря въ 10 день у боярина у Василья Васильевича Бутурлина на дворѣ были гетманъ Богданъ Хмелницкой и писарь Иванъ Выговской, и обозной, и судьи, и полковники и ясаулы войсковые и говорили о государевыхъ дѣлахъ боярину Василью Васильевичу съ товарищи“³). Очевидно, ці переговори на словах не зовсім задовольнили старшинську раду, хотіла вона більшої гарантії — писаної умови, як це і зроблено потім у березні в Москві. „Генваря въ 12 день приходили къ боярину къ Василью Васильевичу Бутурлину съ товариши писарь Иванъ Выговской да войсковой судья Самойло, да полковники Переяславской Павель Тетеря, Миргородской Григорей Сахновичъ и иные полковники, и говорили: не изволили де вы присягать за великого государя нашего... и вы дайте намъ писмо за своими руками, чтобы волностямъ ихъ и правамъ и маєтностямъ быть по прежнему... А будетъ они имъ такова писма не дадуть, — и сотникомъ де и дворяномъ въ городахъ їхатъ (вони мали їхати приводити „до віри“ нових підданих царя) не для чего, для того, что всѣмъ людемъ въ городѣхъ будеть въ сомнѣннѣ“. Бояри вперто відмовлялися дати зобов'язання на письмі. „И Выговской съ товарищи говорили, что они пойдутъ къ гетману и тѣ ихъ рѣчи ему, гетману и полковникомъ скажутъ (отже це була делегація від старшинської ради); а на чомъ гетманъ и полковники положать, и они де о томъ имъ... вѣсно учинять“. Гетьман і полковники — рада старшини — зрештою погодилися надіслати дворян збирати присягу⁴). Всю справу цих „трактатів“ із упертими російськими уповноваженими проводить у даному разі, як ми бачимо, рада старшини.

Пройшло після цього щось із три роки, і знову бачимо раду старшини, що обмірковує справи зовнішньої політики. В одписці в листопаді 1656 р.

¹) Ibidem, c. 216. ²) Ibidem, c. c. 226 — 228. ³) Ibidem, c. 242. ⁴) Ibidem, c. c. 246 — 248.

київських воєвод сказано, що „октября въ 2 день, вѣдомо намъ, холопемъ твоимъ (царськимъ), учинилось, что у гетмана Богдана Хмельницкого въ Чигиринѣ съ полковники и со всѣми начальными людьми быль сеймъ“. Про цей „сеймъ“ — раду старшини — казав воєводам батько генерального писаря Івана Виговського, Виговський Остап, „что гетманъ и писарь опасны твоего государева гнѣва и сумнѣваются добрѣ, чтобы по прежнему не овладѣли ими ляхи, и для де того учинили сеймъ и съ сеймы всѣ полковники и ясаулы, и сотники межъ себя вѣрились: будетъ кто на нихъ наступить — и имъ всѣмъ заодно противу того стоять“. Нові докладніші відомості про цю раду старшини дав воєводам київський наказний полковник Вас. Дворецький. За його словами, на ній були посланіи волоські молдавські, семигородські, кримські „и учинили съ нимъ (Б. Хмельницким — Л. О.) договоръ: кто на него гетмана, наступить, и имъ ему помогать и всѣмъ заодно стоять, и въ томъ межъ себя вѣрились (тобто присягали — Л. О.) и писмами укрѣпились“¹). Значить, рада старшини в данім разі розглядала ряд важливих проблем зовнішньої політики. Іншим разом Остап Виговський казав московським посланцям Ф. Бутурлінові та В. Михайлову в травні 1657 р., що р. 1656 посланці гетьманські на переговори Росії з Польщею доповідали про наслідки своєї участі в них гетьманові й полковникам. Цієї участі, як відомо, й не було, і гетьман так з цього розхвилювався, що „велѣль послать по всѣхъ полковниковъ на сеймъ“. І далі — „и учинили о томъ раду, и на радѣ полковники гетману... (в намірі відступитися Московщини) отказали впрямъ“²).

На початку 1657 р. „над пропозиціями Велінга (шведського посла — Л. О.) ради гетьман і старшина“³.

У вересні р. 1657 російські посланці пропонували гетьманові Виговському: „ты бъ, Иванъ, будучи царскому величеству вѣрнымъ подданнымъ послужилъ: поговоря съ полковники и съ сотники и со всѣмъ Войскомъ Запорожскимъ, къ Свейскому королю послали отъ себя изъ Войска Запорожского людей знающихъ и о всѣхъ его королевскихъ неправдахъ велѣли объявить подлинно, и чтобы онъ, Карлъ Густавъ король, вѣдая передъ царскимъ величествомъ свою неправду и вѣчному докончанью (мировій умові — Л. О.) нарушеніе, поискаль миру правдою и помирился по царскому величества волѣ“⁴).

У жовтні 1657 р. на раді старшини „Шведцкого де короля съ посланцы у нихъ укрѣплено...: будетъ кто на нихъ козаковъ наступить, и ему, Шведу, имъ помогать и съ ними заодно стоять“⁵). На тій самій раді довго дебатували про те, чи триматися далі спілки з Росією⁶). Все це — питання зовнішньої політики, що їх обмірковує й вирішує рада старшини. Питанням зовнішньої політики була й пропозиція царської грамоти з 5 квітня 1658 р. гетьманові Виговському, щоб цей „собралъ... полковниковъ и иныхъ знающихъ людей, и съ ними поговориль, и на чертежъ велѣль начертить, какъ

¹) А. Ю. и З. Р., т. III, с. с. 551 — 553. ²) Ibidem, с. с. 555 — 556. ³) В. Липинський, Україна на переломі, с. 282, прим. 1. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 22. ⁵) Ibidem, с. 36.. ⁶) Ibidem, с. с. 43 — 44.

межъ нашими... Малые Росіи украинными городы съ Польскими корунными земли... учинить рубежъ"...¹⁾).

Рада старшини в справах зовнішньої політики згадується у травні 1658 р. Миргородський міщанин Мих. Колиників свідчив, ніби кримський хан пропонує військові запорозькому бути в його підданстві, „о томъ де была у гетмана и у старшинъ рада”²⁾). В липні 1658 р. київський російський воєвода боярин В. Шереметьев писав гетьманові Виговському, щоб він приїхав до Києва „для... великого государя дѣлъ и войсковыхъ, для договору, взявъ съ собою полковниковъ и иныхъ знатныхъ людей”³⁾). Отож міжнародні переговори мав вести, на думку Шереметьєва, гетьман не сам, а з радою старшини. В жовтні 1658 р. полковник Ів. Сербин свідчив у Києві, що „гетманъ де... учинилъ полковникомъ съездъ для рады въ Чигирины; и на радѣ де полковники говорили, чтобы великого государя воеводамъ въ Черкасскихъ городѣхъ не быть, а быть бы имъ полковникомъ по прежнему безъ воеводъ”⁴⁾). На той час це було питання політики зовнішньої.

У грудні 1658 р. сівський воєвода Куракін сповіщав Москву, що йому писали ніженський полковник Гр. Гуляницький, стародубський полковник Кир. Гуляницький та сотник глухівський Пил. Уманець про повідомлення від гетьмана Виговського, що вони з Шереметьєвим та Ромодановським „под Варвою учинили договор и на договорах многия полковники и старшины тебѣ, великому Государю, вѣру учинили, что им быть под твою... рукою по прежнему в подданстве”⁵⁾). У складі ради старшини, що виробила умови цього перемир’я, були полковники Переяславський (Я. Сомко), чернігівський, ніженський та прилуцький „и сотники и иные черкасы”⁶⁾, останні, мабуть, із полкової старшини і козаків значних. Того ж року була рада у Виговського з полковниками та осавулами — себто рада старшини — з приводу змін, що їх запровадив польський сойм у статтях Гадяцької умови⁷⁾. Можна думати, що й Гадяцьку умову ухвалила рада старшини.

У травні 1659 р. черкашенин „виходець”, казав кн. Куракінові, що „какъ де он был в Чигирине і слышел, что до него была рада у Выговского с полковники, что де будут ли они чинить войну с твоими Государя ратными людми или не будут? И полковники де Уманской да Белоцерковской сказали ему, Выговскому, что они болши того кровопролития чинить не учнут”⁸⁾. Про аналогічну раду старшини в справах війни чи миру з Росією — це за часів Виговського було питання зовнішньої політики України-Гетьманщини — оповідав у серпні 1659 р. кн. Трубецькому і виходець із українського полону, московський стрілець, що в полоні перебував у м. Переяславі. В середині серпня приїхав із Чигирина козак Ів. Довгаль, що в нього перебував стрілець. Цей Довгаль казав: „какъ де он Івшко ныне былъ в Чиги-

¹⁾ Ibidem, Дод. до т. VII, с. 196. ²⁾ Ibidem, с. 228. ³⁾ Ibidem. Дод. до т. V, с. 313.

⁴⁾ Ibidem, т. XV, с. 273. ⁵⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 429. Білгородського стола Разряда л. 264. ⁶⁾ Ibidem, л. 15. ⁷⁾ Пам. Київськ. ком. для розб. др. акт., т. III, Відділ 3, с. с. 351 — 352. ⁸⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 308 Прикази. стола Разряда, л. 372.

рине,— у ізмѣнника у Івашка Виговскаго с полковники была рада. І на раде де приговорили, чтоб им с великим Государемъ помиритца на время, для того чтоб великий Государь велѣл имъ выдать Гетмана Ивана Безпалого да полковника Павла Енрѣмова, да и для того, что у них нынѣ в Нѣжине голод великой, хлѣбныхъ запасовъ у них никакихъ нѣт, і чтоб де имъ, помирясь, хлѣбомъ запастись із Государевыхъ городовъ. И хотѣл де Івашко Виговской со всѣми полковники із Чигирина быть в Переясловль августа къ 21 числу"...¹⁾.

26 липня 1659 р. до Ів. Безпалого писала з пропозицією відступитися від Росії рада старшини гетьмана Виговського. Заклик підписали — наказний гетьман Гр. Гуляницький, генеральний обозний, 2 генеральних суддів та 10 полковників²⁾. У цім самім складі — oprіч Гуляницького — вона звертається до кн. Трубецкого, пропонуючи розпочати переговори³⁾. 5 лютого 1661 р. свідчив перед кн. Ромодановським „виходець“ із польського полону, який пройшов через правобережні міста (це був „черкашенин“ із Царевоборисова), що в Ю. Хмельницького були в Чигирині подольський та калницький полковники і скаржилися на утиски поляків. А звідси: „полковники де поїхалі в Черкасской город въ Смѣлой на раду иных полковников. І в Смѣлом де черкасския полковники всѣ на раде приговорили при нем Андрюшке: ляковъ, призвав на сю сторону Днепра къ Переяславлю, побить... И хотѣли итти Переясловлю с ляхи и козаками вскоре, какъ станет Днепръ“⁴⁾;

У листопаді 1663 р. гетьман Ів. Бруховецький сповіщав Москву, що король польський „в нынешнихъ времѧнѣх имѣл раду в Бѣлой Церкви с своими начальными людми, с ызмѣнниками и с салтаномъ“, де розв'язували питання про війну з Росією⁵⁾. Ця звістка значить, що правобережна старшинська рада (бо поруч із польськими „начальными людми“ засідали, мабуть, українські старшини — „ызмѣнники“) брала участь у цій конференції. Такі конференції бували й пізніше. „18 дня августа (р. 1665) тотъ Іюда Опара со всею старшиною єздилъ того дня къ мурзамъ на совѣтъ“⁶⁾.

У звістці про старшинську раду в лютому 1666 р. під Лисянкою є згадка про постанову, що в обставинах того часу була по суті постановою в справах зовнішніх — вислати з Правобережної України польське військо: „Приговорили послать к королю Полскому Лысенского сотника Верещагу с товарищи 10 человѣкъ, чтобъ король войско свое ляков и нѣмец и Серденева полку козаков, которые в Малоросійских городѣх на той сторонѣ Днепра, велѣл всѣхъ вывесть в Полшу, потому что де с них емлют стацю многую и налоги чинят великие, а великого Государя от ратных людей и сее стороны Днепра от казаков, которые им чинят досады, — не обороняют их. А им стацы и хлѣба давать нечего, потому что уже три лѣта хлѣба не съяли. И что б их во всем в стародавных ихъ правахъ уволнить. А они де всегда сво королевское повелѣние будуть исполнять. И сей бы стороны

¹⁾ Ibidem л. 514. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. с. 405—406. ³⁾ Ibidem, с. с. 413—416.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 315 Московськ. стола Разряд, л. 536. ⁵⁾ Ibidem. Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1663 р., № 12, л. 3. ⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. V., с. 308.

Днепра городов з житeli жити им в совѣтѣ ж, хотя де они и под высокой державною великого Государя рукою, для того что де имъ между собою воюючись надокучило. А будет де король ляхов и нѣмец и Серденева полку из Малоросійских городов не выведет и они де всѣ з женами и дѣтми, оставя города и мѣста и дома свои, пойдут врознь, кто куды похочет¹⁾). Про цю раду в березні 1666 р. так писав гетьман Бруховецький: „февраля 20 дня подъ Лысянкою Дорошенко съ старшиною договоръ учинили, чтобы ляхов, на Украинѣ въ городѣхъ будучихъ, въ Полшу всѣхъ выслать, а самимъ со всѣми Заднѣпрскими городами к хану Крымскому приклонитца²⁾). Якщо Лівобережний гетьман тут правий (він міг мати інші відомості, але міг додати й від себе), то ця рада старшини говорила і про підданство Кримові.

5 січня 1668 р. — цей рік багатий на відомості про діяльність старшинських рад, і то здебільшого в справах міжнародної політики — російський „стряпчій“ В. Тяпкін писав до боярина Ордина-Нащокіна, що Григорій Дорошенко, який мав для переговорів із ним приїхати до Переяслава, надіслав листа, „въ которомъ пишеть, что братъ его гетманъ и вся рада старшины въ Переяславль ъхать ему не велѣли³⁾), тобто ця рада не схотіла такі переговори провадити. 28 січня 1668 р. казав у Києві шляхтич Ян Сіножацький, „при немъ де Янѣ была рада у Дорошенка съ митрополитомъ Тукальским и съ Юраскомъ Хмельницкимъ и съ полковники, и со всею старшиною; а на той де радѣ были посланики отъ хана Крымского, да отъ епископа Меодія чернецъ, а отъ гетмана Брюховецкого казакъ или какой знатной человѣкъ, того онъ довѣдатца не умѣлъ... И гетманъ де Дорошенко... со всею старшиною на радѣ положилъ и затвердили, что по обѣ стороны Днѣпра жителемъ быть в соединеніи и жить бы особно и давать дань Турскому царю и Крымскому хану, также какъ Волоской князь платить, а чтобы подъ рукою великого государя и королевского величества отнюдь не быватъ... Да на той же радѣ положили, что в Малоросійских де городѣхъ великого государя воеводъ и ратныхъ людей побить. А отъ Запорожскихъ де казаковъ посланики на той радѣ были жъ и Дорошенку присягу учинили, что всѣмъ Запорожцомъ быть подъ властью у Дорошенка⁴⁾).

Ця рада старшини у Дорошенка вирішила, таким чином, почати змагання за відокремлення обох Гетьманщин-Україн з-під Росії й Польщі та за сполучення їх в одне ціле під владою Туреччини. Цим постановам і зборам на правому березі відповідали постанови і збори ради старшини лівобічної. Під 1668 роком записує Самовідець: „на початку, о Богоявленіи з'ехалися усѣ полковники в Гадячое, и гетманъ Брюховецкій учинилъ раду с полковниками, судями и усею старшиною, и поприсягли себѣ, же юже конечно отступити от его царского величества и по орду слати и воеводъ и Москву з городовъ отсылати, албо з ними битися, ежели бы не уступили з городовъ; на що усе доброволне позволили усѣ обще⁵⁾). Що Самовідець

¹⁾ Додаток № 2. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 88. ³⁾ Ibidem, с. 244. ⁴⁾ Ibidem, т. VII, сс. 30-.31.

⁵⁾ Лѣтопись Самовідець, с. 98. К. 1878.

пише тут правду, стверджує нам універсал гетьмана Бруховецького від 10 лютого 1668 р. до новгородського сотника, козаків та поспільства про те, як повстав, він супроти Росії: „не съ нашего единаго, но съ общего всей старшины войска Запорожского совѣту то учинилось“¹⁾). І хоч у дальнішому універсалі, туди таки заадресованому, він висловлюється, що зробили це „мы не сами, но за згодною всес старшини и черни войска Запорожского радою“...²⁾), то „чернь“ тут просто для прикраси. Що ухвалила повстання саме рада старшини, кажуть нам і свідчення таких добре поінформованих інформаторів Москви, як протопоп Адамович і єпископ Методій. Перший у вересні 1668 р. так оповідав у Москві про початок повстання: „учинилъ (гетьман Бруховецький — Л. О.) съ полковники тайно раду; а на той де тайной радѣ были: Нѣжинской полковникъ Артемъ да Черниговской Иванъ Самойловъ, да Полтавской Костя Кублицкой, да Переяславской Митряшка Райча, да Миргородцкой Грицко Постоленко, да Прилуцкой Лазарь Горленко, да Васка Дворецкой, да судьи Петрушка Забѣла да Пашка Животовской, да писарь войсковой Єеско Михайлова и иные... А та де рада была у нихъ о томъ: какими бѣ мѣрами тое измѣну ихъ почать“³⁾). І єпископ Методій у жовтні 1668 р. свідчив: „а край Малоросійской измѣнилъ от того — какъ Брюховецкой и старшина измѣнили, такъ и край весь измѣнилъ“⁴⁾).

6 лютого 1668 р. в „увѣщательной грамотѣ“ ім'ям царя гетьманові Бруховецькому пишеться, що на Україну їде дворянин Желябужський із статтями умови з Польщею. Гетьманові пропонується, щоб „согласяся з Богомолцемъ нашимъ (єпископом Методієм), гдѣ оберете быть съезду с полковники и со всѣми с казацкими старшинами, взяв в сердца свои Богоугодной совѣтъ, говорили і малодушных утвержали духом кротости“...⁵⁾) „Съезд“ тут, очевидно, значив зустріч двох сторін, що умовляються — в даному разі гетьмана з Желябужським — таке значіння мав цей термін у тогочасній російській дипломатичній мові — але в усякому разі на нім мала бути уся рада старшини, бо без її участі не визнавала Москва розв'язання цієї справи міжнародної політики. Як відомо, така зустріч не відбулася.

У жовтні-листопаді 1668 р. оповідав у Києві шляхтич Ян Білкевич: „Дорошенко сбираль всѣхъ полковниковъ и чинилъ о томъ раду многижды, чтобы добити челомъ государю и послать о томъ пословъ. И полковники де всѣ ему въ томъ отказали, а приговорили, что однолично быть въ подданствѣ у Турского салтана... и закрѣпили душами своими подлинно, что имъ конечно у обоихъ великихъ государей въ подданствѣ не быть“⁶⁾). Знову отже рада старшини розв'язує питання зовнішнього положення Гетьманщини. 22 листопада 1668 р. при переговорах правобережної старшини, що була в Гадячому, з російським посланцем шляхтичем Бобровичем читали наказ од гетьмана Петра Дорошенка, що його, як зазначено, склав він „по совѣту старшини

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 39. ²⁾ Ibidem, с. 40. ³⁾ Ibidem, с. 90. ⁴⁾ Ibidem, с. 78.

⁵⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Зак. Справ. 1668 р., № 5 л. 12.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р. т. VII, с. 104.

при мнѣ въ то время будучіе"¹). У грудні 1668 р. посланець від епископа Лазаря Барановича доповідав у Москві, між іншим, про епізод (я про нього вже писав), що стався, як видно, на раді старшини у гетьмана Дорошенка: „и Турского де салтана посолъ всѣхъ порозъ по одному человѣку роспрашивалъ: всѣ ль хотять въ подданство и не принужденіемъ ли гетманскимъ? И вся де старшина послу сказали, что онъ не принужденіемъ хотять быть въ подданствѣ у салтана, волею, а быть бы имъ въ подданствѣ какъ Волохи и Муттяне"²).

Року 1669, січня 20 днія в листі Андрія Дорошенка — брата правобережного гетьмана до харківського полковника Й до воєводи пишеться, що брат його вирішив бути „подъ рукою“ російського царя „зъ обрады всей старшины войска Запорожского“³). В документі, що його я вже почали цитував, київський полковник П. Хмельницький 6 лютого 1669 р. писав до наказного київського полковника К. Солонини: „до нас на час назначенный людей зацьныхъ до рады присилайте, а меновите пана Михайла и пана Якова, доходя абы ся трактатъ (з турками? — Л. О.) войска Запорозского прислухали“⁴). В листі до гетьмана Многогрішного з 30 липня 1669 р. гетьман М. Ханенко (це було в добу, коли на Україні були 3 гетьмани), писав, що Дорошенко, „выправляючи себѣ вѣчное гетманство безъ изволенія и совѣта всѣхъ нась, такъ сее стороны, какъ и тое стороны полковниковъ, подписавъ руку турскому салтану, добиваючись панства, въ подданство, такъ какъ Волохи и Муттяне живутъ, Украину поддалъ“⁵) Ханенко обурився з того факту, що Дорошенко зробив це без ради старшини, якій — це знають і він і Многогрішний — належала компетенція ухвали таких важливих поворотів зовнішньої політики. Навряд чи правий тільки в даному разі він у своїх обвинуваченнях. Дорошенко не менше за нього зважав на раду старшини і на радах старшинських 1668 р., як вище я згадував, якраз оформив і провів ухвалу про спілку з Туреччиною, і саме на умовах, аналогічних тому, „какъ Волохи и Муттяне живутъ“.

За Величком, після того, як Дорошенко дістав повідомлення, що Многогрішного обрано на лівобережного гетьмана, він... „третой недѣли святого великого поста, зобразивши въ Корсунь всю старшину свою тогобочную, чинилъ зъ оною раду: яковимъ би способомъ Многогрѣшного зъ сегобочного гетманства низложити, а самому обоимъ Днепра сторонамъ гетманствовать. Урадилъ прето не иначе, тилко воиною того намѣренія своего доказывати“⁶). Я не беруся обстоювати правдивість цієї звістки і добре знаю, що літопис Величка є далеко не певне джерело. Але тут залишається цікавим той факт, що й діяч першої половини XVIII ст. гадає, що факт зміни політики мав Дорошенко провести через раду старшини.

¹) Ibidem, c. 115. ²) Ibidem, c. 154. ³) Ibidem, т. VІШ, c. 35. ⁴) Древлехранилище РСФСР, Малор. под. акти, № 196. ⁵) А. Ю. и З. Р., т. IX, c. 43. ⁶) Літопис Величка, т. II, c. 222. К. 1851.

5. Збірник праць Ком. зах.-русь. та укр. права, в. VIII.

Року 1670 подьячий із Москви Михайло Савін був на раді старшини у Многогрішного. Тут, між іншим, „полковники всѣ присягали и великого государя знамя щъловали на томъ, что имъ ни на какие непріятельськіе прелести не склонялись“... На раді цій була промова гетьмана Многогрішного про те, що він має намір непохитно лишатися підданцем Росії¹). В січні 1671 р. в Малоросійському приказі в Москві колишній компанійський гетьмана Дорошенка полковник І. Шульга оповідав, що „в нынешнемъ де во 179-м году в ноябрѣ месяце въ 19 числѣ (тобто це було в листопаді 1670 р., бо тоді в росіян рік починався з вересня) он Дорошенко и полковники і вся старшина присягу меж себя учинили на томъ, что имъ всѣмъ в вѣчномъ подданствѣ быти у Турского салтана“...²). Отже питання про залежність від Туреччини, я далі лишалося на порядку денному правобережних старшинських рад.

Стояло воно на Правобережжі і на початку 1672 р.³). На початку 1672 р., чи скорше в кінці 1671 р., на Лівобережжі розглядали питання про північний кордон Лівобережної Гетьманщини, суперечки з Литвою за кордон по р. Сож. Отож Многогрішний писав, що „сие однако не из моей самой воли, токмо от господъ генералныя войсковые старшины и всѣхъ полковъ (мабуть „полковниковъ“ чи „всехъ полковъ старшины“ — Л. О.) нынѣ на съезде Рожества Христова в Батурина будучихъ вышло постановление дабы есмы... по Сож реку боронили...“⁴). І пізніше, виправдуючись 14 квітня 1672 р. в Москві в Посольському Приказі від обвинувачень, Многогрішний твердив, що кордон по Сожу „заѣхалъ“ він „по совѣту всѣхъ начальныхъ людей“⁵).

Того ж таки 1672 р. (мабуть на Великдень) була на Лівобережній Україні „рада о томъ, чтобы всѣ Малоросійськіе жители и посполитые люди жили подъ высокодержавною великого государя, его царского величества, рукою въ подданствѣ по прежнему, безо всякихъ шатости, въ тишинѣ и въ покое, а ни на какие Дорошенковы прелести не склонялись“...⁶). Значить, ця рада ухвалила попередню політику виконавчої влади в справах політики зовнішньої.

Є кілька відомостей про раду на Правобережжі, що була на Різдво 1672 р. (і мабуть на початку 1673 р.). Всі вони кажуть за те, що на цій раді старшинській стояли питання міжнародної політики. Роду 1673 лютого 14 дня Київському воеводі кн. Ю. Трубецькому міщанин Тиміш Ткач казав: „И Петрушка (це значить гетьман Дорошенко — Л. О.) де и полковники всѣ и казацкая старшина турскому султану крестъ щъловали, что имъ быть у него въ вѣчномъ подданствѣ. А приводиль де ихъ ко кресту Іосифъ митрополитъ Тукальской. А до кресного щълованья Дорошенокъ полковниковъ и старшину спрашивалъ, у кого они хотять быть въ подданствѣ, у Московского ли великого государя царя или у королевского величества“... „А учиня де вѣру полковники и старшина и митрополитъ Тукальской разъѣхались изъ Чигирина

¹) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. с. 186 — 187. ²) Древлехраннище РСФСР, Кн. № 9 Малор. Приказа, л. 343. ³) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 640. ⁴) Рукописи Судівника, № 97, ч. II, с. 446. ⁵) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 761. ⁶) Ibidem, с. 851.

кто гдѣ живеть" ¹). Інша звістка: 28 лютого 1673 р. „греченинъ“ Павло Ростанов, сповідаючи про побачення з канівським полковником Лизогубом, переказував його, Лизогуба, слова: „А послѣ де Рожества Христова у него Дорошенка съ полковники и со всею старшиною была рада, и на той радѣ онъ Дорошенко говорилъ: весна приходить, а слухъ носитца, что царское величество со всѣми силами будетъ на Україну нигдѣ индѣ, только на нихъ свои царского величества рати прысылати, и чтобы они полковники и старшина поставили на мѣрѣ, при комъ имъ держатца и какъ поступать съ турскими салтаномъ, о всемъ бы о томъ переговоря, ему Дорошенку сказали. — И полковники и вся старшина приговорили отъ турского салтана не отставать, потому что нынѣ кромѣ турского салтана дѣтца имъ негдѣ... На томъ и присягу учинили“ ²). Влітку 1673 р. — 7 липня гетьман Самойлович писав лист до царя, де повідомляв: „вѣдомо мнѣ учинилось о томъ съ тое стороны Днѣпра, что Дорошенко передъ прїездомъ... владыки Лвовскаго въ Чигиринѣ (мав) такову раду, что хотя съ королевскимъ величествомъ чрезъ того владыку Шумлянскаго о склонности будто къ королевскому величеству, будто съ подданствомъ договаривати имѣеть“ ³).

У лютому 1674 р. посланець Самойловича, канцелярист Ів. Биховець казав у Приказі „Малые Росіи“: „у Дорошенка де была рада послѣ Рожества Христова, а на той радѣ бывали всѣ полковники; и Дорошенко де объявлялъ полковникомъ Турского салтана листъ... И тѣмъ де листомъ онъ Дорошенко полковниковъ и всѣхъ посполитыхъ людей обнадеживалъ, а обнадежа ихъ, выходилъ изъ той свѣтлицы вонъ. И полковники межъ собою совѣтовали, и усовѣтовали, что имъ лучше быть до времени въ дружбѣ съ Татарами, а съ Поляками де быть въ совѣтѣ отговорили, потому что ихъ боронить и самимъ стоять на веснѣ противъ Турка не возмогуть. И объяви ему, Дорошенку, полковники тое раду, розъхались по полкамъ... А на той де радѣ бывъ Каневскаго полку писарь Михайло Булавка“ (він мабуть і оповідав про раду) ⁴).

Улітку 1674 р. була рада старшини в справах зовнішньої політики і на Україні Лівобережній. 2 серпня 1674 р. в листі до А. Матвеєва А. Карапеев писав, що „сказывалъ, государь, мнѣ протопопъ что... у гетмана съ полковники бывала рада, съ какимъ намѣреніемъ промыслъ чинить надъ Дорошенкомъ и надо владѣніемъ городовъ его. И старшина, государь, гетману обѣщалася, что со всякимъ усердіемъ рады Богу и великому государю служить, только бы этихъ городовъ пожаловалъ царское величество не отдалъ ихъ въ подданство къ королевскому величеству“ ⁵).

У грудні 1675 р. посланець П. Дорошенка Ів. Сенкієвич казав, що „у Турского де салтана въ подданствѣ и съ Крымскимъ ханомъ въ дружбѣ бывъ онъ, и санжаки турскіе принялъ (тобто клейноди від турецкого сул-

¹) Ibidem, т. XI, с. с. 152 — 153. ²) Ibidem, с. 166. Див. також с. 180. ³) Ibidem, с. 284.

⁴) Ibidem, с. с. 377 — 378. ⁵) Ibidem, с. 568.

тана — Л. О.) съ общіє рады всей старшины"¹). Посланець Дорошенків казав правду, бо в попереднім викладі я занотував був кілька відомостей про ради старшини на Правобережній Україні, що обмірковували про спілку з Туреччиною. Є ще звістка про раду в справах зовнішньої політики у Дорошенка. Про це 20 грудня 1675 р. оповідав у Москві той самий Сенкевич:... „Дорошенко, собравъ всю старшину чинилъ раду, у которого величества быть имъ въ подданствѣ. И старшина де на той радѣ у великого государя, у его царского величества, въ подданствѣ быть не хотѣли, а пожалѣли обороны Турской и Крымской²).

Наступного року скінчилося гетьманування Дорошенкове. За кілька років скінчився й бурхливий період „Руїни“, що його головнішим і яскравішим репрезентантам був цей гетьман. На втихомиреній Україні скінчилася доба „шатостей“ „черкасъ“, почалися спокійні роки гетьманування Самойловича й Мазепи. В цей час поволі зменшувалася можливість для Гетьманщини та її влади зноситися з чужоземними державами, oprіч зносин із сюзереном — Московським царем. Але й ці зносини стали ординарніші і простіші. І в цей період не так помітна діяльність ради старшини в зовнішній політиці, її увагу забирають тепер справи внутрішньої політики й зокрема справи фінансові. Але про них — на своїм місці.

Тут відзначу таку діяльність ради старшинської за Мазепи в справах зовнішньої політики. 24 січня 1704 р. гетьман Мазепа писав до Москви, що до нього приїхали на Різдво (час старшинських з'їздів) із Правобережжя Самусь та Іскра. Вони привезли Самусеві клейноди й просили помирити їх у спірних землях. Мазепа питався їх про причини приїзду — „тогда отвѣтвали мы на то, — пише гетьман, — что приїхали де мы какъ празником нынѣшнимъ поздравити вашу милость, какъ и просити о том, дабы есмы могли со всѣмъ войскомъ нашимъ таму сторони (прогалина) в протекции Государской и обороне Гетманской пребывать“ (для цього мабуть і привезли гетьманські Самусеві клейноди). Цю справу, дипломатичну і вельми складну на той час, бо правобережні козацькі полки *de jure* залежали від Польщі, разом із тим визнавали „протекцію Государскую и оборону Гетманскую“, *a de facto* раз-у-раз провадили цілком незалежну політику, — цю справу Мазепа розглядав не сам, але із старшиною — „при нѣкоторых регименту моего полковниках, под тотъ часъ прилучившихся, и при энатном товарстве“³).

Рада старшини ще виступає в ролі регулятора зовнішніх справ і політики Гетьманщини під час „факції“, а потім повстання Мазепи. Отже року 1707 єзуїт Заленський, що приїхав від польського короля Ст. Лещинського, казав генеральному писареві П. Орликові „что онъ, вѣдая о зѣїздѣ въ дни сіє празничные полковниковъ и старшинъ съ повѣншованемъ гетмана, нарочно на тотъ зѣїздѣ до Батурина поспѣшаль, дабы могъ унѣверсалъ Станислава,

¹) Ibidem, т. XII, с. 375. ²) Ibidem. ³) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 95 Малор. Приказа (з пошкоджених ненумерованих аркушів).

до цѣлой Украины выданый, а чрезъ его присланый, всѣмъ объявить и словесно всякими волностями и королевскимъ приэрѣніемъ и милостію ассекуровать¹). Це значитъ, що въ Польщі знали, що таку важливу справу, якъ зміна зверхности царя російського на короля шведського чи польського за українським правом і практикою мала вирішити рада старшини. Тільки ж під час приїзду Заленського гетьман уважав, що зарано ставити це питання на її розгляд. У всякому разі мала цю справу вирішити рада старшини. Ще незадовго перед тим, якъ група Мазепи перейшла до шведів, Орлик, за його словами, гадав, „что онъ Мазепа, не мѣючи о той своей факціи жадного согласія съ старшиною енералною и полковниками, не можетъ самъ безъ нихъ и безъ войска одною своею головою явственно царскому величеству измѣнить“²). Справу мали розв'язати за згодою членів старшинської ради. Отъ чому Орлик згодом побачив, що та „факція можетъ по времени укрѣпитца и свое воспріять совершенство, когда енеральна старшина и полковники начали уже приступать къ единомыслію“³). Я вже наводив свідчення Орликове, що за головних ініціаторів переходу до шведів були генеральний обозний Ломиковський та миргородський, лубенський і прилуцький полковники, що „до той его (Мазепи — Л. О.) факціи... присовокупилися яко первѣйшіи и начальнѣшіи въ Войску Запорожскомъ особы“...⁴). Отож універсалі Карла XII в 1708 р., де він запевняв українців, що Мазепа вирішив пристати до нього за „...уставичнымъ прошеніемъ и побудкою первенствующихъ въ народѣ семъ“...⁵), як видно, цілком правдиві.

Після переходу до шведів у Бахмачу, можна думати, відбулася старшинська рада, що цілком оформила його. Тут Мазепа „першъ самъ публичне на Евенгеліи святомъ присягъ предъ всѣми енералною старшиною, полковниками, сотниками и знатнымъ товариствомъ, что онъ не для приватной своей пользы, но для общего добра цѣлой отчизны и Войска Запорожского принялъ протекцію короля Шведского; потомъ всѣмъ енералной старшинѣ, полковникомъ и сотникомъ и всему знатному товариству казаль присягти на вѣрность къ себѣ и на ту же короля Швецкого протекцію“⁶).

Саме цю раду міг мати на увазі гетьман Мазепа у своєму листі з 30 жовтня 1708 р. до Скоропадського, де, пропонуючи Йому покинути російську „протекцію“, гетьман каже, що „удалисмося за согласіемъ и общимъ з панами Енералними особами, полковниками и всею войска Запорожского старшиною постановленемъ“ до боку шведського⁷).

У цікавому й цінному документі — „Виводі прав України“ (*Déduction des droits de l'Ukraine*) гетьмана-емігранта П. Орлика більшість розділів, що мають на увазі порядки попередніх часів, як я вказував у першій частині цієї праці, в монографії про генеральну раду, скорше стосуються до генеральної ради

¹) Лист Орлика до С. Яворського. — Основа, 1862, № 10, с. 18. ²) Ibidem, с. 19.

³) Ibidem, с. 21. ⁴) Ibidem, с. 27. ⁵) Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, с. 473. Птб. 1885. ⁶) Лист Орлика. — Основа, 1862, № 10, с. 25. ⁷) Древлехранилище РСФСР. Малор. справи М-ва Закор. Справ, 1708 р., № 63.

України. Але інше можна сказати про артикули 7 та 8. У першому з них Орлик каже: „Le prince Mazepa et les Etats, de l'Ukraine usèrent ainsi l'an 1708 de leur pouvoir pour se mettre en Possession de ce qui leur appartenoit“¹⁾. В даному разі les Etats не є генеральна рада, бо її, як відомо, при переході Мазепи до шведів не було. Лишається думати, що міг під цим Орлик розуміти саме раду старшини, яка справді це питання обмірковувала. У розділі 8 Орлик подає витяги з умови України з Карлом. У ній є такі вказівки на „Стани“: а) шведчина даватиме своє військо на допомогу Україні „lorsque Elle eu sera recherchée par le Prince et les Etats;“²⁾ b) „Le prince et les Etats de l'Ukraine seront conservéz et maintenus en vertu du Droit, dont ils ont joui jusqu'a présent dans toute l'étendue de la Principauté et des parties, qui y sont annexés“³⁾. Після смерті гетьмана Мазепи „la liberté sera conservée aux Etats de l'Ukraine conformément a leur Droits et Anciens Loise“⁴⁾. Князь і Стани для забезпечення умови мають передати шведському військові міста Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяче на час війни⁵⁾). Цю умову, якщо вона справді була, могла виробити тільки рада старшини. Можливо, що це було на тих самих зборах під Бахмачем, що про них я допіру згадував. Під „Станами“ в ній знову таки, як видно, розуміють раду старшини. Адже діяльність генеральних рад за Мазепи занепадає; неймовірно, щоб тут він прагнув її відновити. А що складала умову рада старшини, то саме вона давала зобов'язання (передати кілька міст шведам) і просила гарантій. Раду генеральну не відновлювали навіть р. 1710 в так званій „Бендерській умові“, де хоч і казали про „генеральні ради“ і їхні права, але розуміли під цим раду старшини. Отож року 1708 виробити умову із шведами могла лише рада старшини.

Це можна сказати про факти міжнародних справ, що стояли в другій половині XVII ст. на розгляді старшинських рад. В усякім разі розглядали, обмірковували та ухвалювали справи зовнішньої політики країни на радах старшини так часто, що можна з повністю твердити, що в певні періоди такі факти незмінно повторювалися, що саме рада старшини закликана була до цієї ролі. Ця роль її зникає, чи сильно обмежується і залишається лише для вузької категорії справ після повстання Мазепи.

Тісно зв'язані з цією компетенцією ради приймання й авдіенції чужоземних посольств. Але тут у кожнім конкретнім випадку важко тепер виявити з чим саме ми тут маємо діло: з урочистим прийманням посланців на засіданні ради старшини чи просто з присутністю членів старшинської ради — вищої укра-

¹⁾ „Князь (чи господар — Л. О.) Мазепа і Стани України ужили свої влади в 1708 р., щоби знову заволодіти тим, що їм належало“ (переклад І. Борщака). ²⁾ „Коли помочі цієї просимуть князь і Стани“. ³⁾ „Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заковані і вдержані на всім просторі княжества і частин прилучених до цього“. ⁴⁾ „Стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами“. ⁵⁾ Стара Україна, 1925, кн. I — II, с. с. 5 — 9. „Вивід прав України“ П. Орлика, под. Іл. Борщак

їпської старшини на авдіенціях у гетьмана, як близьких до нього людей і як носіїв державних урядів.

Ось кілька таких приймань. 12 жовтня 1650 р. приймали російського посла В. Унковського; при цьому „по обѣ сторонах гетмана стояли біжніе его люди: писарь Иванъ Остаповъ сынъ Выговской; войсковые есаулы: Михайло Мчюченко, Демко Михайловъ, обозной Федоръ Коробка, полковникъ Федоръ Вешнякъ, наказной полковникъ Иляшъ, Чигиринской ясауль Ондрѣй, атаманъ городовой Олексѣй...¹). 7 жовтня 1677 р. стольника В. Тяпкіна та подьячого С. Часовнікова приймав гетьман Самойлович. Гетьман, привітавшись із ними, „сѣль съ ними вмѣстѣ за столомъ, а старшина его всѣ въ ту пору стояли. И посидя немнога, говорилъ Василей гетману, чтобы онъ не належащимъ особамъ велѣль уступить для великого государя... дѣлъ, которые онъ Василей ему гетману долженъ объявить²). Оцей випадок може говорити за те, що малося викласти справу на засіданні ради старшини і для цього треба було вийти „не належащимъ особамъ“, тобто тим, що не належали до неї. А втім, казати за це можна тільки гіпотетично. Трохи стверджує цю мою думку такий факт. У червні 1661 р. до наказного гетмана Я. Сомка надіслано „стряпчаго“ В. Строева. У своєму звіті цей між іншим писав, що „наказной гетманъ Екимъ Сомко приславъ ко мнѣ Василью писаря своего Михайла Яковлева, чтобы мнѣ Василью у него гетмана тотъ день не быть, потому что вся старшина розъѣхалась³). Таким чином, гетьман не хотів і, як видно, не міг сам вести переговори з царським посланцем, а мав це робити з старшиною, тобто на раді старшини.

І російська влада і російські посланці знали про це й інколи спеціально вимагали, щоб доповідь чи промову їхню вислухали на раді старшини. Я вже наводив одну таку звістку з іншого приводу, але її варт тут повторити. Це — в наказі, що його у грудні 1658 р. дано посланцеві до гетмана Виговського майорові Гр. Булгакову, щоб царську грамоту дати гетьманові тільки тоді: „какъ сберетца обозный, и судьи, и полковники, и сотники, и ясаулы, и старшина и войско... И къ одному гетману неходить⁴). Мова, як я вже зазначав, мовиться тут про старшинську раду, а не про генеральну, бо генеральну скликати було не просто і не легко, та й не стали б ії скликати для приїзду кожного, що приїхав, посланця: їх бо тоді приїздило чимало. Булгаков дійсно виконав вимогу наказа. У своєму звіті — „статейномъ спискѣ“ він зазначає, що „приставу (тобто приставленій до нього особі — Л. О.) говорено, чтобы онъ гетману сказалъ, что присланы они отъ великого государя грамотою, и ту великого государя грамоту велѣно отдать гетману при обозномъ, и при судьяхъ, и при полковникахъ и при всемъ войскѣ Запорожскомъ, и чтобы гетманъ велѣль имъ быть у себя не замотчавъ, и велѣль бы гетманъ въ то время, какъ имъ быть съ грамотою, вѣмъ съѣхатца⁵. Бажання посланцеве виконали і його прийняли гетьман і старшина⁵.

¹) А. Ю. и Э. Р., Дод. до т. VIII, с. 344.
²) Ibidem, т. XIII, с. 322.
³) Ibidem, т. V, с. 73.
⁴) Ibidem, Дод. т. VII, с. с. 262—263.

⁵) Ibidem, с. 269.

За Дорошенка є цілком виразна вказівка, що приймання (а також і надіслання) посланців є функція не самого гетьмана, а ради старшини. Про це можна довідатися з листа правобережної старшини до запорозців з приводу Острозької Комісії, датованого 22 лютого 1671 р. Це був лист від ради старшини в Корсуні, де, „*...tu, tedy wszystka starszyna z Radnym towarzystwem z umyslu zjechaliśmy się tu do Korsunia dla tego, żebyśmy te pisma królewskie wyczytali i komiszą waszą Ostrogską zrozumieli*“¹). На обвинувачення, що їх висував супроти Дорошенка король польський та Запоріжжя, — в тому, що він приймає та надсилає без відому війська посланців до короля, — старшина відповідає: „*cokolwiek I. P. Hetman czyni, to wszystko czyni za wiadomością i radą naszą i niczego zgoła przed nami nie tai*“²). Вказівка ця є цілком виразна й категорична.

У ній між іншим мова мовиться й за надіслання посланців. Такі делегації раз-у-раз надсилюють. Залежні від Росії, від Польщі, від Туреччини різні частини України в різni періоди цієї доби раз-у-раз відряджували такі делегації, що обговорювали, виясняли й розв'язували з сюзереною владою багато важливих політичних питань. Є підстави думати, що найчастіше — у важливіших, певна річ, політичних справах — таких посланців відряджала рада старшини.

Отож у наведеній вище звістці про проектовану в жовтні 1650 р. раду старшини мала вона з'ясувати „кого послать на сеймъ въ Полшу пословъ и о чёмъ на сеймъ послать“...³). А перед тим на з'їзді в Києві рада старшини делегує посланців до Польщі та до Москви⁴). У травні 1658 р. казав російському посланцеві І. Апухтінові гетьман Ів. Виговський: „*писано де отъ великого государя ко мнъ и ко всему войску Запорожскому, чтобы намъ выбрать въ войске Запорожскомъ изъ полковниковъ, изъ знающихъ людей, и прислатъ къ нему великому государю; а быти имъ съ его великого государя съ великими и полномочными послами и съ Полскими комисарами на комисии съ Полскимъ Яномъ Казимеромъ королемъ о докончаныи доброго дѣла, и вельно де, написавъ къ нему великому государю, намъ съ своими посланцы, которымъ быть на Комисии, прислатъ чертежъ, съ которыхъ мѣсть и по которые мѣста его великого государя Малой Росіи Черкасскимъ городомъ быть съ Полскою землею. И по указу же его великого государя службы быть готовымъ, буде съ Полскимъ Яномъ Казимеромъ королемъ докончаныя всякого доброго дѣла не будетъ; и о томъ де мнъ учинить и посланцовъ и чертежъ послать и о службѣ сказать одному безъ воинское ради не умѣть; будетъ де у насъ о томъ ради, а съ ради что приговорятъ*⁵)

¹) Амбр. Grabowski, Ojczyste znamienki, т. II, с. с. 303 — 305. Кч. 1845. „*Тоді ми — вся старшина в радним товариством спеціально з'їхалися сюди до Корсуня для того, щоб прочитати оті листи королівські та зрозуміти вашу Острозьку Комісію*“. ²) Ibidem, „*Чого тільки не робить ван гетьман, то все робить за відомом і радою нашою і зовсім нічого перед нами не затаює*“. ³) А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VIII, с. 355. ⁴) Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, с. 41 — 42. ⁵) А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VII, с. 235.

що це мала бути рада старшини — раду генеральну стали після Б. Хмельницького скликати з рідка й здебільшого тільки для обрання нового гетьмана.

Обрати посланців у даному разі мали також із членів ради старшини — з полковників. Можна думати, що взагалі у важливіші посольства ради старшини відряджала своїх членів. У розділі б статтів, що їх 23 грудня 1659 р. подали в Москві посланці гетьмана Ю. Хмельницького Одинець, Дорошенко та інші, є прохання, щоб були на майбутніх переговорах Росії з Польщею представники від Війська Запорозького — України. Царь „быти изволиль дву и тремъ человѣкомъ добрымъ, опрочъ совѣтниковъ Ивашка Выговскаго“¹). Оці радники Выговського — не могли бути, як я вже вище вказував, за умовою 1659 р. і в раді старшини. Можливо, що московський уряд не тільки відводив тут небажані кандидатури, але й стежив за тим, щоб це були люди „добрі“, тобто повноправні і політично-впливові на Україні, якими й були члени ради старшини.

Ще випадки надіслання посланців із ради старшини. Посланців до Польщі Максима Булигу та Павла Красина 1661 р. делегував Ю. Хмельницький „z starszyną na radziwsczy“²). 28 червня 1664 р. рада старшини дає також інструкцію посланцям до Польщі³). У квітні 1671 р. гетьман Многогрішний писав цареві, що уповноважених і посланців на переговори Росії з Польщею, „какъ подастъ богъ дождатца Свѣтлого тридневного Христа Спасителя Воскресеня, во время съезду полковников и всей старшины войсковой, посовѣтовав“ оберуть⁴). А 22 травня 1671 р. гетьман уже повідомляв, що „нынѣ по совѣту обрали полковника Киевского Костянтина Солонину и иных товарищевъ годныхъ, которых (мабуть „которым“ — Л. О.) назначимъ тот путь до Указу вашего царского пресвѣтлого величества, когда имъ итти“⁵). В січні наступного 1672 р. той самий Многогрішний сповіщав Москву, що „скоро по скончаніи на тотъ часъ в Батуринѣ рады и всякого постановленія... обрали себѣ, промежду собою на Комисію и назначили, и, въ инструкцію написавъ, преж комисаровъ наших до Вашего Царского Пресвѣтлого Величества ту инструкцію послали“⁶). Тут також цілком ясно зазначено, що представників — „комісарів“ обрано на раді старшини.

Року 1681 генерального суддю М. Вуякевича делеговано до Москви „съ нынешняго съезду нашего, по общему нашему гетмана, старшинъ, полковниковъ и всего войска Запорожского совѣту“⁷).

Це все про практику, про конкретні випадки ставлення справ зовнішньої політики на радах старшини. Правильне повторення цієї функції в певні періоди доводить існування звичаєво-правної форми, що — саме тут ставили це питання. Але чи знат цю функцію ради старшини закон писаний?

¹) Ibidem, т. V, с. 4. ²) „Порадившись із старшиною“ — Пам. Ком. для разб. др. актовъ, т. IV, 3, с. 109. Вид. 1859. ³) Ibidem, с. с. 149—151. ⁴) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 9 Малор. Приказа, л. 873. ⁵) Додаток № 5. ⁶) Рукописи Судівника, № 97, т. II, с. с. 407—408. ⁷) Ibidem, № 97, ч. V, с. 45.

У З-му артикулі Жерdevських статтів 1659 р. написано, що „безъ вѣдома гетманского и всей старшины, также подписи руки гетманской и притисненя печати войсковой, листа жадныі у его царского величества приймы-ваны быти не мѣютъ, зъ Войска Запорожского присланіе“¹). Вираз „и всей старшины“ свідчить, на мою думку, що листи мали йти від гетьмана й ради старшини, а не від приватних осіб. Але Жерdevські статті санкції не здобули і законом писаним для Гетьманщини не стали; в ухвалених же замість них статтях Переяславських 1659 р. цього артикулу немає.

У розділі 5 статтів, що їх надіслала рада старшини в травні 1672 р. до Москви і що по суті є проект статтів — умов при проектированім обранні нового гетьмана, сказано: „Безъ воли и указа великого государя нашего, его царского пресвѣтлого величества, гетманъ къ постороннимъ монархомъ и къ инымъ государямъ, безъ насъ старшихъ совѣту писать, а особо и за устными не дерзаль ссылатись ссылками, его царскому величеству докладываемъ“²). Ця фіксація прав ради старшини — це вона розуміється під виразом „насъ старшихъ совѣту“ — внесена була і в статті 1672 р. В артикулі 4 їх читаємо: „Великому жъ Государю Его Царскому Величеству они же енеральна старшина, обозный и судьи, и писарь, и все войско Запорожское били челомъ, чтобы тотъ же новообраный гетманъ, безъ указа Великого Государя его Царского Величества и безъ совѣта ихъ старшинъ, къ постороннимъ монархамъ и къ инымъ государямъ и ни къ кому, а наипаче къ Дорошенку, ни о чемъ не писалъ и съ изустными своими ссылками ссылатись не дерзаль. И великий Государь Его Царское Величество къ той статьѣ указалъ быть по ихъ же челобитью“³). Основа цієї статті та сама, що й у проекті ради старшини. Але додано в ній підкresлення, що найбільше забороняється писати до гетьмана Дорошенка, адже саме листування з Дорошенком було за причину (скорше, мабуть, за одну з причин) падіння попереднього гетьмана — Д. Многогрішного.

У дальших статтях із Росією ця фіксація прав ради старшини в галузі зовнішньої політики випадає. Про неї говорить 1710 р. стаття 6 Бендерської умови при обранні Орлика. В ній сказано: „если бы якіе письма приключалися зъ заграничныхъ постороннихъ Панствъ, до Ясневельможного Гетмана ординованные, теды оные масть Его Вельможность Енеральной Старшинъ объявити и отвѣты, якіе отписуватимуться, освѣдчати, не утаюваючи предъ ними жадныхъ кореспонденцій листовыхъ, найбарзѣй заграничныхъ и тыхъ, якіе могутъ цѣлости отчистой и добру посполитому вредити“⁴). Ця умова ще повніше й рішучіше обумовлює права ради старшини щодо зовнішньо-політичних справ. Вона говорить лише за генеральну старшину, бо перед тим у ній зазначено, що справи, які треба негайно розв'язати, має гетьман розв'язувати „зъ обрадою Енеральной Старшины“⁵). А певна річ, що справи міжнародніх стосунків здебільшого потребують спішного розгляду. От чому

¹) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 256. ²) Ibidem, т. IX, с. с. 854—855. ³) Собр. Госуд Грам. и Догов., т., IV, с. 272. ⁴) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 249.
⁵) Ibidem.

умова 1710 р. відносить їх до малого складу ради старшинської, складу з генеральної старшини.

Так було в Бендерах. На Україні ж у цей час гетьманував Скоропадський. Цей гетьман керував країною за допомогою й під контролем російського представника при ньому. В артикулі З статтів, що їх дав у липні 1709 р. цар Петро І першому такому представникові — стольникові Андрієві Ізмайлілову — сказано: „ежели когда къ Господину Гетману Скоропадскому будуть пріїзжать изъ которыхъ Государствъ и земель какие посланцы съ письмами, тогда принимать тѣхъ посланцовъ и письма ихъ ему, Ближнему Столънику, съ нимъ, Гетманомъ, обще, и тѣ письма переписавъ присылать къ Великому Государю, какъ о томъ въ данныхъ Статьяхъ прежнимъ Гетманомъ, Богдану Хмельницкому въ 9, Ивану Самойлову въ 4 (статьяхъ) написано, и тѣмъ посланцомъ на тѣ ихъ письма безъ совѣту его никакихъ отвѣтовъ не давать и отъ себя никуды, безъ Указу Великого Государя и не списався, не посыпать. А которые дѣла не требуютъ скорого отвѣту, и о томъ описыватьца, а присланныхъ до указу задержать“¹⁾). Цей артикул гарантує права російського представника при гетьмані, права участі в розгляді справ, що стосуються до зовнішньої політики. Але в ньому жадного вже слова й жадного натяку немає на участь ради старшини в розгляді цих справ.

У розділі 19 „Рѣшительныхъ Пунктовъ“ 1728 року написано: „Когда же изъ сосѣдственныхъ Крымскихъ, Польскихъ городовъ или мѣсть отъ тамошнихъ управителей будутъ письма и присыльщики о дѣлахъ пограничныхъ, ссорныхъ въ земляхъ, въ отгонѣ лошадей и скота и подобныхъ тому между подданными: и о такихъ дѣлахъ письма указалъ Его Императорское Величество принимать и присыльныхъ къ себѣ допушать Гетману, при присутствіи, кто при немъ будетъ (тут мають на увазі також представника від центральної влади — Л. О.) и съ общаго совѣта отвѣты чинить и расправы по тѣмъ жалобамъ дѣлать, как пристойно, и о чемъ надлежить для извѣстія доносить въ Коллегію Иностранныхъ дѣлъ“²⁾). У цій дуже вже вузькій компетенції української влади щодо зовнішньої політики теж зафіксовано права резидента російської влади. Але збуджує сумнів вираз „съ общаго совѣта“; можливо, що тут мали на увазі представника при гетьмані, можливо, що й раду старшини. На мій погляд, — імовірніше перше.

Щоб закінчити цей розділ, треба сказати про те, чим різнилася й відмінялася ця компетенція ради старшини від аналогічної компетенції генеральної ради. Читач, обізнаний із моїм дослідом про генеральну раду, певно пам'ятатиме, що й там є розділ, присвячений компетенції цього інституту в галузі зносин з іншими державами та справ зовнішньої політики взагалі. Точно принципово визначити, чим різнилася компетенція тої й тої ради, — важко. Все бо залежало від конкретних обставин життя й історії України та положення установ генеральної й старшинської ради в цьому житті й цій історії. Що далі

¹⁾ Ibidem, c. 228.

²⁾ П. С. Законовъ (1-е), т. VIII, с. 81.

підупадав ступнево політичний вплив і значення генеральних рад, що рідше й рідше їх скликали, то ця компетенція все повніше й ширше переходила до ради старшини. Звичайно, мова мовиться тут про добу перед Скоропадським, бо після повстання Мазепи саме державно-політиче становище України-Гетьманщини не дозволяло вже ставити такі справи на будь-якому місцевому інституті.

Тільки приблизно можна сказати, що справи зовнішньої політики, що стояли перед генеральними радами, були важливіші й відповідальніші. Але в цій галузі були такі справи, що постійно стояли саме перед генеральною радою, виразно становлячи її право й функцію. Це було ухвалення статтів, що про них умовлялася Україна-Гетьманщина з владою сюзеренною — російською чи польською. Ці статті завсіди ухвалювано на генеральних радах. Лише як виняток статті цих умов вироблювали й ухвалювали на радах старшини. Так, слід думати, було з Гадяцькими пактами. Два рази це було за Бруховецького. Першого разу це було в листопаді 1663 р. З Москви надіслали уповноважених до гетьмана Бруховецького скласти нову умову — думного дяка Д. Башмакова та дяка Фролова. Справа в тому, що на чорній раді 1663 р. під Ніженем проектували скласти нові статті, але це не пощастило здійснити, через бурхливі події на раді. От через це російський уряд пішов тут на те, щоб статті провести через раду старшини. У своїх листах до Бруховецького посланці вимагали скликати „съездъ“ старшини, щоб „обозные и судьи, и ясаулы войсковые, и полковники, и старшина, при которыхъ Великого Государя дѣда дѣлать и совершать, къ пріѣзду бѣ были готовы“¹). На цьому з'їзді, що почався 18 листопада, ухвалено нові статті, що правда, здебільшого поточного й непринципового змісту. Наступного разу — 1665 року — статті також ухвалено на раді старшини, що була в Москві з гетьманом Бруховецьким.

Інтересне між іншим свідчення акту, що 1663 р. російські уповноважені розуміли, що по суті умовлятися з ними компетентна не рада старшини, а рада генеральна. При переговорах старшина стала суперечити проти статті 2 та 6 з умови Ю. Хмельницького. Московські представники на це зауважили, що статті ті „въ совершение приведены на большой радѣ“²), виразно натякаючи цим, що не правосильна рада старшини їх касувати. Вихід знайшли такий: „которые статьи давные (Ю. Хмельницького) он, Гетман, и войско приймует, и тые бы статьи непремѣнно сохранены были. А которые статьи ему, Гетману, и войску для яких мѣр удержати и совершати не можно было, и о тих бы статьях бити челом, прося милости у его свѣта великого Государя нашего Его Царского Пресвѣтлого Величества через посланцовъ“. „Ведlug совѣту Батуриинскому“ — згідно ухвал ради старшинської посланці просили змінити 2, 6, що за них були суперечки на зборах старшинської ради) та 11 розділи статтів 1654 р. і 5 та 16 артикули „новыхъ пунктовъ“ Ю. Хмельницького. З перших 2 та 11 рада просила відкласти до приїзду й переговорів гетьмана в Москві,

¹) Книги разрядныя, т. II с. 966. ²) Ibidem, с. 985.

а в 6 — замінити Корсунь, як місце, призначене на утримання гармати, на Лохвицю. До 5 артикулу нових статтів Ю. Хмельницького додавали постанову про утримання російських воевод і інших „начальнихъ людейъ“ на Україні, а розділ 16 гетьмана і рада старшини знову просили відкласти до приїзду до Москви¹). Далі р. 1671 на з'їзді ради старшини, що під час хороби Д. Многогрішного обрала на наказного гетьмана брата його — Василя, старшина присягалася, що їй „по Глуховскимъ договорнымъ статьямъ во всемъ радѣть“²). Це — ніби потвердження Глухівської умови.

У документі що його друкую, як один із додатків до цієї роботи, Скоропадський у лютому 1710 р. намагався здобути нові статті від Росії, зробити з нею нову умову. В тому документі він між іншим зазначає, що Рішитилівські пункти 1709 р. „подал я, Гетман, с старшиною Генеральною і с полковниками от всего войска (тобто від держави) за подписаніемъ властныхъ рукъ“. Він же називає їх: „ево, гетмана, со всею старшиною просительные пункта“. Отож Рішитилівські пункти — склала рада старшини. Як видно, її таки творчості належать і статті 1710 р., до речі, надіслані в лютому, тобто невдовзі після Різдва-Водохреї, коли міг бути широкий пленум ради старшини, що їх обмірковував і ухвалював. Інтересно, що Рішитилівські пункти документ виразно відрізняє від нових статтів 1710 р.: ті є лише обіцянка, а це має бути нова умова. „...Милостивое Его Величества в рѣшителныхъ пунктахъ об'явлено обѣщание впред монаршескій учинити Указ, такъ ныне Его Величества в исполнении и приложеніи онаго в стать, покорстственно просимъ“, писали гетьман і старшинська рада. Це мав бути акт „противъ статей прежнихъ“, акт „со утверждениемъ помянутыхъ правъ и волностей“. Хай ці „права й волності“ поставлені в цих статтях 1710 р. не широко й не принципово, хай здебільшого вони говорять про справи цілком поточні, хай тон їхній цілком сервілістичний, — усе ж таки царських ухвал-зобов'язань на них не дано³).

VI.

Ради старшини, що передрішають ухвали рад генеральних. Тенденції перенести обрання гетьмана на старшинську раду.

Попередній розділ цього досліду вже поставив почасти питання про взаємини поміж генеральною радою та радою старшини, коли в ньому я відзначив, що раз-у-раз компетенція цих установ збігалася, конкурувала. Дещо за таку конкуренцію й за таке змагання поміж цими органами доведеться говорити й далі. А тут беруся до спеціального завдання схарактеризувати діяльність ради старшини перед і під час генеральної ради. Про це я дещо говорив у роботі про генеральну раду. Але тут я не боюся повторюватися. Адже поперше, ця друга частина монографії про центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII в.в. — е водночас окремий дослід. А подруге —

¹⁾ Додаток № 1. ²⁾ Древлехранилище РСФСР, Кн. № 9. Малор. Приказа л. л. 230—231.

³⁾ Додаток № 7.

в роботі про генеральну раду я говорив (у розділі про склад її) про ролю, значіння й участь у раді генеральній кляси козацької старшини. А тут говорю про роль юридичного інституту, що ним виявляла свою волю й свою акцію ця кляса, говорю про раду старшини. У зв'язку з цим виклад тут не є тотожний із викладом у першій частині цієї монографії.

Мій матеріал дає мені змогу сказати, що раз-у-раз питання, поставлене перед генеральною радою, *de facto* вирішували перед тим на раді старшинській. Так було на раді в січні 1654 р. у Переяславі. Тут перед „явною“ радою, радою генеральною була „тайная“ рада, рада старшини¹⁾). Ця рада передрішила ухвалу ради генеральної.

Перед смертю в 1657 р. Богдан Хмельницький намагався ухвалою ради старшини передрішити майбутню постанову майбутньої генеральної ради про його наступника. У травні 1657 р. царські посланці, окольничий Ф. Бутурлін та дяк В. Михайлів говорили з Б. Хмельницьким про те, що вони чули, ніби він хоче здати булаву Юркові. Гетьман відказав: „я о томъ поговорилъ съ полковники, чтобы попомнили мою службу и промыслъ, и радѣнье, по смерти бъ моей обрали на Запорожское гетманство сына моего Юрья“²⁾, тобто він поставив це питання перед радою старшини.

Року 1660 в Корсуні переобрали Ю. Хмельницького, як гетьмана, залежного від Польської держави. Переобрали його на чорній раді, але перед тим питання розв'язали на раді старшини; ба навіть хотіли бути цим і обмежитися, і тільки голосні протести „чорні“ примусили винести справу на раду генеральну³⁾.

Року 1666 Дорошенка спочатку, здається, обрали на гетманство на Правобережній Гетьманщині на раді старшини і згодом переобрали на раді генеральній⁴⁾.

На Лівобережжі р. 1669 на старшинській раді в Новгороді-Сіверському обрано на гетьмана Д. Многогрішного. Відоме оповідання Самовидця про цю раду: „Демко Многогрѣшный, будучи наказнимъ гетманомъ от Дорошенка..., изобразивши усю старшину поблизу себе заднѣпрскую до Новгородка, и приказалъ онимъ, жеби собѣ цалого гетмана настановили, не сподѣваючися на оборону гетмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворѣ зачинени, которыхъ было омаль, а при Многогрѣшномъ немало его компанѣи, и боячися що болше мовити, але пішовши гуртомъ, просили его Многогрѣшного, жеби онъ надъ ними гетманомъ былъ; чего онъ отмовлялся якъ старая дѣвка хорошого жениха, бо того самъ потребовалъ и позволился на тое; которому и присягу виконали на послушенство“... Ця рада старшини передрішила обрання Многогрішного на раді генеральній; і про генеральну раду Самовидець каже вже коротко: „и знову рада была в Глуховѣ, на которой князь Ромодановскій былъ, и стати новіе постановили“⁵⁾.

¹⁾ П. С. Зак. (1-е) т. I, с. 318. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 579. ³⁾ Пам. К. Ком. для разб. др. актовъ, т. IV, с. 32 та дальш. Вид. 1859 р. ⁴⁾ Korzon, Dzieje wojen..., т. I, с. 397.

⁵⁾ Лѣтопись Самовидца, с. с. 102 — 103. К. 1878.

Під час генеральної ради у Глухові р. 1669 були збори й ради старшини, що розглядала проект нової умови — нових статтів з Росією. Отож 3 березня на зборах генеральної ради були непогодження поміж російськими представниками й українцями — учасниками ради. Зокрема останні заперечували сути против статті, що фіксувала російських воевод в українських містах. І „какъ статьи всѣ прочли, и гетманъ и вся старшина говорили, чтобы тѣ статьи дать имъ и поволить бы ему тѣхъ статей со всею своею старшиною ваять на дворъ къ себѣ“¹⁾). Тут їх обмірковувала рада старшини. 4 березня делегація від неї прийшла до росіян і, заявивши, що вони обміркували статті і знову заперечують проти воевод, додала ще кілька нових побажань. 5 березня російські уповноважені були на раді старшини, але на ній згоди не дійшли. Гетьман сказав, що „еще де онъ, сошедшись нынѣшняго вечера со всею старшиною и съ выборными козаки, о томъ гораздо подумаетъ“. 6 березня генеральна рада погодилася на статті²⁾). З цього ясно, що в період поміж двома зборами генеральної ради, між 3 та 6 березня питання про статті стояло на раді старшини, що збиралася 3, 4 та 5 березня; цього останнього дня — зранку, бо чи вечірні збори, з „выборными“ козаками, були зборами ради старшини — сказати важко.

Перед радою 1687 р. на Коломаці, генеральною радою, що обрала на гетьманство І. Мазепу, були збори ради старшини, де погодили з кн. В. Голіциним і кандидата на гетьманство і статті-умову з Росією — тим самим *de facto* цілком передрішивши ухвали генеральної ради. Про цю раду старшини так записує у своїм щоденнику генерал П. Гордон: „Den 24-ten versammelten sich die Vornehmsten von den Kozaken bei dem Generalissimus und horten die Artikel vorlesen, welche die vorigen Hetmane beschworen hatten. Die meisten davon waren in dem Gluchower Traktate bewilligt, einige hinzugethan und andere erweitert worden, die Ehre, Macht und Ansehen der zarischen Oberherrschaft über die Kozaken mehr auszubreiten, zu welchem allen die Kozaken ihre Einwilligung gaben. Hierauf wurde des Vermögens des gewesenen Hetman gesprochen. Nach einigen Bedenklichkeiten sagte der Generalissimus nach der ich gewöhnlichen und natürlichen Lebhaftigkeit ganz kurz: „ohnerachtet alles, was dem Verräther zugehörte, vermöge der Gesetze den Zaren anheim siele, so wolle er dennoch, selbst mit Gesahr, sich die Ungange der Zaren zu zuziehen, es auf sich nehmen, dasz die Kosakische Armee die eine Hälfte von dem Vermögen des Verräthers erhalten und die andere Hälfte in dem Zarischen Schatz kommen solle, womit alle zufrieden waren. Die Vornehmsten unter den Kozaken erkundigten sich ganz insgeheim, wen wohl den generalissimus am libsten zum Hetman haben wolle. Und als sie einen Wink bekamen, dasz Mazeppa dieser Mann wäre, so unterschrieben sie alle insgeheim noch denselben Abend in dieser Absicht eine Schrift. Zugleich verteilen die Häupter dieser Partei die Obristen- und andere vornehme

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, с. с. 92 — 98. ²⁾ Ibidem, с. с. 86 — 96.

Stellen unter sich und beschloszen alle diejenigen abzusetzen, welche Creaturen des vorigen Hetman gewesen waren“¹⁾.

Рада старшини мала місце й перед радою 1708 р., що в Глухові обрала на гетьманство І. Скоропадського. Російський акт обрання каже, що 3 листопада „ставъ на подворъѣ (в Глухові — Л. О.) посыпалъ онъ, Ближній Стольникъ (кн. Гр. Долгоруков — Л. О.), отъ себя къ... Полковникомъ Подьячего, дабы они, Полковники, были къ нему того жъ вечера, ради нѣкоторыхъ по-требныхъ къ Его Царскаго Величества интересомъ и цѣлости Малороссій-скаго краю совѣтовъ; по которому призыву они, Полковники, у него, Ближ-него Стольника, того вечеру были. А какъ они, Полковники, къ нему пришли, тогда имѣль онъ, Ближній Стольникъ, съ тѣми Полковники конференцію на единѣ, и предлагалъ имъ, противъ помянутой грамоты Царскаго Величества, посланной съ нимъ, о милости Великаго Государя къ народу Малороссійскому, и о измѣнѣ вора Мазепы, и чтобы они разсудили о семъ зломъ случаѣ и о цѣлости отчизны Малороссійской, по непремѣнной вѣрности своей къ Цар-скому Величеству, посовѣтовавъ съ Старшиною городовою, съѣхавшеюся по Указу Его Царскаго Величества на избрание новаго Гетмана въ Глуховъ, по прежнимъ своимъ правамъ, вольными голосами избрали новаго Гетмана, не отлагая въ дальнее время, и о томъ приложили радѣніе свое, о чемъ къ нимъ и грамота Его Царскаго Величества, за собственною Его Монаршескою рукою, съ нимъ прислана; а кто съ ними есть, какая старшина и сколько человѣкъ Козаковъ, и которыхъ полковъ, — отдавали ему вѣдомости на письмѣ. При томъ же былъ и Глуховской Сотникъ и объявлялъ имъ Его, Великаго Государя, грамоту о томъ избраніи новаго Гетмана, съ нимъ присланную. И они, Полковники, прочеть ту, Его Царскаго Величе-ства грамоту, за такую милость Его Царскаго Величества и за попеченіе о цѣлости Малороссійскаго краю благодарствовали, и въ отвѣтъ сказали, что они, по вѣрной своей къ Царскому Величеству службѣ о избраніи новаго Гетмана въ скромъ времени трудитца по крайней мѣрѣ и совѣтовать о томъ избраніи полковъ своихъ съ Старшиною будутъ немедленно, а что усовѣтуемъ.

¹⁾ „24-го зібралися значніші з козаків до генералісимуса та слухали, як читали пункти, що на них присягали попередні гетьманн. Здебільшого ті пункти були обумовлені в Глухівському трактаті, декілька додано, а інші поширено, щоб поширити честь, міць та вагу царської зверх-ньої влади; на це всі козаки дали свою згоду. По цьому говорили про майно колишнього гетьмана. Після деякої роздуми сказав генералісимус із властивою йому природною жвавістю цілком коротко: не зважаючи на те, що все, що належало зрадникові, за законами припадає царям, хоче він усе таки сам, з небезпечністю підпасти царській немилості, взяти на себе, що козацьке військо здобуде половину зрадникового майна, а друга частина повинна піти до цар-ського скарбу; а цього всі були задоволені. Знатніші козаки (тобто старшина — Л. О.) цілком таємно спітали, кого найбільше хотів би генералісимус мати за гетьмана. І коли вони здобули піतяк, що така людина — це Мазепа, то підписали всі вони в такому напрямі лист ще цього вечора. Після того розподілили ватажки цієї партії полковницькі та інші значні посади поміж собою й ухвалили з усіх їх усунути ті креатури попереднього гетьмана, що досі їх посі-дали“. Gordon, Tagebuch, II, с. 189.

о томъ ему, Ближнему Стольнику, объявлять, и распись, о которой онъ, Ближній Стольникъ, имъ предлагалъ, дадутъ¹). Таким чином, попередня згода і намічання кандидата мали бути на раді старшини, чи на полкових старшинських радах, якщо вони збиралися окремо в кожнім полку. Але окрім збори припустити важко, бо за таких обставин важко було б дійти згоди на однім кандидаті, це легше і зручніше було зробити на зборах центрального інституту — ради старшини.

Рада старшини була й перед обранням р. 1727 Апостола. Перед генеральною радою до російського уповноваженого приходила українська старшина, що умовлялася з ним про бажаного кандидата на гетьманство. Але це ще не була рада старшини. „А сентября 29 от него тайного советника и ministra полковникомъ, старшинѣ, и сотникомъ, и бунчуковымъ объявлено, чтоб были к нему для совѣту. И архирем Киевскому и Черниговскому и прочимъ духовнымъ послано о томъ объявить. Въ 30-мъ числѣ какъ духовные, такъ и свѣтские, полковники и старшина для общаго согласия о выборе Гетмана прибыли въ домъ ево тайного советника и ministра. И по собраніи о всемъ Его Императорскаго Величества всемилостивѣйшее соизволение и призреніе къ нимъ онъ тайной советникъ и minister паки имъ объявилъ, что указалъ Его Императорское Величество быть у нихъ въ Малой Росіи Гетману по прежнему; котораго б они выбрали изъ Малороссійскаго народа волными голосами по прежнему обыкновенію. А зборы, кои положены со определения Малороссійской Колегіи по доношениямъ генерала-маэора Вельяминова вновь,— тѣ Его Императорское Величество указалъ отставить вовсе, и впредь съ нихъ не збирать; а збирать тѣ, кои збирывались при прежнихъ Гетманахъ по пунктамъ Богдана Хмельницкаго. И спрашивалъ онъ, господинъ тайной советникъ и minister, у нихъ, кого похотять выбрать Гетмана. Которые единогласно всѣ, какъ духовные такъ и свѣтские, просили о томъ же Миргородскомъ полковнике²). Отже въ цімъ разі на раді старшини було одразу погоджено й саму кандидатуру нового гетьмана.

Нарешті, р. 1750 перед обранням К. Розумовського так само справу погоджено на раді старшинській. У „Журналѣ“ виборів читаємо: „За прибытіемъ въ Глуховъ на 15 день сего Февраля ясне въ Богу преосвященѣйшого архиепископа митрополита Київскаго, Галицкаго і Малія Росіи, господина Тимофея, преосвященнаго епископа Чернѣговскаго господина Амвросія, такожъ архимандрита Лаври Києво-печерскіе господина Іосифа и другихъ обителей архимандритовъ и разныхъ духовныхъ знатныхъ особъ, за собраніемъ Малороссійскихъ Полковниковъ, Бунчуковыхъ Товарищѣй, старшихъ полковихъ сотниковъ з сотennими старшинами, Значковыми Товарищами, многими рядовыми козаками, а особливо войсковыхъ Товарищѣй и прочего шляхетства малороссійского, учинена была отъ министра его сиятельства господина генерала-

¹) Д. Бантишъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 178. ²) Л. Окинішевич, Центральні установи України - Гетьманщини, ч. I, с. 175 (у вип. VI Праць Комісії зах.-руськ. та укр. права, с. 423).

6. Збірник правъ зах.-рус. та укр. права, в. VIII.

маюра Ея Імператорского Величества Государінъ Великой княгинъ камеръгера графа Ивана Симоновича Гендрикова, ко всѣмъ онимъ чинамъ повѣстка, даби оніе всѣ чиновніе персони собралися на 18 того жъ февраля поутру въ домъ, гдѣ имѣется канцелярія по коммісії его сіятельства о избраніи гетмана; и когда оніе духовніе, тако жъ всѣ мірскіе чины, какъ Генеральная Старшина, Полковники, Бунчуковіе товарищи, старшини полковіе и сотники и прочое малороссійское шляхетство, яких всѣхъ персонъ было до тисячи, въ тотъ домъ собралися, то его сіятельство изволилъ словесно обявлять, яко онимъ всѣмъ чинамъ уже извѣстно, что онъ по Височайшому Ея Імператорскаго Величества указу прибылъ для избранія въ Малой Россіи гетмана волными голосами по прежнимъ обикновеніямъ, и требовалъ ихъ ведать мнѣніе, кого они быть гетманомъ въ Малой Россіи обще желаютъ. На что всѣ оніе, какъ духовніе, такъ и мирскіе чини обявили единогласно, яко желаютъ быть въ Малой Россіи гетманомъ его сіятельству графу Кирилу Григоріевичу господину Разумовскому, о чемъ и на трекратной его сіятельства господина министра вопросъ тожъ всѣ велегласно обявили, а по совершеніи того опредѣли публично съ надлежашею церемоніею избранію быть того жъ февраля 22¹).

Усі ці виписки й цитати ясно, думається мені, свідчать за те, що перед радами генеральними відбувалися раз-у-раз ради старшинські і що вони дуже впливали на ухвалу генеральних рад, готовути й оформляючи позицію на них такої впливової політично групи, як старшина. Інтересно, що навіть про раду 1663 р., чорну раду, де тяжко прийшлося козацькій старшині, казав київський полковник В. Дворецький у грудні 1665 въ Москві приставу-ясельничому Желябужському, що „гетманъ нынѣшній обранъ ими полковниками и держитца отъ нихъ и козаки де его не сама любятъ“²). Отже навіть на обрання Бруховецького, якщо вірити Дворецькому, — а це був активний тогочасний політичний діяч, що цілком був у курсі політичних справ, — впливала якимось чином рада старшини. Въ усякому ж разі рада старшини збиралася під час чи незабаром після Ніженської чорної ради. Адже пізніше Россія посыпалася, що тоді „на раде вы Гетман и полковники и вся старшина с нимъ (Великого-Гагіним) договорились“ про хлібний провіант для московських військових людей³.

А втім усі обрання гетьманів потребували, щоб провести їх на радах генеральних. Вплив ради старшини був тут скоріше порядку фактичного, юридична традиція старого козацького звичаю вимагала скликати генеральну раду. Проте були въ українських колах, близьких чи належних до ради старшини, тенденції цілком передати такі обрання їй, відсторонивши від цього генеральну раду. Отож саме перед чорною радою 1663 р. один сотник Ніженського полку „говорил околничему (Великого-Гагінові — Л. О.) чтоб быть на раде однимъ полковником и начальным людем; а только де будет чернь и они де учнут в городе грабить. И околничей де сказал, что по указу вели-

¹) Основа, 1862, № 2, с. с. 47 — 48. ²) А. Ю. и З. Р. т. VI, с. 16. ³) Древлехранилище РСФСР, Столб. № 310 Московск. Стола Разряда, л. 79.

кого Государя быть раде полной, черневой, а грабежу де быть нелзѣ: будут козаки стоять за городом в обозах, а не в городе"¹). Значить, сотник хотів би перенести обрання гетьмана на раду старшини, бо саме на нїй бували полковники й „началные люди“, тобто старшина, без „черні“ — рядового козацтва. У квітні 1672 р. на Великдень була рада старшини в Батурині. Вона розглядала питання про проектовану раду для обрання нового гетьмана й ухвалила, що „на радѣ быть полковникомъ, сотникомъ и старшинѣ войсковой и начальнымъ людемъ, всего войска не собирая, так постановили“²). Отже і тут малося на увазі провести обрання на раді старшини. Про це писалося й до Москви: „хотя таковъ между всею войсковою старшиноюстался совѣтъ, дабы, для обранія гетмана назначеное было мѣсто въ Конотопѣ; однакожъ на томъ обраніи гетмана въ радѣ отъ послостна не повстало, для великого совокупленія въ людехъ, смятеніе, усовѣтовали есмы старшинѣ быти войсковой на радѣ, не призываю общаго послолства“³). А втім, як відомо, скликано все ж таки ради генеральну, хоч і не широку складом.

До р. 1673 маємо свідчення з польських джерел, що раду генеральну заступає у гетьмана П. Дорошенка рада старшини: „W Ukrainie byla pod Rusawą kozacka rada, na której nie chciał być Doroszenko, z tei przyczyny, że in maxima quantitatis takowa w ludzi kozackich nie dobra bywa; i tak do niego pod Czehryń skupiwszy się pośli, a jednak i tam do nich nie szedł, ale przyzwawszy Połkovników, Assawyłow i innych do siebie, których rozumiał sobie być przychylniejszymi wywodził“... образи, що робили їм поляки. Вони: „tak poruszeni jego mową... ulegli jego życzeniom i przysięgli mu na powtórki, że go nie odstąpią“¹). Як видно, на нїй легше й зручніше було гетьманові провести певні справи, але міг він і просто вважати її за важливіший інститут і впливовіший.

VII.

Обрання на раді старшини на вищі українські посади. Зречения й скинення на нїй з цих посад. Конкуренція її в цій компетенції з гетьманом, генеральною радою, радами полковими. Рекомендація радою старшини кількох кандидатів на вищі посади у XVIII ст. Обрання на раді старшини наказних гетьманів. Покладення на раді старшини гетьманської булави в ознаку зречення від гетьманування.

Рада старшини була органом, що обирав на вищі посади Війська Запорізького — Гетьманської України. Такими вищими посадами були уряди генеральної старшини та полковників. На ці уряди раз-у-раз обирали ради стар-

¹) Ibidem, Столб. № 6672. Сибірськ. Приказа, л. л. 268—273. ²) А. Ю. и Э. Р. т. IX, с. 849.

³) Ibidem, с. 855. ⁴) „На Вкраїні була на Росаві козацька рада, де не хотів бути Дорошенко з того приводу, що при великій кількості (присутніх) вона у людей козацьких бувала не добра; отже вібравшись пішли до нього під Чигирин; а втім і там до них не вийшов, а закликали до себе полковників, осаулів та інших, по їх уважав за прихильніших, повів“... образи, що робили їм поляки. Вони „так зворушені його мовою... поступилися його бажанням і знову присягли йому, що його не залишать“. A. Grabowski, Ojczyste spominki, t. II, с. 238, Kr. 1845.

шини. Отож р. 1666 гетьманські посланці оповідали на Москві, що на місце ніженського полковника М. Гвінтовки „вибрали со всею старшиною Артема Мартинова“¹). У серпні 1669 р. оповідав у Приказі „Малые Росіи“ колишній київський полковник Василь Дворецький, що „какъ учинилась в Переяславле измѣна спервз, и убили Переяславского полковника Данила Ермоленка, и он де, видя то, что тѣ измѣнники учали быть измѣною великому Государю и королю Польскому, приѣхал в Гадич, в то же время к Ивашку Брюховецкому, полковнищко здал и булаву перед старшиною положиль И Ивашко Брюховецкой на ево място учинил Киевским полковником Переяславского ясаула Михайла Иванова“²). З цього повідомлення видно, що на раді старшини зрікалися урядів. Спосіб, яким це робили — покласти на засіданні її ознаку влади, в даному разі булаву чи пернач. Як видно, і Брюховецький тут же призначив нового полковника; це значить що і його могла обрати та сама рада старшини, що перед нею зрікся полковниувати В. Дворецький. Року 1669 на старшинській раді в Новгородку-Сіверському обрано на Ніженське полковнищко Ф. Уманця³). В липні 1670 р. гетьман Многогрішний писав до Москви з приводу справи того самого В. Дворецького — колишнього київського полковника, що розповсюджував „возмутительные вѣсти“: „А полковника Киевского Костянтина Солонину отставилъ для тѣхъ причинъ отъ уряду полковничества Киевского, что они съ вашимъ пресвѣтлого величества воеводою Острицкимъ въ томъ (у справі Дворецького) не учинили прямого сыску и не ссылалися и удосадителствовали престолъ вашего царского пресвѣтлого величества и нас, которого человѣка противъ совѣту старшины войска... Запорожского послаль, гдѣ его у себя буду держати“... І далі: „а на его място иного за совѣтомъ старшинъ войсковыхъ послали“⁴). Таким чином наступника обрано на раді старшини, а примусова демісія Солонини також, слід думати, була з її ухвали.

У листі від 2 лютого 1678 р. гетьман І. Самойлович сповіщав російський уряд: „вѣдомо чинимъ вамъ великому государю, что учинилась у насъ старшинъ войсковой перемѣна: что былъ ясауломъ генеральнымъ Иванъ Лысенко, и того товарство полку Переяславского упросили на полковничество себѣ, и нынѣ онъ полковникомъ Переясловскимъ; а на его място выбранъ есть ясауломъ генеральнымъ Леонтій Полуботокъ, которой бунчужнымъ (був до цього — Л. О.); а на его място бунчужнымъ наставленъ Костянтинъ Ивановъ; а генеральнымъ хорунжимъ былъ прежде сего Григорей Карповъ, которого старшиною и чернью и товарствомъ упросили на полковничество Чигиринское, которой и во время осады былъ и нынѣ есть полковникомъ Чигиринскимъ, а на его място наставили мы хорунжимъ генеральнымъ Степана Забѣленка“⁵). Хто ж це „наставив“ Іванова й Забѣленка й „вибрav“ Полуботка? Останній

¹) А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 162. ²) Древлехранилище РСФСР, Ки. № 1. Малор. Приказа, л. 423. ³) А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 10. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. с. 247,250. ⁵) Ibidem, т. XIII, с. 471.

вираз говорить найбільше за те, що це була рада старшини. Справді бо, лист писано напочатку лютого, а на Різдво-Водохрещу перед тим відбутися мав з'їзд старшини, і він міг провести це обрання і ці переміщення по урядах.

Під 1682 р., на жаль без дати, в дуже старій і попсованій від часу копії листа того ж таки гетьмана Самойловича до Москви читаемо: „...шедшаго¹⁾ праздника Рождества Христова былъ... намъ въ Батуриинъ... войсковой...; тогда бывшій полковникъ переяславской Вайця Сербинъ, отговариваясь немощию и слабостию... свой, за чинъ полковническій челомъ ударилъ... Мы убо совѣтомъ всей старшины тот чинъ полковничества переяславского вручили есмы близъ... Нашего радѣтелному человѣку быв(шему) войсковому Есаулу Леонтью „По(луботку)...“ Далі: „...тогда во время съѣзду старшины в Батурине указали оставить полковничество Киевское Костянтину Солонине, а на его мѣсто перевели есмы изъ Стародуба бывшаго полковника Григорья Карпова. И приказали есмы жити в Острѣ городкѣ Киевского (полку)... Который Григорей Карпов на на(зна)ченное ему мѣсто поѣхалъ“²⁾). Цей зотлій документъ промовляє краще, як інші цілі. Цілком ясно вказується що справа була „во время съѣзду старшины в Батурине“. Цей з'їзд відставив від урядів двох полковників: Сербина — Переяславського та Солонину — Київського. Перший із них добровільно відмовився від полковництва — „за чинъ полковническій челомъ ударилъ“ і мабуть, поклав на зборах ради старшини свій пернач; Солонину — так виходить із акту — усунuto примусово, за його прохання про демісію не згадується. Крім того, обрано на переяславського полковника генерального осавула Л. Полуботка та зроблено переміщення стародубського полковника Гр. Карпова (чи Карповича) на полковництво київське. Отож цей з'їзд старшини на Різдво 1681 та Водохрещу 1682 р. зробив цілий ряд змін у вищій українській адміністрації.

Рада старшини, що 24 липня 1687 р. зібралася в наметі В. Голіцина, перед тим, як обрати І. Мазепу, обрала на полковників: Лизогуба до Чернігова, Гамалію — до Лубенъ, Дмитрашка-Райчу — до Переяслава, Олексієва до Стародуба. Генерального реента Кочубея обрано на генеральне писарство, генерального писара Саву Прокоповича зроблено генеральним суддею³⁾. Саме про це, очевидно, каже П. Гордон у своїм щоденнику: „werteilen die H aupter dieser Partei di Obristen- und andere vornehme Stellen unter sich und beschloszen alle diejenigen abzusetzen, welche Creatures des vorigen Hetman gewesen waren“⁴⁾.

27. квітня 1690 р. „Леонтья Полуботка указали великие государи от полковничества отставить (це зроблено було на бажання гетьмана — Л. О.). А на ево мѣсто в Переяславль выбрать иного доброго полковника, а кто

¹⁾ Ряд слів цілком зотліли і прочитати їх не пощастило. ²⁾) Древлехранилище РСФСР, Столб. Молор. Приказа. № 5978/167, л. л. 1—2. ³⁾ А. Лазаревскій. Замѣтки о Мазепѣ. — К. Старина, 1898, III, с. с. 479—480. ⁴⁾ „Розподілили ватажки цієї партії полковницькі та інші знатні посади поміж собою й ухвалили в усіх їх усунути креатури попереднього гетьмана, що до цього часу їх посадили“ — Tagebuch, t. II, с. 189.

выбранъ будет и о том к нимъ, великимъ Государемъ, писать¹⁾). А втім оповідає під 5 серпня 1690 р. російський дьяк В. Посніков, — „призваль къ себѣ Гетманъ Переясловского полковника Івана Лысенка (очевидно, колишнього або наказного). Переяславського полковника Л. Полуботка якраз зарештували у зв'язку із справою Соломона — Л. О.) и отдал ему, Лысенку, булаву и полковничество Переяславское... И говорил ему, чтобы онъ Великимъ Государемъ, Іхъ Царскому Величеству, служилъ вѣрно, не такъ какъ бывшой переяславской полковникъ Полуботокъ ему, Гетману повиновения никакова не отдаваль. И Лысенко, приняв булаву, кланялся и служить Великимъ Государемъ, Іхъ Царскому Величеству, обѣщался во всякой вѣрности²⁾. Гетьман отже не провів обрання полковника в Переяслав через раду старшини, а призначив його від себе.

Це ще не значить, що за Мазепи старшинську раду цілком відсторонили від обрання (її зміщення) вищих урядовців. Я дозволю собі тут удруге навести цікаву цитату з літопису С. Величка про демісію Кочубея з генерального писарства і обрання його на генерального суддю. Це було р. 1700 — „въ мѣсяцѣ априль на обыкломъ зездѣ праздничномъ Воскресенскомъ полковниковъ и всей старшинѣ Малоросійской до Гетмана въ Батурина, Василій Леонтіевичъ Кочубей... здалъ зъ себе totъ урядъ писарскій и, положивши поблѣчне предъ Гетманомъ, при всей старшинѣ, въ изѣ Гетманской столовой на Гончаровцѣ, печать войсковую, подяковалъ Гетману и всей старшинѣ за урядъ свой писарскій“, сказавши коротку промову. „Якому нечаянному его, Кочубея, примѣненію не тилко полковники и вся старшина, але и Гетманъ удивилися, и, контенти будучи въ писарскихъ его дѣлахъ справностю и ку себѣ зичливою склонностю, возшумѣли били знову его Кочубея на писарскому уряду обсталіовать, но онъ, весьма того удаляючися, отехалъ заразъ зъ дому гетманского до дому своего...“ Але справа на цьому не закінчилася: „... по отездѣ его зъ дому гетманского полковники и вся старшина, обѣдаючи у гетмана, усвѣтовали обще не быть ему безъ уряду и постановили вручити ему урядъ судейства енералного, до чого и Гетманъ латво склонивши велѣль зискати зъ скарбцу лѣску судейскую, чорную гибановую, просто въ сребро оправную; а на другій чили на третій день, когда полковники и вся старшина предъ службою Божою до Гетмана на Гончаровку зехалися и Кочубей туда жъ прибылъ, тогда не чаянно и его отъ Гетмана и всей старшины постигнуль урядъ судейскій, о которомъ онъ и не мыслилъ, занеж бывлъ тогда судія еденъ Сава Проноповичъ, но Кочубей поставленъ старшимъ судьею отъ Сави для заслугъ своихъ въ войску великихъ и вѣрнихъ...“ Кочубей відмовлявся від нового уряду, а проте „мусѣль приняти лѣску судейску помененную зъ рукъ гетманскихъ...³⁾. У цій звістці зречення Кочубеєве й наставлення його на новий уряд генерального суддіства відбулося на зборах ради старшини, що

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 59, Малор. Приказа, л. 110   ²⁾ Ibidem, л. л. 521—522.

³⁾ Лѣтопись С. Величка, т. III. с. с. 553—554. К. 1855.

її члени „усовѣтовали“ й „постановили“ „вручити ему урядъ судейства енералного“. Другий випадок: 22 жовтня 1702 р. гетьман Мазепа писав бояринові Головінові, „что вся старшина полковая того (Полтавського) полку и нѣкоторое рядовое товарство приходили ко мнѣ съ челобитною, чиня порокъ (кромѣ розорения людемъ) на своего полковника, что онъ съ каймаканомъ Перекопским пересыпался; какъ і въ самомъ дѣле явилось. Тогда я отобралъ у него уряд полковническій і хотя еще того уряду никому не вручилъ есьмъ, однако ж послалъ я в Полтаву для управления всякихъ належащихъ порятковъ в полку бунчужного генералного Михайла Гамалъя. І аще дастъ Богъ Рожества Господня дождемся, тогда, усмотрив какого разумного, а монаршескому престолу вѣрного і желателного, человѣка, тотъ урядъ вручу“¹⁾). Тут гетьман ніби хоче сам призначити на уряд полтавського полковництва. Але термін, коли він хоче це зробити — на Різдво, коли бували широкі з'їзди старшинської ради, — свідчить за те, що „усмотреть“ кандидата на уряд мала саме вона, а гетьман — як це було в допіру наведенім випадку з обранням Кочубея на генеральне суддівство — затвердити це обрання й передати новопоставленому старшині клейноди його уряду.

У цій ділянці своєї компетенції рада старшини конкурувала у XVII ст. з іншими інститутами й установами. Насамперед — із представником виконавчої влади державної — з гетьманом. Раз-у-раз призначав на вищі уряди гетьман. Проте це не вважалося за нормальний порядок, супроти цього бували нарікання й заперечення. Наприклад, 4 травня 1666 р. казав єпископ Методій Филимонович бояринові Шереметьеву, що „Запорожцы и Полтавцы и всѣхъ Малоросійскихъ городовъ полковники и старшина, и казаки, также де и духовенство все боярина и гетмана не любять, за то, что де бояринъ и гетманъ учаль дѣлать своеенравствомъ: въ Переясловль де, да въ Полтаву, да въ Миргородъ онъ выбралъ полковниковъ безъ посполитой рады и по своей воли, а не по ихъ стародавнимъ правамъ“²⁾). Тут протестують проти порушення прав „посполитої ради“, очевидно, полкової ради, але протест виразно спрямовано проти самого факту, що призначає полковників гетьман.

Про це призначення полковників писав В. Антонович: „Кожний новий гетьман намагався змістити по можливості більше полковників, що були за його попередника, і заступити їх людьми, на відданість яких він міг покластися. Отож у Прилуцькому полку Бруховецький „великимъ шалоумствомъ“ примусив відмовитися від посади полковника Лазаря Горленка, який „по нуждѣ не для чего иного, только от налогу гетмана и злого къ нему намѣренія“ виїхав з Прилуки; замість його Бруховецький призначив на полковництво Івана Кошового, одного з запорозців, що допомагали йому досягти гетьманства та складали його найближчу опору. Після падіння Бруховецького Іван Кошовий виявив повну готовість підлягати Многогрішному; він перебив загін

¹⁾) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 86 Малор. Приказа, л. 766; див. також л. 1043.

²⁾) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. с. 98—99.

татар, спільників Дорошенкових та приїхав до Многогрішного „со всѣмъ полкомъ добилъ челомъ въ винахъ своихъ царскому величеству“. Проте новий гетьман змістив його з тієї, мовляв, причини, що на нього були скарги „за налоги“ від полкової старшини, та на його місце призначив на Прилуцьке полковництво місцевого полкового осавула Івана Маценка, який належав до осіб незадоволених з Бруховецького. Наступник Многогрішного Самойлович пішов за прикладом попередників та змістив Маценка, і призначив на його місце Федора Мовчана. З універсалу, що зберігся у записній книзі (Мих. Мовчана — Л. О.), і що ним гетьман сповіщав людність Прилуцького полку про це розпорядження, ми бачимо, до яких засобів удавалися гетьмани, заміщаючи своєю волею полковницькі посади; вони намагалися про людське око зберегти хоч формальну повагу до виборного принципу. У гетьманському універсалі до Прилуцького полку з 13 квітня 1678 року є: „Поневажъ панъ Иванъ Маценко, бывшій полковникъ вашъ прилуцкій, доброволне извеняся своего старшинства, и за оное намъ подяковаль и старшина вашего полку, тутъ въ Батурина бывшая, зъ товариствомъ певнымъ, за позволенемъ нашимъ, згодливими голосами своими на той полковницкій урадъ пана Федора Мовчана обволали и надъ себе вынесли, теды и мы его, пана Мовчана, знаючи быти у войску заслужоного, годного и до дѣлностей рыцарскихъ способного мужа, цале на томъ старшинствъ потвержаемъ“¹). В цій думці Антоновича, що гетьман призначав полковників, привертає до себе увагу отої універсал, про призначення Мовчана. На погляд Антоновича, це — фікція. Але можна припустити й те, що Мовчана призначено на з'їзді старшинської ради, де полкова старшина й товариство значне полку прилуцького могли запропонувати кандидатуру Ф. Мовчана на полковництво. А перед цим теж, на зборах її, міг „подякувати за уряд“ Маценко. Помилка Антоновича в тому, що він зовсім забув за чинну ролям ради старшини у справах призначення на вищі уряди.

Цим зауваженням я не хочу сказати, що не було випадків, коли зміщав з цих урядів та призначав на них гетьман. Я лише обмежую число таких випадків. Але, певна річ, вони бували. Отож у березні 1672 р. нарікали на гетьмана Многогрішного, що цей „во всѣхъ полкахъ учинилъ полковниковъ все своихъ братью и зятей, и друзей — собесѣдниковъ своихъ“²). Перед тим на Многогрішного нарікали: „Стародубськаго де полковника Петра Рословченка онъ гетманъ перемѣнилъ, велѣлъ бытъ полковникомъ брату своему родному Савѣ Шумейку; а Петръ Рословченко сидить въ Батурина за карауломъ; а за что сидить никто не вѣдаетъ и бить челомъ никто за него Петра не смѣеть“³). У своїй інструкції, даній генеральному писареві Карпові Мокрієвичеві, щоб довести зраду Многогрішного, рада старшини вказувала, що він „старыхъ полковниковъ безъ найменшое даня причини, яко полковника чернѣговского, нѣжинского, миргородского, лубенского, Переяславского, прилуц-

¹) В. Антоновичъ, Прилуцкій полковой асауль Михайло Мовчанъ и его записная книга.— К. Старина, 1885, I, с. с. 62 — 63. ²) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 674. ³) Ibidem, с. 644.

кого, зъ полковничого одставивши уряду, своихъ братовъ, зятювъ и иныхъ конфідентовъ, абы тымъ латвъ що умыслить могъ доказати, наставилъ¹⁾).

Усі ці виписки й цитати з тогочасного листування, констатуючи, що Многогрішний це робив, свідчать нам за протести й нарікання супроти такої практики, що її отже вважали за неправну й ненормальну. Як видно, вона певною мірою спричинилася до скинення Многогрішного. Сам гетьман Многогрішний такі вчинки не визнавав за правомірні і в своїх виправданнях у Посольському приказі 14. квітня 1672 р. заявляв, що подібні скарги не правдиві, що він „полковниковъ въ полкахъ перемѣнилъ по совѣту всей старшины“²⁾). 6 травня 1672 р. головний співробітник гетьмана Многогрішного генеральний осавул Грибович свідчив у Москві що „Стародубского полковника перемѣнилъ (гетьман) для того: чelobitъ de гетману было на него полковника многое его жъ полку отъ сотниковъ и отъ козаковъ, и отъ черни въ его налогахъ; и гетманъ, по тому чelobitъ, и поговоря о томъ съ старшиною, Рославца перемѣнилъ и послалъ на его мѣсто брата своего Шумейку“³⁾). Якщо повірити Многогрішному й Грибовичеві, то жадного порушення норми не було, й полковників обрано на раді старшини. Якщо ж у правдивість їхніх свідчень не вірити, бо це були свідчення людей, що їх катували в застінках, людей, що хотіли виправдатися, то в такім разі, як я вже зазначив, видно, що Многогрішний й його прибічники визнавали свої вчинки за неправні й намагалися довести брехливість обвинувачень. В обох випадках ясно виступає думка, що призначення від гетьмана на уряди полковників є річ ненормальна.

Знову таки 1 липня 1684 р. гетьман Самойлович відчував потребу виправдатися від обвинувачень, що він сам один настановляє полковників. Він писав до Москви: „А чтобы я, гетманъ, отставливалъ и наставливалъ полковниковъ безъ имянныя полчанъ воли, того не доведутъ на меня клеветники: въ Черниговѣ полковникъ старинной отъ начала моего уряду; въ Прилукѣ, въ Лубнахъ и индѣ — также давные полковники; въ Миргородѣ послѣ отца сынъ полковникомъ; въ Переяславль, что отъ меня полковникъ Полуботокъ, и то по пристойному учинено разсужденію, что по уступкѣ отъ того уряду бывшаго полковника Войцы, того мѣста тогда иному кому повѣрить было нельзя; а въ Полтавѣ новый й молодой полковникъ своимъ тѣхъ полчанъ поставленъ есть обычаемъ, потому что тамъ и прежде сего перемѣнивались полковники. А такъ и о роздачѣ урядовъ тѣхъ пореченіе изобрѣтеніе на меня неправедно“⁴⁾). Всі ці виправдування свідчать за те, що одноособове призначення від гетьмана є явище не цілком закономірне.

Але з радою старшини конкурували щодо цього ѹ інші інститути. Наприклад, генеральна рада, що на ній раз-у-раз обирали на уряди генеральну старшину та полковників. Про це я писав у розділі IX першої частини цієї монографії — в праці про генеральну раду. Тут не буду це повторювати, але

¹⁾ Ibidem, c. c. 688—689. ²⁾ Ibidem, c. 761. ³⁾ Ibidem, c. 793. ⁴⁾ Добавл. к актамъ истор., т. XI, c. 169.

відзначу одну рису: з мого попереднього викладу і з матеріалів, що їх я подавав, можна помітити, що рада старшини частіше обирала полковників і нібіто рідше — генеральну старшину. А на генеральних радах було навпаки: частіше тут обирали генеральних старшин, а полковників не так часто. Про норму, про правило будь-якого розподілу компетенції поміж цими двома установами казати не можна, а можна тільки констатувати тенденцію до такого розподілу.

Полковників так само обирали, крім як на генеральних та старшинських радах, ще на радах полкових. Це — явище відоме і тут не місце його характеризувати актовим матеріалом. Слід лише відзначити, що обрання на полкових радах не стало за норму, яка б усунула практику обрання на старшинських та генеральних радах. Навпаки, треба сказати, що як постійне явище такі вибори були лише в полках південних, чи — це буде точніше — в полку полтавському. В інших полках обрання на полкових радах є явище не таке постійне, а в полках „литовських“ — північних — і зовсім рідке.

У XVIII ст. справа змінилася. Полковників уже не обирають на радах полкових, полковників та генеральну старшину — на радах генеральних. Для ради старшини є нібіто ширше коло діяльності в цій справі. Але, з другого боку, на вищі уряди тепер — після повстання Мазепи — раз-у-раз безпосередньо призначає російський уряд. А рада старшини не є тепер установа, що обирає на уряди, але є установа, що намічає кандидатів на уряди (кількох на кожний). Отже є це не так обрання, як рекомендація. Такий порядок запроваджено в кінці гетьманування Скоропадського¹).

Отож 28 березня р. 1721 є указ гетьманові Скоропадському, писаний у відповідь на його повідомлення, про вільні посади генеральних — обозного, одного судді та одного осавула. Гетьман пропонував обрати їх та просити „конфірмації“ з Петербургу. Йому наказано на ці уряди „выбрать общее с совету генеральной старшины и полковниковъ на каждое порозжее мѣсто по два человѣка и прислать сюда въ Нашу Государственную Коллегію Иностранныхъ Дѣлъ извѣстіе“. Колегія ж має затвердити одного з кандидатів²). У цім випадку кандидатів на вищі уряди намічає рада старшини в складі полковників і генеральної старшини.

Раду старшини, до того ж у такому самому складі, мав на увазі гетьман Скоропадський, коли писав у розділі 5-му своїх статтів до Петербургу

¹) У 9 розділі статтів 1710 р. Скоропадський ще не каже про рекомендацію. Він просить „Указу, чтоб мнѣ старшины Генералной, какая ныне вновь за моего Гетманства стала, нальжащее число по давнему войсковому порядку, понеже еще обозного и другого суди Генералныхъ нѣть. возможно было избраниемъ на тот уряд людей годныхъ дополнити“. Отже їх мала обрати, а не лише рекомендувати кілька кандидатур на кожний уряд, як стало згодом, рада старшини (ясна річ, що про неї тут мова мовиться а не про генеральну раду). Додаток № 7.

²) Рукописи Судіїнка, № 99, ч. II, л. 149. Аналогічно Древлехр. РСФСР, Малор. Справи М-ва Зак. Справ, 1721 р. № 1.

28 квітня 1722 р.: „Въ полкахъ Стародубовскомъ и Переяловскомъ давно уже нѣть Полковниковъ, и для того тамъ не могутъ быти порядочныя управы, да и для службы впредъ Вашего Величества, якъ и нынѣ оная отправлена подъ Ладогу и до Царицына, надобно быть цѣльымъ Командиромъ. Сего ради прошу Вашего Величества повелѣть мнѣ нынѣ на тыя праздныя Полковничества съ Малороссійскихъ вѣрныхъ и въ войску заслуженныхъ избрать и поставить, за согласіемъ Старшины Генеральной и Полковниковъ, вольнымъ гласы по обыкновенію”. Відповідь на це прохання була така: „опредѣленіе учнитца вскорѣ”¹⁾.

До цього порядку не стосується грамота Катерини I, з 4 червня 1726 р., про обрання старшини. В ній сказано: „ис которыхъ кандидатовъ къ тому представлять будуть,—о томъ брать за руками письменные свидѣтельства, что они люди добріе, заслуженіе, и въ вѣрности неподозрительне, изъ оныхъ выбирать Малороссійской Коллегіи съ войсковою Канцеляріею обще, а выбравъ (обще) годныхъ, не опредѣляя писать въ Сенатъ”²⁾. У даному разі мова мовиться не за вищу старшину, але грамота говорить про обрання полкової старшини, опріч полковників. Отже для обрання полковників і генеральної старшини міг залишитися порядок обрання кандидатур на раді старшини. Очевидно так і було, бо і далі такий порядок був на практиці.

Не зовсім ясно лише, як було з обранням кандидатур на генеральні уряди під час генеральної ради 1727 року. У своїм „доношенії“ з 8 листопада 1727 р. Наумов глухо каже, що в „чини обирали Гетманъ общими голосами“³⁾. З цього неясного виразу я б зробив припущення, що мова тут іде про раду старшини, яка була перед радою генеральною. Саме на ній могло бути обрання „общими голосами“. Про вибори ж генеральної старшини на прилюдній генеральній раді 1727 р. всі відомі мені джерела мовчать.

Року 1738 поміж вступними паперами до кабінету міністрів з 26 грудня є „Доношеніе его жъ, ген. Румянцева (що стояв на чолі Правління Гетьманського Уряду на Україні — Л. О.), что нѣкоторые старшины просять, что они, за болѣзньми и дряхлостью, болѣе служить не могутъ, а по указамъ велько иѣбраніе чинить вольными голосами и представлять кандидатовъ, а за нынѣшнимъ военнымъ случаемъ того чинить невозможно и чтобы оное избраніе въ малороссійские старшины и полковники на порождія вакансій повелѣно было указомъ поручить ему генералу“. 2 січня р. 1739 цю пропозицію ухвалено⁴⁾). Тут хоч маємо якраз порушення норми — обирати кандидатів на вищі уряди на раді старшини, — але в документі ясно говориться, що це є порушення, до того ж тимчасове, бо залежало від тогочасного „военного случая“.

Я вже наводив свідчення генерального писаря Безбородька, коли обвинувачував його сотник Купчинський, що „739 году, априля мѣсяца сталъ (він) править за писара Енералного, вишними старшинами и нижними чинами

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники. . ч. II, с. 315. ²⁾ Рукописи М. Судівника, № 97. ч. VI, л. 245. ³⁾ Древлехранилище РСФСР, Кн. № 53/1780 Малор. Експед. Сената. л. 154.

⁴⁾ Бумаги Кабінета Міністрівъ. — Сб. Ист. О-ва, т. CXXIV, с. 505.

і протчими людми по вибору опредѣленъ Писаремъ Енералнимъ¹). Отже р. 1739 рада старшини знову має цю функцію рекомендувати кандидатів на вищі уряди.

Мала вона її й р. 1740. Поміж вступних паперів до Кабінету Міністрів 8 серпня 1740 р. є повідомлення генерал-майора Шипова, що тоді керував Україною, що „на мѣсто генерального подскарбія Андрея Марковича поданъ выборъ, а генеральныи (мабуть, „отъ генеральной“ — Л. О.), полковой и сотенный старшины выбрали кандидатовъ — Кіевскаго полковника Танского, бунчукового товарища, а оного подскарбія сына, Якова Маркова, Прилуцкаго полка сотника Григорія Староженка²).

16 березня 1754 р. імператриця наказала: „полковниковъ Малороссійскихъ гетману собою безъ указу впредъ производить запретить, а велѣть ему, выбирай кандидатовъ, доносить объ нихъ Е. И. В., по прежнему обыкновенію и какъ то при государствованіи Е. В. блаженныя и высокославныя памяти Гос. Имп. Петра Великаго бывало³). Це справді було „обыкновеніе“ XVIII ст., і так дійсно було за останніх років Петра I.

Докладно про порядок обрання кандидатів на вищі уряди на раді старшини у XVIII ст. і зокрема за гетьманування К. Розумовського кажуть документи про таке обрання р. 1758. 18 червня 1758 р. гетьман звернувся до Генеральної Військової Канцелярії з повідомленням про те, що „зъ Генеральныхъ старшинъ Судья Оболонскій, Подскарбый Скоропадскій, Асаули Якубовичъ и Валкевичъ умерли, и тѣ чини нынѣ состоять на вакансъ“. Тимчасом „во оные по прежнему обыкновенію надлежитъ изъ общего согласія выбрать з людей заслуженныхъ, в верности неподозрительныхъ и техъ чиновъ достойныхъ в каждой чинѣ по два или по три человѣка въ кандидаты“. Гетьман наказує скликати раду старшини та „учинить надлежащие выборы по общему согласію“. 11 вересня того самого року колегія Генеральної Військової Канцелярії сповістила гетьмана, що „на оне порожнє мѣста Генеральныхъ Старшинъ учинили выборы и порознь на каждой чинѣ о кандидатахъ особіе подписали засвидѣтельстванія“. На деякі генеральні уряди на кандидатів обрано генеральних же старшин, що мали нижчі уряди. У зв'язку з цим у „доношеннії“ сказано: „ежели изъ настоящихъ Генеральныхъ Старшинъ выбранніе к подвиженію пожалованы будутъ въ тѣ чини, на которое выбраны, то нынѣ і на ихъ мѣста учинили виборныхъ“. Из „засвидѣтельствованій“ видко, що „на порожжое судіи войскового генералного мѣсто избрали въ тотъ чинъ трехъ персонъ. А іменно: изъ господъ генеральныхъ войсковыхъ старшинъ генерального войскового писара Андрея Безбородка, генерального войскового хоружого Николая Ханенка да господина полковника Нѣжинскаго Петра Разумовскаго“. На уряд генерального підскарбія на кандидатів обрано генерального бунчукового О. Закревського та полковників стародубського Я. Борсука і полтавського А. Горленка. На місце другого генерального осавула обрано — бунчу-

¹) Рукописи О. Лазаревського, № 41/7, л. 136—137. ²) Бумаги Каб. Министров -- Сб. Ист. О-ва, т. CXLVI, с. 367. ³) Васильчиковъ Семейство Разумовскихъ, I, с. 158.

кових товаришів В. Жураківського, В. Кочубея та І. Скоропадського. На уряд першого генерального осавула обрано бунчукових товаришів П. Іскрицького, Ст. Томару та І. Жоравку. А що декого з наявної генеральної старшини обрали на кандидатів на вищі генеральні уряди, то обрано кандидатів і на їхні посади, а саме: на уряд генерального писаря бунчукових товаришів В. Гудовича, Я. Тарновського та Д. Покорського; на уряд генерального хоружого — бунчукових товаришів Гр. Гамалію й Іллю Лизогуба та компанійського полковника Г. Чеснока; на уряд генерального бунчучного — бунчукових товаришів Гр. Бороздну, П. Чорнолузького та компанійського полковника Ант. Крижанівського. В лютому 1759 р. гетьман Розумовський подав внесення до Сенату, що „по розсмотренію же моему ись поставленныхъ въ тѣ выборы кандидатовъ представляются быть заслуженными, достойными и способнейшими, а именно генеральнымъ судьею вторымъ Андрей Безбородъко, подскарбiemъ Василій Гудовичъ, писаремъ Николай Ханенко“. Доводячи, що уряд другого генерального писаря є потрібний, Розумовський зазначає, що „въ которую должность всеподаннѣйше Вашему І. В-ву представляю бунчукового товариша Якова Тарновского, человѣка довольно въ дѣлахъ знающаго и заслуженнаго. Которой долженъ будетъ во всѣхъ дѣлахъ равное участіе принимать и во всемъ поступать равно какъ и вышепомянутой писарь войсковый генеральный Ханенко“. На дальші уряди гетьман виставляє: „асауломъ вторымъ — Іванъ Скоропадскій, хоружимъ Петръ Іскрицкий“¹⁾. Гетьман тут цілком вільно переставив кандидатури. Адже на ці уряди, що виставляв він, рада старшинська обрала лише Безбородъка, Тарновського та Скоропадського. З інших В. Гудовича рада рекомендувала на уряд генерального писаря, Ханенка — на генерального суддю, П. Іскрицького — на першого генерального осавула.

Дістали ж генеральні уряди інші особи: „замість померлих обрані були,— писав Васильчиков, — Ілля Василевич Журман, Василь Андрійович Гудович та Іван Тимофійович Жоравка“²⁾). Гудович — це кандидат і старшинської ради й гетьмана, Жоравка — старшинської ради, а Журмана на раді старшини не називали.

В ордері гетьмана Розумовського з 8 березня 1762 р. є, що „Височайшею Его Імператорскаго Величества конфѣрмацію сего марта въ 5 д. за собственноручнимъ Его Імператорскаго Величества подписаниемъ на всеподданнѣйшемъ нашемъ докладѣ состоявшееюсь, всемилостивѣйше отъ Его Імператорскаго Величества пожаловані въ генералніе Малороссійскіе старшины изъ вибранныхъ кандидатовъ на вакансовіе места, а именно: бунчуковій товаришъ Александръ Дублянскій въ судьи генералніе, бунчуковій товаришъ Василей Туманскій въ писари генералніе, бунчуковій товаришъ Іванъ Скоропадскій въ Асаули генералніе, бунчуковій товаришъ Данило Апостоль въ хоружіе генералніе, бунчуковій товаришъ Яковъ Тарновскій въ бунчучніе генералніе, съ принадлежащими каждому изъ нихъ на тѣ ихъ чини деревнями“³⁾.

¹⁾ Додаток № 30.

²⁾ Семейство Разумовскихъ, т. I, с. 259.

³⁾ Додаток № 33.

З цього ордеру можна зрозуміти, що й тут було обрання кандидатів на старшинській раді, коли звернемо увагу на підкresлене в мене місце про „вибранихъ кандидатовъ“.

Треба відзначити, що в XVIII ст. на радах старшини обирають кандидатів здебільшого лише на генеральні, а не на полковницькі уряди. На останні після Скоропадського, рада старшини, за моїми матеріалами, нібто кандидатів не обирає.

Порядок обрання — рекомендації в XVIII ст. на раді старшини кандидатів на вищі уряди фіксовано в артикулі З-му „Рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р.: „и въ Генеральную Старшину и въ Полковники, выбирая прежде кандидатовъ человека по два и по три, писать къ Его Императорскому Величеству и требовать указа“¹⁾). Тут цей порядок обрання зберігається і для полковників. Артикул 5, інструкції Правлінню Гетьманського Уряду потверджує постанову „Рѣшительныхъ пунктовъ“²⁾.

Анонімна записка XVIII ст. про потребу обмежити владу гетьмана підкреслює, що кандидатів на уряди треба конче обирати на раді старшини, до того ж вона поширює вибори й на обрання полкової та сотенної старшини. Але склад ради старшини за тою запискою має бути вузький, це — колегія генеральної старшини. Записка пише в артикулі першому: „Понеже в Малой Россіи власть Гетманская з фамъліи своей и изъ свойственниковъ своихъ, когда хочетъ — безъ заслугъ поставляет в Енералніе и Полковіе и Сотенніе чини, а другіе малороссіяне заслуженихъ отцовъ дѣти и сами заслужоніе и служащіе за тимъ препятствіемъ не получаютъ себѣ за служби награжденія и удостоенія, — сего ради даби тое всемилостивѣйшимъ Его Імператорскаго Величества Указомъ было исправлено: чтоб Гетманская власть, по силѣ статей прежнихъ Гетманскихъ, — з фамилъи и изъ свойственниковъ своихъ никого сама собою в Главніе Уряди не производила. Но кто изъ свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ би билъ якого чина за свои службы, то о такомъ Старшина Енералная, придавши ему в кандидати одного или двохъ ізъ несвойственниковъ, — подписывали на опредѣленіе въ урядъ атtestат и согласіе свое“³⁾). Тут мова мовиться передусім за родичів гетьманських⁴⁾, але річ ясна, що тут пропонується лише не вилучати їх із загальних правил, обов'язкових для неродичів.

На раді старшини раз-у-раз вибрали й заступників гетьманських — наказних гетьманів та наступників гетьмана. Численні звістки кажуть за те, що у квітні 1657 р. в Чигирині на старшинській раді обрано прелімінарно, на випадок смерті Богдана Хмельницького, на гетьманство його сина — Юрка.

¹⁾ П. С. З. (1-е), т. VIII, с. 76 - 77. ²⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. VI, с. 324.
³⁾ Л. Окинішевичъ. Звідомлення про відрядження до Москви. Додаток № 1. — Праці Комісії, в. III, с. 361. ⁴⁾ Чи не цей розділ I-ї цієї анонімної записи мала ілюструвати схема споріднення вищих урядів за Скоропадського, що й надруковано там таки як додаток № 2?

Адже в травні 1657 р. царські посланці Ф. Бутурлін та В. Михайлов говорили з Б. Хмельницьким про те, що вони чули, ніби він має намір передати гетьманування Юркові. Гетьман сказав: „я о томъ поговорилъ съ полковники, чтобы попомнили мою службу и промыслъ и радѣнье, по смерти бъ моей обрали на Запорожское гетманство сына моего Юрья”¹). В іншому місці, у статейному списку Ф. Бутурліна це переказується трохи не тими самими словами: „у гетмана де, государь, рады войсковые (тут мова йде за раду генеральну — Л. О.) о томъ не было, что онъ, гетманъ, за старостью своею, гетманство свое сдастъ сыну своему Юрью; а только де, государь, прїѣзжали къ нему гетману, по присылкѣ его, полковники не всѣ, и гетманъ де съ ними поговорилъ: только будетъ гетману смерть слuchитца, и они бъ памятуя его войсковой промыслъ и радѣнье, по смерти его обрали гетманомъ быти сыну его Юрью. И полковники говорили, что они, памятуя его войсковой промыслъ и радѣнье, по смерти его обирати гетманомъ сына его будуть”²). Сам Богдан Хмельницький у листі до царя з 23 квітня 1657 р. сповіщав, що „будучи я невременен, за изволениемъ всѣхъ полковниковъ (тобто ради старшини — Л. О.), вручил есмѧ гетманство сыну моему Юрью Хмельницкому”³). На підставі цих даних про раду старшинську можна думати, що вираз гетьманського посланця Ф. Коробки 14 травня того самого року в Посольському приказі у Москві про раду полковників „і всего войска“ є лише пишна прикраса. Коробка казав: „гетман де за старостью и за болѣзнью гетманство свое здалъ за радою полковников і всего войска сыну своему Юрью. А ныне де он въ 16 лѣт. И булаву де ему гетманскую дал. Только де власті ему никакие не имѣть, покамѣста отецъ ево и жив будет, владѣть всѣмъ и Гетманом именноватца и писатца отцу ево Богдану Хмельницкому”⁴). Що тут була рада старшини, каже і І. Виговський у листі з 16 серпня 1657 р. до Путівельського воеводи: „а что хочетъ Ваша милость вѣдать, кто нынѣ гетманомъ Запорожскимъ обранъ есть, вѣдомо, чаю, тебѣ есть, какъ еще за живота на гетманство вся старшина обрала сына покойного, его милость пана Юрья Хмельницкого”⁵).

5 лютого 1661 р. свідчив перед кн. Ромодановським „виходець“ із польського полону, що у Ю. Хмельницького були в Чигирині подольський та калницький полковники і скаржилися на утиски поляків. А звідти „полковники де поѣхалі в черкаской город въ Смѣлом на раду иных подковников. I в Смѣлом де черкасия полковники всѣ на раде приговорили при нем Андрющке: ляховъ, призвав на сю сторону Днепра къ Переяславлю, побить. А наказнымъ де гетманом обран Вертелецкой (калницький полковник — Л. О.)”⁶). Т. ч. наказного гетьмана обрала рада старшини.

У січні 1669 р. ніженський протопоп С. Адамович писав до Москви, що гетьман сіверський Многогрішний заарештував його й „потомъ потащилъ

¹) А. Ю. и З. Р., т. III, с. 579. ²) Ibidem. Дод. до т. XI, с. 682. ³) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5832/21 Малор. Приказа, л. 7. ⁴) Ibidem, л. 14. ⁵) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 3. ⁶) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 315. Моск. Стола Розряд, л. 536.

меня богомолца вашого съ собою въ Новгородокъ Съверской, и тамъ же съездъ былъ изъ полковъ изъ Черниговского и изъ Стародубовского, а изъ Нѣжинского не изо всѣхъ городовъ; старшина, и по совѣту преосвященнаго архіепископа Лазаря учинилъ совершенніемъ гетманомъ надъ тремя полками¹)... Це прелімінарне обрання на гетьманство на раді старшини дотепно схарактеризував Самовидець, що його слова я вже наводив у попередньому викладі.

24 січня 1671 р. гетьман Д. Многогрішний писав до А. Матвеєва: „что во время съезду здѣ полковниковъ и при нихъ будучихъ сотниковъ и товарства войскового, въ Батурина будучихъ, между генералною старшиною войска его царского пресвѣтлого величества запорожского обознымъ, судьями, ясаулами, писаремъ чинилось и постановлено, написавъ, по чину, къ его царского пресвѣтлого величества престолу, и какъ моего родного Василія Игнатовича на гетьманской чинъ наказнымъ обрали — въ листѣ своемъ посылаю²). Про це обрання наказного гетьмана, що водночас було і прелімінарним обранням на гетьманство, на випадок смерти Д. Многогрішного, казав у січні 1671 р. цей гетьман російському „стряпчому“ К. Бухвостову: „служа де онъ великому государю его Царскому величеству по своему вѣрному обещанию, будучи в совершенной болѣзни, радѣл, чтоб при нем вся старшина и казаки обрали кого Гетманомъ, чтоб после ево Гетмана Демьяна Игнатовича быть у того новообрannого Гетмана старшинъ и казаком в послушаніи безо всяких шатости. И по милости божій и за счастiem великого государя его Царского величества вся старшина обрали наказным Гетманом брата ево Василья Игнатова і великому Государю его Царскому величеству вѣру учинили и крестъ целовали, что имъ ему великому Государю его Царскому Величеству служить вѣрно по своему прежнему обѣщанию и по Глуховскимъ договорнымъ статьямъ во всемъ радѣть и быть в послушаніи у наказного Гетмана, у брата ево, у Василья Игнатова до облегчения от болѣзни ево Гетмана Демьяна Игнатовича. А если бы волею божиєю ево Гетмана Демьяна Игнатовича не стало, — и старшинъ по тому жъ по смерти ево Гетманской быть в послушаніи у брата ево у Василья Игнатова³).

Про це ж обрання Василя Многогрішного оповідали Бухвостову сам наказний гетьман та генеральний осавул М. Гвинтовка, що „гениваря въ 1-м і въ 6-м числах обозной, судьи, ясаулы, полковники и сотники, и атаманы, и казаки, і війти, и бурмистри, і вся старшина в Бутурина съѣзжались и была у них рада — доколѣ в болѣзни Гетманъ Демьян Игнатовичъ, — кому у них в войску быть начальным и у ково имъ быть в послушаніи. И обозной, судьи, ясаулы, полковники і вся старшина обрали Гетмана Демьяна Игнатовича брата ево Василья Игнатова наказным Гетманомъ и розослали по городам и по полкам уневѣрсалы: доколѣ Гетманъ Демьян Игнатовичъ в болѣзни,

¹) А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 10. ²) Ibidem, т. IX, с. 323. ³) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 9 Малор. приказа, л. л. 230 — 231.

чтоб были в послушанії у наказных (sic!) гетмана у него Василья и служили великому Государю его Царскому величеству вѣрно, безо всяких шатости. А если бы волею божией Гетмана Демьяна Игнатовича не стало, им старшинѣ и войску по тому наказного Гетмана ево Василья слушать до того времени какъ о обраніи совершенного гетмана великого государя по их члобитью к нимъ прислан был (sic!)... И на том на всем обозной, судьи, ясаулы, писар, полковники, сотники, и атаманы, и казаки, и войты, и бурмистры і вся старшина в Батурина в церкви Воздвижения честнаго и животворящего креста Господня пред святым евангелиемъ вѣру учинили и крестъ целовали и душами своими закрепили в генварѣ в розных числах. Да наказной Гетман Василей Игнатов крестъ целовал же, что ему служить великому Государю его Царскому величеству вѣрно до скончания живота своего; а имъ старшинѣ ево Василья во всемъ слушать до облегчения от болѣзни брата ево Гетмана Демьяна Игнатовича и легкомысленныхъ людей укреплять, а шатостныхъ унимать заодно¹⁾).

20 травня 1672 р. чернігівський воєвода у своему „вѣстовомъ письмѣ“ повідомляв російський уряд, що „апрѣля в 21 день приехали из Батурина сотники Черниговского полку и сказывали, что у старшинъ генеральныхъ был съездъ в Батурина полковникам и сотникам і иным старшинам. И была рада кому быть в Гетманах“, що прелімінарно намічала кандидата²⁾.

Всі ці відомості свідчать за те, що на старшинській раді обирали наказнихъ, тимчасовихъ гетьманівъ, тобто було це прелімінарне обрання, що мало ще пройти через генеральну раду. „Совершенного“, як тоді казали, гетьмана обирала тільки генеральна рада.

Багато відомостей із актів свідчить за те, що на раді старшини здікалися деякі гетьмани гетьманування, чи пробували зреクトися. Гетьман у такихъ випадкахъ клав на раді старшини символъ своеї влади — булаву. Отож цей інститутъ, якщо й не був правосильний обирати „совершенного“ гетьмана, то прийняти чи не прийняти його зрешення він мігъ.

Найбільше такихъ фактів було за гетьманування І. Виговського, У квітні 1658 р. гетьманський посолець, миргородський полковник Гр. Лісницький, казав у Москві, що з приводу розрухів гетьман „учинил раду, и на той радѣ, видя въ войскѣ Запорожскомъ такое нестроеніе и междуусобіе, хотѣль гетьманство отставить и булаву отдать, и полковники де его одва уговорили“³⁾. Перед тим року 1657 в жовтні оповідав російський капітан Чернишов, що „какъ де полковники съѣхались на раду, и гетьманъ де Иванъ Выговской булаву имъ полковникомъ отдалъ и говорилъ, что онъ гетьманомъ у нихъ быть не хочетъ для того: которые де пункты от тебя, великого Государя, присланы къ нимъ, и въ тѣхъ де пунктах написано, что прежнєе ихъ воль-

¹⁾ Ibidem, л.л. 235—236. Дав. також додаток № 3. ²⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1671 р., № 11 (аркуші не нумеровані). ³⁾ А. Ю. и З. Р., Дод. до т. VII, с. 206.

ности отнять; и онъ де гетманъ въ неволѣ бытъ не хочетъ. И судья де Самойло Богдановъ и полковники, взявъ булаву, отдали ему, гетману, и говорили, чтобы онъ былъ у нихъ гетманомъ, а о вольностяхъ де какъ у них напередъ сего было довольно, такъ бы и нынѣ, и за то учнуть стоять всѣ вмѣстѣ. заодно, чтобы ничего у нихъ не отнять... И гетманъ де Иванъ Выговской, за словами всего войска, которые были на радѣ, булаву взялъ и въ томъ меж себя всѣ укрѣпились душами, что имъ за гетмана и за прежніе свои вольности стоять всѣмъ заодно; и прирадя и укрѣпясь, универсалы всѣмъ полковникомъ о томъ роздалъ, что вольностямъ ихъ быть по прежнему¹⁾). До Выговського стосується й нотатка у записці польського „дворяніна“ Криштофа Перетятковича, який оповідав про раду старшини, що була на Україні з приводу змін на соймі у статтях Гадяцької умови. Під час цієї ради Выговський клав булаву на стіл і відмовлявся гетьманувати; але рада відмови не прийняла²⁾.

Я нагадаю тут іще раз оповідання в травні 1659 р. кн. Куракінові „выходца“ „черкашенина“, що „какъ де онъ был в Чигирине і слышел, что до него была рада у Выговского с полковники, что де будут ли они чинить войну с твоими великого Государя ратными людми или не будут. I полковники де Уманской да Белоцерковской сказали ему Выговскому, что де они болши того кровопролития чинить не учнут. I он де Выговской за то на них кричал і велѣл их посажать на пушки і велѣл было их порубить. I черни де тѣх полковников рубить не дали. I Выговской де на раде покинул булаву і пошол с рады в город Чигирин. I Чигиринские де черкасы казаки и ренданы пошли за ним і стали ему говорить, чтоб он булаву взял. I он де Выговской булаву взял“³⁾).

Після Выговського гетьмани рідко зрікаються свого уряду на старшинській раді. Очевидно цей найвиразніший ватажок української старшини, і то її найреакційніших (за того часу) верстов, найбільше звертався до старшинської ради в цій такій важливій справі. А втім і пізніше інколи має місце такий факт. Приміром, на раді старшини під Лисянкою в лютому 1666 р. гетьман П. Дорошенко посварився із старшиною сердюцьких полків. „И положил перед них булаву, и гетманом быть не хотѣл. И пошол в город. И полковники де и старшина, догнав ево Дорошенка, и привели в раду, учинили Гетманом по прежнему и булаву ему дали“¹⁾). Отож і тут на старшинській раді зрікався гетьман свого уряду.

Того ж 1666 р. посланці Лівобережного гетьмана І. Бруховецького оповідали на Москві, що замість Ніженського полковника Гвінтовки „выбрали со всею старшиною Артема Мартинова“. Серед провин М. Гвінтовки було й те, що „онъ же его боярина и гетмана научилъ, чтобы булаву гетманскую съ его гетманскимъ урядомъ, раду собравши, положил“...⁵⁾). Тут мова

¹⁾ Ibidem, т. IV, с. 36. ²⁾ Пам. К. Ком. для разб. др. актовъ, т. III, в.3, с.с. 351—352.

³⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 308 Приказы. стола Разряда л. 372.

⁴⁾ Додаток № 2. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 162.

може мовиться за широку, генеральну раду, але могла итй і за раду старшини.

Мабуть, свідомі були свого права відставляти гетьмана й лівобережні полковники — тобто члени ради старшини, — що в жовтні 1668 р. „писали къ Дорошенку, что они Броховецкого за гетьмана имѣть не хотятъ“...¹⁾.

Такі факти й зауваження можу подати до цієї функції й компетенції ради старшини — щодо обрання на вищі уряди України-Гетьманщини, зміщення з них, обрання наказних гетьманів, що інколи бувало і прелімінарним обранням на гетьманство, зречення гетьманів від свого уряду на раді старшини. Щодо зречення гетьманів, то треба зауважити, що натяки на це знаходжу, як видно з наведених матеріалів, найпізніше в 60 рр. XVII ст. Цей факт почасти можна пояснити загальною консолідацією становища Гетьманщини за Самойловича й Мазепи; почасти ж мала тут значіння й заборона сюзераенного для Лівобережної України російського уряду зміняти гетьманів без згоди Москви. Це утруднювало зречення гетьмана; щоб його скинути, треба було шукати якогось casus-a, що пояснював би й виправдував це в очах Москви. Найчастіше за такий casus була гетьманова „эрода“ російського царя, раз-у-раз велими сумнівна (Многогрішний, Самойлович). Заборону зміняти гетьмана без згоди царя декретують ряд постанов-статтів із Росією. Про це говорять: ст. 7 1659 р., ст. 20 1669, ст. 6 1674 р., артикул 14 статтів 1687 р. та артикул 2-й „рѣшительныхъ пунктовъ“ 1728 р.

Ще відзначу, що ця функція старшинської ради приймати чи не приймати зречення гетьмана (добровільне чи quasi-добровільне) — конкурувала з аналогічною функцією ради генеральної, де також бувало, що гетьман клав булаву.

VIII.

Компетенція ради старшини в справах фінансових. Її ухвали про оренди на шинки. Інші справи державних фінансів, що на ній стояли. Акти розпорядження ради старшини сумами державного скарбу. Фінансові справи на раді старшини у XVIII ст.

Розглядаючи далі справи, що належали до компетенції ради старшини, переходжу до галузі фінансової політики. Справи державних фінансів, асигнування певних сум чи певних податків, витрачання їх та контроль за цим витрачанням — це важлива галузь державної політики. Ці справи багато важили в розвиткові впливу багатьох дорадчих установ, що своїм правом і практикою дозволяти чи не дозволяти певні асигнування й певні податки чимало збільшували свій вплив і політичне значіння.

На Україні після Б. Хмельницького спочатку не помітно діяльності ради старшини в таких справах. Вона виникає пізніше; певні зародки її

¹⁾ Ibidem, т. VII, с. 91.

зустрічаемо за Многогрішного, а дуже розвинулася фінансова компетенція старшинської ради за Самойловича й Мазепи. Пояснити це можна, мабуть, загальною консолідацією кляси старшини, що саме на цей час збільшує свою економічну вагу (народження нового великого й середнього землеволодіння) і саме в цей час має і великий політичний вплив. Найяскравіше ж виявився цей вплив у тому, що рада брала участь в ухвалі фінансових справ, дозволяючи чи не дозволяючи певні заходи в цій справі.

Це робилося на з'їздах старшинської ради. А головною справою фінансової політики було розв'язування питання про податки чи заходи фінансові до утримання компанійського війська — військового й поліційного характеру полків, що охороняли внутрішній лад країни, владу зверхньої групи, а також були першими загонами під час війни, бо козацькі полки скликати можна було не так швидко. Це військо було добровільне, наймане, — отож потребувало не тільки утримання натурою, але й грошей, а це була важка справа для країни, де грошове господарство розвивалося, але широкого розвитку ще не мало. От чому маемо чимало відомостей про те, що ради старшини обговорювали цю справу, до того ж це робилося на найвпливовіших і найширших її зборах — з'їздах, де було широке представництво від козацької старшини і де було представництво від міської людності Гетьманщини, групи з певним економічним впливом.

Уже за Многогрішного на великомъдному з'їзді ради старшини 1671 р. стояло питання відшукати засоби на утримання компанійського війська. В артикулі З своїх листовних запитань раді старшини гетьман писав: „Не для какихъ винъ, токмо видя частые между народы християнскими смятения, для оберегания имъния нашего общаго и скорѣйшие заступления охочие конные и пѣши по нынешнее время держалося войско. Чего не желаем, сохрани Боже, зане откуду на нашу сторону неприятелское нашествие, невозможно бы на отпор з городовымъ войскомъ поспѣшить на отпор оному; егда древнее ихъ и желаемое, лѣпо разсудя труды, господамъ полковникомъ к разсуждению полагается, дабы удоволствования войска Запорожского, каковое могли выразумѣти подобие. Егда же еще ничего кромъ хлѣба не имѣли. А нась чистая в томъ от нихъ заходит докука, понеж не для ради нас, но для цѣлості добра пребывали и пребывают, сице, в доволствованию достойни. А ныне городовые жителі за ихъ услуги хлѣба имъ возбраняют“. Конкретного в цім неяснім мовою (в тому, може, почасти винний російський перекладач, — він взагалі досить, як видно, зіпсував цей документ) запитанні — сама пропозиція „дабы (для) удоволствования... каковое могли выразумѣти подобие“. Члени з'їзду старшинської ради погодилися, що треба платити цьому військові — досить неприємному й тяжкому для інших верстов людности, вона ж бо в особі широкої козацької верстви підносила на генеральних рadaх питання про скасування компанійців. Але рада старшини не знайшла й не ухвалила конкретного джерела для утримання компанійських полків. Вона ухвалила лише загальну постанову; „о удсволствованій войска охстного — какъ

всегда для обороны войска посполитого в готовности будуче, всякое от нас свои прислуги узнавалі благодарственno, тако и иные, дабы войску конному и п'шему, которое для осторожности от неприятелского наступления в полках востанеть обрътается, труды возданы были, не отговариваемъ, но о семъ позволяем всякое удовольствование чинити¹⁾). Отож тут рада старшини дає свою згоду на утримання компанійського війська, тон ії досить авторитетний; авторитетно звучить це „не отговариваемъ, но о семъ позволяем всякое удовольствование чинити“.

На тому самому з'їзді повстала аналогічна справа і з утриманням для відділу стрілецького російського війська, що перебував у гетьманській резиденції. Тільки ж тут мова мовилася лише про утримання натурою: платню їм давав російський уряд. Гетьман пропонував: „Понеже великий Государь нашъ его царское пресвѣтлое величество от своего пресвѣтлого престола при Михайле Петровиче Колупаеве, при головѣ Московскихъ стрелцовъ со всѣми запасы для всякие шатості и безопаства ратныхъ людей к нам в Батурина приказ изволилъ прислати, которыхъ мы, аще никакова ис полковъ мелнищного запасу на потребу и на росход войсковой, кроме годовые стацѣи, не выбирали, обаче, по изможению по се время ихъ недоволствомъ, своимъ снабдевал запасомъ, — для того подобаетъ в том господам (полковникам?) і всей старшинѣ войсковой при нынешнемъ Батурина собраніи для сущего его царского пресвѣтлого величества прислуги, в позоръ не подаваяся, разсудить и московскимъ людемъ, у насъ на службе будучимъ, запас ис полковъ обмыслити“. Старшина позитивно поставилася до пропозиції гетьмана. Вона ухвалила: „В начале о обмышленіи хлѣбныхъ запасов для ратныхъ Его Царского Пресвѣтлого Величества людей в Батурине будучихъ. На ратныхъ великого Государя нашего людей при головѣ московскихъ стрелцов при Михайлo Петровичe Колупаеве в Батурине будущихъ, которыхъ Его Царское пресвѣтлое величество особно с милости своей за радѣнiem велможного его милости Господина Гетмана для обороны всѣхъ насъ прислати изволилъ, дати корму со всѣхъ полковъ по разсуждению ясневелможного его милости господина Гетмана²⁾). Отже й тут старшинська рада дає згоду на певні збори, але і тут вона не обмірковує (гетьман просив „обмыслити“) це питання конкретно, покладаючи його здійснення на „разсуждение“ гетьмана.

Це було вже року 1671. Далі шлях утримання компанійського війська намічається в „орендах“ на шинки. Царська грамота з 29 березня 1677 р. каже гетьманові Самойловичеві, що „посланцы... твои били челомъ намъ великому государю... чтобы мы... пожаловали тебя..., вельми для войсковыхъ росходовъ о орендахъ учинить нашъ... указъ: и тебъ бъ... посовѣтовать о томъ съ старшиною, съ кѣмъ пригожъ, по своему разсмотренію: буде тѣ оренды на войсковые расходы учинить, и отъ того не будетъ ли тягости малоросійскому народу и какимъ намъреніемъ то дѣло дѣлать³⁾). Цей

¹⁾ Додаток № 5. ²⁾ Ibidem. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 89.

дозвіл царя і це доручення обміркувати справу на раді старшини було виконано. Це видно з універсалу Самойловича в січні наступного 1678 р.:... „изволеніемъ его царскаго пресвѣтлого величества, съ общимъ совѣтомъ всей старшины войсковой и полковниковъ всѣхъ, на нынѣшнемъ съездѣ будущихъ, постановили есмы во всѣхъ регименту своего полкахъ, по мѣстахъ, мѣстечкахъ и селахъ, и тѣхъ ни единыхъ не отлучая и не увольняя, которыми, по милости царскаго пресвѣтлого величества, и наши войсковые, иночи и мірскіе духовные, также старшина войсковая и товарства заслуженое, и кто ни есть иные владѣютъ, какъ давно бывало при покойномъ славной памяти при Богданѣ Хмельницкомъ и иныхъ войска запорожскаго прошлыхъ гетмановъ, при предкахъ нашихъ, не для своего какого пожитку, но для потребъ толь надобныхъ къ цѣлости малоросійскаго народа належащіе, винные аренды, тютюнныє и дегтевые... для чего, какъ мы вручили полковнику вашему, съ приговору всей старшины войсковые, въ постановленіе арендъ помянутыхъ объявити волю нашу и совершенно въ томъ по городамъ и по селамъ полку своего учинити порядокъ¹). У В. Мякотіна наведено й оригінал цього універсалу, датованій 24 січня 1678 р. і писаний тогочасною українською мовою: „за позволеніемъ его царскаго пресвѣтлого величества и за сполною обрадою и згоднимъ зеволенiemъ всей старшины войсковое и полковниковъ всѣхъ на теперешнемъ з'ездѣ будущихъ, ухвалилисмы во всѣхъ р旣менту нашего полкахъ по мѣстахъ и мѣстечкахъ, по всѣхъ селахъ... аренды горѣлчаніе, тютюнніе и діогтевіе постановити²). В універсалі гетьман Самойлович між іншим зазначав, що до кожного полку надсилає військового товариша, що має стежити за порядком запровадження оренд³). Цілкомъ можливо, що цихъ військових товаришів обрав з'їзд ради старшини, з числа присутнього на ній безурядового значного козацтва⁴).

У липні 1684 р. гетьман Самойлович писав до царів, що після того, як скорився П. Дорошенко, до Самойловича перейшли його охочі — компанійські полки. Треба було відшукати кошти на утримання їх. Для цього встановлено оренды на шинки. Зробив це „я гетьманъ не самъ своимъ вымысломъ, но старшина вся и полковники и всякого чину люди, во время съезду своего въ Батуринѣ, нарочно о томъ сидѣли и много думали, какимъ бы образомъ промыслить денгами и удоволствовать то войско. И того была такая нѣкоторыхъ рѣчь, чтобы съ посполитыхъ людей братъ поборы, а давать тому войску одежду, какъ на той сторонѣ дѣлывалъ Дорошенко; но разсудивъ, что на той сторонѣ Днѣпра таковы поборы въ великую тягость у посполитыхъ

¹) Ibidem, с. с. 465—466. ²) Очерки соціальної історії Малоросії. — Русск. Записки, 1915, № 5, с. с. 169 — 170. ³) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. с. 465 — 467. ⁴) Самойлович повідомляв Москву про цей з'їзд 1 лютого 1678 р., кажучи, що „на обмышлениe денег для погашения войска охочего при нас ныне будучего или для заплаты оному и на иные расходы и надоби наши войсковые“ ухвалили „в Українѣ, в Малоросії вренду, которую мы за постановленіемъ всеє старшины войсковые і всѣхъ полковниковъ на нынешнемъ съезде будущих постановили“... Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Зак. Справ. 1678 р., № 5.

людей вмънены были, и отъ той тягости многіе на сю сторону Днѣпра и въ Волошину бѣжали, и такихъ бы поборовъ и здѣшніе люди не въ любовь отдавать хотѣли, для того всѣ чины такъ разсудили и постановили, что на вино быть учиненой арендѣ, съ которого вина ни козаки ни послолитые люди, домами живущіе, никакой прибыли не имѣли, только одни шинкари неналежно богатѣли. И по тому всей старшины и всѣхъ чиновъ постановленію, доложа ему великому государю то разсужденіе и одержавъ о томъ его монаршеской указъ, завели есмы ту аренду¹).

1 березня 1686 року гетьман Самойлович оповіщає універсалом людність, „що за позволеньемъ ихъ царского пресвѣтлого величества, наше рейментарське во всею старшиною війсковою постановленіє стало на томъ, аби для зображення на тые (все те саме утримання компанійців — Л. О.) потребы грошового скарбцу, аренды во всей Українѣ були утверждены²).

Року 1687 на генеральній раді на Коломаку в артикулі 22 статтів-умови з Росією ставилося питання про заміни оренд, бо на них були нарікання козацтва й поспільства, на інші збори: „а какимъ способомъ тѣ денежные сборы быть имѣютъ, о томъ гетманъ съ старшиною помыслити имѣть и поставить на мѣрѣ³). Росія на це погодилася.

Але вже року 1689 Мазепа просив поновити оренди „чтоб великие Государи пожаловали ево гетмана й войско запорожское повелели в Малой Росії на заплату охотницкому войску для збору в войсковой скарбъ денежной казны, учинить аренду, чтоб от поборов денежныхъ (тобто безпосередніх податків — Л. О.) посполство было свободно. И на то члобить их царского величества указъ: Великие Государи ихъ Царское Величество указали ему подданому своему во время с'езду старшины и полковниковъ и знатныхъ війсковыхъ товарищев в Батуринъ о празнике Рожества Христова учинить рада и помыслить о той аренде накрепко — не будет ли оная посполитому народу Малороссійскому тягостна и прежнему ихъ обыкновению к нарушению“. А перед тим мав гетьман оголосити про стан цієї справи своїми універсалами, щоб поспільство „дали... писма за своими руками про свою позицію в цій справі. „Да что они, гетманъ и старшина, и полковники, и знатное війсковое товарство о томъ усовѣтуютъ, и из городовъ посполитой народъ об'явить, и о томъ писать ему гетману к нам Великим Государемъ⁴). Отож і Росія знала вже, що на Гетьманщині ці справи розглядають на зборах ради старшини, сюди і радить перенести розв'язання справи про оренди царська відповідь.

Гетьман виконав це доручення: на з'їзді ради старшини на Різдво 1689—Водохрещу 1690 р. стояло питання про оренди з шинків „на заплату повсегодную войску охотническому, конному и пѣшему, также, и на иные постановленные війсковые расходы“. З'їзд старшини „такое на то учинили дого-

¹) Дополн. къ актамъ историческимъ, т. XI, с. 167. ²) Акты Зап. Россіи, т. V, с. с. 189—190. ³) Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 557. ⁴) Рукописи М. Судівника, № 97, ч. V, с. 4.

воръ и постановление, чтобы та казна не поборами и выборами, людемъ тяглым зело досаднымъ и нестерпимымъ, но совершенно арендами была вспоможена и наполнена, такимъ способомъ что въ полкахъ во всѣхъ нашихъ не порушая із стороны отнюдь никакой особе пособнякомъ, а найпаче на скучающимся во всякомъ городе и по селахъ закупати и арендовать шинки винные. Токмо сами имѣютъ что на ково доведетца и по самой подлинности к разсуждению положится, то въ казну войсковую дать, а отдавъ належность— и полковую; чтобы имела сверхъ того какая прибыль въ кіаждомъ городе съ єздами оставляти, то имѣеть и повинно конечно быть ни проторей, впоможение и потребы какъ войсковые такъ и городовые, подъ ведомостию особъ истинныхъ и заприсяженныхъ войсковыхъ и послолитыхъ къ тому делу выбранныхъ и постановленныхъ". Далі йде рядъ конкретнихъ постановъ¹⁾.

Справа про оренды стояла і на Великодньому з'їзді старшини в 1690 р. 7 травня 1690 р. гетьман Мазепа писавъ до Москви, що „на нынешнемъ воскресенскомъ съїзде“, коли старшина „одни по обыкновению с поздравлениемъ праздника, другия для прислушивания поведения съѣхались“, він підніс питання про поновлення оренд. Старшина „обще приговоръ свой поновили“ (як видно, „приговор“ різдвяного з'їзду — Л. О.), а саме — поновити оренду на шинки. При тому „постановили есмы и приговорили то, чтоб ни въ котормъ городе не были аренды насилные“. „Когда убо во всѣхъ полкахъ и городѣхъ аренда та утвержена будетъ, тогда на дозоръ тѣхъ арендовыхъ приходовъ особъ годныхъ и імовѣрныхъ общимъ всей старшины совѣтомъ выберемъ і быти имъ у дѣла и книги записные учинити и о расходахъ вѣдати прикажемъ“²⁾.

Тоді ж таки року 1690, запроваджуючи оренды, перепитали всі полки й сотні. Полковники й сотники від своїхъ „товариства, и послольства“ здебільшого висловилися за запровадження оренд. Були проте й такі, що висловлювалися проти цього, приміромъ, срібрянська сотня³⁾. Позитивна відповідь більшості є своєрідна санкція ухвали ради старшини. Але ініціатива її належала не Україні, і це, такимъ чиномъ, не характеризує українські порядки. Це — виконання пропозиції Російського уряду з 1689 р. — взяти на увагу, що „изъ городовъ послолитой народъ объявить“; про це я вище писавъ. „Поспільство“ в даному разі відповідає черезъ полковників і сотників — знову таки членів ради старшини. Покликуючись на ухвалу ради старшини та згоду царів, гетьман в універсалі з 8 травня 1690 р. до сотника борзенського, отамана городового, сільськихъ отаманівъ, товариства, війта, бурмістра, міщан, війтів сільськихъ та всього послільства пропонує запровадити аренди „горѣлchanу и тютюнную“⁴⁾.

Восени 1692 р. у зв'язку з повстаннямъ Петрика, у зв'язку з тимъ, що „происходятъ межъ народомъ послолитымъ вопль и пререканія, а особо отъ

¹⁾ Додаток № 6. ²⁾ Древлехранилище РСФСР, Кн. № 59 Малор. Приказа, л.л. 215—216.

³⁾ Ibidem, Столб. № 6015, Малор. Приказа, л. 79. ⁴⁾ Членія в о-вѣ Н. Лѣтописца, кн. XV, в. I, с. 20—23.

Запорожцю проізносяться голосы къ шатости склонные" царі „изволили милостиво указати, дабы мы, Гетманъ, с Старшиною Генеральною, Полковниками и знатными войсковыми товарищами, помыслили и посовѣтовали, есть ли впредь той арендѣ быть, или, оную оставивши, обмыслить иной способъ збирати деньги на дачи войску охотному конному и пѣхотнымъ полкомъ, и о маєтностях учинити разсудженіе". Гетьман сповіщає, що про це „многократно съ Старшиною и съ Полковниками говорили, чтобы какимъ нибудь инымъ, а не арендовим способомъ зборъ денежный постановили, аренду тое отставить, потому что та аренда здѣсь въ Малороссійскихъ городахъ не такъ налогами своими народу есть тяжелоносна, какъ самымъ именемъ изъ давныхъ временъ (чаяти для того, что при Польской державѣ жида оною владѣли и многіе вымышленныя отягощенія чинивали) есть досадна и полна безчестья и хулы. Сего ради Мы, Гетманъ, посовѣтовавъ съ Старшиною и съ Полковниками, послали по всѣмъ полкамъ и городамъ съ Универсалы нашими, въ которыхъ и то доложили есмы: первое... что мы, Гетманъ съ Старшиною и съ Полковниками и со всѣми войсковыми урядники, и за ихъ послолитыхъ людей вѣдомомъ, будемъ мыслити о иномъ способѣ на собраніе денегъ, на заплату вышепомянутому войску, и на іные войсковые расходы потребныхъ, а аренду тое, доложа Ихъ Великихъ Государей, если ихъ Монаршескій на то будетъ Указъ, и естьли удобнѣйшій способъ на собраніе денегъ изобрящетца, отставити хощемъ". Поспільству пропонується тільки почекати до кінця цього року, за нього внесено вже відкупні гроши¹⁾). Отже тут уже принципово ухвалено оренди „отставити" — скасувати.

Далі справа про відкуп оренд стала на великомъ з'їзді 1693 р. Вже в лютому 1693 р. гетьман у розмові з дяком Вініусом про оренди, чи не можна б замінити їх на інші податки, казав „хотел онъ гетманъ, какъ на Святой неделе будетъ съездъ, о томъ всемъ полковникамъ и ихъ старшинѣ, и изо всіхъ городовъ, изъ лутшихъ людей, человѣкъ по 20-ти и больше собравъ, о томъ предложить; да что они скажутъ, — о томъ впредь к великимъ Государемъ донести хотѣлъ"²⁾). На цьому з'їзді справді стояла проблема про оренди: „Мы гетманъ,— повідомляв 24 травня 1693 р. Москву Мазепа у виписці, яку я тут наведу вдруге, — на прошлой праздничной дѣнь, вѣлели полковникомъ братъ с собою в Батурина всю старшину полковую, урядниковъ грацкихъ и знатное войсковое товарищество и мещанъ к совету способному... И на тотъ праздничный воскресный съездъ собралось было в Батурина изо всѣхъ полковъ и городовъ людѣй много всякихъ чиновъ, гдѣ долго межъ собою говорили и советовали, держати ли оную или отставити; а хотя же многіе стояли на томъ чтобы аренда непременно держана была..., однако больше тѣхъ оказалось... (що були супроти неї) „Подлинно на томъ остановились, чтобы оную аренду отставити", замінивши її на інші податки.

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники Малор. Исторіи, ч. II, с. 5—6.

²⁾ Рукописи М. Судієнка № 97, ч. V. с. 484.

„На кой советъ всѣ потомъ згодилися“¹⁾). Отже рада старшини виконала тут зобов'язання, що його вона дала попереднього року, — скасувати оренди.

Але зовсім не на довго. Вже наступного 1694 р. з'їзд ради старшини ухвалив оренди поновити²⁾.

На цьому нібто спинилося обмірковування дражливого на той час питання про відкуп оренд, що давало засоби для утримання компанійського війська. За дальші роки гетьманування Мазепи немає (чи покищо немає) відомостей про обміркування цієї справи на раді старшини, і взагалі про розгляд на цій установі фінансових питань. Думається, що це слід поставити у зв'язок із тим, що питання про оренди було вирішене, а інших нових податків не було потреби заводити. А до щорічної ухвали й розгляду бюджету державного рада старшини не дійшла.

Пізніше в універсалі до українського народу від 8 грудня 1708 р. гетьман Скоропадський обвинувачував Мазепу, що оренди „по самоволному ненасытному его Мазепиному лакомству, зъ подвышеньемъ що разъ арендового порукавничого и статкі роковыхъ, на народъ нашъ наложены“. Але й він мусів визнати „же всѣ поборы и аренды... почести з общей порады и ухвалы войсковой, по давнему обычаю на заплату охочого войска постановлены“³⁾.

Сам Скоропадський не міг обійтися без оренд. Лише ухвалити її мала не рада старшини. В артикулі 6 своїх статтів 1710 р. гетьман і старшинська рада вже тільки порушували справу, розв'язати ж питання мав уже російський уряд. Цей артикул каже: „Войска охочие конные и пехотные голодны и наги. Понеже за розорениемъ подъ сей час и знищениемъ народнымъ не вездъ и хлѣбное обрѣтаєца доволство. В которой нужде во вся часы о заплате и о одежде упоминаютца; на что отнюдь никакого готового не имѣя скарбу (какъ о томъ пространнѣе в прежнемъ члобитѣ нашемъ до Его Величества изображено), а не зная иного способу отколь бы денегъ помянутому охотничьему войску на заплату и на одѣяніе, также и на всякие иные расходы и потребы войсковые взять, опричь того, что развѣ вновь повелить Его Величество по давнему обыкновенію безъ стягости людской быть аренде. И повторяя в томъ нужномъ нашемъ интересе, Его Величества призрительнаго просимъ разсмотрѣния и милостивого указу. А какимъ способомъ безътгостна быти можетъ, какъ и передъ тѣмъ в началь за Самойловича бывала аренда, о томъ посланные устное учинятъ извѣстие“⁴⁾.

Питання про оренди на шинки стояло 1710 р. в статтях, при обранні в Бендерах на гетьманство П. Орлика. Артикул 15 цих статтів містить у собі таке: „Же аренды, для платы роковой компанией и сердюкамъ и для иныхъ расходовъ войсковыхъ установленные, за тяжесть посполитую отъ всѣхъ обывателей Малороссийскихъ войсковыхъ и посполитыхъ, такъ и станція Компанійская и Сердюцкая за прикрость и утяженье у поспольства почитается:

¹⁾ Ibidem, с.с. 773—776. ²⁾ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, с.с. 1141—1142.

³⁾ Рукописи М. Судіїнка № 97, ч. VI, с. 33. ⁴⁾ Додаток № 7.

и прето, як оренды, такъ и помянутая станція повинна быти отставлена и весьма знесена. Отколь да скарбъ войсковой упалый на отбуванье и удоволствованіе всяких публичныхъ войсковыхъ же расходовъ рестовроватися и постановитися, и якъ много, по скончанью войны Ясневельможный Гетманъ мѣеть людей платныхъ компаней и пѣхотинцевъ, при боку своемъ на услугахъ войсковыхъ держати, о томъ на Енеральнай Раде общая будеть увага и постановленъ¹⁾). Нагадавши читачеві, що під „Енеральною Радою“ тут малося на увазі раду старшинську, відзначаю, що нові податки на заміну колишніх оренд, має обміркувати й ухвалити рада старшини.

І ще раз стояло на раді старшини питання про відкупи-оренди. Це було далеко пізніше. 7 лютого 1752 р. генеральний старшині й полковникам „в Глуховѣ тогда обрѣтавшимся“ ордером гетьманським „велѣно, собрався въ генеральную войсковую канцелярію, принять общое разсужденіе ко умноженю скарбу войскового“. Генеральна старшина й полковники подали „миїніе“, що побори треба віддати на відкуп. Окремі думки подали генеральний осавул Валькевич та генеральний бунчучний Д. Оболонський. Оболонський зауважував, що він' немо же підписатися „для того, что онъ въ 746 году в бытность свою въ Санктъ Петербурге на подданом в Правительствующій Сенатъ отъ Малороссійскихъ депутатовъ прошени, о небытіи въ Малой Россіи откупамъ, подписался“. „Миїнія“ ради старшини „признаны быть справедливими“ й поборы здано на відкуп²⁾.

Досі я казав тільки про питання про оренди-відкупи, що стояло на радах старшини. Та крім того, на них розглядали, ухвалювали й інші податки, а інколи розпоряджалися сумами військового скарбу. На радах,— писав згодом у своєму „Історическомъ Извѣстіи“ Г. Політика,— „въ случаѣхъ крайней нужды налагали новыя подати... требовали от зборщиковъ отчета и проч.“³⁾.

Отож у царській грамоті 19 травня 1671 р. гетьманові Д. Многогрішному пропонувалося розслідувати, чому седневський сотник привертає землі литовські, що за Сожем? Гетьман одповів 1 червня: „въ правдѣ прѣз... (пропущено) всей старшини енеральное войсковое и полковниковъ, и сотниковъ, и всего товарства войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожскаго, въ Батурина нынѣ будучемъ, пограничные полковники“ вказали, що гетьман П. Дорошенко має всі перевози на Дніпрѣ і збирає мито. „И я, пише Многогрішний, посовѣтовавъ съ вышеупомянутыми старшиною, приказалъ есмь сотнику Седневському“ довідатися про стан земель при р. Сожу⁴⁾). Маюся на увазі тут, певна річ, збільшити фінанси, привласнивши стягування мита на переїздах через р. Сож. Питання про ці мита поставили на раді старшини її члени— полковники суміжних з кордонами Лівобережної Геть-

¹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 253. ²⁾ Рукописи О. Лазаревского, № 41/1, лл. 158—160. ³⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. археографійник, т. I, с. 161. ⁴⁾ А. Ю. и Э. Р., т. IX, с. 401.

манщини полків. Року 1673 у статтях московського уряду, при переговорах з правобережним гетьманом П. Дорошенком у липні місяці, зазначено, що після приєднання Правобережжя до Росії „...быть доходом до времени таковымъ, каковы ныне на сей стороне; а буде что и прибавить доведетца, и о томъ по указу великого Государя Его Царского Величества учинить раду, а на раде о зборе техъ доходовъ учинить постановление, какъ будетъ пристойно”¹). Думается, що мова мовиться ймовірніше не за генеральну раду, а за раду старшинську, бо на першій справи фінансові стояли рідко, а ставити їх на раді старшини інколи, як я вже відзначав, пропонувала сама Москва.

26 жовтня 1677 р. гетьман Самойлович писав цареві, що коли „выдуть изъ дѣла“ „чехи“, — гроши для України, що їх мали робити в Путивлі — „не хочю самъ ими не токмо корыстоватца и роздавати, имъя, благодатию Божію и вашою государскою и войсковою, чѣмъ вѣкъ свой прожити; но и въ руки свои не принимая, отдамъ оныя, кому изволеніе вся старшины будетъ къ роздачѣ, чтобы во время потребы, кому что належати будетъ, давалъ по расписи“²). Тут старшинська рада має обрати людину завідувати військовим, тобто державним, скарбом. Слід думати, що вона ж могла обмірювати і шляхи та принципи витрачання його сум. 29 лютого 1688 р. гетьман Мазепа писав до Москви, що запорожцям, які взимку були на Гетьманщині, а тепер ідуть на Січ — „с совѣту при мнѣ будущихъ старшины велѣмъ дать чехами тысячу золотыхъ“, „хотя тогда і без них при мнѣ гетмане есть много войсковыхъ расходовъ“³). Це є вже акт, коли рада старшини розпоряджалася сумами державного скарбу. В серпні 1690 р. гетьман Мазепа казав дьякові В. Поснікову, що йому важко утримувати 400 московських стрільців, які перебувають у Батурині. У нього немає для цього засобів, „потому что с Миргородского, з Гадицкого, с Прилуцкого, с Полтавского полков никакихъ хлѣбныхъ запасов (тобто зборів натурою, дуже поширених за тої доби; це був по суті теж один із видів державних податків) по войсковому праву імати не велено“, бо вони потерпіли від походу „ратныхъ людей“ російських та від татарського нападу⁴). Тут звертає на себе увагу вираз про постанову „по войсковому праву“ в цілком нібито конкретному питанні. Чи не можна і тут бачити натяки на діяльність ради старшини? І справді, в іншому місці сказано, що „по войсковому приговору со многих полков хлѣбных запасов збор сложенъ“⁵). Оскільки ради генеральної р. 1690 не було, ясно, що військова ухвала — „приговоръ“ могла бути тільки на раді старшини⁶.

¹) Рукописи М. Судівника, № 97, ч. IV, с. 513. ²) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 358.

³) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л.л. 6—7.

⁴) Ibidem, Кн. № 59, Малор. Приказа, л. 519. ⁵) Ibidem, л. 537. ⁶) Дуже між іншим цікаво, що „войсковое право“ в іншім документі заміняється на „войсковой приговоръ“. Отже ухвалу ради старшини виразно якіснавали за закон.

У XVIII ст., 1723 р. рада старшини у своїм Коломацькім проханні просить скасувати ряд податків¹). 9 серпня 1732 р. гетьман Апостол сповіщав Петербург, що в січні 1731 р. Колегія Закордонних Справ пропонувала йому „с общаго о семъ совѣту з Генералною Старшиною и с полковники“ призначити щорічну платню старшині полковій: У зв'язку з цим „прошлого іюня 9 дня нынѣшнього 1732 году я с общаго о сем совѣту с генералною старшиною і полковники согласно опредѣлили“ давати платню тим із полкової старшини, хто не має рангових маєтностей, у загальному розмірі 9695 руб. 41 к. на рік. Для цього малося збирати з рядовихъ козаків та міщан по 10 коп. з подвір'я²).

В інструкції Колегії Закордонних Справ генеральному підскарбієві Ів. Мякінінові з 29 квітня 1729 р. сказано, що р. 1727 Ф. Наумову, який провадив у Глухові обрання Д. Апостола на гетьманство, наказувано — „о зборе с сего времяни доходовъ денежныхъ и хлѣбныхъ, которые надлежать по пунктамъ Богдана Хмельницкого и которые збираны при бывшихъ потомъ Гетманахъ, разсмотрѣть і говорить з Гетманомъ, старшиною и з духовными, понеже о тѣхъ прежнихъ зборахъ — денежныхъ и хлѣбныхъ, с чего были положены и збираны, и посколку онъ подлежало быть в зборе — здѣсь извѣстия не имѣется... I в Коллегию Иностранныхъ Дѣлъ тайной совѣтникъ Наумовъ писаль, что по данной ему інструкції о доходахъ“ він говорив „какъ до обрання гетмана, с старшиною и с духовными, такъ и по обраніи гетмана с ним и с прочими“³). Отже рада старшини давала поперше довідку про порядок податків за старих часів, а подруге, з нею говорять — так можна зрозуміти з документу — про порядок збору податків на час наступний. Це стверджує і дальша згадка в цьому самому документі про пропозицію „Гетману со всею старшиною и с полковники подать о томъ извѣстие — в которыхъ мѣстехъ какая тѣхъ зборовъ разнъ и для какихъ резоновъ; и не имѣется ль от того неравного збору кому отягощения, и впредь какъ оные зборы поровнять, — і о томъ донесть в Коллегию Иностранныхъ Дѣлъ со мнѣниемъ“.

20 грудня 1754 р. рада старшини з полковників та генеральної старшини подає гетьманові „мнѣніє“ про те, з яких млинів треба збирати податки — питання знову фінансове. Окрему думку, що доповнювало „мнѣніє“ ради старшини, подав генеральний бунчучний Д. Оболонський⁴). Його окрема думка зачепила принципове питання про те, „какіе греблѣ общимъ обывателскимъ трудомъ, а какія владѣлческимъ коштомъ или другимъ какимъ образомъ лутше и способнѣе гачены быть должны“. Гетьман запропонував і з цього приводу „Господамъ Генералной Старшинѣ обще Малороссійскихъ

¹) Кіевск. Старина, 1890, № 6 Додаток, с. 106. ²) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 78/1805 Малор. Експ. Сената, л.л. 555—574... Докладніше про цю ухвалу ради старшини див. у моїм „Звідомленні про відрядження до Москви“ — Праці Комісії для виуч. зах.-руськ. та вкр. права, в. III, с. 350, пр. 5. ³) Л. Окинішевич, Звідомлення про відрядження до Москви, додаток № 4. Праці Комісії, вип. III с. 366. ⁴) Додаток № 26.

полковъ зъ Господами Полковниками въпредъ при собраніи по какому дѣлу въ Глуховъ, держать и о семъ общее разсужденіе".

Про вплив членів ради старшини — „Генеральних Малоросійских Старшинъ“ на справи фінансові свідчить „Меморіалъ“ по справі Петра Тернавіота, що держав у 1740 рр. індуктовий збір на Україні. Тернавіот скаржиться, що „нѣкоторіе из Генеральних Малоросійских Старшинъ, явно по злым ихъ делам подозрѣтелніе, по безсовѣстной своей злобѣ на него за недачу імъ желаемих датковъ, многими хитрими коварстви въ убытокъ казнъ, а ему въ обиду и розореніе, хотячи отставить внутрій с торговихъ людей індуктовій збор, великая въ томъ зборъ помѣшательства через пять лѣтъ чинили, отчего онъ Тернавіотъ не токмо прежнихъ убитковъ возвратить не могъ, но еще на нѣсколко десятковъ тисячъ убытковъ понесъ напрасно“¹). Тернавіот весь час ставить наголос на бажанні старшини взяти „датки“. Не беруся захищати тут українську старшину XVIII ст., що дала багато прикладів здирства і хабарництва. Але в даному разі Тернавіот сам називає мету цих утисків, чи явище, що могло бути метою їх — це бажання зовсім скасувати індукту — „внутрій с торговихъ людей індуктовій збор“ — важливий захід державної торгово-фінансової політики.

Чи був зобов'язаний гетьман давати раді старшини звіт про витрачання сум із військового скарбу? Не думаю. Справа в тім, що не було обов'язкової норми ухвалювати юрічний бюджет, терміном нашого часу висловлюючись, на старшинській раді. У зв'язку з тим не було й норми давати звідомлення про його витрачання. Що правда, М. Костомаров писав, що „у нового гетьмана (Мазепи — Л. О.) були свої слуги, що їм він довіряв прибутки й видатки, і тільки в певні терміни подавав звідомлення зборам старшини й полковників, але ці в таких випадках звичайно тільки стверджували те, що робив гетьман“²). Можливо, що Костомаров — великий знавець архівних матеріалів — знов про такі гетьманові звідомлення. Але в даному разі і в даному місці він покликується лише на літопис С. Величка. Я перевірив це покликання, і знайшов у літопису щось інше. С. Величко навпаки незадоволений з того, що за Самойловича й Мазепи таких звітів не було. Добре було б, думав він, щоб „учинили съ между себе скарбника енералного войскового, жеби онъ такъ приходъ, яко и расходъ, совершенно въдалъ и во время приличное рахубу зъ себе здавалъ старшинъ енералной и полковникамъ“³). Це — тільки побажання нормального, на думку Величка, й бажаного порядку. Мій матеріал також нічого не каже, щоб гетьман складав перед радою старшини звіт про витрачання державних фінансів.

Обов'язковість самого витрачання державних сум за участю ради старшини хотіла була запровадити у XVIII ст. анонімна записка російському урядові. Вона каже: „Доходы в скарбъ войсковий собирались непорядочно;

¹) Додаток № 22. ²) Н. Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы. Истор. моногр., т. XVI, с. 14. ³) Літопис С. Величка т. III, с. 56.

такожде в содеряніяхъ и расходахъ бивали ненадлежащихъ. Того ради даби всемилостивѣйшимъ Его Імператорскаго Величества Указомъ повелено било учредить подскарбихъ для содерянія скарбу войскового знатныхъ персонъ, и придать имъ сколко потребно добрихъ помощниковъ. Которіе персони держали б з скарбу расходъ на войсковіе нужди по писменнихъ предложеніяхъ Гетмана и Старшини Енералной¹⁾). Це не увійшло в практику, коли заведено уряд підскарбіїв, і в інструкції їм з 29 квітня 1929 р. немає відомостей, щоб витрати робили за „писменными предложеніями“ ради старшини.

IX.

Діяльність ради старшини в судових справах. Суд ІІ в XVII ст. у справах державно-політичного характеру. Судова діяльність старшинської ради у XVIII ст. Судова реформа, що ІІ ухвалила рада старшини.

Перехожу до компетенції ради старшини в справах судових. Є матеріял, що про це свідчить. У польському листі з травня 1652 р. читаємо, що „z Ukrainy to tylko accessit, że Chmielnicki Pryncypałow pierwsze z naszem hałasu poscinać kazał ex consilio Pułkownikow swoich. Sam się nię chciał narażać wojsku na invidią“²⁾).

Рада з полковників тут ухвалює кару на горло. Це — суд, до того ж суд у справі політичній. Року 1654 королівський секретар І. Пиногга, писав, що Смяровського Хмельницький затримав і „zwoławszy starszyznę na radę, komunikował im co się działo... Na ostatek pytał ich: czegody takî był godien? Wszystcy odpowiedzieli, ze takî godzien był smierci“³⁾.

31 травня 1658 р. у листі до російського стольника Алфер'єва гетьман Виговський писав між іншим, що М. Пушкар добре зробив би „чтоб самъ с товарищи до войска з Барабашем приѣхал и тамо всѣм от нас объявилъ обиды. И мы есмѧ при всей старшине, вину в себе узная, есть ли б какая была, ему довольно учинили, не хотячи христянского кровопролития“⁴⁾). Це щось подібне до третійського суду ради старшини, знову таки у справах державно-політичних.

11 грудня 1665 р. старшина, що була у Москві з гетьманом Бруховецьким, скаржилася начальниківі приказа „Малые Росіи“ бояринові П. М. Салтикову на генерального писаря З. Шайкевича. До цієї скарги приєднався й гетьман. Цей казав, „что ему писарь Захаръ въ войскъ не надобенъ,

¹⁾ Л. Окиншевич, Звідомлення про відридження до Москви, Додаток № 1. Праці Комісії..., в. III, с. 362. ²⁾ „З України тільки те доходить, що Хмельницький наказав з поради своїх полковників порубати призвідців першої з нами сутинки. Сам він не хотів наріжатися на незадоволення війська“ — Пам. К. ком., т. III, в. 3. с. 8. Вид. 1852 р. ³⁾ „Склікавши старшину на раду, повідомив їх про те, що зчинилося... Зрештою питав їх: що випадало б такому зробити? Усі відповіли, що такого слід покарати на горло“. — А. Grabowski, Ojcz. spominki. I, с. 142. 1845. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 407, Білгородськ. стола Разряда, л. 76.

потому: учаль бытъ пышень и чинить многимъ людемъ налоги и безчестья, и бьеть многихъ людей невинно и увѣчить, а имянно убилъ полковника сына Ивана Сербина и двухъ подписковъ канцелярскихъ, одному пробилъ голову обухомъ; также и иныхъ многихъ людей билъ безвинно, безъ его гетманского вѣдома и безъ совѣту старшинъ войска Запорожского¹). З останнього вислову виходить, що карати міг він лише за відомом і ухвалою ради старшини.

Року 1670, липня 30 дня гетьман Д. Многогрішний сповіщав російський уряд, що на розгляд справи В. Дворецького, який розповсюджував „возмутительные вѣсти“, „приказаль есмя генералнымъ обозному Петру Забѣль и судѣ Івану Самойловичю и полковнику Нѣжинскому Филипу Уманцу застѣсти, чтобы по войсковымъ правамъ нашимъ разсудили, и кто бы виннимъ быль, на того приговоръ сказали“²). Це все — члени ради старшини; але загалом це, можливо, був суд генеральний у поширеному складі.

Зате в слідуючому документі мова вже, мабуть, мовиться тільки про суд старшинської ради. 7 червня 1673 р. кн. Ромодановський сповіщав Москву, що двох українців, які казали були „непристойныя слова“ на царя, надіслано до Гадячого. Гадяцький полковник писав йому, що він „велѣль ихъ до гетманского приказу и до съѣзду полковниковъ посадить въ яму, а казнь де имъ будеть, за ихъ вину, послѣ Свѣтлого Христова Воскресеня“³). Отож судити мав їх черговий з'їзд ради старшини на Великдень. 25 листопада 1673 р. гетьман Самойлович сповіщав А. Матвеєва, що він затримав Ст. Куницького, який їздив до Польщі просити для себе й для Дмитрашка-Райчі шляхетства. „Велю его, — писав гетьман, — въ заключени держати, доколѣ всѣ полковники, какъ у насъ обыкновеніе, въ Крещеніе Господне съѣдутца, и въ то время явѣ пусть его судятъ со всею старшиною войсковою, чтобы и впредь иные, таковы ж непостоянны, не посмѣли того чинити“⁴). Тут також мова йде про суд ради старшини.

Ряд документів свідчать, що стародубського полковника Рославця та ніженського протопопа Адамовича судив з'їзд ради старшини на Різдво-Водохрещу 1676 — 1677 рр. Ще в жовтні 1676 р. гетьман Самойлович, надсилаючи до Москви Семена Кульженка, судью полкового Переяславського, та Ів. Скоропадського писав: „прошу о явственномъ и достаточномъ себѣ вашемъ гоударскомъ указѣ, чтобы тѣ оба злобники, протопопъ и Рославецъ, съ прочими ихъ общими совѣтниками, по правамъ и волностямъ нашимъ войсковымъ, здѣ могли быти сужены, и для удержанія другихъ отъ таковы безбожности раны; которыхъ не самъ буду судити, но собравъ къ себѣ всю во сковую старшину и описався съ вашимъ, великого государя нашегъ Богомолцомъ, съ преосвященнымъ Лазаремъ Бараповичемъ, чтобы онъ от себя духовныхъ чесныхъ особъ приславъ, на общей войсковой и духов-

¹) А. Ю. и З. Р.. т. VI, с. 13.

²) Ibidem, т. IX, с. 246.

³) Ibidem, т. XI, с. 262

⁴) Ibidem, т. XI, с. 335.

судъ сдамъ. И каковъ съ генералного суда, по Божію и по посполитому праву, на ихъ падетъ приговоръ, на томъ и я преставъ, того жъ часа къ вашему царскому пресвѣтлому величеству донести долженъ буду¹⁾). Э цього листа видно, що судити має старшина, хоч гетьман і називає це генеральним судом. Але певна річ, що суд ради старшини, це — суд *sui generis*. 22 листопада 1676 р. посланець Самойловичів — військовий канцелярист Ів. Дорошевич казав у приказі „Малые Росіи“, що Рославця й Адамовича „судить стануть... послѣ Рождества Христова, какъ съѣдутца въ Батурина старшина и полковники“²⁾). Тут уже цілком виразно зазначено, що це буде суд ради старшини. О. Лазаревський писав про цей суд, що в даному разі „судив не генеральний суд, а цілком одмінний суд, як видно, у зв'язку з важливістю справи, спеціально для цього призначений гетьманом, при чому в складі його зовсім не було генерального судді“³⁾). Останнє зауваження не правдиве — генеральний суддя був на цім суді. Адже офіційна формула каже, що судили „передъ нами, его царского пресвѣтлого величества московскихъ стрѣлцовъ головою Семеномъ Ивановичемъ Радышевскимъ да Иваномъ Домонто-вичемъ, судьею, Иваномъ Лысенкомъ, ясауломъ, Леонтьемъ Полуботкомъ, бунчужнымъ, Григориемъ Карповичемъ, хоружимъ, особами войсковыми и генеральными“⁴⁾). Але в основі я також пристаю на погляд Лазаревського, що це був цілком окремий, особливий суд, і кваліфікую його, як суд ради старшини. Це доводять і описи цього суду. В листі до царя з 15 січня 1677 р. гетьман Самойлович писав, що члени суду „вся старшина войсковая... и мѣская“ „въ нарочной для того уготованой избѣ засѣдали“⁵⁾). 6 лютого 1677 р. в Малоросійському приказі військовий товариш Ів. Мазепа свідчив, що на суді були духовні „да генеральная войсковая старшина, обозной Петръ Забѣла съ товарищи, и полковники, и полковая и мѣская старшина, и сотники и знатное товарство“. Після вироку судового, що призначав протопопів Адамовичеві та Рословцеві кару на горло, колишньому генеральному писареві Карпові Мокрієвичеві, — вигнання з Гетьманщини, Дмитрашкові-Райчі та Дм. Горленкові — очисну присягу, „сотники и чернь кричали, чтобы протопопа и Рословца смертью карали. И гетманъ Иванъ Самойловичъ велѣлъ въ томъ отказать сотникамъ и черни до другова дня. А на другой день засѣдали духовныя особы и генеральная старшина и сотники знатные.“

гетманъ Иванъ Самойловичъ присыпалъ къ нимъ“ сказати „что они протопопа и Рословца осудили по правамъ брандобускимъ (на берегахъ — „мандебускимъ“) и то они учинили по ихъ стародавнымъ правамъ и волностямъ“.

зтім, є царські грамоти, що пропонують несуворе карання. „И духовныя зборы и генеральная войсковая старшина приговорили протопопа постричь, Рословца нѣсколко лѣтъ держать за карауломъ“⁶⁾). Ці збори духовництва

¹⁾ Ibidem, т. XII, с. с. 740 — 741. ²⁾ Ibidem, с. 811. ³⁾ Замѣченія на истор. моногр.

Миллера о малор. дворянствѣ и о статутовыхъ судахъ, с. 38, окр. відбитки. ⁴⁾ А. Ю.

Р., т. XII, с. 849. ⁵⁾ Ibidem, т. XIII, с. с. 5 — 6. ⁶⁾ Ibidem, с. с. 23 — 24.

(один підсудний був протопоп), генеральної і полкової старшини, сотників та урядників міських, що ухвалили й обмірковували вирок — це, на мою думку, суд ради старшини.

О. Лазаревський писав про скарги в кінці 1722 р. на Лубенського полковника А. Марковича, ніби Полуботок розумів, що судити його не можна було „ї суду такого в Малоросії не було, щоб міг судити полковника“¹). В даному разі Лазаревський забув про суд 1677 р., а про цей суд він сам писав: „Рославця, що його видано було Самойловичеві, останній віддав на суд старшини, що в січні 1677 р. приговорила його до кари на горло“²). Адже Рославець — це був полковник, Дмитрашка-Райча та Горленко — полковники теж; їх судив суд ради старшини.

У скарзі ради старшини 7 липня 1687 р. на гетьмана Самойловича вона загрожує, якщо російський уряд не вживе належних заходів, судити гетьмана за військовими правами³). Як видно, мова тут може йти лише про суд ради старшини. 18 вересня 1690 р. гетьман Мазепа писав до Москви, що Переяславського полковника Л. Полуботка — причетного до відомої справи ченця Соломона, — має судити старшина, „и какимъ наказаниемъ по приговору всей старшины войсковой он Полуботокъ за свои вины обложенъ будетъ“ — про це гетьман сповістить російський уряд⁴). Року 1691 ченця Соломона допитували на раді старшини, і під час її з'їзду його покарано⁵).

Підсумовуючи ці дані про суд старшинської ради в XVII ст., треба відзначити, що трохи не всі вони свідчать за те, що судові цьому підлягали найважливіші політичні справи, сучасною мовою висловлюючись — злочини супроти держави.

Писаний закон того часу каже лише один раз про суд ради старшини, визначаючи його компетенцію не за видом справ, що йому підлягають, а за колом осіб. Це в артикулі 3 статті 1672 р., де старшина просить, щоб гетьман не робив за прикладом Многогрішного: „над ними войсковою старшиною ни какой справедливости безъ совѣту всей старшины и безвинно не чинилъ“⁶). Цю ухвалу достоту повторив артикул 12 статті 1674 р.⁷).

У XVIII ст., після Мазепи, також існує суд ради старшини. Маю про нього такий матеріал. Року 1719 козаки носівської сотні скаржилися на свого сотника Шадла. Гетьман Скоропадський надіслав на місце зробити слідство у цій справі значного товариша Олександра Чуйкевича. Сотник не погодився з висновками слідства й ухвалою Генерального Суду, на підставі цього слідства

¹) Историч. очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII в.в. — Чт. в О-вѣ Нест. Лѣтоп., т. XI, с. 55. ²) Описаніе старой Малороссіи — т. I, с. 17. ³) Рукописи М. Судієнка. № 96, с. 410. ⁴) Древлехранилище РСФСР, Кн. № 62 Малор. Приказъ, л. 140. ⁵) Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, с. 1123. Вид. Общ. Пользы. ⁶) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники... ч. I, с. 243. ⁷) Ibidem, с. 255.

Він „просилъ чрезъ апеляцію, ясневельможного, чтобы тая его, сотника, заводная справа отдана была на поразсужденіе и окончаніе особамъ генеральнымъ, на что склонившись, его панская милость полѣцилъ онымъ тутъ же Носовскій розыскъ, надлежаще и со всею подробностью, еще инквировать иaproбовать“. Колегія генеральної старшини, розглянувши цю справу, ухвалила вирок Генерального Суду, і Шадла змістили¹). Що це за суд? Це — суд ради старшини, в її вузькому складі, що виступає тут як апеляційна інстанція щодо суду генерального.

Року 1732 була чолобитна імператриці судового писаря Д. Оболонського на свого дядька — генерального осавула Мануйловича; в ній Оболонський казав, що „им'ється чолобите матери моей Анастасіи Мануйловні Василіевой Оболонской у Господъ Старшини Енералной на брата ея Асаула войскового Енералного Івана Мануйловича о завладѣніи половиною части маєтностей и недвижимих и движимых имъній“, що залишилися після їхньої матері. 13 червня 1732 р. подав „доношение“ і генеральний осавул І. Мануйлович, але цей адресував його не імператриці, а „Високоблагородному и високо-почтеному Его Милости Господину Обозному войсковому Енералному Якову Лизогубу с прочими ихъ милостми Господами Генеральными персонами“. В цім „доношенні“ Мануйлович пропонував, щоб проти нього на цьому суді стала сестра його, а не небіж²). Отож був і тут суд колегії генеральної старшини. Це не екстраординарне, але постійне явище й норма за часів Скоропадського й Апостола. Адже у своїх поясненнях на прохання 1728 р. (що спричинилися до видання „рѣшительныхъ пунктовъ російського уряду“) гетьман Апостол кажучи про суди, писав, що практика така: „если жъ бы кто и декретомъ суду Енерального не контентовался, вольно аппелювати до самого гетмана, который, ежели увидить назбыть затрудненіе справы (хочай бы судомъ Енеральнымъ децѣдовани были), велить въ собраніи Енеральныхъ персонъ и полковниковъ общимъ слѣдствіемъ апробовать“³).

„В 752 году, по его же (гетьмана Розумовського — Л. О.) ордеру, велько генеральнymъ старшинамъ, рѣшеные въ судѣ генералномъ дѣла, на которыя апеляція должна быть, такъ же и тѣ, которыя при грамотахъ самому ему гетману, ись колегії іностранныхъ дѣлъ, яко нерѣшеные, отданы къ разсмотрению, — разсматривать и со мнѣніемъ ему, гетману, представлять. И то продолжалось до 760 года“ ...⁴). Я не беруся цю звістку екстракта 1786 р. цілком застосувати до суду ради старшини, дарма що з її змісту так ніби й виходить. Річ у тім, що в іншому місці і з іншою датою (датуючи ордер 1751 роком)

¹) А. Лазаревскій, Очерки изъ быта ст. Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники. Р. Архивъ, 1873, кн. I, с.с. 372 — 373. ²) Рукописи О. Лазаревського, № 6, II, л.л. 142—143.

³) Маркевичъ, Исторія Малороссіи, т. III, с. 347. Текст цієї цитати я виправив (він надрукований з помилками) за оригіналом — в кн. № 53/1780 Малор. Експед. Сената, л. 237.

⁴) Екстрактъ изъ указовъ, инструкцій и учрежденій... 1786 года — Вид. Н. П. Василенка. Черн. 1902, с. 16.

екстракт каже трохи інакше: „опредѣлены были, по дѣламъ апелляціоннымъ, на судъ генеральныи, къ разсмотренію тѣхъ дѣлъ в генеральной канцеляріи генеральныи старшины, которымъ велѣно, разсмотря таковыя дѣла, со мнѣніями представлять ему, графу“...¹⁾). Отже скорше тут мова мовиться за суд Генеральної Військової Канцелярії.

Проте бачимо і в ці часи судову діяльність ради старшини. Наприклад, коли бунчуковий товариш Степан Томара подав гетьманові скаргу на своїх тіток Ан. Лисеновичеву та С. Кондратову, той ордером (лютий 1752 р.) передав її на розгляд колегії генеральної старшини. Ця старшина (С. Кочубей, М. Скоропадський, А. Безбородько, П. Валькевич, М. Ханенко, Д. Оболонський — перераховую їх, щоб показати, що тут генеральні старшини, виступають не як члени Генеральної Військової Канцелярії, бо там б генеральних старшин ніколи не було) ухвалила для слідства викликати Томарових тіток до Глухова²⁾). Року 1755 у вересні місяці справу Переяславського полковника Сулими з бунчуковими товаришами Т. Скоропадським, Я. Корсуном, військовим товаришем Я. Носенком та чернігівським полковим писарем А. Якимовичем, вирішено вже в Генеральному Суді, наказано „взять въ... Генеральну Канцелярію и по оному присутствующимъ въ той Канцеляріи обще з протчою Генералною Старшиною, кои при разсмотреніи того дѣла в Судѣ Генеральному не присудствовали и на рѣшеніи по тому дѣлу подпису рукъ ихъ не значится, такожъ и полковникамъ, когда они для другихъ дѣлъ въ Глуховѣ въ собраніи будуть, учинить надлежащое разсмотреніе и рѣшеніе“³⁾). Тут можна припустити або поширене засідання правління Генеральної Військової Канцелярії, або (і це ймовірніше) раду старшини, що під час приїзду для „собранія“ полковників до Глухова збирається в Генеральній Військовій Канцелярії розглянути цю судову справу. А в дальному документі, що його я також подаю в додатках до цієї праці, — судовій справі Струтинського з Гр. Галаганом — апеляційний суд ясніше виступає як суд ради старшини. Адже справу вже розглядали і Генеральний Суд і Генеральна Військова Канцелярія. Але її знову пропонують, „когда господа Генеральная Старшина и полковники по силѣ посланного отъ насъ отъ 25 августа сего году (1755) въ Генеральную Канцелярію ордеру имѣтимутся въ собраніи въ Глуховѣ, въ то время“ тим з них, що „въ Судѣ Генеральному и въ Генеральной Канцеляріи не присудствовали и на рѣшеніяхъ подпису рукъ ихъ не значится, обще зъ Малороссійскими Полковниками разсмотреть и рѣшить“⁴⁾). Вирок Генерального Суду про те, що чернігівські епископи неправно володіють селами Прокіпкою, Коліївкою та Остоушками в Шептаківській сотні стародубського полку „гетьман запропонував розглянути всій генеральній старшині разом“ (отже „всій“ — це, значить, не було „присутствіє“ Генеральної Військової Канцелярії — Л. О.), крім тих осіб, що рішали справу

¹⁾ Ibidem, c. 10. ²⁾ А. Лазаревский, Материалы для исторіи общества. и частн. быта въ Малороссіи XVIII в. — Чтен. въ О-вѣ Нестора Лѣтописца, кн. XI, с. 71. ³⁾ Додаток № 27.

⁴⁾ Додаток № 28.

в Генеральному Суді. В лютому 1760 р. старшина подала гетьманові своє „мніннє“ в усім згідне з ухвалою суду¹⁾.

18 серпня 1751 р. гетьман К. Розумовський дав універсала старшому військовому канцеляристові Холодовичеві про те, що „в силѣ ордера нашого даннаго всѣмъ Господамъ Генеральнимъ Старшинамъ и полковникамъ, рассматривано ими произведенное дѣло по доносу сотника Яготинскаго Купчинскаго на Генералного Войскового Писара Господина Безбородка и на васъ (Холодовича — Л. О.). И подписанная ими сентенція подана намъ к апробації“. Гетьман ствердив цю „сентенцію“, що виправдувала Безбородька й Холодовича²⁾. Я в додатках до цієї праці друкую і самий ордер К. Розумовського, з 15 липня 1751 р. — що на нього він допіру покликувався. В резолютивній частині його гетьман писав: „для окончанія сего дѣла учреждается особливая комиссія, в которой присудствовать вамъ всѣмъ, какъ Господамъ Старшинѣ Генеральной, такъ и Господамъ Полковникам; и имѣть собраніе свое въ особливо вами самими учрежденномъ мѣстѣ; и отыскавъ помянутое слѣдствіе, обще распечатать и разсмотрѣть в самую правду. Буде же гдѣ оное не достаточно покажется, то общимъ согласіемъ вторично произвѣсть и дополнить. А доносителямъ и отвѣтчику по объявлениямъ вашимъ являться къ слѣдствію неотмѣнно. По окончаніи слѣдствія подписать общимъ согласіемъ сентенцію и къ намъ взнестъ“³⁾). Як бачимо, цей суд зветься „особливою комісією“. В інших місцях справи Безбородька-Холодовича назваше конкретніша „Комісія по доносу Яготинскаго сотника Купчинскаго на войскового Генералного Писара Господина Безбородка“⁴⁾.

Постає питання, як кваліфікувати цей суд над Безбородьком? Чи тут є суд ради старшини, чи спеціально для даного випадку зформована Комісія, як цей суд і називався? Категорично відповісти на це важко. За перший же — за суд ради старшини, може, oprіч самого складу судової колегії, говорити ще й те, що сама форма його — розгляд справи, спеціально переданої йому від гетьмана, та „сентенція“, що її подають на затвердження гетьманові, збігається з аналогічними формальними ознаками інших зборів ради старшини у XVIII ст., як судової колегії, про що я вище писав.

Підсумовуючи дані про суд ради старшини у XVIII ст., треба відзначити, що на Гетьманщині XVIII століття було добою, коли усталювалися й формувалися постійні адміністративні установи, Зокрема зафіксовано й оформлено функції Генерального Суду, установи в XVII ст. з досить невиразним складом і компетенцією. Суд ради старшини у зв'язку з цим та в зв'язку із загальним зменшенням значення цієї установи у XVIII ст. явище, мабуть, нечасте. Складається він тепер здебільшого з колегії генеральної старшини. Політичні злочини, що їх розглядали на радах старшинських у XVII ст., роз-

¹⁾ А. Лазаревскій, Описаніє ст. Малороссії, т. I, с. 195. ²⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 5, л. 127. ³⁾ Додаток № 24. ⁴⁾ Рукописи О. Лазаревського № 41/7 (вркуші ненумеровані).

глядають тепер у Петербурзі, за спеціальним проходженням справ по „Государеву слову и дѣлу“. На суд же ради старшини потрапляють різні справи, що їх передає сюди гетьман, здебільшого цивільні і не принципового характеру.

Кінчаючи цей розділ, зазначу ще справу судової реформи, що наприкінці гетьманування Розумовського стояла на радах старшини.

Отже року 1763 у вересні рада старшини мала подати гетьманові думку в справі заведення судів земських і підкоморських. Рада старшини ухвалила таку судову реформу: „в кожному полку має бути по 2 підкоморських і по два земських суди, при чому одному судові земському засідати в полковому місті, а місце для другого земського суду визначить полкове зібрання, коли обиратиме суддів і лише для полку ніженського старшинська рада наперед визначала місце для другого земського суду — Глухів (п. I.); окремих гродських судів не треба заводити, а обов'язки гродського суду має виконувати полковий суд у складі полковника й полкового судді, додавши їм ще одну чи дві особи з полкової старшини; ролю гродського писаря виконуватиме нинішній полковий судовий писар (п. 5); при судах підкоморському, земському й гродському мають бути возні; кількість їх повинна відповідати кількості сотень у полку і крім того, по одному возному на кожний суд (п. 4); нові уряди в старшинській єпархії мають займати місця: підкоморій перед бунчуковими товаришами, підсудок земський нарівні з полковими обозними, писар земський нарівні з осавулом полковим (п. 3), возний має йти зараз за сотником (п. 4)“¹). Тут старшинська рада намітила й ухвалила всю судову реформу щодо запровадження статутних судів. Її ухвалу цілком затвердив гетьман.

X.

Інші справи, що їх розглядала старшинська рада. Розгляд на ній „Малоросійських прав“. Питання вовинного характеру. Справи земельні. Інші справи поточного законодавства й управління.

На початку цього розділу я хочу сказати дві слова про питання законодавчі, що стояли на радах старшини. По суті це потребувало б окремого розділу. Але я підкреслюючи, що рада старшини була й законодавчим органом, що питання законодавчі на ній раз-у-раз стояли, їм не присвячує окремого розділу. Адже це було передусім законодавство поточного характеру, раз-у-раз воно межує з управлінням, і мені гадалося, що доцільніше систематизувати й розбити матеріял, що характеризує компетенцію ради старшини,— за родом справ. Отож у деяких розділах, і зокрема в розділі про фінансові справи, в цьому розділі, і в інших є питання й виразно-законодавчого порядку. Тут же я хочу сказати тільки про опрацювання кодексу українського права в XVIII ст.

Року 1735 у „мнѣннї“ правителеві Гетьманщини кн. Шаховському генеральний суддя Ів. Бороздна, з приводу складання кодексу, просив „чтоби

¹) І. Ю. Черкаський. Судові реформи гетьмана К. Розумовського — Юбл. Збірник ВУАН акад. Д. Багалієві, с. 775.

мой проєктъ старшинъ генеральной биль обявленъ, такимъ ли порядкомъ зачатъ дѣлать сводъ... якъ оний проєктъ гласить, или инако? "...¹). Таким чином, вузький склад ради старшини — колегія генеральної старшини на погляд генерального судді е установа, що має право робити зауваження і давати роз'яснення в справі складання кодексу, — очевидно як одна з установ, що мали цей кодекс розглянути й санкціонувати.

У вересні 1758 р. з'їздові ради старшини запропоновано „опріч обрання нових старшин, розглянути проекта комісії про Малоросійські права. Збори відклали цю справу до січня 1759 р., але й тут роз'їхалися, не ухваливши нічого“²). Про розгляд „Малоросійських прав“ на зборах 1759 р. мова мовиться в ордері з 1 лютого 1759 р. від Генеральної Військової Канцелярії бунчуковому товаришу П. Кочубееві. В нім зазначено, що імператриця доручила гетьманові переглянути „Малоросійські права“, „а от его Ясневелможности Генералной Канцелярии предложенно, созвавъ всѣхъ господъ Генеральных старшинъ, полковыковъ, такъ же і бунчуковыхъ товарищай десят, і изъ старшины полковой и сотниковъ, з каждого полку по два человѣка — съ оными чинами обще вышеобявленой статутъ противъ выше ізображеного в височайшей грамоти повелѣнія, разсмотрѣть і, учиня мнѣніе, представить къ его Ясневелможности для разсмотренія и представленія в Правителствующій Сенатъ. I во исполнение выше ізображенных височайшей грамоти і его Ясневелможности повѣленіевъ, за собраніемъ Генеральных старшинъ, полковниковъ і другихъ чиновъ, для того разсмотренія назначеныхъ, обще опредѣленно: означенный переведеною статутъ, рады скорѣйшаго разсмотренія, раздѣлить на пять частей, то есть на два полки по одной части, і къ каждой части у разсмотренія быть з бунчуковыхъ товарищай по два человѣка, обще з старшинами полковыми, сотниками двухъ полкоў; а послѣ то все имѣеть быть разматривано обще всими Генеральными старшинами, полковниками, бунчуковыми товарищами і другими чинами“³).

На раді старшини питання про права стояло ще р. 1763, коли (в липні) гетьман наказав „для разсмотренія сочиненного изъ трех Малоросійских правнихъ книгъ Статута“ зібрati спеціальнi збори ради старшини⁴).

На раді старшини інколи стояли питання воєнного і стратегічного, скажу так, характеру. Отож після Пилявецької баталії ради старшинська приймала й провадила переговори з посланцями обложеного міста Львова⁵). У грудні 1653 р. генеральний писар І. Виговський розповідав царським посланцям Стрешньову та Бредіхіну, що після того, як під час війни під Кам'янцем стало відомо, що татари договорилися з поляками — „и гетманъ де учель съ пол-

¹) Права, по кот. судиться Мал. народъ, с. 840. ²) Васильчиковъ, Семейство Розумовскихъ, т. I, с. 259. ³) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка, Укр. Археогр. Збірник, т. I, сс. 134 — 135. ⁴) Харьк. Ц. Ист. Архів, Черніг. відділ Архіва Малор. Колегії, № 3999. ⁵) М. Грушевський, Хмельниччина в розвитії, с. 91, К. В. 1922.

ковники думать, чтобы итти отъ короля прочно¹), тобто з радою старшини вирішав питання про відступ української армії.

На нараді 28 жовтня 1657 р. з князем Ромодановським у військових справах були, oprіч гетьмана Виговського, „обозной Носачъ да Павель Тетеря, да гетьмана Ивана Выговского братъ Данило Выговской, да судья Самойло, да войсковой ясауль Ковалевскій²). Це — вузька рада старшини. Року 1658 полковник Ів. Сербин свідчив, що Виговський „сталъ подъ Платавою и учиня раду съ полковниками, посыпалъ въ Платаву къ Пушкарю войскового судью Самойла Богданова да полковника Михайла Зеленского, а съ ними писалъ, чтобы онъ Пушкарь пришолъ къ нему, гетману, поклонился и кровопролитія болши того не всчиналь³).

У своїй праці про генеральну раду я застосував до неї звістку про раду на Кодачку 1660 р. Про цю раду писав 1 серпня 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький до Москви, що „з бояриномъ і воеводою и иѣмѣстником белозерским, с Василем Борисовичемъ Шереметевым на всей раде под Васильковом на Кодачку постановили против ляхов полкомъ итти: Переяславскому, Киевскому, Прилуцкому, Миргородскому и Лубенскому. А с нами против хана Крымского полкам быть Чигиринскому, Корсунскому, Белоцерковскому, Уманскому, Браславскому и инымъ; а полком Каневскому и Черкаскому — на Запороги, чтоб в Запорогах татарам мешали злые их замыслы. А Нѣжинскому и Черниговскому, тѣмъ дву полкомъ отъ Литовской стороны приказали мы быть в зборе і во всякой до войны готовости против тѣх неприятелей⁴). Застосувати цю раду до ради генеральної примусив мене вираз „на всей раде“, що говорить нібито за широкі збори, якими й була козацька чи генеральна рада. Але тепер я склишився б до думки, що таке стратегічного характеру питання навряд щоб стояло на відкритих зборах широкої генеральної ради. Скорше, мабуть, це вирішено на старшинській раді. Цю думку підpirают i слова Самовидця про цю раду: „того жъ лѣта рада на Кодачку была у петровицю, на которой радѣ гетьманъ Хмелниченко зо всею старшиною и бояринъ Василій Борисовичъ Шереметь былъ, и на оной радѣ поставили ити з войскомъ под Лвовъ, а з Шереметомъ старшимъ Цецюрѣ, полковниковъ переяславскому, и полку Киевскому и прилуцкому; а Хмелниченко гетьманъ зо всѣми полками особно ити мѣеть⁵). Цей запис імовірніше каже за раду старшини.

У жовтні 1662 р. київський воєвода Б. Шереметьєв писав до Москви, що, як повідомив його наказний гетьман Сомко, у „Юраска Хмелницкого с салтаном (татарським — Л. О.) была рада и давал де онъ, Юраска, салтану подати великие и договор учинили, что Юраску Хмелницкому итить въ Чигиринъ, а салтану де итить к Василкову, чтобы де имъ на сю сторону

¹) А. Ю. и З. Р., т. X, с. 116. ²) Ibidem, т. IV, с. 50. ³) Ibidem, т. XV, с. 272.

⁴) Древлехранилище РСФСР, Столб, № 414, Білгор. стола Разряда, л.л. 449—450.

⁵) Лѣтопись Самовидца, с. 62.

Днепра для ясырю в загон отпустить"¹). Це повідомлення знову не зазначає точно, що це була за рада, але я знову застосовую його до ради старшини; це ймовірніше, на мій погляд. Зате дальша звістка просто каже про раду старшини. Це було на велиcodньому з'їзді ради старшини 1670 р. „Апрѣля въ 18 день у гетмана съ полковниками и съ старшиною была рада, для того, что нынѣ сего лѣта безъ войны не будетъ. И полковники всѣ присягали и великого государя знамя цѣловали на томъ, что имъ ни на какіе непріятельские прелести не склоняться, и противъ непріятелей стояти упорно и гетмана во всемъ быти послушнымъ"²). Того ж 1670 року в листопаді були повідомлення, що „Дорошенко с полковники тое стороны имѣлъ раду, что серденять не отпушать: однѣх поставить к Рацкову, другихъ к Могилеву, третьихъ к Лысенке"³). Знову — питання військового, а почасти, можливо, і стратегічного характеру. 4 березня 1673 р. гетьман Самойлович казав подьячому С. Щеголеву, що він наказав робити „чайки“, тобто військові човни. „И какъ послѣ Свѣтлого Воскресеня Христова будеть у него гетмана вся старшина, и в то время усмотрятъ, такъ ли имъ быть или что убавить и прибавить"⁴). А що човни будувалися для війни, то й це є справа воєнна.

1 травня 1674 р. посланець Самойловичів [Б. Войтех] казав бояринові Матвееву про гетьмана, що він „въ Переяславлѣ хочетъ со всѣми полковниками совѣтъ имѣти, какимъ бы обычаемъ промыслъ чинити надъ Дорошенкомъ, буде впредь учнетъ стояти упорствено"⁵). Питання про війну з Дорошенком стояло на раді старшини Лівобережної Гетьманщини і наступного 1675 року. 28 листопада 1675 р. гетьман Самойлович писав до Москви: „дастъ Господь Богъ дождати святы, во времени съѣзда къ намъ всѣхъ полковниковъ и старшины войсковой, в прежде, въ началѣ учинимъ мы общую съ ними, а особно съ тѣмъ же бояриномъ и воеводою со княземъ Ромодановскимъ раду, каковымъ бы обычаемъ то врученное о Дорошенковъ дѣло счастливо начати и совершиенно къ веснѣ симъ зимнимъ временемъ совершити могли есмы"⁶). Після Дорошенкового полону⁷ почалася війна з турками за Чигирин. 20 листопада 1677 р. Самойлович „общимъ совѣтомъ старшины наша войсковое генералное“ пише про потребу зберегти Чигиринську фортецю⁷). На нараду з кн. Ромодановським тоді ж таки, в листопаді 1677 р., про засоби оборони Чигирина Самойлович уявив із собою — генерального суддю Домонтовича, генерального писаря С. Прокоповича, генерального бунчучного Л. Полуботка та Чернігівського полковника Борковського — тобто вузьку раду старшини⁸). Увересні 1678 р. відповідь на запитання російського стольника Алмазова про способи війни з Туреччиною дано „от гетмана и от старшины"⁹). А року 1679 на наказ дякові Українцеву „Гетману Івану Самойловичу и енералной

¹) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 540 Білгородського стола Разряда, л. 243. Також л. 253. ²) А. Ю и З. Р. т. IX, с.с. 186—187. ³) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 9 Малор. Приказів, л. 256. ⁴) А. Ю и З. Р., т. XI, с. 173. ⁵) Ibidem, с. 443 ⁶) Ibidem, т. XII, с. 338. ⁷) Ibidem, т. XIII, с. 333. ⁸) Ibidem, с. 385. ⁹) Древлехранилище РСФСР. Малор. Акти, № 348 (362).

старшинъ в Батуринъ октомври 29 дня року 1679 словесно обявленыи“ — це були запитання російського уряду про те, чи слід об'єднуватися російському та польському військові під час війни з турками — був „от... Гетмана з порады старшины покорный отвѣт“¹). Ролі старшини і її раді при цім надавали не абиякого значіння, бо в двох місцях цього документу-відповіді, де мова мовиться від гетьманської особи, на берегах іншим українським почерком приписано „и старшины“.

Наступник Самойловичів гетьман Мазепа 27 березня 1688 р. писав до Москви із своїм посланцем, генеральним суддею М. Вуяхевичем, що він „совѣтоваль“ у воєнних справах з окольничим Неплюевим та думним дворянином Косаговим „при бытности войсковые Генералные старшины“²), тобто на раді старшини. На цій старшинській раді — вона обмірковувала питання про похід на турецькі міста Казикирмень та інші і про будування фортеці на р. Самарі — наради йшли і „с прилучившимися полковниками“³). В наказі дякові Б. Михайлова з 27 березня 1690 р. була пропозиція гетьманові „помыслить и с старшиною посовѣтовать быть ли нынешняго лѣта войскамъ ихъ Царского Величества походу...“⁴). У жовтні 1692 р. рада старшини — „Гетманъ с старшиною и с полковниками“ „мыслили и совѣтовали“ про війну з татарами й Петриком, про похід на турків, про укріплення міст-фортець на р. Самарі...⁵) 6 січня 1697 р. гетьман Мазепа повідомляв Москву, „что на съезде нынешнемъ старшины і полковников после праздника Рожества Христа Бога нашего, которой заранѣе, ради оголошающагося наступства неприятельского, — імянно первого числа генваря совершался, говорили і совѣтовали мы Гетманъ с старшиною і с полковниками о оборонѣ вашей Царского Пресвѣтлого Величества отчины — Малороссійскихъ городовъ, — какимъ бы способомъ лутче, пожиточнѣе имъ неприятелемъ давати отпоръ. I по многимъ разговорамъ и разсужденіямъ такъ постановили и приговорили, дабы всѣхъ украинныхъ полковъ жители сами себя боронили і всякой своего города имъ неприятелемъ {давали отпоръ}...“⁶). Взимку 1698—99 р. на Різдво з'їзд старшини радився про війну з татарами. „При съездѣ ко мнѣ, — писав 21 січня 1699 р. гетьман Мазепа — регименту моего старшины и полковниковъ говорилъ есмь с ними, какъ бы лучше противъ таких неприятельскихъ (татарскихъ) нахожденій для дания имъ належащаго отпору и для чинения над ними при Божией помощи промыслу составити приготовление“⁷). Наприкінці 1702 р. гетьман Мазепа повідомляв начальника Посольського й Малороссійського Приказів боярина Головіна, що він „призвавъ къ себѣ всѣхъ господ полковниковъ городовыхъ об'явил имъ злое непостоянныхъ и безбожныхъ запорожцовъ намѣреніе и совѣтовал с ними какъ бы тому іхъ запорожцовъ и неприятелскому проклятому намѣрению, когда похотятъ сюда при-

¹) Ibidem, Малор. Подл. Акты № 358 (372). ²) Ibidem, Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л.л. 106—108. ³) Ibidem, Малор. справи М-ва Закорд, Справ 1688 р. № 35. ⁴) Ibidem, Кн. № 59 Малор. Приказа, л. 18. ⁵) Ibidem, Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1692 р. № 24. ⁶) Ibidem, кн. № 78 Мал. Приказа, л. 698. ⁷) Ibidem, к. № 68 Мал. Приказа л. 409.

ходити і намъ в дѣло военное с ними вступити: всѣ ли полки совокупив навстрѣчю против іх ітти и недопустити іх внутрь городов приходити, или інымъ какимъ способом поступити. Тогда они одвѣщали мне, что всех полков совокупляти не надобно. А такъ усовѣтовали и постановили, чтоб, по два іли по три полка случив, на приличныхъ мѣстахъ разставити"...¹⁾.

Гр. Політика відзначає, що ради старшини — „награждали деревнями”²⁾. Він має рацію. Ряд документів свідчить за те, що на раді старшини нагороджували маєтностями, а інколи маєтності відбирали. В артикулі 9 статтів, що їх були привезли до Москви в січні 1669 р. посланці наказного гетьмана Многогрішного, сказано: „кому гетманъ и старшина за услуги дадуть мелницу или деревню и универсаль свой дадуть и царскому величеству бити чelомъ учнутъ, и чтобы царское величество пожаловалъ на тъ маєтности свои царского величества грамоты”³⁾. Дають млини й села як ми бачимо, гетьман і старшина, тобто гетьман із радою старшини. Так було і на практиці. В листі до царя Федора Олексіевича 1 липня 1676 р. архієпископ Лаз. Баранович писав, що Самойлович, знаючи, що, заснувавши чернігівську й новгородсько-сіверську архімандрію, Баранович віддав чимало своїх архієпископських маєтностей; а також, що протопоп Сем. Адамович має багато маєтностів, — ... „вышереченный гетманъ разсудилъ самую истину. съ совѣтомъ всѣхъ начальныхъ украинныхъ людей, село Воловицу и деревню Степановку маєтности его (Адамовичеві — Л. О.) съ мелницами Дубровскими прилучили къ маєтностямъ архієпископскимъ”⁴⁾. Тут рада старшини одночасно зробила два акти — відібрала маєтності в Адамовича й надала їх Барановичеві. Про це писав 6 липня 1676 р. і гетьман Самойлович. Маєтності відібрали він у Адамовича й передав Барановичеві „въ празникъ святых Живоначальныхъ Троицы... в Густынскомъ монастырѣ... съ генеральною старшиною войсковою и съ нѣкоторыми полковники при мнѣ будучими... За общимъ и единогласнымъ всея старшины, при мнѣ в то время будучіе, совѣтомъ”⁵⁾.

Року 1692 „о отанныхъ маєтностяхъ рознымъ особамъ такъ у себя... Гетманъ съ Старшиною и съ Полковниками разсудили: которые особы еще въ войску и въ народѣ мнятца быти къ службѣ негодны, и за Нашими универсалами къ маєтностямъ приобщилися, тѣхъ угодно бы отъ того владѣнія отставити”⁶⁾. Рада старшини у зв'язку з рухом Петрика ухвалює відібрати маєтності від нездатних до служби осіб. Того ж таки 1692 р. маемо і конкретний випадок конфіскації маєтностей за ухвалою ради старшини. Тоді гетьман Мазепа сповіщав Москву: „Постановили есмы съ старшиною и съ полковники — взять отъ нихъ Полуботковъ всѣ маєтности, старыя и нынѣ вновь данные, и одни превратить къ Чернигову, а другія обратить на войсковый пожитокъ”⁷⁾.

¹⁾ Ibidem, кн. № 86 М.лор. Приказа, л.л. 875—876. ²⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка, Укр. Арх. Збірник, т. I, с. 161 ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 37. ⁴⁾ Дополн. къ актамъ историческимъ, т. IX, с. 3 ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с.с. 668—669. ⁶⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с.с. 6—7. ⁷⁾ А. Лазаревскій, П. Полуботокъ Р. Архивъ, 1880 № 1 с. 139

В артикулі 7 пунктів стольникові А. Ізмайлово р. 1709 є пропозиція — „чью службу онъ, Гетманъ, увидить, и какую ему даже съ общого согласія, съ Генеральною Старшиною, назначать (маєтність), о томъ къ Великому Государю писать”¹). Рада старшини отже може прелімінарно, ще поки затвердити російський уряд призначити маєтність. Персонально розпоряджати військовими маєтностями, без ради старшини, забороняє гетьманові артикул 9 Бендерських статтів 1710 р.: „большъ зась Яневельможный Гетманъ маєтностей, добръ войсковыхъ не мѣеть самовластно себѣ привлащати и инымъ, мнѣй заслужонымъ, а найбарзѣй чернцямъ, попамъ, вдовамъ бездѣтнымъ, урядникомъ посполитымъ и войсковымъ мѣлкимъ слугамъ своимъ Гетманскимъ и особамъ приватнымъ, для респектовъ якихъ колвекъ, не раздавати”²). Про практику за Скоропадського каже в своїх відповідях Колегії Закордонних Справ у лютому 1721 р., на її запитання про стан на Гетьманщині, Ф. Протасьев: „подлинна мнѣ а томъ сколка кому именна дано сель и деревень, млинов і всякихъ грунтовъ — ведать невозможна, для таго: каму онъ, господинъ Гетманъ, с савѣту суди и писаря Генеральныхъ іли по прашению полковниковъ маєтности дають іли у каво за что отнимають, а томъ мнѣ не об'являютъ...”³). Отож надає маєтності гетьман або за порадою генеральної старшини, або за рекомендацією ширшої ради старшини — з полковників.

Після смерти Скоропадського генеральна старшина, що колективно правила Гетьманчиною, раздавала ї маєтності. Наприклад, М. Ханенко зазначав, про с.с. Перегон і Дешковичі: „мнѣ оные деревни Перегонъ съ Дешковичами опредѣлены съ приказу Гетмана Скоропадского... универсаломъ старшины генеральной въ 1723 г., апрѣля 2 числа”⁴). В грамоті Катерини І з 21 квітня 1727 р. про права на с. Лопазне Басанської сотні дружини поручника Детерденева Катерини (за першим чоловіком — Бороздної) і про документи, що їх вона подала, відзначено поданий документ, „за руками генералной старшины 1723 году, майя 22 дня, что они по члобытью того сотника Борозны жени вдовы вышеписанной Катерини то село Лопазное и мелницу за вѣрно радѣтелніе мужа ей войсковіе услуги при ней Катеринъ зъ дѣтми до совершенного Гетмана по прежнему оставляють”⁵). В даному разі маємо акт тимчасового затвердження маєтности.

У розділі другому анонімної записки про потребу обмежити владу гетьмана, є протест супроти одноособового роздавання маєтностів і вимога закріпити це право за радою старшини. Записка каже: „Тая же власть Гетманская, когда похочетъ, свойственникамъ своимъ безъ заслугъ опредѣляетъ сама собою маєтности. А у заслужоних и служащих, которые держат маєтности по жалованнимъ грамотамъ и по Гетманскимъ унъверсаламъ временемъ

¹) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники, ч. II, с. 229. ²) Ibidem, с. 251.

³) Древлехрачилище, РСФСР. Малор. спрѣви М-ва Закорд. Справ, 1721 р., № 17, л. 1.

⁴) Дневникъ Н. Ханенка, К. 1884, с. VII. ⁵) А. Лаваревскій. Обоар. Румянц. описи Малороссії, IV, с.с. 645—646.

з гнівомъ, а временемъ з якои-нибудь причины безвинно без розиску и без указу отнимает... Да которіе бивали прежде маєтности и другіе угодія на уряди Енералніе и Полковіе — съ тихъ маєтностей поотбирали Гетмани собою до своего владѣнія Гетманского, а другіе уже отошли въ розникъ державцовъ владѣнія; через что на оных урядахъ обрѣтающіеся имъютъ скудость и поносять нужду. И даби всемилостивѣйшимъ Его Імператорскаго Величества Указомъ тое было исправлено; чтоб власть гетманская свойственникомъ своимъ маєтностей собою не давала, но кто из свойственниковъ Гетманскихъ достоинъ за служби свои маєтности, о таких би Старшина Енералная на опредѣленіе подписовала свой аттестат и согласіе. О дачѣ же другимъ малороссіянамъ заслужонимъ и служащимъ маєтности или мелници поступал би Гетманъ по давнему обикновенію и по войсковимъ статьямъ прежнихъ Гетмановъ¹⁾). Категорично рада старшини має за запискою брати участь у роздаванні маєтностей гетьманським родичам, але дальша глуха згадка про „давнее обыкновеніе“ в інших випадкахъ також, на мій погляд, може свідчити про ухвалу ради старшини. А взагалі цей документ свідчить, що в певних колах (очевидно, в колах членів старшинської ради) за радою старшини і в XVIII ст. визнавали право на роздавання маєтностей, чи принаймні на участь у цьому і контроль, і що супроти порушення цього права і практики протестували.

У справі 1732 р. про повернення генеральному судді М. Забілі с. Райгородка зазначено, що гетьман „разсудиль обще з Генералною Старшиною і полковниками его Михайла Забѣлу судю войскового Генералного за службы дѣда Петра Забѣлы и отца его знатные къ престолу монаршему въ войску Запорожском от Гетмана Богдана Хмельницкого показанные... почесть милостию Ея Імператорскаго Величества и награждениемъ для содержания его возвращением помянутого села Райгородка съ приселкомъ Царовкою, по силѣ Гетмана Скоропадского Универсалу. И въ томъ ему судъѣ войсковому Генеральному Михайлу Забѣль для получения таковой Ея Імператорскаго Величества милости мнѣнне онъ, Гетманъ, свое обще съ Генералною Старшиною і полковниками подпісаль²⁾). Отже „мнѣніе“ — права роздавати маєтності українська влада вже не мала — подає гетьман і рада старшини. „То мнѣніе,— каже далі справа про с. Райгородок, — подпісали: господинъ гетманъ, судя генеральный, писарь генеральный, двоя ясауловъ генеральныхъ, пятеро полковниковъ. А обозной генералной не подпісался³⁾.

Я думаю, що у зв'язку з цим правом ради старшини роздавати й конфіскувати маєтності, тобто розпоряджати державним земельним фондом, стойти і практика ревізій, коли рада старшини ревізувала той фонд і земельні права українських землевласників. Це практика XVIII ст. Уже в артикулі 12 статтів Орлика в пропозиція, щоб „за успокоеніемъ отъ военного мятежу отчизны

¹⁾ Л. Окиншевич, Звідомлення про відридження до Москви. Додаток № 1 — Праці Комісії, в III. ²⁾ Додаток № 17. ³⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 78/1805. Малор. Експед. Сената, л. 580 (на звороті).

и за уволненіемъ, дай Боже, оной отъ подданства Московскаго, Енеральная маеть быти установлена, чрезъ избранныхъ на тое Комисаровъ, ревизія всѣхъ маетностей, подъ державцами зостающихъ, и до уваги Енеральной при Гетману Рады подана, на которой разсудится и постановится, кому годне належитъ, а кому не належитъ, войсковые добра и маетности держати, и якіе повинности и послушенства подданскіе м'яются державцомъ отъ поспольства отдавати¹⁾). Бендерські статті — це, звичайно, не практика. Це є побажання українських емігрантів - мазепинців. Їх тут наводжу для того, щоб відзначити, що раду старшини („Генеральна рада“ Бендерської умови є рада старшини) визнавали за компетентну провадити й затверджувати ці земельні ревізії. За цим пішла практика часів Апостола. Приміром, „в прошломъ 1731 году марта от 18 числа в Колегию Иностранныхъ дѣлъ господинъ гетманъ Апостоль писаль: что по ея императорского величества указу слѣдствіе о всѣхъ маетностяхъ въ Малоросіи имѣюшихся, как они перед сим и за кѣмъ во владѣніи и почему были і нынѣ кто ими, по какимъ дачамъ владѣеть, в полкахъ реіменту ево гетманского полковниками и полковою старшиною, и сотниками учинено и экстрактами ему, гетману от них подано. Потомъ с того слѣдствія особые экстракты всякого полку о маетностяхъ ‘были слушаны и разсматриваны въ собраніи въ Глуховѣ Генералною старшиною, полковниками і полковою старшиною²⁾... В артикулі 19 указа імператриці Ганни Іванівни з 8 серпня 1734 р. кн. Шаховському наказується „разсмотрѣть купно з Генералною старшиною і с полковники і прочими съ кѣмъ подлежит, — не имѣются ль такие села и деревни, которыми неналежно кто владѣеть³⁾). І тут центральний уряд передає цю справу раді старшини.

Я, мабуть, не помилуюся, коли поруч із такими справами розгляну і питання про скуповування старшиною козачих і посполитих ґрунтів та про повинності з тих ґрунтів. 30 травня 1734 р. правитель Гетьманщини кн. Шаховской пропонував раді старшини розглянути це питання: „малороссійская Генеральная Старшина, такожъ полковники, полковая старшина и прочие малороссійскихъ полковъ чиновники, какъ по общому согласному совѣту къ полѣ и облегченію народу малороссійскому зблагоразсудять — не опредѣлить ли тѣхъ скупщиковъ, чтобы оны за тотъ скупленный у козаковъ или посполитыхъ ґрунтъ противъ прежнего за козачий — козачую и за мужичий— посполитую во всемъ отъбували повинность“. Рада старшинська відбулася. „Малороссійская Енеральная старшина, полковники, полковая старшина и прочие Малороссійскихъ полковъ чиновники, слушав вышъ писанного от Его сиятельства Господина Генерала-Лейтенанта, Ея Императорскаго Величества Генерала-адъютанта, лейбъ-гвардії коннаго полку подполковника, сена-

¹⁾ Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 252. ²⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 78/1805 Малор. Експ. Сената, л. 587. ³⁾ Ibidem, Кн. № 79/1806 Малор. Експ. Сената, л. 336.

тора и кавалера, князя Алексея Ивановича Шаховского из Енералной войсковой канцелярии о скуплѣ такъ козачихъ, яко и посполитыхъ, въ свободныхъ селахъ грунтовъ предложенія, — по общому совѣту до высокого разсмотренія, далшой волѣ и опредѣленія Его высоко-княжего сиятелства приложилы мнѣніе". Це „мнѣніе" дає відповідь на питання про скуповування земель і відповідні зміни порядку відбування повинностей. Кн. Шаховской і Генеральна Військова Канцелярія „для показанныхъ въ томъ мнѣніи резоновъ согласно опредѣлили: быть по тому мнѣнию до впредъ будущого всемилостивѣйшаго Ея Императорскаго Величества Указу. А въ полки малороссійские для исполненія по тому мнѣнию Ея же Императорскаго Величества изъ Енералной войсковой канцелярии послать Укази" ¹⁾.

Перехожу до інших справ і питань, що їх розглядала рада старшини, „інших", бо вони лишаються поза моїм поділом розгляду компетенції ради за родом справ. Очевидно, їх можна було б визначити, як справи, що стосуються до законодавства й управління (переважно останнього). Тут поруч із важливими й принциповими проблемами раз-у-раз натрапляємо на суто поточні справи, справи суто конкретні.

Рада старшини має брати участь у потверджені міських привілеїв. 11 вересня 1687 р. Мазепа дав універсал Київському магістратові з відповідю на прохання потвердити його права і привілеї. „Обѣцуемъ, — писав гетьман, — оглядѣвшись на урядѣ, отъ Бога намъ повѣренномъ, вольного часу въ права ваши взглянути, и що будетъ помогти и учинити можно тое зъ порадою старшины безъ отмовы учинимъ" ²⁾...

19 лютого 1752 р. вузька рада старшини — колегія генеральної старшини — звернулася до гетьмана К. Розумовського з „доношениемъ" про потребу заборонити підданим приватних власників переходити. Під „доношениемъ" підписалося 6 генеральних старшин та полтавський полковник ³⁾).

Наприкінці 1764 р. рада старшинська забороняє переходити селянам та підписує прохання про спадкове гетьманство в роді Розумовських ⁴⁾.

„Чиновники зась всяkie и державцы... преступныхъ людей пристойно наказовати мѣютъ" ... — каже універсал ради старшини (генеральної старшини й полковників) р. 1722, після смерти Скоропадського ⁵⁾. Восени року 1755 рада старшини має розглянути: 1) „чтобъ Малороссійскимъ и великороссійскимъ купцамъ въ Малой Россіи о долговыхъ денгахъ имѣть судъ по всесельному уставу; 2) чтобъ въ Киевѣ, Нѣжинѣ, Стародубѣ и на ярмонкахъ въ Малороссійскихъ городехъ Кролевцѣ, Ромнахъ, Борзѣ и Переяславлѣ для словесного между купцами суда (по силѣ приложенного при оной же Ея Императорскаго величества грамотѣ состоявшагося въ Правительствующемъ

¹⁾ Додаток № 20. ²⁾ Акты Зап. Россіи, т. V, с. 212. ³⁾ В. Мякотинъ, Прикѣпл. крестьянства въ Лѣв. Малороссіи. — Р. Богатство, 1894, № 3, с. с. 217 — 219.

⁴⁾ Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, I, с. с. 311 — 316. ⁵⁾ Рукописи М. Судіенка, № 101, т. I, л. 2.

Сенатъ і напечатанного мая 5 д. 1754 году Указу) избрать купцовъ, да и въ случае великороссійскимъ съ Малороссійскими купцами и греческимъ братствомъ Судъ производить імъ же¹⁾...

У розділі VI статтів, що їх дав на розгляд старшинської ради, на Великдень 1671 р., гетьман Многогрішний, він писав: „Вящая ныне казацкихъ не жели общихъ людей число возносить. А егда на каковое придетъ обявление — мало ихъ бывает въ войску. Аще и обявитца въ войску — без доброго ружя. Подобно сие творится за взятками господъ (старшини?): старинные войсковые къ войнѣ въ казацкую принимаютъ роспись. А еще таковы себѣ необыкновенное господа товарищі изобрели подобие, понеже братию свою не на одномъ хлѣбе пребывающу, — кровныхъ, кумовъ, а особно — подручныхъ от всякие возбраняютъ должности. Чесо ради, зане общихъ людей во градѣхъ и селехъ мало, тогда прилѣжныхъ войсковыхъ къ намъ приѣзжающихъ дѣлехъ кому довѣщающаго и подводъ на войсковые потребы издоволити не могутъ. О семъ убогие люди ради частые докуки расходятся. И тако господамъ полковникамъ и всей старинѣ войсковой полного довѣяютъ приложити своего радѣния, дабы въ своихъ полкахъ въ сотняхъ учинятъ розискъ: при благомъ воинскомъ устроеніи достойного казака войскового быти урозумѣли и при древнихъ казацкихъ волностяхъ пребывалі, иными паки за всякими не заводяся прихоти; противу обыкновенія со общими людми равно всякие подати и должности повелѣли исполняти и на росписяхъ кто къ войску и кто ко граду или села имѣетъ довѣсти — сие дали”. Гетьман підносить тут важливу справу, яку рада старшини у своїй відповіді правдиво назвала справою загального „благого строенія“. Рада старшини загаломъ погодилася з думками гетьмана. Вона пише: „Шестая (тобто відповідь) — о постановленіи строения въ городѣхъ между войсковыми и общими людми. Яко само то всякому от насъ довѣть вѣдати, что много довѣть всегда на благомъ строеніи, за которымъ благо общее между людми множится, тако казаковъ конныхъ и пѣшихъ всякий полковникъ въ полку своемъ росписи превед и ружя досмотрити имѣть. И кто при добромъ ружѣ будетъ, таковыхъ въ роспись казацкую примати должны будемъ; а которые колико съ казаки уреченного належащаго Ѣзженія военнаго не имѣютъ, сицевыхъ грацкому отданію должності полагати обѣщаемъ. Особно тѣ козаки, которые у себя въ домѣхъ подсосѣдокъ — братей, кумовъ и зятей, дядей и иныхъ кровныхъ, но на своемъ хлѣбе, имѣютъ, — дабы отъ козацкихъ или отъ грацкихъ должності не хранили и не заступали — прилежно остерегаемъ²⁾.

І після цієї ради й цієї її ухвали питання про належність до козацької верстви й далі стояло на радахъ старшини. Наприкладъ 15 листопада 1688 р. гетьман Мазепа давъ універсалъ нехайвському отаманові та сотникові новомлинському, що „на прошломъ великороссійскомъ зѣздѣ и мы рейментаръ зо всею старшиною войсковою таковую училисмо ухвалу, жебы нѣгдѣ нова козаки

¹⁾ Додаток № 29.   ²⁾ Додаток № 5.

зъ тяглыхъ людей не уписовалися въ реестръ козацкій¹⁾). У вересні 1689 р. „великие Государи ихъ царское величество указали ему Гетману о разборе козаков і чтоб всякой в своемъ чину и должности пребывалъ, помышля отомъ с старшиною и с полковниками накрепко, учинить по своему ж разсмотрению...²⁾.

За Многогрішного ставилося питання про те, щоб рада старшинська висувала кандидатів на дворянство. Про це каже артикул 9 статтів, що їх привезли в січні 1669 р. посланці Многогрішного до Москви. Тут читаемо: „Быть челомъ царскому величеству: какъ напередъ сего заслуженые пожалованы были честью дворянскою, чтобы они при томъ же чину и чести пребывали; а которые впредъ заслужать, а гетманъ и старшина бити челомъ объ нихъ учнутъ, — и чтобы царское величество и тѣхъ къ той же дворянской чести изволилъ пожаловать“³⁾.

Раз-у-раз у XVII ст. і в XVIII ст. (за Апостола) ставилося питання про постійне українське представництво — посольство на Москві. Представника уповноваженого мала вибирати рада старшини. Отже при переговорах 2 березня 1669 р. перед генеральною радою в Глухові російські представники казали наказному гетьманові Многогрішному та генеральному осавулові М. Гвинтовці, що „великий государь указалъ, чтобы онъ гетманъ и вся старшина выбрали кого знатного и доброго, и разумного, и разсудительного человѣка, и жить бы ему на Москвѣ на даномъ дворѣ...⁴⁾). Це занесено й до статтів із Росією. У розділі 17 статтів 1674 р. є вимога щоб рада старшини вибрала представника до Москви⁵⁾). De facto таких постійних представників у Москві Гетьманщина не мала. У XVIII ст. вона вже сама просила про встановлення такого порядку. 30 квітня 1730 р. гетьман Апостол писав до Колегії Закордонних Справ, що „усмотрѣль я з старшиною Енаралною (тобто підносить цю справу рада старшини) при мне обретающейся, что с меньшимъ в посылках расходомъ и лучшей пользѣ можетъ быть, когда с Малой Россіи определенные по два человѣка старшинъ полковыхъ и сотниковъ или знатного товариства, хотя погодно переменою обрѣтатися будутъ неотлучно здесь в Москвѣ для вышеозначенныхъ малороссійскихъ дѣлъ...⁶⁾.

У жовтні 1722 р. „Імператорского Пресвѣтлого Величества Войска Запорожского полковникъ Чернѣговскій и наказный гетманъ з старшиною енералнцю Павелъ Полуботокъ“ дає універсал, що забороняє вивозити хліб з України. Його склала рада старшини „з общаго нашего совѣту и приговору“⁷⁾.

На великоміж зборах ради старшини р. 1671 (в цьому розділі я не додержую хронологічної послідовності викладу) гетьман ставив перед радою в артикулі 4 своїх запитань питання про заходи супроти агітації

¹⁾ А. Зап. Россії, т. V, с. 220. ²⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. V, с. 6. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 37. ⁴⁾ Ibidem, с.с. 87—88. ⁵⁾ Ibidem, т. XI, с. 398. ⁶⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 78/1805 Малор. Експ. Сената, л. 40—41. ⁷⁾ В. М. — Мъры гетманск. правительства Малороссії въ 1722 и 1757 г.г. въ предупрежденіе голода — К. Старина, 1894, III. с. 555.

січовиків проти порядків Гетьманщини. Він пише: „Во общее бысть городовым нашим людемъ обыкновение, что учиня каково преступление самого ради своеволства на них обыкли изходиті. Которие, не хотя намъ Гетману, полковником и сотником своим быти послушными, иныхъ помышляютъ начальниковъ, и не яко благие что б могли о общемъ добрѣ радѣти, напаче яко нежелаемые отечеству сыны на погубление бунтовниковъ ко всяkimъ возбуждая расколам, сами собѣ обравъ старѣйшего, — в города посылают и невинныхъ людей без милосердия утесняютъ, напослѣдокъ неприятеля народа християнскаго на наши шеї пребывают. Прилѣжного всѣм господамъ полковникомъ подобаетъ радѣние, дабы таковые не пущалі своеволі, но прежде времяни, непослушныхъ усмиряли, зане иначо желаемого немогохомъ доступити покоя. Егда в полках таковый пребывати чинъ будетъ, — от великого Государя нашего принесемъ похвалу“. Рада старшини цілком приєдналася до думки гетьмана, добре, певна річ, розуміючи небезпеку проти-старшинської агітації серед незадоволених кляс людности. Вона писала: „Четвертое (четверта відповідь) о приключимыхъ людех. Понеже люди не желаемые общему добру вредиті и благихъ вещей к дѣлению приводити усмиряті обыкли, но тѣ, которые не хоти старѣйшим своим отдать послушания в Запороги из домовъ своихъ частократно уходять, и тамо зашед особыхъ себѣ старшихъ для прихотей своихъ обирают и с оными оттуды выѣхавъ к городом вредительные всѣвають росколы, — тогда всякий в полку своем должно предваряя сему прилѣжно остерегаті будемъ, что (бѣ) таковы не могли уходить из городов в Запороги“¹⁾). Маємо тут важливу ухвалу, що стосується внутрішнього управління.

Далі назову вже заходи й міри поточного і конкретнішого характеру. У листі з 6 жовтня 1671 р. гетьман Многогрішний писав цареві, що люди, які перейшли з правого боку Дніпра, просилися пустити їх повернутися, про те саме просив і гетьман П. Дорошенко. „Для того могло ся за радою всей старшины войсковою генерално... отходить имъ не боронили до своихъ домов“²⁾). За протилежну постанову ради старшини в подібній справі писав 27 квітня 1690 р. гетьман Мазепа до Москви: „...у нас на всякому старшине зде есть крѣпкій заказ... чтоб ни единого человѣка с сѣмьями своими из малоросійских городовъ за Днѣпръ... непропущено“³⁾).

У липні 1654 р. старшинська рада обмірковувала, як розподілити поміж козаками царські гроші, що їх привіз стольник Протасьев: 14 липня гетьман Б. Хмельницький казав Протасьеву, „что онъ о той росписи подумаетъ съ полковниками“. 15 липня у гетьмана було „еще о той росписи съ полковниками не договоренося“. 16 липня „прирадили... гетманъ и полковники такъ, что такой росписи нынѣ учинить на шестьдесятъ тысячу никакими обычаяи не умѣть“⁴⁾.

На раді старшини весною 1671 р. в артикулі 7 запитань Многогрішний запитував раду в суто конкретному питанні. „Часто многими — писав гетьман,

¹⁾ Додаток № 5. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с.с. 451—452. ³⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 142. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с.с. 693—694.

и сущее кровослеzными нас умоляютъ моленію тако сыны, яко і кровные в бозе преосвященнаго его милости отца Меодія Филимоновича епископа Мстиславскаго, Оршанскаго; также и брат Константин Захария Шийкевича, писаря бывшаго Іавашка Бруховецкаго; матери и сестры Тимоѳея Цецуры, і кровные Якова Шаблинскаго,— дабы есьмъ нашимъ къ его Царскому пресвѣтлому величеству приложивъ моление, з заточения из Московскаго государства на волю ихъ освободили. По семъ моление ихъ (до) собрания увѣщанию господъ полковниковъ и всеа старшины Войска Запорожскаго отложихомъ. Сего ради каковое будетъ всехъ господъ полковниковъ в разсужденіи совѣтованіе, на семъ престаті должны есмы и нашего от милости християнские приложити не отложимъ попечения". Рада старшини відповіла: „Понеже ясневелможный его милость господинъ Гетманъ многихъ неволниковъ из заточения Московской земли разсудителнымъ своимъ радѣниемъ воздвигль, се и ныне в том же заточеніи обрѣтающихся неволниковъ: яко преосвященнаго в Бозе его милость господина отца Меодія Филимоновича епископа Мстиславскаго и Оршанскаго, Захария Шийкевича писаря бывшего Брюховецкаго з женою и з дѣтьми, Тимофея Цецуру, Якова Шаблинскаго Переясловскаго съными, совѣтуем и молим дабы для исполнения християнскаго милосердого творения также разсудного своего не отказалъ о свободженіи приложити попечения. За сие также, которые уж на воли, превышній Богъ да будетъ похваленъ. А его царскому пресвѣтлому величеству и ясневелможному его милости господину Гетману ниско кланясяя челомъ бьемъ"¹⁾).

У досить конкретній справі складено й артикул 2 запитань Многогрішного. Він каже: „За частыми приѣздами и бранье подводъ, междо иными, во граде Батурине великие творятся утеснения. Которого жители Батуриńskie за невозможениемъ податей²⁾ учели росходитися. О семъ сущее дѣло дабы господа полковники какую ни есть граду Батурину учинили отраду, се есть противъ возможности коней от своихъ полковъ для подводъ прислали в Батуринъ для своего приѣзду и для своихъ посланниковъ; дабы полковники, противъ древняго блаженные памяти к богу отшедшихъ предковъ нашихъ— Гетманов, по обыкновению своему в Батурине имѣли дворы, в которыхъ дабы для себя и лошедей своихъ всякие хранилі запасы, тако и людей могли задержати". Рада старшини, як і в інших відповідях на ці статті-запитання Д. Многогрішного, цілком пристала на пропозицію його. Вона писала „Второе— о тягості городу Батурину от частыхъ наѣзовъ, чтоб городу Батурину могла быти лгота, — для того со всякого полку подводъ на всѣхъ насы и общаго добра потребу сколько ясневелможний его милость господинъ Гетман разсуждение свое укажетъ, дати позволяемъ. И также и дворы в городе Бутурине для своего и посланцовъ своихъ приѣзду имѣти і всякие запасы в тѣхъ дворѣхъ держати обѣщаємъ"³⁾.

¹⁾ Додаток № 5. ²⁾ Очевидно ці „подати“ — невдалий переклад слова „налоги“, що значило передусім труднощ, утиски. ³⁾ Ibidem.

У серпні 1674 р. І. Мазепа свідчив, що „Дорошенко учинилъ у себя в Чигиринѣ раду... послать ли имъ аманатовъ своихъ въ Черкасы или не посыпать. И положено де было у них на томъ, что послать аманатовъ въ Черкасы“¹). Справу цю — сухо конкретного характеру — як видно, вирішала рада старшини. Подібну до цієї справи, що й ії розглядала старшинська рада, зустрічаємо „в разспросныхъ рѣчахъ“ у Путівлі 16 березня 1659 р. Ів. Бородкіна та С. Колуженінова, що були з Гр. Старковим у гетьмана Виговського. Вони казали, що... „гетманъ де собралъ всѣхъ полковниковъ и судей и съ ними говорилъ: отпустить ли де Григорья или нѣть. И полковники приговорили его Григорья не отпускать, для того что на Москвѣ задержанъ полковникъ ихъ Иванъ Кровченко“²).

На великомъ з'їзді ради старшини р. 1691 мова мовилася про донос ченця Соломона на Мазепу. Гетьман „перет тѣми, ж всѣми ст҃ѣдзеными старшинами і менѣшими лицами похвалял“ ставлення до цього царів Івана та Петра. При цьому він запропонував розшукати по полках подібних доносителів. Рада старшини ухвалила це зробити³).

16 грудня 1735 р. рада старшини „согласно мнѣніе свое приложилы“ з приводу постачання армії коней⁴).

XI.

Характерні риси компетенції різних форм зборів ради старшини. Справи, що стояли на зборах колегії генеральної старшини, на зборах з полковниками, на з'їздах ради старшини по великих святах.

Розглядаючи компетенцію ради старшини, я допустився б чималої хиби, коли б не спробував відзначити, які саме види її зборів, залежно від складу цих зборів, розглядали які питання. Відповідаючи на це питання, треба сказати, що намітити якусь окрему компетенцію різних форм зборів ради старшини важко. Окрім види одного інституту — вони загалом мають однакову компетенцію. Тут я відзначу такі справи, які здебільшого і переважно стояли на певних якихось зборах. Але це зовсім не виключає того, що такі самі справи й питання, тільки не так часто, не так постійно стояли й на інших зборах старшинської ради.

Почну передусім із зборів колегії генеральної старшини. Про загальний характер їх я вже дещо казав на початку праці. Генеральна старшина *in corpore* — це один вид ради старшини. Це була колегія постійних гетьманських радників, що з ними гетьман міг постійно радитися й насамперед у справах поточних та справах, що їх треба було негайно розв'язати: адже не завсіди можна було чекати на приїзд полковників і тим більше черговий з'їзд на свята. Отже колегія генеральної старшини в збори постійних гетьманських радників. „Вы не совѣтуете, токмо о мнѣ переговоруете, бери васъ

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. XI, с. 558   ²⁾ Ibidem, т. XV, с. с. 349—350.   ³⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малорос. Приказа, л. л. 208—210.   ⁴⁾ Додаток № 21.

чортъ“, з докором казав генеральній старшині наприкінці 1708 р. гетьман Мазепа¹), констатуючи цим, що головне завдання цього виду ради старшини було радити — „совѣтоватъ“. Ці члени постійної ради при гетьмані були цілком у курсі його політики. 5 серпня р. 1690 гетьман Мазепа писав до Москви про різні справи зовнішньої політики та про донос ченця Соломона: „показалось мнѣ тѣ дѣла держать в тайнѣ и никому ихъ кромъ самихъ близкихъ поручныхъ моихъ людей Генеральных никому не об'являль“²) Про це саме свідчить і такий факт. У січні 1691 р. в гетьмана Мазепи був стольник Ів. Циклер. Під час переговорів гетьман спитав: „возможно ли де при томъ об'явленіи дѣль (що з ними приїхав стольник — Л. О.) быть при них кому из Генеральной Старшины?“ „И стольникъ і полковникъ сказалъ: будет де при тѣхъ разговорехъ из Генеральной Старшины по ево гетманскому разсмотрению кому быть пристойно (це було дуже „прістойно“, бо це була рада старшини, що з нею гетьман подіяв відповіданість за свою політику, тому він і наполягав на її участі у переговорах — Л. О.) і онъ бы Гетманъ велъль іхъ позвать. И Гетманъ велъль позвать обозного Василья Борковского да писаря Василья Кучубея“³).

Генеральна старшина була ввесь час при гетьмані для цих нарад. У грудні 1678 р. стольник С. Алмазов роздав соболі старшині, що була „на лицо“, коли гетьман приймав його. Це були „обозной Петръ Забѣла, судья Иванъ Домонтьовъ, писарь Сава Прокоповъ, ясаулъ Леонтей Полуботокъ, бунчужной Костянтинъ Голубенко, охотной конной полковникъ Илья Новицкій“⁴). Крім компанійського полковника, це все була генеральна старшина. У липні 1690 р. дяк В. Посніков застав при гетьмані таку колегію старшини: „Михайло Вуехъев судя войсковой Генеральной, Василей Кучубей писарь Генеральной, стольник и полковникъ Стародубской Михайло Миклашевской, Леонтей Свѣчка полковникъ Лубенской, Асаулъ Андрѣй Гамалѣя, Хорунжей Григорей Ломиковскій, Бунчучной Ефимъ Лизогуб“⁵). І тут більшість — генеральна старшина. Стольника Татищева, що у грудні 1691 р. приїздив до Мазепи, зустріла генеральна старшина. Це були — генеральний судя С. Прокопович, писар В. Кочубей, осавули — А. Гамалія та Ів. Ломиковський⁶). У січні 1692 р. стольник Спешньов побачив у гетьмана таке оточення: „обозной Василей Борковской, судья Сава Прокоповичъ, писарь Василей Кочубей, ясаулы Андрѣй Гамалѣй, Иванъ Ломиковской“⁷). У жовтні 1692 р. стольник Тараканов також застав у Батурині в гетьмана генеральну старшину: обозного, писаря, осавула, хоружого, бунчучного⁸). Всі ці факти свідчать, що генеральна старшина при гетьмані була постійно. Треба мати на увазі, що нотують цю присутність російські посланці, очевидно, недаремно; треба думати, що ця присутність була присутністю ради старшини, а склад ради цікавив москов-

¹) Лист Орлика — Основа, 1862, № 10. ²) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 59 Малор. Приказа, л. 458. ³) Ibidem, л. 618. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 738. ⁵) Древлехранилище РСФСР. Кн. 59 Малор. Приказа, л. 470. ⁶) Ibidem, кн. № 64·Мал. Приказа, л.л. 633—635. ⁷) Ibidem, кн. № 64, л. 814. ⁸) Ibidem, кн. № 64, л. 857.

ських посланців, бо це могло мати значення в тих справах і переговорах, що ради них вони приїздили. Цікаво, що колегія генеральної старшини р. 1702 поїхала з гетьманом Мазепою до Москви; очевидно, й там була потрібна її рада. Це були — генеральні обозний, суддя, писар, осавул та бунчучний¹⁾.

Із справ, що насамперед стояли перед колегією генеральної старшини і що менше належали до компетенції інших видів ради старшини, треба передусім назвати таку надзвичайно важливу функцію, як урядування Україною-Гетьманщиною під час міжгетьмання. Ця її функція народилася, як видно, з самого її становища, як тої ради старшини, що постійно була при гетьмані. Вона його й заміняла. Решта членів ради старшини — полковники й інша старшина — були зв'язані із своїми полками. Та й технічно зручніше було правити країною вузької колегії. Це було, на мій погляд, щось подібне до виконавчого комітету ради старшини.

Року 1672 скинуто гетьмана Многогрішного. Переворот зробила рада старшини. Вона й стала правити країною після нього. За правителів були генеральний обозний П. Забіла, генеральні [судді Самойлович та Домонтович²⁾]. До цієї колегії звертається в той час і російський уряд: „генералной старшинѣ, обозному Петру Забѣлѣ, судьямъ Ивану Самойлову, Ивану Домонтуу съ товарищи, и всему войску Запорожскому...³⁾. Колегія правителів не забуває, що вона є рада старшини, вона себе так і титuluє радою: „мы, рада войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского генералное Петръ Михайловичъ обозной, Иванъ Самойловичъ, Иванъ Домонтовичъ — судьи, со всею старшиною и со всѣмъ отчины вашего царского пресвѣтлого величества Малыя Росіи городовъ и мѣсть живущимъ посполитымъ народомъ... челомъ бьемъ“⁴⁾.

Року 1687 був інший coup d'état. Одного з правителів р. 1672, а згодом гетьмана, — Самойловича в свою чергу скинула рада старшини. За короткий період міжгетьмання до обрання Мазепи правила козацьким військом рада старшини — колегія генеральної старшини. Принаймні в одній своїй реляції з р. Коломаку (на жаль, не датованій) кн. В. Голіцин сповіщав у той час Москву, що він запропонував „старшинѣ Генералной быть въ обозе ихъ и полки вѣдать и росправу чинить по ихъ правамъ“⁵⁾... Оці два факти, що стосуються до 1672 р. й 1687 р., може й не дають права категорично твердити про таку функцію колегії генеральної старшини, бо може повстati думка, що це є поодинокі виняткові явища. Я, обстоюючи свій погляд, на це зауважив би, що лише 1672 й 1687 рр. були державні перевороти, що на певний час затягли обрання нового гетьмана. І в обох цих випадках країною править рада генеральної старшини.

З інших функцій цієї вузької ради старшини віданачу те, що вона разу-раз бере участь у нарадах про справи воєнно-стратегічні і що саме на ній,

¹⁾ Ibidem, кн. № 6/1733 Малор. Експед. Сената, л. 24. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 733, 737. ³⁾ Ibidem, т. IX, с. 720. ⁴⁾ Ibidem., т. IX, с. 721, 735. ⁵⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 1275 Білгор. Стола Рааряда, л. 640.

на її зборах чи засіданнях обмірковують і розв'язують ці справи.. Я у своїм викладі докладніше казав про ці ради у воєнно-стратегічних справах. Тут нагадаю про раду генеральної старшини 28 жовтня 1657 р. з кн. Ромодановським¹), раду генеральної старшини через двацять років після цього — в листопаді 1677 р. знову з Ромодановським²), раду її з гетьманом Самойловичем теж у листопаді 1677 р. з приводу Чигиринської фортеці³), раду Мазепи у воєнних справах з окольничим Неплюєвим та думним дворянином Гр. Косаговим, „при бытности войсковые Генералные старшины“, 27 березня 1688 р.⁴)...

Рада старшини в складі генеральної старшини раз-у-раз обмірковувала й розв'язувала справи поточної конкретної політики. Певна річ, повторю тут, що це було технічно найзручніше. В попереднім тексті попереднього розділу я наводжу дані про таку діяльність. Тут, очевидно, не варт їх повторювати.

Перехожу до XVIII ст., до після-мазепинської доби. Року 1751 гетьман К. Розумовський запитав у генеральної старшини про організацію управління за Скоропадського і про становище та функції за тих часів генеральної старшини. Ті відповіли, що „сколко могутъ памятовать иѣкоторіе з насъ о поведеніи бывшомъ при гетманѣ Скоропадскомъ, то оное было тако. Енералная старшина обще имѣли должностъ при гетману Скоропадскомъ жить, по перемѣнамъ, и когда случались какія командированія въ походи, то иѣкоторіе изъ нихъ отправлялись въ оніе; въ болшихъ же и важнѣйшихъ приключжающихся дѣлахъ употребляемы бывали въ совѣты⁵). Останнє речення відразу доводить, що в XVIII ст. і зокрема на початку цього періоду генеральна старшина „употребляемы бывали въ совѣты“, тобто засідали в раді старшини. Так бувало, певна річ, тільки тоді, коли Гетьманщиною правила гетьмані, а при російських правителях колегія генеральної старшини радою старшини не була, а разом із російськими урядовцями, на паритетних засадах генеральні старшини засідали з ними в Генеральній Військовій Канцелярії та Генеральнім Суді.

Але за гетьманів вона діяла і, між іншим, була не від того, щоб поширити свій вплив і свое значіння, обмеживши владу гетьмана. Я в даному разі маю на увазі анонімну записку про потребу обмежити владу гетьмана; записка стосується до часів перед гетманом Апостолом, (бо каже про потребу завести уряд підскарбіїв, що його заведено на початку гетьманування Апостола). Найімовірніше писано її перед самим обранням Апостола на гетьманство; певна річ, що саме тоді постало питання і про межі поновленої гетьманської влади. Анонім силкується обмежити її на користь колегії генеральної старшини. Генеральна старшина, за його пропозиціями, має брати участь у призначенні на уряди, а без її згоди гетьман не може роздавати маєтності (принаймні своїм родичам). Цій колегії, цій раді старшини мають підлягати

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 50. ²⁾ Ibidem, т. XIII, с. 385. ³⁾ Ibidem, т. XIII, с. 333.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л.л. 106—108.

⁵⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 125.

і військові підскарбії. Вони мають робити „з скарбу росход на військові нужди по писменних предложеніяхъ Гетмана и Старшини Енералной“. Розділ 7 анонімної записки каже про те, що члени цієї ради повинні мати „важність в дѣлехъ и в отправленіяхъ волніе голоси и силу дѣйствителную“¹). Все це дуже характерно; бо характеризує якщо й не справжній стан — а він, на мою думку, був зовсім недалекий від побажань аноніма і скоріше тут справа йшла про фіксацію прав колегії генеральної старшини, — то у всікому разі порядок, що його певні кола, в даному разі, як видно, кола близькі до ради старшини, вважали за нормальній і за належний.

У попередній цитаті з відповіді генеральної старшини гетьманові К. Розумовському р. 1751 відзначено, що жили генеральні старшини в гетьманській резиденції „по перемѣнамъ“. Як видно, так справді і було, бо в обставинах того часу вони не могли цілком відірватися від джерела свого існування, від своїх маєтностей. Але завсіди частина їх і при такім стані, значить, були при гетьмані. Року 1732 генеральний суддя Ів. Бороздна купив у Глухові двір, цю купівлю ствердив гетьман, мотивуючи це тим — „понеже де указомъ ея Імператорского Величества повелено Старшинъ Енералной жить при насъ въ Глуховѣ“²)...

У період міжгетьмання рада генеральної старшини виступає й тепер як урядовий інститут. Але було це лише одного разу — 1722 року, після смерті Скоропадського. В інші часи міжгетьмання у XVIII ст. досить часті й досить довгі — Україною-Гетьманчиною правила спеціальні правителі з вищих російських урядовців (переважно військових). А після смерті Скоропадського, поки не запровадили правління правителів Генеральної Військової Канцелярії, країною правила (що правда, під контролем Малоросійської Колегії) колегія генеральної старшини, на чолі з наказним гетьманом, — чернігівським полковником П. Полуботком. Отож на початку серпня 1722 р. в однім універсалі сказано, що „до обрання другого гетьмана всею Малою Росією на місці гетьманського робити і управляти по правам українського народу нам, полковникові чернігівському і старшині генеральній спільно“³). У попереднім викладі я вже казав про акти управління цієї ради старшини, що їх чинили „з общего... совѣту и приговору“⁴).

Таке правління ради старшини з генеральної старшини хотіла генеральна старшина зорганізувати й улітку 1733 р., коли безнадійно хорий був гетьман Апостол. 1 червня р. 1733 кн. Шаховской, що приїхав до Глухова в кінці травня, сповіщав Петербург про хоробу гетьмана, про те, що „какъ я приѣхалъ, увидѣлъ, что генеральная старшина вся обретается въ Глухове. Того ради принужденъ я всякими образы провѣдывать, для чего они собрались

¹) Л. Окиншевич, Звідомлення про відрядження до Москви. Додаток № 1. — Праці Комісії... в. III. ²) Рукописи О. Лазаревського, № 6/II, л. 136. ³) Акад. Н. Висіленко, Павло Полуботок — Україна, 1925 р., № 6, с. 101. ⁴) Київская Старина, 1894, III, с. 555.

и увидаль, что оноя Генералная старшина желает взять правление генералной войсковой канцеляріи при жізни гетманской. И надѣюсь, съ примеру того как по смерти гетмана Скоропацкого имѣли правления генералная старшина. От которого правления какие воспослѣдовали дѣла, о томъ вашему императорскому величеству извѣстно". Таке правління ради старшини не было бажане російскому урядові, що в цей час ставив собі завдання скасувати уряд гетьмана; а рада старшини, ясна річ, могла правити тимчасово, поки оберуть нового гетьмана. Шаховской запитав пояснень у хорого Апостола. Гетьман, чи то через тяжкий стан здоров'я, чи то хитруючи, бо мусів розуміти, що правління генеральної старшини для Петербурга в даний момент небажане, але різні „слова говориль, токмо за слабостю ево въ какой силе оные — разсудить было невозможно“. Генеральний писар при цім нагадав, що гетьман „приказалъ о том правленіи къ генералной старшине написать и писмо, по чому б они могли принять ту канцелярию“. Це „письмо“ було „писано въ той силе, чтобъ имъ, генералной старшине, то правление вѣдать“. Заходи й поради Шаховского мусіли справити вражіння. І через те, повідомляє він, „майя жъ 30 дня были у меня некоторые генералная старшина и то свое намерение, чтобъ безъ указу вашего императорского величества, то правление получить,— отставили, а требовали у меня совѣту каким образом писать в иностранную коллегию и просить о том вашего императорского величества милостивого указу. А они якобы того знать не могутъ“. На погляд Шаховского, правління слід доручити Наришкінові — міністрові при гетьмані, а „чтоб оная генералная старшина по ихъ желанию в то правление не вступали, дабы от нихъ не показалось такихъ же непорядковъ, какъ и от прежней генералной старшины, которая правила генералною войсковою канцеляриею по смерти гетьмана Скоропацкого“. Шаховской того ж таки 1 червня надіслав при своїм листі копію з прохання генеральної старшини до Колегії Закордонних Справ. В нім генеральна старшина, покликуючись на постанову „рѣшительныхъ пунктовъ“, що гетьман має урядувати разом із нею й полковниками, просить указу, чи й „генералной малоросиской старшине вашего императорского величества до избрания нового гетмана правление всякихъ воинскихъ и гражданскихъ въ Малой Россіи порядковъ... содержать“ спільно з Наришкіним¹⁾). Отже генеральна старшина хотіла запровадити правління аналогічне правлінню, що було після смерти Скоропадського. Що правда, урядувати мала вона спільно з Наришкіним, але й р. 1722 була „Малороссійская Коллегія“ на чолі з Вельяміновим. Проте на цей раз нічого з того не вийшло: генеральній старшині, очевидно, натякнув Шаховской, що її правління не бажане, і вона не насмілювалася навіть про це заявити, ба навіть, скільки мені здається, не наважилася надіслати свого прохання до Петербургу. А 12 червня 1733 р. був уже указ, що запроваджував правління в Генеральній Військовій

¹⁾ Л. Окиншевич, Звідомлення про відрядження до Москви. Додаток № 3. — Праді Комісії..., в. III.

Канцелярії Наришкіна¹). Після цього вже не було нагоди генеральній старшині клопотатися про правління її на Гетьманщині.

Відзначити тут можна, до речі, тільки правління генеральної старшини під час частих від'їздів гетьмана Розумовського з України. Розумовський часто й надовго від'їздив із Гетьманщини. Річ загально відома, що він доручав тимчасове урядування генеральній старшині. По суті це явище однакового порядку з вищеописаною функцією цієї ради старшини.

Дуже характерна для XVIII ст. була судова компетенція ради генеральної старшини. Ця компетенція була цілком конкретна (думаю, що це передусім стосується до часів Скоропадського та Розумовського) — „когда подаваны на Генералній Судъ апелляціи о неправихъ по дѣламъ рѣшеніяхъ, то, по повѣлѣнію отъ гетмана, такіе дѣла (генеральні старшини) разсматривали и подписывали свое разсужденіе; гетманъ же конфирмовалъ по своему разсмотренію”²). У своєму попередньому викладі я вже наводив ряд фактів такого суду колегії генеральної старшини. Нагадаю тут розгляд справи Носовського сотника Шадла³), справи бунчукового товарища Ст. Томари з своїми тітками⁴), справи про володіння чернігівськими епископами селами Прокіпкою, Коліївкою та Остроушками⁵), позу писаря Генерального Суду Д. Оболонського на генерального осавула Мануйловича⁶)...

Перехожу тепер до ради за участю полковників (здебільшого, на них, я думаю, була й генеральна старшина, але це було всім зрозуміле явище, бо це були найближчі гетьманські радники, і тому за це спеціально не писали). Я мушу сказати, що в XVII ст., при великім політичному впливі полковників, — про це я вище писав, — рада з полковниками ніби не має окремих характерник рис. Таку раду згадують досить часто, але збирається вона в різних справах, що стосуються всіх видів компетенції ради старшини.

Виразніше, як окремий вид зборів ради старшини, ця рада з полковників виступає в XVIII ст. Року 1751, кажучи про порядки за Скоропадського, генеральна старшина відзначала: „а въ помощь старшинѣ Енералной и полковники полковъ Малороссійскихъ къ такимъ же деламъ и совѣтамъ временемъ призваны были съ опредѣленія гетманского жъ”⁷). Цей вид ради зафіксовано в розділі 7 інструкції Наришкінові з 9 січня 1732 р. Тут між іншим наказується цьому уповноваженому Росії „смотрѣть прилѣжно чтоб онъ, Гетманъ, все исполнялъ и дѣлалъ... неотмѣнно с совѣту и согласия Генералной старшины и полковниковъ, а не одинъ самъ собою”⁸)...

¹) Древлехранилище РСФСР, кн. № 78/1806 Малор. Експед. Сената, л. 282.

²) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка... Український археогр. збірник, т. I, с. 125.

³) А. Лазаревскій, Очерки изъ быта Малороссіи... — Р. Архивъ, 1873, с. с. 372 — 373.

⁴) Він же, Матеріали для історії общ. и част. быта въ Малороссії. — Чт. въ О-вѣ Нест. Лѣтоп., XI, с. 71. ⁵) Він же, Опис. ст. Малороссії, т. I, с. 195. ⁶) Рукописи Лазаревського, № 6/II, с. с. 142 — 143. ⁷) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. арх. збірник, т. I, с. 125. ⁸) Древлехранилище РСФСР, кн. № 95/1822 Малор. Експ. Сената, л. л. 6 — 7.

Цей вид ради старшини найбільше виступає, як установа, що намічає кандидатів на вищі українські уряди. Я дозволю собі нагадати, що в березні 1721 р. гетьманові Скоропадському наказували на вакантні посади генеральних обозного, судді та осавула обрати кандидатів „обще съ совету генеральной старшины и полковниковъ“¹), що в квітні 1722 р. на вільні уряди полковників стародубського та переяславського гетьман просив у імператора дозволу „съ Малороссийскихъ вѣрныхъ и въ войску заслуженныхъ избрать и поставить, за согласiemъ Старшины Генеральной и Полковниковъ, вольными гласы, по обыкновенію“²).

Якщо ця проміжна форма зборів ради старшини не має свого виразного і характерного вияву збігаючись у видах своєї діяльності чи з вужчими зборами ради старшини — з радою генеральної старшини, — чи з з'їздами — широкими зборами старшинської ради по великих святах у гетьманській резиденції, то останні — старшинські з'їзди мають свої характерні риси, відміни і функції. „На свята Різдва та Великодня військова старшина з усієї Малоросії з'їздилася до Батурина вклонитися гетьманові. При цьому гетьман розбирав скарги, заміщав старшину, що вибула, обранням нових та взагалі робив різні розпорядження, що потребували його персонального розсуду. Про ці з'їзди не раз згадують літописи“³)... Щодо того, чи персонально це все робив гетьман, чи це була ухвала ради старшини, читач мого досліду уже бачив вище. В цій цитаті з Лазаревського мене цікавить тільки перелік справ, що підлягали компетенції старшинських з'їздів. З цього погляду не можна не зважити, що він проминув найважливішу функцію їх — це розглядати справи фінансові, ухвалювати нові податки. З розділу моєї праці про компетенцію ради старшини в фінансових справах читач уже бачив, що податки й збори ухвалювано тільки на таких з'їздах. Там уже я давав і пояснення цьому — коли так трудно було збирати гроші, то справу цю мала ухвалити найвпливовіша і своїм складом, і економічно і політично інституція. Саме з'їзди старшини й могли це робити, бо там збиралися представники нового великого й середнього землеволодіння — козацька старшина, та представники міської буржуазії — міщанства. Позторювати конкретно про питання фінансової політики, що на цих з'їздах стояли, — це значило б повторити ввесі той розділ, де схарактеризовано цей вид компетенції старшинської ради. Отож я обмежуюся покликанням на нього.

Другу функцію цих з'їздів помітив уже Лазаревський у допіру наведеній цитаті. Це обрання, переміщення і зміщення з вищих тогочасних українських урядів, тобто урядів полковників та генеральної старшини. Як і справи фінансові, і це було в компетенції насамперед з'їздів ради старшини. І про це

¹) Рукописи М. Судівника № 99/II, л. 149. ²) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 315. ³) А. Лазаревский, Очерки малор. фамилій, Р. Архивъ, 1875, кн. I, с. 450, прим. 1.

питання я докладніше писав у розділі про обрання на уряди на раді старшини. Коли читач перегорне сторінки цієї монографії, він у тому розділі побачить, що трохи не завсіди, опріч хіба одного-двох випадків, де до того ж справа просто неясна йде, можливо, також маємо справу із з'їздами старшинської ради, — мова мовиться за з'їзи ради старшини, що їм належить ця функція обирати, змішати, пересувати вищу старшину на урядах.

Ці категорії справ найхарактерніші для з'їздів ради старшини в XVII ст. і розглядали їх передусім на них, а не на інших видах старшинської ради. З інших справ можна було б назвати справи зовнішньої політики. Нагадаю тут, що такі справи стояли на з'їзді старшинської ради на Різдво 1671 р. в Батурині¹⁾, на з'їзді Правобережної ради старшини на Різдво 1672 року у Чигирині²⁾, р. 1707 на них старшинському хотів вести переговори посланець Ст. Лещинського єзуїт Заленський...³⁾). З'їзд ради старшинської делегує посланців до сюзеренної влади. Отож у лютому 1690 р. рада старшини писала: „съ нынешняго съезду нашего, по общему нашему гетмана, старшинъ, полковниковъ и всего войска Запорожского совѣту, посылаемъ въ царствующій великой градъ Москву войскового генерального судью Михаила Воѣхе-вича съ товарищи, давъ ему инструкцію, въ которой все дѣла и челобитья наши изображены”⁴⁾). Але такі справи характерні не тільки для цих широких зборів старшинської ради, а стояли вони й на зборах генеральної старшини і на радах з полковниками. З цих справ можна вилучити лише ухвалення статтів — умови з Росією, що бували на старшинських з'їздах⁵⁾. А втім, це була компетенція генеральної ради, і на раді старшини ця справа стояла лише в окремих випадках.

Я міг би навести чимало суто поточних справ, що стояли на цих з'їздах старшини. Найкраще, на мій погляд, ілюструє це документ про раду на Великден 1671 р. на Лівобережній Україні, що його друкую в додатках до цієї роботи⁶⁾, де маємо ряд запитань від гетьмана раді старшини й відповідей ради в справах цілком поточних і цілком конкретних. Зайва річ, проте, казати, що ці поточні справи стояли і на інших зборах старшинської ради і, ясна річ, тут (зокрема на зборах генеральної старшини) далеко частіше, ніж на старшинських з'їздах.

У XVIII ст. функції старшинських з'їздів звужуються. Немає вже на них справ дипломатично-міждержавних, не стоять і справи фінансової політики. Такі справи випадають з компетенції ради старшини, бо змінилося державно-правне становище України-Гетьманщини. Залишається лише обрання на старшинських з'їздах на вищі уряди, але це обрання є вже не остаточне, а тільки намічають вони кандидатів на уряд, по кілька на кожний. Зате ставлять на цих з'їздах — про це я вже писав — справи законодавчого порядку.

¹⁾ Рукописи Судієнка, № 97, ч. II, с. 416. ²⁾ А. Ю. и Э. Р., т. XI, с. с. 152—153.

³⁾ Основа. 1862 р. № 10, с. 18. ⁴⁾ Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. V, с. 47.

⁵⁾ Напр. Книги разрядные, т. II, с. 981—999. ⁶⁾ Додаток № 5.

Робиться це так, що з'їзд старшини подає гетьманові чи правителеві Гетьманщини „мнінні“. Я називав вже такі „мніння“ щодо скуповування земель, або запровадження вексельного уставу, або заведення нових судів тощо.

Важко дати резюме в цім питанні про відміни в компетенції різних видів ради старшини. Загалом компетенція totожна, спільна для всіх; лише деякі риси, що я їх вище відзначив, були притаманні передусім одному якомусь видові. Тільки приблизно можна сказати, що вузькі збори старшинської ради — колегії генеральної старшини — розглядали конкретніші й поточного змісту справи, а широкі з'їзди — справи принципові й важливіші. Тенденція до такого розподілу функцій безперечно була, але на практиці її далеко не завсіди додержували.

XII.

Окремі уряди гетьманських радників. Генеральний обозний.

Простежити й установити походження урядів генеральної старшини на Україні важко. Безперечно тільки, що за революції Богдана Хмельницького вони здебільшого вже були. І при цьому, очевидно, вже склалися в основних рисах компетенція кожного з них, і його становище, як учасника постійних нарад із гетьманом. Можна тільки гіпотетично гадати, що найдавніші були уряди суддів, писаря та осавулів, уряди, що про них ми маємо за часів до 1648 р. численніші згадки; були вони й на Запоріжжі, що в більшій мірі із меншими модифікаціями, ніж Гетьманщина, зберігало порядки й організацію перших часів козацтва. Щодо уряду генерального обозного, то коли б визнати, що він постав трохи пізніше, в усікім разі він існував уже перед повстанням 1648 р. Приміром, ординація 1625 р. знає поміж козацької старшини й військового обозного¹). Походження цього уряду, очевидно, зв'язане із значінням, якого набула артилерія, коли винайдено порох. Багато держав мали аналогічну посаду, до того ж цей уряд раз-у-раз мав чималий вплив у війську і в державі. Безпосередній вплив на утворення уряду українського генерального обозного міг би мати литовський або польський аналогічний уряд, уряд обозного коронного та польного, Але обозний у Польщі передусім мав обов'язок закладати табір²), а гарматою командував спеціальний генерал артилерії. Отож казати можна про запозичення самої назви уряду, характер же діяльності був відмінний, бо якщо й припустити обов'язок генерального українського обозного влаштовувати табір, то передусім це був усе ж таки начальник артилерії.

Обозний генеральний у добі, що її досліджую, є член постійної колегії ради старшини з старшини генеральної, що, оточуючи гетьмана, бере участь у постійних нарадах із гетьманом у справах державної політики. Посланців,

¹⁾ Акад. Н. П. Василенко, Очерки по истории Зап. Руси и Украины, с. 321.

²⁾ Linde, Słownik języka polskiego, t. II, cz. I, str. 379.

що приїздили до резиденцій українських гетьманів, раз-у-раз приймав гетьман в оточенні своїх найближчих співробітників — генеральної старшини; в цім оточенні згадують посланці й генерального обозного. Приміром, р. 1650, на прийомі в Богдана Хмельницького російський посланець Унковський бачив при гетьмані й генерального обозного Черняту. Гетьман поцінував при цім побаченні царську грамоту, „те ж наказав зробити й обозному своєму Чорняті”¹⁾. У жовтні 1651 р. той самий Унковський, згадуючи близьких до гетьмана осіб, називає обозного й осавулів²⁾). 28 жовтня 1657 р. колегія генеральної старшини гетьмана Виговського радиться з кн. Ромодановським у воєнних справах; у складі наради згадується й генеральний обозний Носач³⁾). На початку 1658 р. окольничий Б. Хітрово знаходить генерального обозного Носача при гетьмані в Переяславі⁴⁾). Цей самий Носач приїздить — очевидно, як близький гетьманський радник — на Переяславську раду 1659 р.⁵⁾. Року 1663 в січні, коли наказний гетьман Я. Сомко приймав стольника Лодиженського, в оточенні гетьмана цей зустрів обозного Дмитра Святуха⁶⁾). Якщо Святуха і не був тоді справжнім генеральним обозним, якщо це був полковий обозний, то в усякім разі тоді він виконував функції генерального обозного. У грудні 1678 р. „на лицо” під час приймання в Батурині стольника С. Алмазова був генеральний обозний П. Забіла⁷⁾). У жовтні 1690 р. як приймав гетьман Мазепа дяка Б. Михайлова, був при тому обозний Василь Борковський⁸⁾). Цей самий генеральний обозний В. Борковський був на авдіенції гетьмана стольникові Ів. Циклерові 22 січня 1691 р.⁹⁾ Борковський був не тільки на парадній зустрічі царського посланця, гетьман запросив його й генерального писаря на ділові переговори з Циклером і, „помисля” з ними, надіслав посланця — значного військового товариша П. Радича — до Криму¹⁰⁾. Генерального обозного Борковського бачив під час приймання у гетьмана в січні 1692 р. російський стольник Спешньов¹¹⁾.

За міжгетьмання 1672 р. країною правила рада старшини. На чолі її стояла колегія з суддів і обозного; вище за своїх товаришів найстарший рангою член старшинської ради — генеральний обозний П. Забіла. Він перший підписує універсалні листи урядуючої ради старшини¹²⁾). Він із суддями провадить 1 квітня 1672 р. переговори із стольником Михайлом Самариним¹³⁾.

Генеральний обозний стоїть у цей час вище за генеральних суддів і деякі справи розв'язує самостійно. Наприклад, коли ігумен чигиринського монастиря хотів як простий чернець вступити до Прилуцького монастиря (це було без-

¹⁾ А. Востоковъ, Первые сношения Б. Хмельницкаго съ Москвою — К. Стар. 1887 г., № 8, с. 732. ²⁾ Рукописи Судівника № 97, ч. I, с. 184. ³⁾ А. Ю. и З. Р. т. IV с. 50.

⁴⁾ Ibidem, с. 100. ⁵⁾ Ibidem, с. 258. ⁶⁾ Ibidem, Дод. до т. VII, 355. ⁷⁾ Ibidem, т. XIII, стор. 738. ⁸⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59. Малор. Приказа, л. 54. ⁹⁾ Ibidem, кн. № 62 Малор. Приказа л. л. 628—629. ¹⁰⁾ Ibidem, кн. 59 Малор. Приказа, л.л. 618, 634.

¹¹⁾ Ibidem, кн. № 64, Малор. Приказа л. 814. ¹²⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, с.с. 733—737.

¹³⁾ Ibidem, с. 749.

посередньо після повалення Многогрішного) то „Прилуцкой де игуменъ привезъ ево в Батурина для того что без ведома старшинского принять ево в монастырь не посмелъ и объвилъ обозному Петру Забеле одному... И обозной де, не роспрося, того Чигиринского игумена отпустилъ“¹).

Року 1687, коли скинуто Самойловича, „поколя гетмана наставлять, увесь порядокъ войсковий поручено обозному войсковому Василію Борковському“²).

Обозний, коли нема гетьмана, головує на раді старшини. Я вже говорив про намічення кандидатів на гетьмана на з'їзді старшинської ради у квітні 1672 р. в Батурині. Тут побилися генеральний писар К. Мокрієвич із суддею Ів. Домонтовичем. „И обозной де хотъл на писаря справу дать, да вступили за писаря Дмитрашка да Солонина и то де дѣло такъ покинули“, розповідає документ³). Генеральний обозний тут, певно, виступає як голова зборів ради старшини, що хотів покарати порушника порядку на ній.

Генеральні українські ради відбувалися передусім для обрання нового гетьмана; видатну ролю на них, за відсутністю гетьмана, міг відгравати старший із генеральної старшини — генеральний обозний. Є натяки на таку роль й вплив: у березні 1672 р. обозний Петро Забіла відзначав, що „Глуховські де статьи становиль онъ обозной Петръ Забѣла“⁴). Мова мовиться в даному разі про раду генеральну 1669 р. у Глухові: кажучи про свою роль у складанні умови з Росією — найважливішій справі, що на цій раді стояла — генеральний обозний характеризує свою впливову позицію на цій раді. Вона позначилася згодом у тому, що саме генеральний обозний на генеральній раді 1672 р. подав новообраному гетьманові булаву⁵), це був вирішальний момент обрання.

Як найстарший посадою член колегії генеральної старшини, генеральний обозний інколи виступає в ролі „наказного гетьмана“ — гетьманового заступника. Отож у квітні 1671 р., коли гетьман Д. Многогрішний їздив до Києва молитися, в Батурині за наказного гетьмана був обозний П. Забіла⁶). Року 1730, коли гетьман Д. Апостол їздив до Москви, „на мѣсу“ його на Україні був генеральний обозний Яків Лизогуб⁷). „Егда я, — каже про цей факт гетьман Д. Апостол, — в прошлыхъ гдѣхъ по Указу вашего императорского величества в Москву до двору вашего величества отлучался, въ то время прежде помянутый Генералны обозный на мѣстѣ моемъ здѣсь в Малой Россіи правление содержалъ. И тогда всѣ настоящие полковники малороссійскихъ полковъ... обрѣтались въ его вѣденіи і по ордерамъ его ісполняли без... отрицания“⁸).

Гетьманські радники — генеральна старшина — мали й спеціальну компетенцію по кожному уряду. Ця окрема компетенція не відбирала в них —

¹) Рукопис Судіїнка № 97, ч. III, с. 231. ²) Альтопись Самовидца, с.с. 168—169.

³) Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Зак. Справ, 1671 р., № 11.

⁴) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 677. ⁵) А. Стороженко, Родіонъ Григорій Дмитрашко, полковникъ . переславський. К. Старина, 1893 р. т. 41 ст. 13. ⁶) Древлехранилище РСФСР, кн. № 9 Малор. Приказа, л. 863. ⁷) Ibidem, кн. № 74/1804 Малор. Експед. Сената, л. 1. ⁸) Додаток № 18.

якнайхарактернішої риси їхніх функцій — характеру членів старшинської ради: читач пам'ятає численні дані про діяльність колегії генеральної старшини, як постійних зборів вузької ради старшини.

Генеральний обозний керує військовою артилерією України-Гетьманщини. Козацьке військо ще перед добою Б. Хмельницького має військову армату, що за неї сперечаються претенденти на гетьманування й партії, що змагаються за вплив і владу у війську. Армата та переходить то на Городову Україну, то її захоплює Запоріжжя. Володіння цією арматою, ясна річ, дуже підсилювало групу, що військом керувала. Ця військова артилерія є в козацькім військові й після повстання 1648 р. На чолі її стоїть генеральний обозний, це його безпосередня компетенція — керувати цією артилерією. „Должность его: имѣть въ своемъ смотрѣніи, распоряженіи и командѣ Енералную Артилерію со всѣми до оной принадлежносты“¹⁾, — каже відповідь генеральної старшини гетьманові К. Розумовському на запитання його про його компетенцію¹⁾.

У квітні 1664 р. гетьман Ів. Бруховецький надіслав до К. Хлопова генерального обозного Ів. Цесарського з проханням передати йому гармати, взяті у Ю. Хмельницького²⁾. Очевидно, тому — обозного, що саме він керує артилерією. У XVIII ст. це керування фіксують „Рѣшительные пункты“ 1728 р.: „особливо (про стан генеральної артилерії) стараться и попеченіе имѣть генеральному обозному по прежнему ихъ обыкновенію“³⁾.

При військовій арматі був цілий штат персоналу, що її обслуговував; цей персонал підлягав генеральному обозному. Статті 1654 р. кажуть про цей персонал: „чтобъ арматъ войсковой быть въ Корсунѣ и весь повѣтъ дать на выживленье и на всю оправу до арматы. При арматѣ быть Обозному, Ясауломъ, Хоружему, Писарю, пушкаромъ осмидесяти, армашовъ тоже, шипошниковъ четыре, ремеслениковъ двенадцать, стадниковъ шесть, целюрикъ одинъ, добишовъ, коноваловъ по два человѣка“⁴⁾. 19 березня 1654 р. українські уповноважені на переговори про умови сполучення пояснили, що „арматниковъ, которые бывають у наряду, бывають по 300 человѣкъ“⁵⁾.

Старшина військової армати була — осавул, хоружий, писар та отаман. Інколи згадується це „старшій над армачами“ (р. 1665 на Правобережжі)⁶⁾, „обозничей граматной Семенъ Марковъ“ (р. 1657 у Чигирині)⁷⁾. В цій останній згадці, мова мовиться не про генерального обозного, а про одного з арматної старшини. Р. 1663 в Батурині статті 1659 р. за наказного військового обозного Павла Животовського підписав „гарматный писарь“ Марков⁸⁾. Треба думати, що він міг бути писарем і раніше, а його уряд просто переплутав російський документ.

¹⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка, Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 125.

²⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 539 Білгор. Стола Раєряда, л. 15. ³⁾ П. С. З. (1-е), т. VIII. ⁴⁾ Д. Б. Каменський, Источники..., ч. I, с. 2 ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 475. ⁶⁾ Ibidem, т. V, с. 272. ⁷⁾ Ibidem, т. IV, с. 66. ⁸⁾ Рукописи М. Судієнка, № 96, стор. 123.

Про штат нижчого персоналу дають уявлення додатки №№ 14 та 15 до моєї праці. З них видно, скільки цього штату було р. 1731, коли генеральний обозний Я. Лизогуб заходився впорядковувати генеральну артилерію, та норми оплати цього штату. В цих нормах вже переважають грошові суми, хоч є ще й залишки натурального утримання; в XVII, коли слабше розвинене було грошове господарство, треба думати, на першім місці стояло саме утримання натурою.

У XVII ст. арматну старшину, слід думати, призначав генеральний обозний. Приміром, за Мазепи на осавула Генеральної Артилерії призначив Корецького генеральний обозний Ломиковський¹⁾). Можна припустити, що вже тоді таке призначення мав стверджувати гетьман. У XVIII ст. це виступає виразніше: генеральний обозний виставляє кандидатів на уряди й одного з них затверджує гетьман чи російський правитель. Так „на посаду хоружого (генеральної артилерії) Забілу виставив генеральний обозний Яків Лизогуб разом із іншим кандидатом, також бунчуковим товаришем, Іваном Філіповським, і гетьман затвердив Забілу, видавши йому на цей уряд із Генеральної Військової Канцелярії універсала з 22 березня 1722 р.“²⁾). А в скарзі з 18 січня 1735 р. генеральний обозний Лизогуб нарікає на того самого Івана Забілу — хоружого Генеральної Артилерії, — що він зле виконує свої обов'язки, і просить кн. Шаховського призначити нового хоружого та двох канцеляристів до канцелярії Генеральної Артилерії³⁾.

На утримання Військової Армати призначали певне місто з його округою,— Корсунь, Лохвицю, Короп, тощо; на зібране з цієї округи й утримували та поновлювали Генеральну Артилерію. Року 1729 Генеральній Арматі належало 856 дворів⁴⁾). Господарством цим завідували спеціальні господарі й старости, що їх згадує „Реєстръ служителей артилерийскихъ 1729 г.“.

Підлегла територія в особі її зобов'язаної військовою службою людності мала відбувати цю службу при Генеральній Арматі. В січні 1723 р. Генеральна Військова Канцелярія в листі до сотника воронізького І. Холодовича згадує, що „сотня Вороніжская не до полку, але до артилерії войсковой генералной надлежит и при оной свои походы отправовати повинна“⁵⁾).

Повертаючися до господарства Генеральної Військової Армати, треба сказати, що їй належали коні та воли, що також були в завідуванні генерального обозного. У жовтні 1675 р. в листі до кошового отамана Сірка гетьман П. Дорошенко скаржився на те, що йому нема на чому возити гармати, „потому что всѣ лошади и стада, которыхъ было многое число, Гулакъ, обозной, заднѣпрскому гетману, милости себѣ у него ища, поотдавалъ“⁶⁾). Віддати їх він міг, слід думати, тому, що саме він їми й завідував. Року 1729 „стадо Артиллерийское“ пере-

¹⁾ Лазаревский. Опис. ст. Малороссии, т. I, с. 47. ²⁾ В. Модзалевский, Материалы и замѣтки, в. II, Черн. 1915, с. 31. ³⁾ Ibidem, с. с. 33—34. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 73/1800 Малор. Експед. Сената, л. 113. ⁵⁾ Отрывки изъ дневника Гетм. Канцеляріи за 1722—23 гг. — Чтенія въ О-вѣ Нестора Лѣтописца, кн. XII, с. с. 112—113. ⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 302.

бувало у Фастовцях¹⁾). Тоді в нім було 14 волів та 289 коней²⁾). Але ця відомість, очевидно, була неповна, бо р. 1730 за Генеральною Артилерією обчислено 190 волів, 390 коней, свиней 15, та 4 вулики³⁾). Цьому господарству р. 1729 генеральний обозний мав дати „добрій порядокъ”, вийшавши для того до Коропу⁴⁾). Він між іншим мав завідувати й „ заводами” в м. Коропі⁵⁾; можна припустити, що там виробляли порох та взагалі обслуговували Генеральну Артилерію. Отже 11 лютого 1736 р. Генеральна Військова Канцелярія наказала генеральному обозному Я. Лизогубові, „дабы онъ для дѣланія пороха въ потребныхъ матеріалахъ всемърное имълъ старательство”⁶⁾.

Гетьманський універсал від 15 травня 1729 року пропонує генеральному обозному прийняти „в вѣдомство” всі прибутки з належного до Генеральної Військової Армати Короповського району⁷⁾). Фінансові звіти про ці прибутки й витрати на потреби Артилерії генеральний обозний мав 1733 р. надсилати гетьманові, а цей за указом з 22 травня 1733 р. щороку мав надсилати їх, а також загальні відомості про стан Генеральної Армати, до Колегії Закордонних Справ⁸⁾). Ці грошові звіти Колегія Закордонних Справ здобула, починаючи від 1729 року. Звичайно, ці „вѣдомости” Генеральної Артилерії підписувала ціла колегія артилерійської старшини — генеральний обозний, осавул Військової Армати, отаман її, а також і коропська старшина — сотник та отаман⁹⁾). Взагалі російські порядки колегіяльного правління в XVIII ст. запроваджувано й на Україні; між іншим вони впливали й на організацію керування Військовою Артилерією. Саме ім'ям цього „правленія” в кількох арматних старшин робили здебільшого грошові витрати на Військову Армату¹⁰⁾). А втім, інколи, хоч і рідше, це робилося й ім'ям самого генерального обозного¹¹⁾). Року 1760 генеральний обозний Кочубей мав подати гетьманові „вѣрные и ясные вѣдомости за своимъ подпісомъ: какіе суть во владѣніи той генеральной артилеріи маєтности, хуторы, заводы, и всякие угодіи и что изъ ныхъ съ каждого порознь бываетъ въ годъ доходу и изъ оного куда въ расходъ положено и употребляется и что нынѣ въ наличности при той Генеральной Артилеріи есть денегъ, такожъ каковыхъ запасовъ, а особливо при заводахъ лошадей и всякого скота”. Також має він подати звідомлення — „при той Генеральной Артилеріи сколько есть пушекъ, какихъ по калібрахъ и все ли оніе въ исправности или сколько негодныхъ и каковы оные все порознь вѣсомъ и сколько какихъ другихъ артилерійскихъ орудій, матеріаловъ и всякого принадлежащого къ тому запасу”. Надалі мав він подавати такі відомості щороку¹²⁾.

¹⁾ Додаток № 10. ²⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 73/1800 Малор. Експ. Сената, л. 115.

³⁾ Ibidem, л. 99 (нумерації 1730 р.). ⁴⁾ Додаток № 10. ⁵⁾ Ibidem. ⁶⁾ Экстрактъ... 1786 года. — Вид. акад. Н. П. Василенка, с. 272. ⁷⁾ Додаток № 10. ⁸⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 101/1823 Малор. Експед. Сената, л. 101. ⁹⁾ Ibidem, кн. № 73/1800 Малор. Експед. Сената, л. л. 6, 55, тощо. ¹⁰⁾ Ibidem, л. л. 75, 101 (нумерації 1730 р.), тощо. ¹¹⁾ Ibidem, л. л. 95, 96, та інші. ¹²⁾ Додаток № 32.

При полках України-Гетьманщини ми маємо полкову артилерію, що нею завідував полковий обозний. Постає питання про те, чи залежали, чи підлягали ці обозні полкові генеральному обозному. М. Слабченко гадає, що „полковий обозний підлягав полковникові, але безпосередньо залежав від генерального обозного та Канцелярії Генеральної Артилерії¹⁾). Цей учений покликується при тому на записку „касательно правъ на дворянство бывшихъ малороссийскихъ чиновъ“. На жаль, записку цю складено вже в 20 рр. XIX ст. і до свідчень її треба ставитися обережно, як і до свідчень Бантиша-Каменського²⁾ та Шафонського³⁾, що так само кажуть, ніби від обозного генерального залежала полкова та сотenna чи городова армата.

На превеликий жаль, я маю мало даних, щоб відповісти на це питання. Одна відомість каже про те, що в червні 1760 р. з наказу Генеральної Військової Артилерії із стародубської полкової артилерії виряджено в похід одну гармату⁴⁾). Це ніби свідчить про залежність полкової артилерії від генеральної. За це саме говорить і пропозиція 1760 р. генеральному обозному дати звіт „о владѣемыхъ полковыми артилеріями маєностяхъ... хуторахъ и всякихъ угодіяхъ и ежегодныхъ изъ того доходахъ и всякому нынѣшнемъ наличествѣ и о расходахъ изъ того ежегодныхъ, изъясня порознь о каждой полковой артилерії“. Так само — відомості про число гармат „въ полкахъ Малороссийскихъ при полковыхъ и сотенныхъ артилеріяхъ и городахъ“⁵⁾). Інший факт свідчить що вона підлягає полковникові: 10 грудня 1757 р. стародубський полковник Я. Борсук, пишучи полковому обозному (імени немає), звертає його увагу на поганий стан полкової артилерії, яка „толь много запущена, а почти въ конецъ растроилась“. Обозному полковому слід ужити всіх заходів, щоб поліпшити її стан. Для цього полковник звільняє його від обов'язків бути присутнім у полковій канцелярії⁶⁾). Як можна відповісти на це питання? Можна гадати, що полкова артилерія залежала і від Генеральної Артилерії та генерального обозного, і від полковника — місцевого військового начальника та адміністратора; але думається, що від перших вона залежала найбільше тільки в постачанні й що влада полковника важила більше, бо під його загальним командуванням, як збройна сила полку, вона йшла в похід, під його загальним доглядом і управлінням вона перебувала й мирного часу.

Я вже згадував про листування генерального обозного Я. Лизогуба з кн. Шаховським у січні 1735 р. Там він просить Шаховского призначити двох канцеляристів до канцелярії Генеральної Артилерії⁷⁾). З XVII ст. я не знаю відомостей про цю канцелярію. Можливо, що все нескладне тоді її листування міг виконувати сам один арматний писар, а заснування канцелярії слід прив'язати до XVIII ст. з його загальною бюрократизацією державного апарату України-Гетьманщини.

¹⁾ Малорусскій полкъ..., с. 81.

²⁾ Исторія Малої Россії, ч. III, с. 486. Вид. Йогансона.

³⁾ Черниг. Намѣстничество Топogr. Описаніе, ч. I, с. 113. ⁴⁾ Рукопись О. Лазаревського, № 69, л. 166. ⁵⁾ Додаток № 32. ⁶⁾ Рукопись О. Лазаревського, № 6, л. 266. ⁷⁾ В. Модзалевский, Материалы и замѣтки, в. II, с. 31. Черн. 1915.

Так вирисовується компетенція генерального обозного — начальника Військової Армати. Опір згадок і даних про цю його діяльність, ми знайдемо багато відомостей про його діяльність поза сферою його компетенції. Бо передусім з нього — як і з інших генеральних старшин — був член ради старшини, постійний гетьманський радник. Як такий — він був і виконавець тих ухвал ради старшини, що їх виконання вона доручала своїм членам. Ця діяльність різноманітна в кожного з генеральних старшин і в обозного в тім числі.

Генеральний обозний інколи виступає, як начальник певних військових частин під час війни. Наприклад р. 1668 в червні генеральний обозний Лівобережної Гетьманщини Іван Куст (можливо, що це був „наказний обозний“, тобто виконуючий обов'язки, але це справи не міняє) був за начальника залоги в м. Гадячому¹⁾). Якщо вірити літописові С. Величка, то р. 1669 П. Дорошенко, забивши Бруховецького й відступивши до Чигирина „для осторожности городамъ сегобочнимъ пограничнимъ Малоросійскимъ отъ стороны Московской приказаъ зоставати въ Ромнѣ зъ значнымъ числомъ войска Козацкого Якову Коритскому, обозному своему Чигринскому енералному“²⁾). В поході під Смоленськ і Польщу рр. 1733—1734 командував козацьким військом генеральний обозний Я. Лизогуб³⁾). Року 1736, коли так само проектували похід козацького війська, кн. А. Шаховской на кандидата командувати походом виставляв знову таки генерального обозного Я. Лизогуба⁴⁾).

Члени старшинської ради раз-у-раз виконують відповіальні дипломатичні доручення; покладали такі доручення й на генерального обозного. Приміром, весною 1659 р. генерального обозного Носача делеговано до короля⁵⁾. 10 червня 1659 р. на Варшавському соймі від князівства руського присягали його уповноважені (там стверджували Гадяцьку умову), між ними був „Тимошъ Носачъ, обозний Войска его к. м. Запорозкого“⁶⁾). В січні 1669 р. до Москви приїздив як посланець гетьмана Многогрішного генеральний обозний⁷⁾). В XVIII ст. 1745 р. в складі делегації до Петербургу з проханням дозволити обрати гетьмана був генеральний обозний Я. Лизогуб, що там і помер⁸⁾.

У XVIII ст. генеральний обозний, як і інша генеральна старшина, належав до складу „присутствія“ Генеральної Військової Канцелярії, чи до судової колегії Генерального Суду. Року 1733 генеральний обозний Лизогубуважав, що його обов'язок засідати в Генеральнім Суді не дає йому змоги завідувати Військовою Артилерією і прохав Колегію Закордонних Справ звільнити його від участі в Генеральнім Суді. Колегія ухвалила, що під час відсутності Лизогуба в справах Генеральної Артилерії, в Генеральнім Суді його має заступати хтось із генеральної старшини, що його має за порадою Наришкіна призначати гетьман. Коли ж Лизогуб буватиме у Глухові — засідати

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 613 Білгор. Стола озряда, л. 44. ²⁾ Літопись С. Величка, т. II, с. 166. ³⁾ А. Л. — Исторические мелочи — К. Старина, 1894, № 5, с. 357. ⁴⁾ Бумаги Каб. Міністрів, т. V — Сб. Іст. О-ва, т. CXIV, с. 75. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, ст. 351. ⁶⁾ Ibidem, т. IV, с. 214. ⁷⁾ Ibidem, т. VIII, с. 20. ⁸⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 70, л. 104.

в Генеральному Суді Йому¹). В записці „О судахъ“ про запровадження Статутових судів між іншим є: „по разнымъ земскимъ и по всякимъ прочимъ дѣламъ посыланы были нарочные отъ Гетмановъ, Старшины Генеральные и другіе чины, туда, куда подлежало, и оные, окончивъ по правамъ и по своему разсуждению, доносили Гетману“²). Про ці доручення судового характеру є відмості, що стосуються трохи не до всіх генеральних урядів. Виконував їх і обозний. Приміром, разом із іншою старшиною р. 1676 розглядає земельну справу в Коропі генеральний обозний П. Забіла³). А в листопаді 1751 р. гетьман Розумовський доручає генеральному обозному та ще декому із старшини розглянути доноса на Переяславську старшину⁴). У записці „О судахъ“, що про неї я допіру згадував, сказано, що перед тим, як заведено на Гетьманщині статутові суди, був „иногда же и третейской судъ, въ которомъ по приказамъ Гетманскимъ, чрезъ Генеральную Старшину и другихъ чиновъ зоканчивались дѣла примиренiemъ, иные жъ и приговорами“⁵). Можливо, що саме про таку діяльність генерального обозного свідчить „полюбовна“ умова поміж бунчуковими товаришами В. Гудовичем та І. Журманом р. 1747, коли перший поступився, віддавши другому „четвертою часть гаю, прозиваемого Дедюки“. Цю умову ствердили і „во свѣдительство подписались и печати приложили: обозній войсковый Енеральныи Яковъ Лизогубъ“ та генеральний хоружий⁶).

На судове законодавство також впливала рада старшини. Генеральний обозний Як. Лизогуб брав участь у складанні „Правъ, по которымъ судится малороссійскій народъ“ і разом із генеральним хоружим підписав цей проект кодексу⁷).

Як і інші члени генеральної старшини, генеральний обозний виконує доручення гетьмана чи ради старшини в справах поточної політики і конкретного характеру. Наприклад, 12 листопада 1649 року Переяславський полковник Федір Лобода казав царському посланцеві Гр. Неєлову, що гетьман Б. Хмельницький „обозного де своего Ивана Черняту и полковниковъ послалъ по обѣ стороны Днѣпра во всѣ города войска Запорожского переписывать казаковъ, сколко въ которомъ городѣ быть козакомъ“⁸). У серпні 1663 р. прихильників Сомкових, кого не скарали на горло, везли до Москви генеральний обозний Ів. Цесарський та київський полковник Вас. Дворецький⁹). А при тому, як карали на смерть Сомка та інших 18 вересня 1663 р., був той самий генеральний обозний Цесарський та київський і прилуцький полковники¹⁰). У листопаді 1696 р., коли в Чернігові обирали архієпископа,

¹) Древлехранилище РСФСР, кн. № 101/1828 Малор. Експ. Сената, л. 152. ²) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка, Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 136. ³) А. Лазаревскій, Обозр. Румянц. Описи Малороссії, III, с. 374. ⁴) Мотыжинскій Архивъ, с. 56—57. ⁵) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка, Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 136. ⁶) Рукописи О. Лазаревського № 5, л. 29. ⁷) Права, по которымъ судится Малороссійскій народъ, с. 829. ⁸) А. Ю. и З. Р., дод. до т. VIII, с. 305. ⁹) Книги Ряднія, т. II, с. 939. ¹⁰) Ibidem, с. 940.

за одного з представників української державної влади був генеральний обозний Борковський¹).

Такі дані маємо про діяльність генерального обозного. Треба сказати, що цей уряд стояв вище за інші генеральні уряди. Ми бачили, що так було в XVII ст. (роля генерального обозного під час міжгетьмання зокрема свідчить за це), у XVIII ст. „Степенный Малороссийскихъ воинского званія чиновъ по-рядокъ по гетманъ“ ставить генеральні уряди в такій черзі: обозний, судді, підскарбій, писар, осавули, хоружий та бунчучний²). XVIII ст. принесло прирівняння українських посад та рангів до російських. Р. 1733 Кабінет Міністрів запитав Колегію Закордонних Справ, яким чинам російським відповідають уряди українські. Колегія відповіла, що гетьман є „полный генераль“, генеральний обозний — „надлежитъ ему рангъ имѣть генераль-майора или бригадира“, інша генеральна старшина — ранг полковників³). Що правда, Д. Міллер доводив, що це „мнѣніе“ 1733 року не затверджено⁴). Але генерального обозного в усякім разі прирівняли того ж р. 1733 до російського рангу: повстало питання про видачу платні українському військові, що під командою генерального обозного Я. Лизогуба виступило в польський похід. В указі з 28 грудня 1733 р. імператриця Ганна Іванівна, роз'ясняючи це питання, прирівняла деякі українські посади до російських. Про обозного сказано: „генералной обозной за гетмана наказного — генераль-маеоръ“⁵). „Мнѣніе“ 1733 р. свідчить про те, що генеральний обозний, що діставав вищий російський чин, стояв вище за іншу генеральну старшину. Так само було й року 1764, коли указомъ імператриці призначено до Малоросійської Колегії 4 російських та 4 українських членів. З українців — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Жоравку, генерального хоружого Апостола. Щоб „между опредѣленными въ сию коллегію членами никакого различия не было (тобто поміж росіянами й українцями — Л. О.) и каждой место свое по чину и старшинству занимать могъ, всемилостивѣйше жалуетъ (Катерина II) сихъ малороссийскихъ членовъ уравнениемъ въ классахъ съ великороссийскими нижеслѣдующими чинами, а именно: обозного генералного Кочубея — генераль мајорскимъ, писара генералного Туманского чином статцкого совѣтника, асаула генералного Жоравку и хоружого генералного Апостола — полъковничъимъ“⁶). Таким чином, і тут генеральний обозний стоїть вище за інших генеральних старшин.

Це становище генерального обозного, як першого між генеральною старшиною, характеризує і справа про похід 1733 року. 11 квітня 1733 р. Як. Маркович занотував: „видѣлся эъ полковникомъ Нѣжинскимъ Хрушевимъ,

¹) Лѣтопись С. Величка, т. III, с.с. 419—422. ²) Чт. въ о-вѣ исторіи и древн., 1847, № 6, с.с. 66—67; також „Права, по которымъ судится Малор. народъ“, с. 839. К. 1879.

³) Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. VI, с.с. 313—315. ⁴) Д. Міллера, Очерки изъ и ст. и юрид. быта ст. Малор. Превращеніе козацк. старшины въ дворянство — К. Стар. 1897, № 1, с. 16.

⁵) Древлехранилище РСФСР, кн. № 66/1793 Малор. Експед. Сената, л. 550. ⁶) Харк. Центр. Істор. Архів. Фонд. Черніг. Суд. Палати. Опис 17, кн. 82, с. 272

которій сюда (у Глухів — Л. О.) пріехалъ отпрошуватись, чтобы ему не быть въ командѣ обозного генералного, что онъ себѣ ставить, если бы былъ, за обиду"¹⁾). Докладніше цю справу маює гетьманський лист до Колегії Закордонних Справ з 18 квітня 1738 р. Ніженський полковник Хрушов заявив, що „онъ въ походѣ быть готовъ, а въ командѣ Генералного обозного Якова Лизогуба якобы быть ему не надлежит, для того что де он Хрушовъ указом Государственной военной Коллегіи пожалованъ въ полковники, а генеральны обозны противъ какого рангу великокороссійского войска и въ какомъ классѣ состоит, о томъ онъ Хрушовъ не свѣдалъ”. Такимъ чиномъ, питання про відповідність українськихъ посадъ російськимъ рангамъ у даному разі підносивъ російський службовий дворянинъ — полковник Хрушовъ. Гетьманъ вирішувавъ цю справу въ іншімъ аспекті — вінъ покликувався на старі українські порядки. Вінъ казавъ, що „въ томъ можетъ не ему Хрушову, но оному обозному Генералному прямая произойти обида, для того что по силѣ прежнихъ примѣровъ и давнихъ порятковъ войска малороссійского старшина Генеральная передъ полковниками всегда рангъ свой имѣли и между гетманствомъ по указу достобаженныхъ предковъ вашего императорского величества главное правление въ Малой Россіи содержали, а въ военныхъ походахъ при моей памяти Генеральные обозные какъ всѣми полковниками, такъ и прочею старшиною командировали”²⁾). Гетьманські переконливі резони все ж таки не цілкомъ задовольняли бюрократичну організацію XVIII ст., і генерального обозного, якъ ми вже бачили, прирівняно до генерал-майора³⁾.

¹⁾ Днівникъ, ч. III, с. 281. К. 1897.

²⁾ Додаток № 18.

³⁾ У XVIII ст. генеральна старшина цілкомъ складається зъ великихъ землевласниківъ, що, змінивши своє економічне становище, оформлювали його на шляхетсько-дворянський зразокъ. При нихъ ми бачимо їхніхъ персональнихъ слугъ — урядовцівъ. Мали їхъ і генеральні обозні. Приміромъ, р. 1730, серпня 20 дня на уряді городовому Красноколядинському „презентовалъ“ купчі генерального обозного Василь Романовичъ, що бувъ „писаромъ двору его... панской велможности“ (генерального обозного). — Рукописи О. Лазаревського, № 12/4 (Якубовичі), л. 19.

Въ цій примітці я дозволю собі навести й надгробний напис на могилі генерального обозного Як. Лизогуба, що теж свідчить про дворянські тенденції вищої української старшини въ XVIII ст. Вінъ такий:

Тисяча сѣмъ сотъ сорокъ девятоаго г. ду
Здѣсь въ гробъ вселился Яковъ зъ Лизогубовъ роду
Въ генварѣ, о сѣмъ десять четвертаго лѣта
Жизни своей оставилъ печаль сего свѣта.
Онъ въ Малой Россіи мужъ воинскихъ дѣлъ славныхъ
Поборялъ за отечество противъ враговъ главныхъ,
За вѣру и за вѣрность непоколебыму,
За служби и за храбрость непреобориму.
Бунчучній и обозній послѣ Енералній
И дворянствомъ жалованъ сей мужъ достохвалній.
Вси убо къ сему гробу съ приходящихъ людей
Рѣте — въ немъ лежащому вѣчна память буди*.

Рукописи Маркевича, № 1298 (1410).

У XVIII ст., коли українські виборні урядовці зближувалися з російськими урядовцями, що їхні ранги рано перестали відповідати посаді і стали мати самостійне значіння, трапляється вже, що надають звання генеральних старшин, обозного в тому числі, тим, хто подається на відставку, — як почесну ознаку, без виконання функцій цього уряду. Приміром, прохав рангу генерального обозного при відставці А. Маркович¹). Року 1762 генерального бунчучного О. Закревського звільнено „въ отставку“ „съ награжденiemъ“ чином генерального обозного²). XVII ст. цього не знало: тоді генеральний старшина чи полковник, покинувши свій уряд, міг займати через обрання якісь інші, навіть нижчі посади. Але часи мінялися, й за доби, коли переходила козацька старшина у привілейований стан землевласників, таких випадків і уявити собі не можна; тепер пильно слідкували за підвищенням по щаблях службової епархії, щоб не порушувалося становової гідності.

Щоб закінчити цей розділ, треба ще розглянути питання про те, з яких саме урядів і посад призначали на уряд генеральних обозних, які попереду уряди займали генеральні обозні. Я можу сказати лише про 7 генеральних обозних, що за них маю такі відомості — Ф. Коробку, Т. Носача, П. Забілу, В. Борковського, І. Ломиковського, Я. Лизогуба та С. Кочубея. З них перед тим, як стати за генеральних обозних, були на посадах: 1) генерального судді — 1, генерального осавула — 1, генерального бунчучного — 1, полковників — 3, городового отамана — 1. Певна річ, що повної характеристики попередніх посад ці відомості не дають, бо вони далеко не повні. Але деяку ілюстрацію вони дають і свідчать: 1) що не було правильного епархічного проходження посад; такі самі дані дадуть і інші генеральні уряди; 2) що призначали на обозних людей впливових у державі, які мали стаж чи на генеральних урядах чи полковників. Не міняє справи й попередній уряд Ф. Коробки — городового отамана, бо це поперше було за Богдана Хмельницького, коли не цілком ще вироблено норми звичаю в цій справі, подруге, за Коробку є мало даних, і можливо, ще, що з нього був Чигиринський полковий обозний.

Соціальний склад досить одинаковий. Від Т. Носача — представника польської орієнтації, що їздив як посол на сойм, де стверджували гадяцьку умову, через представників нового лівобережного панства, що народжувалося на руїнах старих маєтків — Забілу, Борковського, Ломиковського, до нових великих землевласників XVIII ст., які володіли тисячами підлеглих їм селянських дворів — Лизогуба та Кочубея, — маємо тут ряд старшинських представників, на впливовім уряді першого з гетьманських радників, заступника гетьманського, командувача артилерії, виконавця важливих державних доручень.

¹) Древлекраинище РСФСР, кн. № 129/1855 Малор. Експед. Сената, л. л. 1115 - 1129.
²) Додаток № 33.

XIII.

Генеральні судді.

Уряд генеральних суддів, треба думати, є один із найстарших у запорозькому військові. Він напевно існував на початку XVI ст.: суддю військового, приміром, називає Ординація 1625 р.¹⁾). За Б. Хмельницького в переписних книгах січня 1654 р. згадується „войсковыхъ З ч. судей“²⁾). Але, очевидно, вже за Хмельницького усталено 2 генеральних суддів і третій — це, мабуть, один із полкових суддів — можливо, Чигиринський. Чому саме суддів було двоє, коли іншої старшини — oprіч осавулів — по одному, сказати важко. Можливо, що до цього спричинилася потреба в деякій колегіальності зборів Генерального Суду. Статті 1659 р. запроваджують: „при гетманѣ быть съ обѣихъ сторонъ Днѣпра по судьѣ“³⁾), але це було правило тимчасове і незабаром, коли поділилася Україна на Лівобережну та Правобережну Гетьманщини, кожна з них мала по двоє генеральних суддів. Становище їхнє було не однакове: один стояв трохи вище, якщо не правами своїми, то шаною. Це знали в Росії і, приміром, р. 1672 на раді в Козацькій Діброві, роздаючи подарунки, дали першому судді Домонтовичеві більше, ніж другому — Животовському⁴⁾.

О. Лазаревський гадав, що після Самойловича й до 1714 р. бувало по одному генеральному судді. „По двоє генеральних суддів, писав він, бувало за Самойловича, а потім уряд генерального судді заступала завсіди одна особа. Але коли Носа (Прилуцького полковника; це було р. 1714 — О. Л.) не було куди подіти, то для нього знову поновили уряд другого генерального судді“⁵⁾). Проте це не зовсім так; і за Мазепи рр. 1690, 1691 ми, приміром, бачимо двох генеральних суддів — М. Вуяхевича та С. Прокоповича⁶⁾, р. 1700 Кочубея та Прокоповича, далі Кочубея і Чуйкевича тощо.

Уряд генеральних суддів існував довше за інші генеральні уряди. Бо за Павла I, р. 1796 в лівобережних українських губернях „поновлено генеральний суд з двох генеральних суддів 4-ої кляси та 10 асесорів, що їх обирають на 3 роки дворянство“⁷⁾). В науковій літературі не вияснено, до якого часу існував цей поновлений генеральний суд і судді. О. Лазаревський уважав, що Яким Сулима „був останній генеральний суддя Малоросії, і коли помер р. 1818, не стало й посади, що він її посідав, після введення загально-імпер-

¹⁾ Акад. Н. П. Василенко, Очерки по истории Зап. Руси и Украины, с. 321. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, с. 294. ³⁾ Ibidem, IV, с. 267. ⁴⁾ Ibidem, т. IX, с. 952. ⁵⁾ Описаніє стар. Малоросії, т. III, с. 33. Не було куди його подіти, бо Ніс був дуже старого віку. У квітні 1713 р. фельдмаршал Шереметьєв та Ф. Протасьев писали до російського уряду про потребу змінити полковників у Лубенському та Прилуцькому полках. Протасьев між іншим писав, „что Лубенской — мужикъ самой простой, къ тому — превеликой пьяница и по вся дни безпросыпу бывает (це був В. Савич). Прилуцкой (Ніс) — глуп и таковъ стар, что уже не памяті выжилъ и скажывают, что ему болѣе ста лѣтъ“. — Древлехранилище РСФСР, Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1713 р., № 16. ⁶⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 54; кн. № 62 Мал. Приказа, л. л. 628—629. ⁷⁾ Романовичъ-Славатинскій, Дворянство въ Россіи, с. 490, 1912 г.

ських установ за проектом Сперанського¹⁾). Але В. Модзалевський знає генерального суддю — Селецького — ще р. 1819²⁾). Треба гадати, що це питання про Генеральний Суд, його організацію й його діяльність за Павла I та Олександра I — питання дуже цікаве — ще знайде свого дослідника. До моєї теми воно не стосується, бо генеральні судді того часу вже не являли собою орган державного українського управління, не є вже вони й члени ради старшини, що давно перестала існувати.

Як члени ради старшини генеральні судді виступають дуже часто. Приміром, коли скинули Многогрішного і Лівобережною Україною почала правити рада старшини, на чолі її стоїть виконавчий орган — колегія з генерального обозного та генеральних суддів. Ім'ям цієї колегії ради старшини складають державні акти, провадять державне листування: його підписують обозний П. Забіла та генеральні судді Самойлович і Домонтович³⁾). Вони ж утвох приймають посланців і провадять із ними переговори⁴⁾.

Коли гетьман і рада старшини приймали посланців, були при тому і генеральні судді. Їх ми бачимо р. 1663 в січні, коли Сомко приймав стольника Лодиженського⁵⁾; р. 1678, коли в Батурині гетьман Самойлович приймав стольника С. Алмазова, при тому був генеральний суддя Ів. Домонтович⁶⁾. У квітні 1690 р. дяк Б. Михайлів, що його приймав гетьман, серед іншої старшини бачив суддів М. Вуяхевича та С. Прокоповича⁷⁾. М. Вуяхевич був і в липні 1690 р., коли приймали дьяка В. Посникова⁸⁾. Судді Вуяхевич та Прокопович були і 22 січня 1691 р., коли приймали стольника Циклера⁹⁾; суддя С. Прокопович — в січні 1692 р., коли приймали стольника Спешньова¹⁰⁾...

Раз-у-раз генеральних суддів згадують як постійних гетьманських радників. Отож 2 вересня 1675 р. канцелярист Дорошенків В. Кочубей свідчив, що Дорошенка ніхто не любить, „кромъ братіи его да писаря и судьи, которые во всемъ по немъ говорятьъ”¹¹⁾). Ці самі писар та генеральний суддя лишилися при правобережнім гетьмані в лютому 1676 р., коли від нього відступилася решта старшини¹²⁾.

Я вже на своїм місці наводив цитати, що характеризують і участь суддів у дебатах на зборах старшинської ради. Я вже згадував полеміку генерального судді Богдановича-Зарудного з полковником Гр. Лісницьким на старшинській раді в липні 1654 р. Я говорив і про бурхливе засідання ради старшини у квітні 1672 р., коли генеральний суддя Ів. Домонтович виступив із пропозицією відкласти вибори гетьмана. З цієї пропозиції виникла суперечка, і кінець-кінцем генеральний суддя на цих зборах позбувся частини бороди. Ці дані свідчать про активність генеральних суддів на пленумах ради старшинської, що слід пояснювати їхнім впливом та значеннем постійних впливових радників.

¹⁾ Записка Генерального Суду Акима Сулімса — К. Старина, 1884 р., № 1, с. 135.

²⁾ Малор. Родословникъ, т. IV, с. 593. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. с. 733, 737, тощо.

⁴⁾ Ibidem, с. с. 746, 749. ⁵⁾ Ibidem, Дод. до т. VII, с. 355. ⁶⁾ Ibidem, т. XIII, с. 738.

⁷⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59, Малор. Приказа, л. 54. ⁸⁾ Ibidem, л. 470. ⁹⁾ Ibidem, кн. № 62, Малор. Приказа, л. л. 628 — 629. ¹⁰⁾ Ibidem, кн. № 64, Малор. Приказа, л. 814.

¹¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 236. ¹²⁾ Ibidem, с. 579.

Члени ради старшини раз-у-раз заступають гетьмана під час його відсутності. В тім числі і генеральні судді. Отож 2 червня 1690 р., від'їжджаючи до Києва, Мазепа залишив у Батурині за наказного гетьмана генерального суддю С. Прокоповича¹⁾). У лютому 1702 р. в Батурині В. Кочубей був „Енералный судья на мѣстцу Ясневельможного его милости пана Гетмана зостаючый“²⁾). Генеральний суддя Кочубей заступав гетьмана і в серпні 1707 р.³⁾.

Я не буду характеризувати спеціальну компетенцію генеральних суддів як голів генерального суду. Це — спеціальна і широка тема. Її почасти торкалися Міллер та Лазаревський; шановний І. Ю. Черкаський, мабуть, висвітлить діяльність Генерального Суду і його колегії у своїх майбутніх працях про козацькі суди на підставі численних архівних матеріалів, що їх він використав. Мое завдання — лише відзначити становище тут генеральних суддів, теми про Генеральний Суд я не торкатимуся.

Я можу тут сказати, що генеральні судді могли виступати в ролі знавців права і консультантів для судів місцевих. 11 листопада 1711 року сотник бахмацький К. Троцина звернувся до генерального судді О. Туранського, сповіщаючи про судове обвинувачення козака Коптура в тім, що цей „грѣхъ телесный творилъ“ із своєю пасербицею. Сотник, не знаючи, як покарати злочинця, з поради полковника, „аби до в. мсти м. пана и добродѣя моего одозвалися съ тою, справою“, просить генерального суддю „въ томъ науки“⁴⁾). В справі, на жаль, не збереглося відповіді генерального судді.

О. Лазаревський гадав, що „генеральний суд був одноособовий: судив один (розбивка моя — Л. О.) генеральний суддя за участю судового писаря“⁵⁾). Ряд даних кажуть про суд двох генеральних суддів. При тому генеральний суддя, як це було 17 вересня 1687 р. в справі за Локотківський млин, міг підписатися — „Михайло Вуяхевич, суддя з товаришом (це був С. Прокопович) рукою власною“⁶⁾... Цим другий суддя виступає на суді трохи у другорядній ролі „товариша“ судді головного, першого.

Генеральний Суд міг судити без генеральних суддів і присутність їх, виходить, не була обов'язкова. Тільки так можна пояснити такий факт. 19 червня 1693 р. Генеральний Суд слухав „споровъ и звадъ“ за землі поміж олишевськими козаками та значним військовим товаришем Ів. Биховцем. Вирок підписали: „Ихъ царского пресвѣтлого величества войска Запорозкого енералный писар Василий Кочубей. Наказний суддя писар судовий Андрей Василевич. Ихъ царского пресвѣтлого величества войска Запор. асаул енералний Андрѣй Гамалъя. Дмитро Нестеренко, сотник Батуринский. Гордѣй

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 264. ²⁾ Ibidem, кн. № 6/1733 Малор. Експед. Сената, л. 62. ³⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с.с. 61 — 62.

⁴⁾ Додаток № 8. ⁵⁾ Замѣч. на историч. моногр. Д. П. Міллера о малор. дворянствѣ и стат. судакъ, с. 35. ⁶⁾ Рукоп. тека № 1 В. Модзалевського із справами про Генер. Суд. Справа № 21.

Хрисанович, атаманъ батуриинскій¹). І ще: З листопада 1695 року розглядали в Генеральнім Суді — про це виразно каже акт — справу поміж Микифорихою Февронією „бившою воятихою Новгородскою — напротивно пасербовъ ее“. Розглянуто справу „перед нами Захарием Шийкевичем и Андреемъ Василевичем, писарем судовим, въ небытности Судии Енералного его милости пана Савви Прокоповича, судиями наказними“²).

При генеральних судях була судова канцелярія. У грамоті з 14 листопада 1721 р. Петро I запропонував протягом 2 місяців завести судову канцелярію, загрожуючи оштрафувати генерального суддю³). Мені думається, що тут справа була не так у заведенні судової канцелярії, як у її реорганізації. Уряд судового писаря існував і в XVII ст.; писар провадив судове діловодство, можливо, за допомогою канцеляристів. 1714 ж року мали зробити сталу канцелярію — „присутствіє“ і поширити її склад. До незавдоволення російського уряду спричинився, мабуть, незавдовільний стан судового діловодства за Скоропадського. Адже в „доношенні“ до Синоду 20 березня 1730 р. про свої маєтності чернігівський єпископ Іродіон Жураковський пише: „за Скоропадского отнюдь не было правосудия чрез судию Івана Чарниша и черезъ его крайній непорядок канцелярійскій, что і нынѣ ісправки учинить негдѣ“⁴).

Цією канцелярією завідував судовий писар. Інструкція про суди Апостола з 13 липня 1730 р. каже про писаря: „...писари судові въ дѣлахъ судовихъ не імѣютъ голосу до чиненя приговоровъ, но тіе залежать на судіи и на противчихъ, присидячихъ ему, и противъ члобитія естли отъ кого проїздѣть на судъ нижній о неправомъ (рѣшеніи — Л. О.) въ висшомъ судѣ, то судія съ другими сосидящими въ судѣ, а не писарь, должны отвѣтствовать“⁵). Як ми бачили, в XVII ст. писарі судові інколи виступають у ролі наказних суддів і т. ч. мають „голос до чиненя приговоровъ“, але в XVIII ст., після реорганізації Генерального Суду в широку колегію, це, ясна річ, було неможливо. Функції і становище писаря Генерального Суду та його стосунки до генеральних суддів дещо висвітлює скарга в січні р. 1758 писаря Генерального Суду Висоцького на генеральних суддів Оболонського й Журмана за образи — вони не мають його за свого товариша. Висоцький між іншим вимагає, щоб судді „до розпорядку канцеляристъ не касались“ — це його функція, — „мимо вѣдома его и за вѣдомом въ доми изъ суда дѣль не выносили бъ“. Хотів він, щоб „ему бы писару сидѣть при одномъ столѣ зъ суддями“. Ухвала гетьмана на цю скаргу глухо каже, щоб „обид ему от Господ Судей Генеральныхъ не чинено“⁶).

Персональний склад канцелярії Генерального Суду, що через судового писаря підлягав генеральним суддям, рр. 1763—1676 складався загалом

¹) Ibidem, Справа № 26. ²) Рукописи О. Лазаревського, № 6, л. 61. ³) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с.с. 307 -308. ⁴) Древлехранилище РСФСР, кн. № 77/1804. Малор. Експед. Сената, л. 937. ⁵) Кіевская Старина, 1887 г., № 1, с. 143. ⁶) Харк. Ц. І. Архів, Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії, № 15324.

із 33 осіб: 1 екзекутор, 2 секретарі, 1 протоколіст, 1 реєстратор, 1 архіваріос, 1 нотаріюс, 2 адвокати, 4 канцеляристи першої, 8—другої, 10—третьої категорії та нарешті 2—опалювачі¹). Справи в ній (Канцелярії Генерального Суду),—каже дослідник, що спеціально студіював діловодство Генерального Суду,—розподілені були поміж канцеляристами по „повытьямъ“. Було генеральне „повытье“ та полкові, при чому кожні два полки складали одне „повытье“, що його доручали одному канцеляристові²). Записка Сулимі характеризує склад судової канцелярії в кінці існування автономії Лівобережної Гетьманщини, Мякотін пише про порядок після Апостола, але у XVII ст. безперечно було інакше, канцелярія Генерального Суду складалася повільно і слід думати, що попервах усе діловодство провадив один судовий писар.

Дослідники Генерального Суду, мабуть, докладно вияснять взаємини українських і російських членів Генерального Суду у XVIII ст. Я можу тільки відзначити, що залежність перших від других була велика, бо 16 вересня 1731 р. полковник Тургенев писав, що після смерті члена Генерального Суду полковника Андр. Количева у цьому Суді немає жадного росіянині, а тимчасом „малоросійські судьї без великоросійських ничего не дѣлають“³). Інколи ми зустрічаємося з конфліктами українських генеральних суддів із російськими членами Генерального Суду. Приміром; у червні-липні 1733 р. було листування з приводу непорозумінь між російськими та українськими (передусім, генеральним суддею Бороздною) членами Генерального Суду. Почалася справа скаргою росіян на генерального суддю Бороздну, що через нього затримується розгляд справ. Колегія Закордонних Справ детально розглянула обвинувачення російських членів та пояснення Бороздни і в своїх „разсужденияхъ“ по кожному пункту погодилася з Бороздною. На її погляд, російські судді виявили необізнаність із українськими правами та обставинами⁴).

З р. 1761 знаємо спеціальний текст присяги генеральних суддів, що її вони мали складати, вступаючи на уряд⁵).

Є відомості про те, що був спеціальний курінь генерального судді. Це видно з прохання Д. Забіли р. 1732 прийняти його до складу бунчукового товариства. Він каже, що „за измѣнника Мазепы служилъ я во многихъ походахъ военныхъ при куренѣ судіи енер. Вас. Кочубея...⁶). Слід думати, що це був ескорт козаків при генеральнім старшині (Д. Забіла був і в курені генерального осавула), де служба була почесна—саме на цій підставі Д. Забіла домагався зарахування в бунчукові товариши.

Генеральний Суд мав спеціальну печатку—„печать войсковую судейскую“; її, прим., згадано в справі про полковника Вас. Дворецького. Опис її подає

¹) Записка генер. судьи А. С. Сулими, К. Старина, 1884 р., № 1, с. 137. ²) В. Мякотинъ, Архивъ Генерального Суда—К. Старина, 1898 р., № 10, с. 148. ³) Древлехраннище РСФСР, кн. № 78/1805. Малор. Експед. Сената, л. 345. ⁴) Ibidem, л. л. 737—777.

⁵) Збірка матеріалів окад. Н. П. Василенка, Укр. Археогр. Збірник, т. I, с.с. 132—133.

⁶) А. Лазаревскій, Описаніє ст. Малороссії, т. II, с. 407.

I. Ю. Черкаський¹). Але ця печатка є скоріше атрибутом судового писаря. Клейнодом судейським була „ліска“ — про неї каже Величко, оповідаючи про призначення В. Кочубея на генеральне суддіство: гетьман „велъль зискати зъ скарбцу лѣску судейскую чорную гибановую, просто въ сребро оправную“²). Очевидно, саме ця ліска фігурувала у квітні 1665 р., коли лівобережне козацьке військо полонило генерального правобережного суддю Креховецького: до Москви надіслали трофей — „трость судейскую“³). Неясно, в якім зв'язку є ця ліска з „комишиною“, що про неї раз-у-раз згадують в актах, — чи не були це речі тотожні. Але комишина згадується, ніби як клейнод гетьманів. Приміром, у травні 1637 р. на раді на Росаві гетьман Томиленко „положив булаву і комишину“⁴). Року 1670 король Михайло Вишневецький згадує комишину серед інших клейнодів: він пише, що „булава, бунчукъ, печать, комишина, съ сейму преди будущаго, войску запорожскому отдано будетъ“⁵). Тут комишина стоїть після клейноду генерального писаря — печатки і вже може бути за атрибут генерального судді. Комишина була ознакою судової влади, до того ж досить реальною, бо інколи вона править за знаряддя кари. Адже р. 1638 Філоненка саме комишиною карали⁶). Влітку 1649 р. за образу царя Московського козака Ів. Тарасова карали — „быль бить комышиною“⁷). Нарешті у полкових суддів Гетьманщини за ознаку влади правила „очеретина“⁸), тобто знову „комишина“, якщо висловлюватися російською мовою. Отже всі ці факти, на мою думку, дають змогу ототожнювати „ліску“ з „очеретиною“. Вона належала, мабуть, спочатку до гетьманських клейнодів, бо з гетьмана був і суддя, а коли викристалізувався окремий уряд генеральних суддів, стала за атрибут суддям.

Члени ради старшини виступають у ролі гетьманських радників і виконавців доручень гетьмана та старшинської ради в найрізноманітніших справах. Не становили винятку щодо цього і генеральні судді, що виконують раз-у-раз справи аж надто далекі від їхньої спеціальної, судової компетенції. Наприклад, вони беруть участь у нарадах про воєнні справи. На нараді 28 жовтня 1657 р. у кн. Ромодановського в справах воєнних був і генеральний суддя С. Богданович⁹). У жовтні 1675 р. в Суржі генеральний суддя Ів. Домонтович та генеральний писар договорювалися з кн. Ромодановським про майбутній похід на Правобережну Гетьманщину¹⁰). Цей самий суддя Домонтович бере участь у нараді з кн. Ромодановським у листопаді 1677 р. про засоби оборони Чигиринської фортеці¹¹). У грудні 1672 р. гетьман Самойлович надіслав генерального суддю Домонтовича до кн. Ромодановського, прохочи не забирати залоги з Сум та Недригайлова¹²).

¹) Звідомлення про командування до Чернігова — Праці Комісії для вивчення історії зах.-руського та українського права, т. III с. 375. ²) Лѣтопись С. Величко, т. III, с.с. 553—554.

³) А. Ю. и З. Р., т. V, с. 269. ⁴) Акад. М. Грушевський, Історія України Руси, т. VIII, ч. I, с.с. 240—241. ⁵) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 207. ⁶) Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, в. I, с. 306. ⁷) А. Ю. и З. Р., Дод. до т. III, с. 51. ⁸) А. Лазаревський, Очерки малор. фамилій — Р. Архівъ, 1875, кн. II, с. 260. ⁹) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 50.

¹⁰) Ibidem, т. XII, с. 213. ¹¹⁾ Ibidem, т. XIII, с. 385. ¹²⁾ Ibidem, т. XI, с. 108.

Судді генеральні командують військом під час походів. У червні 1669 р. Ромен хотів піддатися гетьманові Многогрішному. „И гетманъ Демьянъ Игнатовичъ послалъ подъ Роменъ полковниковъ Нѣжинского Филипа Уманца, Кіевскаго Костянтина Солонину, Стародубскаго Петра Рославца съ полками, а надъ ними надъ всѣми старшиною — войскового генералного судью Ивана Самойловича...¹). У липні 1674 р. цей колишній генеральний суддя Самойлович був уже гетьманом. Він і собі „послалъ... подъ Павлочъ съ судьею войсковымъ съ Павломъ Животовскимъ часть войска своего, и велъль надъ городомъ Павлочью и надъ Павлоцкими жителями всякой воинской промыслъ чинить...²) 27 квітня 1678 р. гетьман Самойлович писав до Москви, що до Чигирина, який мало обложити турецьке військо, „послалъ есмь Павла Животовскаго генералного (суддю), чтобы надъ всѣми тремя полковниками, въ Чигиринъ будучими, се есть Чигиринскимъ, Гадицкимъ и пѣхотнымъ сердечицкимъ, старшинствуя, всякой порядокъ во время приступу непріятелскому, какъ человѣкъ въ воинскихъ дѣлѣхъ бывалой, правилъ“³). Цей досвідчений у воєнних справах член старшинської ради справді керував у Чигиринській фортеці. І коли Олександр Лук'янов 8 липня 1678 р. перекинувся від турків до Чигирина, то він „объявился генералному войскому судью Павлу Животовскому; и судья и полковники его учели роспрашивать...“⁴). Згадаю ще доручення напіввоенного, напівдипломатичного характеру: р. 1658 гетьман Виговський із військом „сталъ подъ Платовою и, учиня раду съ полковниками, посыпалъ въ Платаву къ Пушкарю войскового судью Самойла Богданова да полковника Михайла Зеленского, а съ ними писаль, чтобы онъ, Пушкарь, пришолъ къ нему гетману поклонился и кровопролитія болши того не всчиналь“⁵).

Члени старшинської ради — генеральна старшина — раз-у-раз виступають у посольствах до сусідніх держав; у тім числі і генеральні судді. Наведу деякі факти про це, не претендуючи на їх повноту. Наприклад р. 1652 генеральний суддя С. Богданович-Зарудний провадить переговори про можливість сполучення України з Росією⁶). Весною 1654 р. ми маємо загально-відоме посольство того самого генерального судді С. Богдановича та полковника П. Тетері до Москви, що виробило текст умови про приєднання України до Росії. В березні 1677 р. ми знаємо подорож до Москви генерального судді Домонтовича⁷); його ж таки делегують у грудні того самого року до Москви⁸) Генеральний суддя був у складі великого посольства до російської столиці в січні 1669 р.⁹). Генерального суддю Ів. Самойловича делегували до Москви в квітні 1669 р.¹⁰). В січні 1690 р. до Москви їздив у справах України-Війська Запорозького генеральний суддя М. Вуяхевич¹¹).

Цікаво відзначити, що трохи не всі ці факти стосуються до місяця січня, чи березня, чи квітня. Це примушує думати, що, можливо, генеральних суддів

¹) Ibidem, т. VIII, с. 260. ²) Ibidem, т. XI, с. 631. ³) Ibidem, т. XIII, с. 579. ⁴) Ibidem, с. 640. ⁵) Ibidem, т. XV, с. 272. ⁶) Ibidem, т. III, с. с. 483—487. ⁷) Ibidem, т. XIII, с. 31, ⁸) Ibidem, с. 394. ⁹) Ibidem, т. VIII, с. 20. ¹⁰) Ibidem, с. 154. ¹¹) Древлехранилище РСФСР, Столб. № 6015 Малор. Приказа, л. 29.

делегували з'їзди-пленуми старшинської ради на Різдво-Водохрещу чи на Великдень. В одному разі — це стосується до останнього з допіру наведених фактів — генерального суддю Вуяхевича р. 1690 справді делегував з'їзд старшинської ради. Я вже наводив цю звістку і наведу її ще раз: „съ нынешняго съезду нашего, по общему нашему гетмана, старшинъ, полковниковъ и всего войска Запорожского совѣту посылаемъ въ царствующій великой градѣ Москву войскового генералного судью Михайла Воѣхевича съ товарыши, давъ ему инструкцію, въ которой все дѣла и челобитья наши изображены“¹⁾.

Генеральним суддям доручають розглядати і виконувати багато справ поточного значіння і різного змісту. Отож 1690 р. „розыскъ“ про вбивство батуринськими російськими стрільцями двох запорозців провадив, разом із російським стольником і полковником Спєшньовим, генеральний суддя Сава Прокопович²⁾. У листопаді 1673 р. Ст. Куницького, що приїхав із Польщі, де виклопотав був для себе і для Дмитрашка-Райчі шляхетство „гетманъ... на свои очи не пустиль, велъль его судъѣ и писарю проспросить“³⁾). В листопаді-грудні 1675 р. гетьман П. Дорошенко делегував до Москви Чигиринського отамана Ів. Сенкієвича. Коли цей приїхав до Батурина, „гетманъ Иванъ Самойловичъ къ себѣ быти... не велъль, а призывали ихъ (делегацію — Л. О.) къ себѣ судъѧ да писарь, да ясаулъ и, осмотря листы и, списавъ инструкцію, отпустили ихъ“⁴⁾... Року 1677 колишнього гетьмана Ханенка про його зносини з польським королем допитувано „через господина судью и бунчукного и писаря судейского“⁵⁾. В листі до гетьмана Мазепи з 6 березня 1688 р. з Києва генеральний суддя С. Прокопович сповіщає гетьмана, що він „по должності моей служебничей“ допитував про польські справи київського жителя, що з Польщі приїхав — Ів. Білоцерківця⁶⁾. Наприкінці 1665 р. генеральний суддя Незамай — про цю справу в іншім місці казатиму докладніше — дав подорожну — „проѣзжей листъ“ жінкам правобережних козаків, із Новгорода-Сіверського до Канева. Що правда, зробив це він не порозумівшись із генеральним писарем і за це був покараний⁷⁾). А ось р. 1706 генеральний суддя В. Чуйкевич дав подорожну грецькому капітанові Констанцію та матросам, що через Україну їхали вступити на службу до російського царя⁸⁾.

Влітку 1691 р. гетьман Мазепа делегував за представника центральної лади на вибори полтавського полковника — генерального суддю С. Прокоповича⁹⁾. В липні 1677 р. гетьман Самойлович сповіщав московський уряд, що гроші, відіbrane в кол. стародубського полковника П. Рославця він „велъль отдать на руки судъѣ войсковому генералному Ивану Домонтовичю“¹⁰⁾, надаючи йому тимчасово функції підскарбія.

¹⁾ Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. V, с. 47. ²⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа л. л. 41, 79. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 332. ⁴⁾ Ibidem, т. XI, с. 373. ⁵⁾ Ibidem, т. XIII с. 45. ⁶⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л. 41. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. с. 77 - 78. ⁸⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1706, № 6. ⁹⁾ Ibidem, Малор. Подл. Акти, № 766. ¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, ст. 176.

Трохи не всі мої дані про цю діяльність генеральних суддів — у справах поточного характеру й різноманітного значіння — стосуються до XVII ст. Після Скоропадського генеральні уряди більше зв'язані із своєю компетенцією, і конкретні доручення трапляються рідше. З не-судової діяльності суддів цього часу можна назвати призначення р. 1735 генерального судді Івана Бороздни на голову комісії для кодифікації українського права¹). Року 1734 генерального суддю Мих. Забілу мали призначити до „присутствія“ Генеральної Військової Канцелярії²). Року 1750 генерального суддю Лисенка призначено „быть въ Генералной войсковой Канцелярії“³).

У XVIII ст. ми маємо факти, коли рангу генерального судді надавали при відставці особам, що ніколи генеральними суддями не були. Приміром, Ів. Гамалія, що з 1743 р. був за члена Генерального Суду, але не в ранзі генерального судді, а як бунчуковий товариш, при відставці р. 1762 здобув чин генерального судді. Разом із ним і генерального писаря А. Безбородька звільнено і нагорожено рангою генерального судді⁴).

З яких урядів і посад ставали генеральними суддями? Тут — як і в призначенні іншої генеральної старшини — бачимо велику різноманітність. У 19 генеральних суддів, що про їхні попередні посади з деякою певністю я можу говорити, ці посади були:

Полковників — 4 (І. Кравченко, І. Самойлович, Ніс, Чарниш), бунчукових товаришів — 3 (Кандиба, Дублянський та Журман), полкових суддів — 2 (П. Забіла — він р. 1663 був полковим ніженським суддею⁵), та М. Забіла), генеральних писарів — 3 (Сем. Голуховський — суддя у Сомка, С. Прокопович та В. Кочубей), генеральних осавулів — 2 (Ф. Лисенко та Д. Оболонський), генеральний хоружий — 1 (Я. Горленко), генеральний бунчужний — 1 (Ів. Бороздна), наказний гетьман — 1 (І. Безпалий), наказний генеральний обозний — 1 (П. Животовський⁶) та городовий отаман — 1 (Ів. Домонтович).

Впадає в око, що на 19 відомих нам попередніх урядів, припадає призначення із полкових суддів, які нібіто були найпідготованіші до посадання уряду генерального судді, — лише 2. Очевидно, це пояснюється значінням уряду генеральних суддів, що належали до найвпливовіших і найближчих до гетьмана членів ради старшини. Ось чому обирали їх здебільшого з урядів вищих, зокрема з полковників і генеральної старшини, у XVIII ст. — ще з бунчукових товаришів.

Уряд генерального судді — впливова позиція для зверхньої кляси. Її представники й посадали цей уряд. За Б. Хмельницького генеральними суддями були відомий С. Богданович-Зарудний — шляхтич походженням, з тієї шляхти, що намагалася повернути козацько-селянський рух до „законних“ форм Польської держави, — та Мат'яш Онацкович; цей головував на засіданні Генерального

¹) И. Теличесико, Очерки кодиф. малор. права „К. Старина“, 1889 г. № 9. ²) Бумаги Каб. Министровъ, т. III — Сб. Ист. О-ва, т. CVIII, с. 368. ³) Рукописи М. Судівника № 97, ч. VI, с. 522. ⁴) Додаток № 33. ⁵) Книги Раєрядныя, т. II, с. 952. ⁶) Ibidem, с. 999.

Суду, коли Генеральний Суд захищав права шляхти, що р. 1650 повернулася на Україну й намагалася збирати податки з підлеглої їй раніше людності¹). Коли шляхта за Виговського зазнала поразки й позбулася, на Лівобережжі зокрема, керівної ролі в Гетьманщинах, ми бачимо на урядах генеральних суддів верхівку козацької кляси. Уряд посадають П. Забіла, І. Домонтович, І. Самойлович, П. Животовський, С. Прокопович, В. Кочубей, — вони здебільшого стають у лаві збирачів земельних маєтків, що з тих лав вийшла нова шляхта XVIII ст. Вийняток, може, становить Ю. Незамай при Бруховецькому, очевидно, з запорожців, але цей був недовго. Треба сказати, що збагаченню окремих суддів сприяв самий їхній уряд, бо на Гетьманщині він давав великі прибутки — згадаймо здирства відомого Чарниша за Скоропадського та ще те, що Самойлович 4 роки не заміщав уряду генерального судді, вимагаючи великої суми за цю вигідну посаду.

У XVIII ст. ми бачимо серед суддів уже справжніх великих землевласників — Бороздну із старої шляхти, Горленка, Оболонського, Кандибу тощо.

XIV.

Генеральний підскарбій.

У „Степенномъ Малороссійскихъ воинскога званія чиновъ порядкъ по гетманъ“ генерального підскарбія поставлено на третьому місці, нижче від генеральних суддів і вище над генеральним писарем. „Степенный порядокъ“ характеризує єпархічні стосунки XVIII ст., коли посади стали одночасно і рангами; XVII ст. цього не знало, тоді можна було мати значний вплив, посадаючи меншу посаду, і цим персональним впливом висуваючи її на передній план. Вміщаючи рангу підскарбія між суддею й писарем, документ XVIII ст. тим самим свідчить, як високо цінує його час цю посаду-ранг.

Досліджуючи походження цього уряду, я передусім зазначу, що сама ідея його спільна багатьом після-феодальним державам; вона бо відповідала новим економічним змінам, що, руйнуючи феодальний лад, відокремлювали й явище феодального порядку — фіск королівських доменів — від загальноодержавної скарбниці. Цією скарбницю завідує спеціальна урядова особа. У Польщі й Литві вона і зветься підскарбієм, а звідтам цю назву запозичає аналогічний український уряд.

Першу згадку про підскарбія у Війську Запорозькому зустрічаємо на початку української державної організації — за Богдана Хмельницького, коли р. 1653 грудня 26 дня до російських посланців у Чигирині приходив, запрошуvalи їх до гетьмана, „чигиринской казакъ Иванъ, гетманской подскарбей“²). Д-р І. Крип'якевич висловлює здогад: „се, мабуть, ніхто інший, як Іван Ковалевський, військовий осаул, що одночасно повнів якийсь двірський уряд

¹) В. Єфимовський, До Історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини. Наук Збірник за 1927 р.   ²) А. Ю. и З. Р., т. X, с. 117; Ibidem, с. 133.

в Чигирині (один з сучасників називає його майордомом Хмельницького¹)¹). У цім припущення можна виділити 2 моменти: 1) що Ів. Ковалевський був підскарбієм, 2) що сполучав він ці обов'язки з урядом генерального осавула. Супроти другого я рішуче заперечую. Уряд осавулів добре знали росіяни, бо був він і в російських козаків: на Дону, Уралі тощо. У своїх звідомленнях про перебування при чигиринськім дворі російські посланці завсіди говорять про осавулів, як про осавулів, і з цією посадою не плутають. Раз-у-раз, як військового осавула, називають вони і Ів. Ковалевського. До того ж р. 1653—1654 Ковалевський ще не був осавулом; тоді цей уряд посадили Михайло Лучченко та Дем'ян Лисовець²). За осавула Ів. Ковалевський став, очевидно, вже після смерті Дем'яна Лисовця — наприкінці 1654 року. Таким чином, не військовий осавул був гетьманським підскарбієм. Лишається перша частина припущення І. Крип'якевича — що за підскарбієм був саме Ів. Ковалевський, — перед тим, як стати генеральним осавулом, — додам для уточнення. Мені здається, що для цього припущення замало даних, але воно загалом імовірне. Бо Ковалевського справді звати „майордомом” — також перед осавульством, — він, як відомо, був близька до гетьмана Б. Хмельницького людина, і цілком можливо, що ця близькість підтримувалася його попередньою працею гетьманського підскарбія, що за тих часів, коли персональний гетьманський скарб не був ще відокремлений від військового державного скарбу, мусів бути довіреною особою гетьмана.

Після цієї згадки ми довго не зустрічаємо генерального підскарбія; маєтъ у цьому уряді ще не було великої потреби, бо державною скарбницєю, що була спільна з персональною гетьманською, завідували гетьманові слуги. Посада підскарбія відроджується р. 1663, коли вже, незабаром після обрання Бруховецького, згадується „подскарбей войсковой“ Роман Ракушка³). Чим можна пояснити це відновлення підскарбієвого уряду? В українській історіографії останнього часу висловлювано сумнів у правдивості гіпотез М. Яворського й М. Слабченка про комуністичні тенденції руху голоти за Бруховецького. В основному поділяючи цей сумнів, я проте гадаю, що певна програма реформ, хоч її невиразно виявили й не цілком усвідомили сами учасники руху, все ж була. У перші часи після Ніженської чорної ради повинно було стояти питання про виправлення хиб „старого ладу“, що його репрезентував Сомко, ці ж бо хиби були за об'єкт критики і правили за матеріал для агітації південній партії 1662—1663 років. Це питання про реформи швидко зійшло з кону політики й уваги Бруховецького й його оточення, але попервах, очевидно, відкинути його не можна було. Між іншим, за об'єкт критики, за зброю для закидів супроти Сомка та групи, що з ним керувала Гетьманщиною, було те, що людність обкладають тяжкими податками, що „скарби собѣ з людей

¹) І. Крип'якевич, Укр. держ. скарб. за Б. Хмельницького — Зап. Н. Т-ва у Львові, т. СХХ, с. 101. Також т. СХХVIII — СХL, с. 77. ²) І. Крип'якевич — Студії над державою Б. Хмельницького. — Зап. Н. Т-ва, т. СХХVIII — СХL, с. 75 — 76. ³) Книги Розрядныя, т. II, с. 999

б'єдних збирають Сомко и Васюта“¹). Для того щоб полегшити податки, для того, щоб скарби збирати не на себе, а для громадських потреб, треба було дати лад у фінансовій політиці і, очевидно, по змозі відокремити державні фінанси від персональної гетьманської скарбниці. Ось чому, слід думати, і поновлено уряд підскарбія та обрано на нього досвідченого діяча — Романа Ракушку. Інша річ, чи здійснено на ділі це відокремлення. Актовий матеріал про діяльність Ракушки як підскарбія (про ці акти я спеціально говоритиму), про це виразно не каже. Думається, що й цю реформу не довершено і що її спіткала загальна доля реформ Бруховецького, які по суті мало що змінили в устрою й порядках української Лівобережної держави. З матеріалів, що їх наводить дослідник праці Ракушки на уряді підскарбія — В. Модзалевський, можна зробити лише такий висновок, що найбільше уваги звертали на натуральні збори і прибутки з підприємств — млинів, рудень тощо.

Року 1663, на старшинському з'їзді в листопаді, військовий підскарбій займав іще досить низьке *de jure* становище: у реестрі присутніх його поставлено нижче за „канцелярныхъ подписковъ“²). Номенклатура цього уряду за Бруховецького ще була нестійка, сам Ракушка називав себе то підскарбієм³), то „дозорщикомъ казны войсковой“⁴), „дозорщикомъ скарбу війскового“⁵)...

„Деякий час Ракушка і при Многогрішному виконував обов'язки військового підскарбія“, каже В. Модзалевський⁶). Як тепер з'ясовано, це — не так. Перед наступниками Бруховецького вже не стояли зобов'язання, що їх давалося р. 1663, і для них відпала потреба в підскарбії. А втім, за Самойловича згадується „енерал військовий“ з невисвітленими ще в науці, але, на погляд Модзалевського, тотожними з підскарбієм⁷) функціями. Цьому „енералу“ „особа, що будувала млин, обов'язана була подати відомості про закінчення будови — для означення дати, від котрої мала платити податок“⁸). Це справді функція, що належала за Бруховецького військовому підскарбієві. Але загалом неясна компетенція цього „енерала“ й не знати, чи довго існував за Самойловича цей уряд. Року 1677 гроши — „чехи“ Самойлович хотів віддати, „кому изволені всея старшини будеть къ роздачѣ, чтобы во время потребы что належати будеть, даваль по росписи“⁹). Виходить, що р. 1677 „енерала“ вже не було або що функції його були не широкі й не поширювалися на всі фінансові справи.

Скарб військовий і за Мазепи не був відокремлений від приватного гетьманського. З замітки А. Молчановського — „Нѣсколько данныхъ о смерти

¹) Л. Окиншевич, Центральні установи України-Гетьманщини XVII — XVIII ст. ч., I, Генеральна рада, додаток № 4. ²) Книги Разрядные, т. II, с. 999. ³) А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 51. ⁴) Ibidem, 31. ⁵) Ibidem, 33. ⁶) Перший підскарбій Р. Ракушка. — Записки Істор.-Філол. відділу ВУАН т. II — III с. 33. ⁷) Op. cit. Зап. I Відділу ВУАН, кн. II—III, с. 34, прим. 2. ⁸) В. Модзалевський, До історії млинського права Гетьманщини. — Зап. Укр. Н. Т-ва у Київі, т. XIII, с. 50. ⁹) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 358.

и наслѣдствъ Мазепы“ видко, що військовий скарб так змішаний був із грошовими сумами Мазепи, що його небіж Войнаровський здобув у спадщину і те і те¹). Так було й за Скоропадського. 9 березня 1728 р. гетьман Апостол завважував, що Скоропадський „войскового подскарбія не держалъ, а за бывшихъ прежде него гетмановъ для завѣдованя скарбу войскового особливіе подскарбіе з знатнихъ людей бывали опредѣляемы“²) (має він, як зідно, на увазі добу Бруховецького). Про порядки за Скоропадського (й Мазепи) Апостол пише й 15 березня 1728 р., коли у „видѣнії“ міністрові Наумову, відповідаючи на запитання, які прибути й у якім розмірі збиралися з міст Почепа, Ямполя, Батурина й Шептаківської волости, перед тим, як подаровано їх Меншикову, говорить: „а сколько с означених городовъ и принадлежащихъ къ нимъ сель и деревень якихъ доходовъ и куда збиралось, о томъ въ генеральной войсковой канцеляріи не известно и спрашивается непочему, понеже тіе доходы собственно въдомы были въ дворцѣ гетманскомъ, а генеральная войсковая канцелярія оними доходами не вѣдала“³). Коли помер Скоропадський, 22 серпня 1722 р. „ходили урядники глуховськіе, за приданымъ себѣ отъ г. брегадира маюромъ Лихаревимъ гарнізону Кіевского въ склепъ гетманскій для осмотру грошей тамъ будучыхъ“⁴), тобто тут шукали військових сум.

Не було генерального підскарбія й за Полуботка: р. 1723 військовим скарбом відав глухівський отаман Омельянович⁵).

„Зник Бруховецький, писав О. М. Лазаревський, Ракушка пішов у попи, і посада підскарбія зробилася зайва, що заваджала і гетьманові і полковникам керувати громадським скарбом. Не знаємо, хто згадав р. 1729 про підскарбіїв⁶). Лазаревський помиллявся: на Гетьманщині добре пам'ятали про цей уряд і раз-у-раз підносили голос за його відновлення. Ці голоси йшли від старшинської кляси і, кажучи про підскарбія, вони обстоювали права ради старшини керувати й контролювати державні фінанси. Приміром у літопису Величка висловлено жаль, що скинувши Самойловича, „по прежнему обикновенію (якъ было и за Самойловича) допустили Мазепъ и слугамъ его скарбами войсковыми завѣдовати“, а тимчасом уже тоді слід було, щоб „учинили съ между себе скарбника енералного войскового, жеби онъ такъ приходъ, яко и расходъ совершенно вѣдалъ, и во время приличное рахубу зъ себе здавалъ старшинъ енералной и полковникамъ“⁷). Бендерська конституція каже про підскарбія докладніше і виразніше⁸). Якщо вона не висуває

¹) К. Старина, 1503 р., № 1, с. с. 93 — 101. ²) Древлехранилище РСФСР, кн. № 53/1780 Малор. Експед. Сената, л. 205. ³) Рукописи М. Судієнка, № 99, ч. I, л. 174. ⁴) Отривки изъ дневника Геты. Канцелярії 1722 — 23 гг. — Чт. въ о-вѣ Нест. Лѣтоп., кн. XII, с. 95.

⁵) Ibidem, с. 132. ⁶) Люди ст. Малороссії. Марковичи. — К. Старина, 1884 р., № 1, с. 61.

⁷) Лѣтопись С. Величка, т. III, с. 56. ⁸) Наводжу тут розділ 9, що спеціально говорить про потребу звести уряд підскарбія. „Поневажъ передъ симъ въ войску Запорожскому всегда бывали Подскарбії Енералныи, которыи скарбомъ войсковымъ, млынами и всякими, до скарбу войскового належашими, приходами и повинностями завѣдовали и оными за вѣдомомъ Гетман-

права ради старшини на розпорядження і контроль фінансів, як це робив Величко, то вона виразно фіксує відокремлення військового скарбу від майна й прибутків гетьманових.

Такі самі думки й тенденції ми зустрічаємо в розділі 6 анонімної записки про обмеження гетьманських прав, що її я надрукував у додатку до свого звідомлення про командування до Москви. Там сказано: „доходи в скарбъ войсковий собирались непорядочно; также в содержаніяхъ и расходахъ бывали ненадлежащихъ. Того ради даби всемилостивѣйшимъ Его Імператорскаго Величества Указомъ повелено было учредить подскарбихъ для содержанія скарбу войскового, знатныхъ персонъ, и придать имъ сколько потребно добрыхъ помощниковъ. Которие персоны держали б з скарбу расходъ на войсковіе нужди по писменныхъ предложеніяхъ Гетмана и Старшины Енералной. Також и в полкахъ били б учреждены для собиралия тихъ войсковыхъ доходовъ люди повѣренне и пожиточне за присягою, чтоб оніе доходы собирали везде в полкахъ порядочно и отда(ва)лись подскарбѣмъ з достовѣрными вѣдомостми и записками. А смотрено б того с прилежаніемъ, даби на приватніе ниче потреби оногого скарбу не издерживано“¹⁾.

Таким чином, погляд Лазаревського є помилковий: на Гетьманщині добре пам'ятали про уряд підскарбіїв і раз-у-раз підкреслювали потребу відокремити

скимъ шафовали, теды и теперь таковыи порядокъ общимъ договоромъ устанавливается и непремѣнно узаконяется, абы за уполномочи, дасть Богъ, отчины нашей зъ ярма Московскаго, увагою Гетьманскою и созволеніемъ общимъ, былъ обранъ Подскарбій Енеральныи, человѣкъ значный и заслуженный, маstryй и благосовѣтныи, который бы скарбъ войсковыи въ своемъ дозорѣ мѣль, мышами и всякими приходами войсковыми завѣдовалъ и оные на потребу публичную войсковую, а не на свою приватную, за вѣдомомъ Гетьманскимъ, оборачалъ. Самъ зась Ясневельможный Гетьманъ до скарбу войскового и до приходовъ, до оногого належащихъ, не имѣть належати и на свой персональный пожитокъ употребляти, довольствуясь своими оброками и приходами, на булаву и особу его, Гетьманскую, належачими, яко то: индуктою, полкомъ Гадяцкимъ, сотнею Шептаковскою, добрами Почеповскими и Оболонскими и иными интрапатами, якіе здавна ухвалены и постановлены на урядъ Гетьманскій; большъ зась Ясневельможный Гетьманъ мастиостей добръ войсковыхъ не мѣть самовластно себѣ привлацати и инымъ, мнѣй въ войску Запорожскому заслужонымъ, а найбарзѣй чернцямъ, попамъ, вдовамъ бездѣтнымъ, урядникомъ посподитымъ и войсковымъ мѣлакимъ слугамъ своимъ Гетьманскимъ и особамъ приватнымъ для респектовъ якихъ колвекъ, не раздавати. А не тylко до боку Гетьманскаго Подскарбій Енеральныи поприсяжныи, для дозору скарбу войскового, мѣть избиратися, и гдѣ резиденція Гетьманская утвердится, тамъ оставати, лечь и въ каждомъ полку два Подскарбіи, такъ же поприсяжныи, люде значный и маstryй, общюю, Полковнику, старшины войсковой и посполитой ухвалою, повинны знайдоватися, которыи бы о полковыхъ и городовыхъ приходахъ и посполитыхъ поборахъ знали, оны въ своемъ завѣдовашю и шафунку мѣли и каждого року порахунокъ зъ себе чинили. Якіе полковіе подскарбіи, мѣючи релацио до Енерального Подскарбего, должны будуть въ своихъ полкахъ о належащихъ до скарбу войскового приходахъ знати, оные отбирати и до рукъ Енерального Подскарбего отдавати. Пацове полковники зась не повинни такъ же интересоватися до скарбцовъ полковыхъ контентуючися своимъ приходами и добрами, на урядъ Полковничий належачими“ — Д. Бантышъ-Каменскій. Источники малороссійской исторіи, ч. II, с. с. 250 — 251. ¹⁾ Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, в III, с. 362.

державні фонди від сум гетьманових та поставити перші під контроль старшинської ради. І р. 1728 уряд підскарбіїв відновлено з української ініціативи. Адже в розділі 7 прохань Апостола з 27 липня 1728 р. сказано, що для „содержання (скарбу) особливый имъеть быти подскарбѣй, человѣкъ достовѣрный и присяжный эъ подручными себѣ шафарами, которые з полковъ опредѣляются было погодно“¹).

Але р. 1728 час був уже інший, на Україні був уже безпосередній вплив центрального російського уряду, що раз-у-раз бепосередньо керував українськими справами. Тому старшина здобула й те, чого вона, як видно, не дуже бажала: двох підскарбіїв — одного українця, другого російського урядовця. Резолюція на прохання казала: „По сему пункту доходы всѣ собирасть въ скарбъ войсковый, до которого опредѣляться подскарбѣи: одинъ Великороссійскій, а другій Малороссійскій“²). Цю ухвалу запровадив у життя відповідний розділ ухвал на прохання Апостола — „Рѣшительныхъ пунктов“³).

Іоновлена за Апостола „посада генерального підскарбія, писав О. Лазаревський, — лишалася без всякого значіння; одинадцять років посідав цю посаду Андрій Маркович, не маючи, як видно, жадного відношення до того скарбу, що його мав він охороняти:.... Але коли Апостола заступили „правителі“ — російські генерали, Марковича допустили до участі в справах генеральної канцелярії; а втім, участь ця обмежувалася тільки тим, що на ухвалих генеральної канцелярії, Маркович „прикладывалъ“ між іншими і свою руку“⁴). Цей погляд Лазаревського, що підскарбії не завідували українськими фінансами, подіяв і акад. М. Грушевський: „...для завідування ними (фінансами — Л. О.) — писав він, — було встановлено посади двох підскарбіїв, але посади ці залишилися в значній мірі титулярними“⁵). Тепер, і зокрема після IV тому „Організації хозяйства України“ М. Слабченка, треба цілком виразно визнати помилковість цього погляду.

Насправді компетенція підскарбіїв була складна і діяльність дуже енергійна. Це можна вже сказати про Р. Ракушку, підскарбія за Бруховецького. В. Модзалевський, що присвятив Ракушці спеціальну інтересну розвідку, зокрема зупинився на діяльності його, що стосувалася поборів із млинів (це цілком зрозуміло з боку дослідника „млинського права“). „Ракушка, — писав Модзалевський — маючи на те від гетьмана „повъренную власть“ піклувався про те, щоб число млинів побільшувалося, бо від числа їх залежав не тільки зрист військового скарбу, але й населення, яке охоче починало селитися біля млинів. З другого боку, однаке, Ракушка мусів стежити за тим щоб нові мlinи не підтоплювали раніше збудованих... Місцева козацька влада — полковники мусіли бути координувати свою діяльність в даному напрямі з діяльністю генерального підскарбія“⁶). Перше можна підтвердити

¹) Н. Марковичъ, Исторія Малороссії, т. III, с.с. 361—362. ²) Ibidem. ³) Ibidem. с. 396. ⁴) Люди старої Малороссії. Марковичи, К. Старина, 1894 р. № 1, с. 63. ⁵) Очеркъ исторії укр. народу, 1911 р., с. 352. ⁶) Перший підскарбій Р. Ракушка, Записки Істор.-Філолог. відділу ВУАН, кн. I, с. 42.

таким фактом: р. 1665 генеральний підскарбій Ракушка „для вшелякого размноженія скарбу військового, по всѣхъ полкахъ, где бъ мѣло до будування млина мѣстце способное быти“, дозволив, „п. Мартину Киселченку руднику Івоцкому, на рѣци Белици, межи Руднею и Шатрицами, греблю фундовати и млинъ будовати“¹). „Органами контролю над млинами, — каже Модзалевський, були: загальним — уряд генерального підскарбія, місцевими — полкові дозорці над млинами та мірничі. Підскарбій призначав дозорців, по полках, встановляв речінці, від яких мусіли вноситися податки (в залежності від розміру коштів, покладених на збудування млинів, та інших місцевих умов), дозорці збиралі прибутки, контролювали мірничих та мельників і взагалі були безпосередніми помічниками підскарбія по місцях“...²).

„Крім млинів, — каже далі Модзалевський, — під доглядом генерального підскарбія були в цей час і рудні, які козацька влада також уважала за підприємства, що мусіли частину своїх прибутків віддавати на користь військового скарбу“³). Про цю сторону діяльности Р. Ракушки, як підскарбія, може свідчити лист його з 5 серпня 1665 р., де він дозволяє, щоб 2 чернігівських міщан — „греблю фундували и рудню будовали“ за певну плату до військового скарбу; до того він додавав: „приказую дабы помененемъ рудникомъ жаденъ не важился найменшое кривди и перешкоди чинити и без писма его мил. пана гетмана нѣхто не повиненъ желѣза братъ, конечно аби не было“...⁴).

Дослідник діяльности первого підскарбія зокрема зупинився на його завідуванні й контролі над підприємствами. Певна річ, що він завідував і безпосередніми грошовими податками; таке завідування мало бути за основну його функцію. Архівний матеріал зберігає відомості про те, що Ракушка відав і збори натурою. Приміром р. 1665 в Приказі „Малые Росіи“ гетьман Бруховецький умовлявся про те, що „хлібний“ збір на російських „ратныхъ людей“ мають провадити з участю військового підскарбія⁵). Так дійсно зробили, і р. 1667, приміром, Ракушка відмовився видати хлібні запаси російським „ратнымъ людямъ“, бо надіслані „писцы“ не мали наказів, де саме „имать“ ці запаси⁶).

Обов'язки генерального підскарбія після гетьманування Апостола О. Лазаревський уважав за „нескладні“⁷). На ділі це було не зовсім так. Про ці обов'язки передусім свідчать спеціальні інструкції генеральним підскарбіям. Першу таку інструкцію дано 29 квітня 1729 р., коли знову запровадили, тобто поновили уряд генеральних підскарбіїв⁸). Інструкція має 13 артикулів. З них

¹) А. Лазаревскій, Описаніє стар. Малороссіи, т. II, с. 505. ²) В. Модзалевський, оп. cit. с. 35. ³) Ibidem, с. 46. ⁴) А. Лазаревскій, Обозрѣніе Румянц. описи Малороссії I, с.с. 52—53. ⁵) А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 19. ⁶) Древлехранилище РСФСР, кн. № 2 Малор. Приказа. л.л. 105—106. ⁷) Люди стар. Малороссіи. Марковичи, К. Старина, 1884 р. № 1, с. 64. ⁸) Надрукована в моєму „Звідомленні про відрядження до Москви“ — „Праві Комісії... в. III, с.с. 366—370.

1-й, змісту історичного, висвітлює, яке було фінансове управління за Малоросійської Колегії й при обранні Апостола. Розділ 2 цитує арт. 7 „рѣши-тельныхъ пунктовъ“ і характеризує податкові об'єкти. Розділ 3 інструкції визначає, що про податки за Малоросійської Колегії „для ізвѣстія“— для порівняння підскарбіям даються довідки. Артикул 4 пропонує підскарбіям по приїзді до Глухова скликати полкових збирачів і дізнатися в них про порядок і розміри збирання податків. 5 артикул пропонує призначити до збирання на місцях податків спеціальних осіб і каже про порядок записування цих податків і передавання їх підскарбіям. 6 розділ застерігає, що відкуп на індукту до підскарбіїв не належить. Розділ 7 залишає за підскарбіями й натуральні— „хлібні збори“. У 8 розділі здебільшого мова йде про об'єкти витрат і про порядок цих витрат. 9 артикул говорить про порядок записування податкових сум і витрати їх; розділ 10 вяснює ролю в українському фінансовому управлінні російського міністра-резидента: Йому до цього управління „вступать не надлежит“, але має він за ним „смотрѣть“— контролювати його. 11 артикул наводить указ 13 січня 1724 р. про листування в „дѣлахъ, которые тайности подлежатъ“; розділ 12 каже про організацію канцелярського апарату при підскарбіях; нарешті, розділ 13 заповідає підскарбіям добре поводження в справі і управління з „общаго совѣту і согласия“ один з одним. Загалом інструкція 1729 р. дає досить повні вказівки про організацію фінансового управління, але мало дає технічних порад про конкретну його організацію і провадження.

У додатку¹⁾ до цієї роботи я друкую інструкцію з 4 червня р. 1760 генеральному підскарбієві В. Гудовичеві. На цей раз інструкцію дає не російський уряд, а місцевий— гетьман К. Розумовський. Після двох вступів у розділі 1 підскарбієві пропонується доглядати за збиранням недоборів по скасованих відкупах. Розділ 2 каже про догляд підскарбія за збиранням порцій і рацій і про зосередження цих зборів у Канцелярії Малоросійського Скарбу. Розділ 3 містить зауваження про те, що Генеральна Артилерія подаватиме до Канцелярії Скарбу фінансово-господарчі звіти „для содерянія въ цѣлости впередъ“. У 4 артикулі мова мовиться про збирання відомостей про маєтності магістратів, магістратські прибутки та контролювання підскарбієм їх розходування. Артикул 5 говорить про збирання прибутків із військових сіл та перехід їх у завідування Канцелярії Малоросійського Скарбу, а тим самим і підскарбія. В артикулі 6 мова йде про догляд Канцелярії Скарбу за ранговими маєтностями; розділ 7 передає підскарбієві й Канцелярії Скарбу загальне керування поштою. Розділ 8 інструкції Гудовичеві говорить про догляд за грошовими сумами у Генеральній Канцелярії й Суді. Великий 9 артикул говорить про те, що підскарбієві передається завідування організацією тогочасного контролю— „Щетною“ Комісією і дає докладну інструкцію, як контролювати витрати. Про генеральну „Щетну“ Комісію говорить

¹⁾ № 32.

і 10 розділ, що передає їй на розгляд справи полкових рахунків по порціях і раціях. 11 розділ говорить про порядок діловодства Скарбової Канцелярії та Генеральної „Щетної“ Комісії; розділ 12, нарешті, — про організацію їхнього апарату.

Порівнявши інструкцію 1760 р. з інструкцією р. 1729, треба відзначити, що інструкція 1760 р. повніше визначає обов'язки і функції генерального підскарбія і більше їх конкретизує й деталізує. Функції й компетенція підскарбія 1760 р. далеко ширші за компетенцію 1729 р. Адже чимало важливих справ державного управління й господарства переходить тепер під керування підскарбія, як от — доглядати за вільними військовими селами, за ранговими маєтностями, керувати поштою, доглядати фінансів і господарства Генеральної Артилерії, фінансів і маєтностей українських магістратів; нарешті, з підскарбія стає тепер головний державний контролер. Усіх цих функцій, не знає інструкція 1729 р. Треба взагалі сказати, що не видно, щоб інструкція 1760 р. будь-якою мірою запозичала й використовувала інструкцію 1729 р. Очевидно, її вже забули, розвиток компетенції генерального підскарбія пішов далі за неї, і це, між іншим, знову свідчить про складність їхніх обов'язків і енергію, з якою вони їх мали виконувати.

Чи виконували й як на ділі виконували підскарбії приписи цих інструкцій? Я маю деякий матеріал, що свідчить здебільшого про їхню діяльність за Апостола й Правління Гетьманського Уряду. Насамперед треба сказати, що інструкція 1729 р. реально зобов'язувала генеральних підскарбіїв, і вони раз-у-раз повідомляють у своїх „нижайшихъ донесеніяхъ“ до Петербургу про виконання котрогось її розділу¹⁾). Від підскарбіїв *de facto* залежать полкові збирачі, що їм підскарбії дають накази й приймають од них звіти²⁾ — виконання розділу 5 інструкції. Року 1729 гетьман Апостол дає універсал, де описує порядок організації збирання полкових податків та залежність полкових завідовців від підскарбіїв³⁾). Інструкцію полковим завідовцям про побори з перевозів дають генеральні підскарбії⁴⁾). Вони завідують Канцелярією Зборів чи Скарбу й турбуються про збільшення її апарату⁵⁾ — розділ 12 інструкції.

Як завідувачі Канцелярії Зборів підскарбії листувалися з центральним урядом. Велика, на 1236 аркушів, книга № 75/1802 Малоросійської Експедиції Сенату, що її я переглянув у „Древлехранилище РСФСР“, вся складається з „репортовъ“ Канцелярії Зборів, коли підскарбії писали безпосередньо від себе — вони писали „доношенія“ до Колегії Закордонних Справ. Видавано суми з Канцелярії Скарбу, як видно з цієї книги, завсіди за такою формулою: „По указу Его Императорского Величества и по определению подскарбие выдано изъ войскового скарбу канцеляріи зборовъ... Коли приймали

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 77/1804 Малор. Експед. Сенату, л. 80; *Ibidem*, кн. № 78/1805, л. л. 165, 730. ²⁾ *Ibidem*, кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сенату, л. 236—237, 110—116, 309—314. ³⁾ М. Судієнко, Матеріали для отечеств. історії, т. I, с. 6, К. 1853.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР. кн. № 78/1805. Малор. Експед. Сенату, л. 238. ⁵⁾ *Ibidem*, л. 791.

невні суми, в цій формулі слово „выдано“ замінялося словом „принято“. Російський уряд раз-у-раз безпосередньо звертався до підскарбіїв із своїми „указами“, цілком минаючи гетьмана¹). Інколи при цьому вживали досить енергійних висловів: 11 жовтня 1730 р. пропонували видати вперед гроши за порції та рації сербському полкові, що йшов у похід, загрожуючи, що — „ежели за неотпускомъ тѣхъ денегъ походъ тѣхъ сербовъ в Гилянь остановится, и за то они подскарбії жестоко будуть штрафованы“²). Гроші для сербів знайшлися.

До Колегії Закордонних Справ першими роками своєї діяльності підскарбії пишуть у досить дрібних справах. Приміром, у травні 1732 р.— про видачу „прогоннихъ денегъ“ стародубському полковому судді Мик. Ханенкові, у липні того самого року— про видачу платні старшині й козакам охочекомонного полку³) тощо. Відомості-звідомлення, за указом з 4 червня 1730 р. про військові податки й витрати, підскарбії мали надсилати до Колегії Закордонних Справ тричі на рік⁴).

Від гетьмана підскарбії за Апостола залежать наче б то менше. Інколи вони сперечаються з ним за якісь прибутки. Приміром, 12 червня 1730 р. гетьман Апостол писав канцлерові гр. Головкінові про те, що йому дано „на булаву“ Гадяцький ключ. „Но Подскарбіє войсковіe вищеозначенную Монаршую Грамоту толкуя иначей, мнѣ представляли, аби оні доходи въ Ключу Гадяцкомъ взимать мнѣ з еднихъ только мѣстечокъ и сель, тихъ, которое въ Моемъ имѣются владѣніи; съ протчихъ же сель того ж Ключа Гадяцкого, которое за рознимы владѣлцами, знайдутся, а особливое со всѣхъ козаковъ, въ ключу Гадяцкомъ будучихъ, доходовъ не братъ; но з тихъ маєтностей и съ козаковъ они намѣрени братъ доходи до скарбу войскового. И въ томъ от них чинится мнѣ препятствіе...“ Гетьман просив заборонити підскарбіям „препятствовать“⁵) 21 листопада 1730 р., обстоюючи свій погляду цій справі, пишуть до Петербургу підскарбії⁶). Мабуть, також через конфлікт гетьмана з підскарбіями центральний уряд вказував: „что... Гетманъ взялъ себѣ в домъ надлежащихъ до скарбу войскового (той скарб тепер цілком відокремлено від гетьманових приватних сум—Л.О.) денегъ тысячью восемь сот семидесять рублевъ девяносто шесть копеекъ с половиною,— о том в нашей Коллегіи Иностранных Дѣлъ надлежащѣе разсмотрение и рѣшеніе учинено будетъ вперед“⁷). На жаль, з дальнього листування не видно, що ухвалила Колегія Закордонних Справ у цій справі; можливо, що її затушкували.

У всякому разі на пропозицію гетьмана підскарбії раз-у-раз видавали суми із військового скарбу⁸). Приміром, 10 липня 1732 р. гетьман Апостол про-

¹⁾ Напр., 14 липня 1730 р. кн. № 76/1803 Малор. Експ. Сенату, л. 90; 17. VIII—1730—Ibidem, л. 132; 29. VIII—1730 р. Ibidem, л. 133; 17. IX—1730 р.—Ibidem, л. 167; 19. IX—1730 р.—Ibidem, л. 172; 19. XII—1730 р.—Ibidem, л. 225, і т. інш. ²⁾ Ibidem, кн. № 77/1804 Малор. Експ. Сенату, л. л. 617—618. ³⁾ Ibidem, кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сенату, л. л. 486, 522—523. ⁴⁾ Ibidem, кн. № 77/1804, л. 341. ⁵⁾ Ibidem, кн. 78/1805 л. 75.

⁶⁾ Ibidem, л. л. 111—112. ⁷⁾ Ibidem, кн. № 77/1804, л. л. 617—618. ⁸⁾ Див. напр. кн. № 75/1802, л. 97.

понував — „предложеніемъ“ — генеральним підскарбіям видати платню компанійському Павловому полку¹). З приводу витрат військового скарбу, що їх підскарбії робили за наказами центрального уряду, гетьман виступав інколи з зауваженнями й протестами. Так р. 1730 з військового скарбу, за пропозицією з Петербургу, давали грошове і хлібне утримання російським військам — гусарам й комликом. У листі з 7 квітня 1730 р. Апостол, сповіщаючи російський уряд про виконання цього наказу, вказував, що раніше з військового скарбу не давали утримання російським військам, що це є ненормальне явище, бо українські дрібні військові службовці — канцеляристи тощо — давно вже не діставали платні за браком коштів²).

Як із цього листування можна було бачити, за підскарбіями залишалися „хлібні“ — натурою побори, що їх пропонував збирати їм артикул 7 інструкції. Ці побори збирало здебільшого збіжжям і борошном³).

За Апостола підскарбій із росіян зокрема залежав від російського міністра-резидента при гетьмані. Адже в розділі 2 інструкції Наришкінові з 9 січня 1732 р. Йому пропонується наглядати за збиранням прибутків до військового скарбу — „наипаче за великоросійскимъ подскарбием смотрение имѣть, чтобы онъ дѣлалъ порядочно и правдиво и от него о семъ вѣдомости себѣ имѣть“⁴).

При Правлінні Гетьманського Уряду підскарбії за розділом 3 інструкції цьому Правлінню мали давати фінансові звіти до Канцелярії Правління Гетьманського Уряду⁵). А в указі кн. Шаховському з 31 липня 1734 р. — на півроку пізніше — імператриця Ганна Іванівна, розподіляючи функції Міністерської Канцелярії й Генеральній Військової Канцелярії залишає підскарбіїв у залежності від останньої: „...подскарбиямъ войсковымъ о зборах денежных и хлѣбных предѣстование чинить і на тѣхъ ихъ представления надлѣжащие резолюціи давать ізъ той же Генералной Войсковой Канцелярії“⁶).

Про інструкцію 1760 р., власне її виконання на практиці, даних я маю менше. Певна річ, це не значить, що її не виконували, бо про виконання її окремих розділів є певні докази. Приміром, „Петро Федорович (Лашкевич)... 10 вересня 1760 р. призначений (був), за гетьманським ордером, у відомство генерального підскарбія Василя Гудовича, що призначив його за виданою з Канцелярії Малоросійського Скарбу інструкцією для обслідування в полку Стародубському вільних військових маєтностів“⁷). У „донесенії“ генерального підскарбія Василя Гудовича з 8 січня 1764 р. в справі про слобідку Богданівку, що її Переяславський полковник Сулима просив гетьмана віддати Йому, підскарбій пише, що довідки в цій справі він подає зібрані „въ вѣдомости отъ опредѣленного для описи, надсмотренія и изслѣдованія о свободныхъ маєтностяхъ и угодіяхъ полку Переясловского войскового товариша

¹⁾ Рукописи Маркевича, № 2960 (3201). ²⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 77/1804 Малор. Експед. Сенату, л. л. 124, 134 — 137. ³⁾ Ibidem, кн. № 75/1802, л. 18. ⁴⁾ Ibidem, кн. № 95/1822, л. 4. ⁵⁾ П. С. З., т. IX, № 6540. ⁶⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 79/1806 Малор. Експ. Сенату, л. 321. ⁷⁾ В. Модзалевскій, Малор. родословникъ, т. III, с. 31.

Петра Левицкого¹). Ці дані свідчать, що військові вільні села перейшли до відання генерального підскарбія, тобто про виконання розділу 5 інструкції 1760 р. За це ж, а так само і за виконання артикулу 6, що передавав підскарбієві завідування ранговими маєтностями, свідчить той факт, що „друга Малоросійська Колегія запропонувала р. 1766 Канцелярії Скарбу скласти відомість як про вільні військові так і про рангові маєтності, що були в її завідуванні“²). У 1760 й 1761 роках П. Лашкевич провадив з наказу генерального підскарбія слідство про прибутки та витрати Стародубського й Погарського магістратів³) — це значить, що підскарбій виконував розділ 4 інструкції 1760 р.

Ролю генерального підскарбія найважче вияснити, як члена старшинської ради, члена постійної колегії гетьманових радників — генедальної старшини. На це є свої причини. Річ у тім, що за порівнюючи короткий час, коли Ракушка був підскарбієм — за Бруховецького — не багато є даних. А згодом, у XVIII ст. посаду генерального підскарбія відновлено тоді, коли діяльність старшинської ради стала вужча. Через те важко схарактеризувати підскарбія, як активного члена старшинської ради, хоч і можна було б зафіксувати саму його присутність на її окремих зборах. Дещо можна сказати про те, як виконували генеральні підскарбії нарівні з іншою генеральною старшиною-членами ради старшини, окрім доручення цієї ради й гетьмана. Про таку діяльність Ракушки-Романовського можна сказати, що він р. 1663 „учинилъ“ у полку Стародубському кілька сотень — новгородську, шептаківську, погарську, топальську, стародубську, мглинську та почепську і „подлегъ волости держави полской, литовской починил им границы“⁴). У XVIII ст. генеральний підскарбій за Шаховского був „присутній“ у Генеральній Канцелярії⁵); сюди ж його призначає універсал з 23 червня 1750 р. гетьмана К. Разумовського⁶). Військового товариша Петра Жураковського 1 червня 1761 р. призначено „къ нацѣональному его ясневельможности Батуринскому строению для до-смотру Добропорядной работы“. Тут він був „въ командѣ генерального под-скарбія Василія Гудовича“⁷). Але безперечно треба визнати, що ці дані нечисленні й спорадичні, — очевидно, генеральний підскарбій, що мав складні й точно фіксовані обов'язки, рідше мав такі навантаження спеціальними дорученнями.

Як діставали уряд генерального підскарбія? З 4-х генеральних підскарбіїв — українців, перед тим як дістати цей уряд, були бунчуковими товаришами — 2 (Скоропадський та Гудович), полковником — 1 (А. Маркович), сотником — 1 (Р. Ракушка).

¹) Мотижинський архівъ, с. с. 92 — 94. ²) В. Барвинський, Кресгъянс въ Лѣвобер. Українъ въ XVII—XVIII вв., с. 111. ³) В. Модзалевскій, Мал. родословникъ, т. III, с. 31.

⁴) Рукописи О. Лазаревського, № 41/3, л. 23. ⁵) А. Лазаревскій, Люди стар. Малоросії. Марковичи — К. Старина, 1884 р., № 1, с. 63. ⁶) Рукописи М. Судієнка, № 97 ч. VI, с. 522. ⁷) В. Модзалевскій, Малор. родословникъ, т. II, с. 49.

З-поміж російських підскарбіїв перший із них Мякінін мав рангу полковника. У листопаді 1731 р. його хотіли бути замінити на підполковника Синявина¹). Але вже в грудні Ів. Синявина призначили на члена Генерального Суду²). Мякінін був підскарбієм до 1738 р., коли його замінили на полковника Полозова³). У жовтні 1741 р. замість Полозова на підскарбія призначили „совѣтника“ Костянтина Ушакова⁴). Року 1745 підскарбієм із росіян був Постельников, що його 26 жовтня 1745 р. перевели до Москви на службу до головної поліції⁵). Російських підскарбіїв скасовано, коли вступив на гетьманство Розумовський.

Про соціальний стан підскарбіїв з українців можна сказати так: Роман Ракушка — підскарбій Бруховецького є можливий автор літопису Самovidця. Коли це так, то загальне спрямовання цього співробітника Бруховецького було далеко не демократичне, бо автор літопису завсіди виступає, як виразник інтересів значного козацтва і старшини. Орликіві статті вимагали, щоб підскарбій був „человѣкъ значный и заслуженый, маєтный и благосовѣтны“. Українські підскарбії XVIII ст. були справді люди „маєтні і значні“. Маркович, Скоропадський, Гудович — це все представники найвищих верстов старшинської кляси, люди, що володіли великими маєтностями й великим числом „підданих“. Отож державною скарбницю Лівобережної Гетьманщини XVIII ст. безпосередньо порядкували й доглядали її найвидатніші своїм економічним станом і позиціями представники нових українських дідичів.

XV.

Генеральний писар.

Писар генеральний у XVIII ст. в єпархії українських посад і ранг стоїть на четвертому місці, поміж підскарбієм та осавулами⁶). Тож за таким порядком і розглядаю я цей уряд. Але треба сказати, що *de facto* генеральний писар раз-у-раз займав надзвичайно впливове становище і стояв вище за іншу генеральну старшину. Це зокрема стосується до XVII ст. Про вийнятково-впливове становище Ів. Виговського при Б. Хмельницькому очевидно нема чого й говорити; це був найближчий гетьманів радник, великою мірою керівник зовнішньої політики України, особа, що своїм впливом і значінням стояла далеко вище за інших генеральних старшин. Впливове значіння мали й деякі інші, пізніші генеральні писарі. Відома, приміром, роль М. Вуяхевича за Дорошенка. „Першою особою по гетьмані Малоросії був генеральний писар Василь Кочубей“, — каже Соловйов⁷). Великого перебільшення тут

¹) Древлехранилище РСФСР, кн. № 90/1817 Малор. Експ. Сенату, л. л. 270 — 274.

²) Ibidem, кн. № 95/1822, л. л. 215 — 216. ³) Харк. Центр. Іст. Архів. Черн. Відділ Архіву Мал. Колегії, № 12471. ⁴) Древлехранилище РСФСР, кн. № 116/1843 Малор. Експ. Сенату, л. л. 297 — 341. ⁵) Ibidem, кн. № 41/1870, л. л. 616 — 622. ⁶) Степенний Малор. воинск. званія чиновъ порядокъ по гетманъ. — Чт. въ О-вѣ ист. и др., 1847, № 6, с. с. 66 — 67.

⁷) Ист. Россіи, т. XIV, с. 1112.

немає, роля й позиція Кочубея, як писаря, була визначна. За Скоропадського значний вплив мав генеральний писар Савич. З ним самим порадившись, Скоропадський, напр., віддав Меншикову Почеп та Ямпіль¹⁾). Після Скоропадського, коли організовано колегіальне управління Генеральної Військової Канцелярії роля генерального писаря мала зменшитися. А втім і тут зустрічаємо таких впливових діячів свого часу, як, напр., А. Безбородько при Розумовському, що про нього і його уряд писав гетьман: „Писаря Генерального до правленія малоросійськихъ дѣлъ... есть самонужнѣйшая”²⁾)...

Походження цього уряду слід шукати за дуже давніх часів, бо, очевидно, потреба в нім мала виявитися відразу ж, як оформилася більш-менш постійна козача організація. Самий термін „писар“ є термін суто-український. Pisarz polny у польському війську, очевидно, не міг вплинути на назву українського уряду, а в тогоджаній Росії аналогічним терміном був „подьячій“ і, прим, у російських донських козаків аналогічний уряд носив назву „войскового подьячего“. Термін „писарь“ досить пізно з'являється на Москві. Р. 1696 в Преображенському Приказі був „Генералной Писарь“ Іван Інеков³⁾). Саме означення „генералной“ вказує, що назву цю запозичено саме з України.

Після відокремлення України від Польщі, ми зустрічаємо згадки за двох військових писарів. Наприклад 22 листопада 1649 р. на авдієнції в гетьмана російського посланця Г. Нероновича в оточенні гетьмана „стояли два чоловіка писарей — Иванъ Выговской да Иванъ Крычевской“⁴⁾). 4 березня 1651 р. під час перебування в Чигирині Ларивона Лопухіна „приехалъ писарь Иванъ Выговской к Лариону, да за нимъ войсковые есаулы Миско да Демко, да другой писарь Федоръ Тетеря“⁵⁾). Подьячий Старий, що перебував на Україні у лютому й березні 1651 р. називає Виговського „богшимъ“ писарем, на відміну від другого писаря — Тетері⁶⁾.

Розділ 11 Переяславських статтів виразно каже — „При гетманѣ быть обѣихъ сторонъ Днѣпра по судье, по ясаулу, по писарю“, тобто про двох генеральних писарів⁷⁾). Ці статті справді підписали два генеральні писарі — Семен Остапов (Голуховський) та Остап Фансткіевич чи Фанстигевич⁸⁾). Але, очевидно, двоє генеральних писарів було недовго, бо скоро після Переяславської ради Україну поділено на дві Гетьманщини, кожна з них мала свій штат генеральної старшини, і до того ж завсіди по одному генеральному писареві⁹⁾). Питання про двох писарів постало далеко пізніше — р. 1740. Підніс

¹⁾ Н. Маркевич, Исторія Малороссії, т. III, с. 367. ²⁾ Додаток № 24. ³⁾ Древле-хранилище РСФСР, кн. № 95 Малор. Приказо, л. 903. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., Дод. до т. VIII, с. 307. ⁵⁾ Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. I, с. 14. ⁶⁾ Ibidem, с. с. 145, 166. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 267. ⁸⁾ Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 51; Д. Б. Каменський, Источники, ч. I, с. 105. ⁹⁾ Проф. О. Оглоблін припускає, що після об'єднання в 1668 р. двох Гетьманщин під владою П. Дорошенка, було до 1669 р. два генеральні писарі — Л. Бускевич та М. Вуяхевич (До історії Руїни — Записки Іст.-Філ. Відділу ВУАН, т. XVI, с. 210, прим. 28). Актовий матеріал покищо не дав досить даних, щоб ствердити цю гіпотезу.

Його тодішній правитель Гетьманщини генерал-майор Шипов. Указом з Кабінету Міністрів йому „объявляется“: „для лучшаго исправленія въ дѣлахъ въ войсковой генералной канцеляріи, какъ вы представляете, чтобы быть вмѣсто одного генерального писаря двумъ и опредѣленныя на чинъ онаго генерального писаря деревни 450 дворовъ раздѣлить тѣмъ двумъ генеральнымъ писарямъ по 200 дворовъ, а 50 останется, и что нынѣ жъ быть надлежить два судьи, два есаула и четыремъ старшинамъ канцеляристамъ, изъ которыхъ на одного 40 дворовъ ранговыхъ есть, а другому изъ оставшихъ помянутыхъ отъ генеральныхъ писарей 50 дворовъ, прочимъ же двумъ по 30 дворовъ изъ деревень канцелярскихъ служителей дать; такожъ въ тое канцелярію потребны нотаріусъ, регистраторъ, да одинъ для архива, изъ великороссійскихъ людей, для того, что изъ малороссійскихъ долго въ канцелярскихъ чинахъ не держатся, и чтобы оные были безперемѣнно, дабы впредь у нихъ дѣла сыскать лучше можно. И во всемъ томъ надлежить справиться съ прежними дѣлами, сколько такихъ чиновъ бывало, и при томъ увѣдая о ихъ состояніи, имѣть разсужденіе: не будетъ ли имъ изъ того что противно и Нашимъ интересамъ какая отъ того польза быть можетъ ежели такие чини передъ прежнимъ вдвое умножены будуть; и потомъ доносить намъ со мнѣніемъ“¹⁾). Поміж вступних паперів до Кабінету Міністрів є з 8 серпня 1740 р. „доношеніе“ Шипова з відповідю на цей указ: вінъ потверджує правильність і доцільність своїх пропозицій²⁾). Указом з 16 серпня 1740 р. наказувалося новому правителеві України Кейтові розглянути це питання разом із Шиповим та генеральною старшиною³⁾). Не знати, як ішла далі ця справа, але другого генерального писаря не призначено. Ще раз питання про другого генерального писаря постало р. 1759. Рекомендуючи в лютому 1759 р. своїх кандидатів на посади генеральної старшини із кандидатур, що їх намітила рада старшини, гетьман Розумовський зупинявся на Миколі Ханенку, як на кандидаті в генеральні писарі. Але додавав: „хотя же по сie время за прежнихъ гетмановъ моихъ антецессоровъ бывалъ не больше какъ одинъ писарь войсковый Генеральный, котораго по обыкновенію тогдашнему и довольно было, ибо дѣла въ старину большою частію по словеснымъ приказаніямъ бывали. А нынѣ по умножившимся дѣламъ и приказнымъ обрядамъ сию должность писарскую одному человѣку отправлять весьма трудно, и почти вовся невозможно, какъ за умножившимися письменными дѣлами, такъ и за приключющимися болѣзнями, которымъ всякъ человѣкъ безъ изъятія подверженъ бываетъ. А сie все дѣляетъ немалую въ теченіи дѣлъ остановку и мнѣ, яко главному шефу, затрудненіе, когда такъ великая должность, какъ сія есть въ Малой Россіи, на одного только человѣка положена. Того ради для убѣжанія сей неудобности, которая впредъ случится можетъ, за должность нахожу о семъ донести всеподданнѣйше Вашему І. В-ву. И нижайше прошу для лучшаго теченія дѣлъ въ сей чинъ писарства войскового Генерального

¹⁾ Сбор. Ист. О-ва, т. CXLVI. Бумаги Кзб. Министровъ, т. XII, с. 232. ³⁾ Ibidem, с. 367.

²⁾ Ibidem, с. 393.

прибавить еще къ прежнему одного такого жъ писаря. Въ которую должность всеподданнѣйше Вашему І. В-ву представляю бунчукового товариша Якова Тарновского, человѣка довольно въ дѣлахъ знающаго и заслуженнаго. Которой долженъ быть во всехъ дѣлахъ ровное участіе принимать и во всемъ поступать равно какъ и вышепомянутой писарь войсковый генеральный Ханенко¹). І цього разу теж не установлено другой посади генерального писаря. Можна думати, що бажання і пропозиції у XVIII ст. призначити другого носія писарського уряду в основі мали звичайно не хвороби, як писав Розумовський, маючи на увазі старого Ханенка, а іншу причину, що на неї вказував у цім самім документі Розумовський. Це — складність обов'язків, як наслідок бюрократично-канцелярських порядків XVIII ст. з його складними „приказными обрядами“.

Самою посадою своею генеральний писар є постійний і активний член старшинської ради. 2 вересня 1675 р. канцелярист П. Дорошенка В. Кочубей зауважив про правобережного гетьмана, що його ніхто не любить, „кромъ братіи его да писаря и судьи, которые во всемъ по немъ говорять“²), тобто на засіданнях ради старшини активно підтримують гетьманові погляди й пропозиції.

Ми часто бачимо генерального писаря при зборах старшини. Приміром, у жовтні 1650 р., коли гетьман із радою приймали російського посланця В. Унковського, був при тому писар І. Виговський³). У квітні 1690 р. при Мазепі серед інших радників дяк Б. Михайлів бачив у Батурині й писаря Василя Кочубея⁴) Він же був під час приймання в липні того самого року дяка В. Поснікова⁵), і так само — в січні 1691 р., коли приймали стольника Ів. Циклера⁶), в січні 1692 р., як зустрічали стольника Спешньова...⁷).

На зборах старшинської ради генеральний писар, oprіч загальної участі в її дебатах і ухвалах, мав і спеціальну функцію: читати — оголошувати писані акти, грамоти й документи. Отож 21 серпня 1654 р. дворянин І. Ржевський привіз гетьманові царську грамоту. „І гетманъ... приказаль писарю Ивану Виговскому государеву грамоту распечатать, и, распечатавъ, честь при всѣхъ полковникахъ, которые были при гетманѣ, вслухъ“⁸). 25 грудня 1667 р., коли в гетьмана Дорошенка був поручник Кручинна Лазарев „гетманъ... письмо у него Кручини принялъ, и велъль то писмо вычесть передъ собою писарю своему при полковникахъ и при всей радѣ своей“⁹). У січні 1671 р. приймаючи в Батурині „стряпчаго“, Бухвостова, царську грамоту гетьмані передав генеральному писареві К. Мокрієвичу й цей її голосно читав¹⁰). У грудні 1689 р. царську грамоту, що її привіз стольник Циклер, гетьман „велъль писарю Василю Кочубею распечатать и чести вслухъ“¹¹). В липні 1690 р., коли приймали дяка В. Поснікова, царську грамоту при старшині

¹⁾ Додаток № 30. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 236. ³⁾ Ibidem, Дод. до т. VIII, с. 344.

⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 54. ⁵⁾ Ibidem, л. 470.

⁶⁾ Ibidem, кн. № 62 Малор. Приказа, л. 628—629. ⁷⁾ Ibidem, кн. № 64 Малор. Приказа, л. 814. ⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIV, с. 18. ⁹⁾ Ibidem, т. VI, с. 243. ¹⁰⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 9 Малор. Приказа, л. 226. ¹¹⁾ Ibidem, кн. № 111 Малор. Приказа, л. 184.

і полковниках читав генеральний писар Кочубей¹). Він же оголошував царську грамоту на авдіенції 22 січня 1691 р. стольникові Циклерові²) і під час приймання у грудні 1691 р. стольника Татіщева³).

Інколи генеральний писар провадить переговори з посланцями інших держав, один чи з гетьманом. Наприклад, коли Б. Хмельницький провадив переговори з подіячим Фоміним, при тому був тільки генеральний писар Ів. Виговський⁴). У червні 1657 р. шведський посол Ліліенкrona провадив переговори в Чигирині з генеральним писарем Виговським „одинъ на одинъ, рѣчей его никто не записывалъ, вѣдаетъ только все одинъ писарь, переводчика тутъ не было и говорили съ писаремъ по латынѣ“⁵). Це становище найпоінформованішої особи в справах зовнішньої політики, що її провадили гетьман і рада старшини, характеризує протопоп Адамович у листі до А. Матвеєва від 18 березня 1672 р. про зраду Многогрішного: „измѣны гетманской явные писма есть и словесные многіе рѣчи; а кто лутче писаря можетъ вѣдати? И онъ (писар — Л. О.) о всемъ дастъ совѣсной отвѣтъ“⁶). У січні 1691 р. в гетьмана Мазепи був стольник Ів. Циклер. При переговорах із ним гетьман спітав, „возможно ли де при томъ обявленіи дѣль (що з ними приїхав Циклер) быть при нихъ кому из Генералной Старшины. А Писарь де хотя теперь і не будет, однако же тѣ дѣла от ево рукъ не отойдутъ і вѣдати про нихъ будетъ“⁷).

Беручи таку участь у справах зовнішньої політики, оголошуєчи на зборах ради старшини різні документи, писар міг допуститися зловживань. У вересні 1658 р. гетьман Ів. Виговський у розмові з російським посланцем Вас. Кікіним скаржився на те, що думний дяк Алмаз Іванов не передає цареві його листів. При цьому він зауважив; „онъ де, гетманъ, какъ быль при прежнемъ гетманѣ при Богданѣ Хмельницкомъ въ писарехъ, и онъ, кто будетъ ему недругъ, а пишетъ о чомъ къ гетману, и онъ читаль не то что писано, читаль чѣмъ бы гетмана разсердитовать на того, кто о чемъ пишетъ“⁸).

Як впливовому членові ради старшини, П. Тетері, при обранні його р. 1660 на Правобережній Гетьманщині на генерального писаря, доручили: „abyś dzwigał młodość Chmilnickiego“⁹).

Очевидно, саме відчуваючи міць своєї позиції, як впливового члена старшинської ради, писар Бруховецького Захар Шикіевич став поводитися так, що на нього скаржилася старшина р. 1665 в Москві: „отъ писаря Захара Шикѣева чинятца многіе налоги и тягости, ставитца онъ Захаръ пышнѣе боярина и гетмана, и бьеть и увѣчить многихъ людей невинно, и въ войскѣ имъ онъ Захаръ не надобенъ и ни въ какомъ чину не годенъ“. До цієї скарги приєднався й гетьман: „бояринъ и гетманъ о томъ великому государю билъ

¹⁾ Ibidem, kn. № 59 Малор. Приказа, л. 468. ²⁾ Ibidem, kn. 62. Малор., Приказа, л. 632.

³⁾ Ibidem, kn. № 61, Малор. Приказа, л. 638. ⁴⁾ А. Ю. и Э. Г., т III, с. 501. ⁵⁾ Ibidem, т. III, с. 587. ⁶⁾ Ibidem, т. IX, с. 699. ⁷⁾ Древлехранилище РСФСР, kn. № 59 Малор. Приказа, л. 618. ⁸⁾ А. Ю. и Э. Р., IV, с. 163. ⁹⁾ Пам. К. Ком. для разб. др. актовъ, т. IV, відділ III, с. 43. Вид. 1859 р.

же челомъ, что ему писарь Захаръ въ войскѣ не надобенъ, потому: учалъ быть пышенъ и чинить многимъ людемъ налоги безчестья, и бьетъ многихъ людей невинно иувѣчитъ, а имянно убилъ полковника сына Ивана Сербина и двухъ подписковъ канцелярскихъ, одному пробилъ голову обухомъ; также и иныхъ многихъ людей билъ безвинно, безъ его гетманского вѣдома и безъ совѣту старшихъ войска Запорожского¹). З останнього вислову видно, що писар не зважав і на старшинську раду, і це — скільки від неї, а не від гетьмана йшла ініціатива скинути його з уряду — призвело до його падіння²).

Близчий радник гетьманів, найпоінформованіша особа в справах державної зовнішньої політики, писар мав користуватися довір'ям гетьмана. Зрадивши гетьманову позицію й політику, він міг розкрити всі карти гетьманової гри й цим його інколи й згубити. Орлик у листі до Ст. Яворського пише, що він хотів донести на Мазепу, але не міг зрадити гетьмана: „ставалъ мнѣ всегда въ мысли покойникъ Мокріевичъ, который, будучи въ томъ же, въ якомъ и я былемъ, писарства енералного чину у гетмана Демяна Многогрѣшного чи праведно, или неправедно, Богъ вѣсть, обвинилъ его, гетмана своего, о противные государству Россійскому съ Дорошенкомъ пересылки и согласія и предалъ его лестію въ ссылку въ Сѣбирь; а якую напотымъ за тое имѣлъ честь? И уряду писарского отъ Самуиловича лишился, и зъ Украины изгонимый былъ, и на всякомъ мѣстѣ чрезъ все житіе свое предателствомъ укораемый и поносимый и отъ мирскихъ и отъ духовныхъ особъ, напаче отъ... архієпископа Чернѣговскаго Лазара Барановича, который, когда колвекъ его Мокріевича въ церквѣ или

¹) А. Ю. и З. Р., т., VI, с. 13. ²) Що правда, інколи генеральному писареві, якщо він ставав в опозицію чи будь-які розходження в політикою гетьмана, доводилося визнавати різних неприємностей, і тут була оборотна сторона позиції близького й першого радника. Приміром, в інструкції, що йшла старшинська рада генеральному писареві К. Мокрієвичеві, який віз до Москви гетьмана Многогрішного, в розділі 5 пропонується розповісти цареві „утрапеняя, которые одѣ сго (гетьмана).. поносилъ, для чего и одѣ писарства былъ отставилъ, а Лукашка Заборовского на тотъ урядъ наставилъ“ — А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 689. Різні „утрапеняя“ мав і Коцубей під час акції Петрика. Гетьман не довіряв писареві. Подъячий Гр. Богданов, що був наприкінці травня 1693 р. в Батурині, нотув у своїм статейнім списку, що „слышал у столника и полковника у Бориса Батурина: до приѣзду его, подъячего, в Батуринь... будучи в Глухове Гетманъ на обѣде у полковника Стародубского у Михайла Миклашевского был Кучубѣя и говорил ему бутто онъ писал листы с Петриком сво Гетманским именем, от чего онъ, Гетманъ, в невинности своей всегда сокрушаєца и такое на себя поречение носить. А Кучубей де говорил, что он тому ничему не винен и не знает, разве де Петрикъ какие писма ис канцеляріи унес прежние, — того де он не знает. И, быв ево, Гетманъ поѣхал того ж часу из Глухова в тaborъ, которой стоял за городом. И приѣхав к тaborу учал говорить столнику і полковнику: что де теперь будем чинить? И столникъ де і полковникъ говориль ему Гетману: одного де опечалили, а другого оскорбили, и чтоб он, Гетман, єхал опять в Глухов к Миклашевскому. И Гетманъ де того ж часу, не виходя искорѣты, к Миклашевскому поѣхал. А приѣхав, посыпал по Кучубея. А Кучубей был в то время в тaborах. И какъ Кучубей приѣхал, и того жъ часа с нимъ помирілисъ. А был де ево он, Гетманъ, самъ, встав, по щекам и топтал пинками“ — Древлехранилище РСФСР Молор. Справи М-ва Закордон. Справ, 1693 р., № 41.

на обхожденії видѣль, во услышеніе всѣмъ и ему самому именовалъ его Іюдою, пана своего предателемъ, а сыновъ ехиднинъмъ порожденіемъ"...¹⁾). Очевидно, і в Москві добре розуміли, що розкрити карти політики української влади може найбільше генеральний писар і тому, коли правий Костомаров, р. 1691 „за поведінкою гетьмана думний дяк Українцев таємно доручив наглядати генеральному писареві Кочубееві“²⁾).

Всі ці дані говорять про генерального писаря, як про члена старшинської ради в XVII ст. Але треба сказати, що і в XVIII ст. він залишився її постійним учасником. Про це маємо авторитетне свідчення генерального писаря Турковського 1734 р.: „во всякихъ дѣлах и совѣтах, которое случаются по Указамъ Ея Імператорского Величества з Енералною Старшиною и Полковниками, онъ же Енералній Писарь сообщеніе имѣеть“³⁾).

Переходжу до спеціальної компетенції генерального писаря. О. Лазаревський про цей уряд (маючи на увазі Савича, генерального писаря часів Полуботка) — казав, що він „по своему уряду був тільки начальник гетьманської канцелярії“⁴⁾). Тут є дві помилки: канцелярія була вже за Полуботка не гетьманова, а Генеральна Військова і писар був не тільки її завідувач, але й член ради старшини. Але безперечно, що генеральний писар завідував канцелярією.

Канцелярія існує протягом цілого часу державного існування Гетьманщини. Адже 18 серпня 1653 р. в Суботові у гетьмана Б. Хмельницького „писарь Иванъ Выговской пошоль изъ свѣтлицы въ другую свѣтлицу, въ канцелярію, гдѣ дѣла дѣлаютъ“⁵⁾). За Бруховецького р. 1666, генеральний писар Захар Шикевич скаржився гетьманові, що генеральний суддя Ю. Незамай видав проїзного листа жінкам полонених канівських козаків — „сбираетъ канцелярію свою“⁶⁾). Канцелярію міг мати й нею завідувати писар. 6 вересня 1671 р. гетьман Д. Многогрішний, відповідаючи на царську грамоту з пропозицією надіслати всі писані умови, які збереглися, до Малоросійського Приказу, пише: „тотчасъ въ канцеляріи своей войсковой приказалъ есмь писарю смотрѣти“⁷⁾). Згадується канцелярія і в оповіданні про те, як у травні 1693 р. гетьман Мазепа побив писаря Кочубея, про що я допіру говорив. А перед тим про військову канцелярію докладно говорить російський уряд в інструкції 11 травня 1691 р. дякові О. Нікітіну. Гетьманові пропонувалося, щоб „Канцелярию из Большаго Города перенесль в Замокъ, где самъ живѣть, для того что в ней многіе есть Ихъ Царскаго Величества Государственные дела ко охранению Войска Запорожскаго и народу Малоросійскаго, а въдали от него, Гетмана, бытия быть имъ непристойно, и от пожару и от всякого иного приключающаго злого случая опасно“. Охороняти канцелярію мали спеціальні доглядачі та окрема стрілецька варта. Діловодство „в сундукахъ и в шафахъ и въ ящикахъ“ мав охороняти генеральний писар та старші кан-

¹⁾ Основа, 1862 р. № 10, с. 20. ²⁾ Мазепа и мазепинцы, 1885 р. с. 63. ³⁾ Додаток № 19. ⁴⁾ Павелъ Полуботок — Р. Архивъ, 1880 г. № 1, с. 148. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 504. ⁶⁾ Ibidem, т. VI, с. 77—78. ⁷⁾ Ibidem, т. IX. с. 441—442.

целяристи¹). На початку XVIII ст.— в 1706 р.— ми знаходимо згадку в універсалі Мазепи про „канцелярію войсковую”²). У квітні 1714 р. канцлер Головкін просив Скоропадського довідатися, на яких підставах володів Обідовський селами Крупич, Варичевкою та Вишневкою „въ канцеляріи войсковой”³). За Апостола Генеральна Військова Канцелярія містилася у Глухові в гетьмановому будинку й займала одну кімнату⁴). Коли канцелярія була зачинена — могли звертатися до генерального писаря. Наприклад, 20 березня 1733 р. Семен Карлека — у нього була справа, що він забороняв одружитися своїй сестрі у других — прийшов „на квартиру генерального войскового писаря Турковского (ибо в тіє дні страсные (це був вівторок на страсному тижні — Л. О.) в войсковой генералной канцеляріи, какъ і вездъ чинится, произведения (о) челобитчиках дѣлах, кроме нужнѣйшихъ государственныхъ і войсковыхъ, не чинилось)”⁵). Канцелярія мала бути без виїзду в гетьманській резиденції. Року 1732 на засіданні Колегії Закордонних Справ слухали „доношеніе” к. Шаховского про те, що гетьман хоче виїхати до своїх маєтностей. Колегія ухвалила відповісти Шаховскому, щоб „Гетману, будучи в маєтностях своихъ, никаких дѣл (не) отправлять і не дѣлать. І канцеляріи с собою із Глухова не брати, понеже обыкновенно в маєтности їздят для забот і для отдохновения от трудов”⁶). Писарський уряд був тісно з'єднаний з канцелярією. Цікаво, що в XVII ст. навіть призначали маєтності на писаря й канцелярію разом. Отже 7 січня 1689 року гетьман Мазепа дав генеральному писареві Кочубеєві м. Городище Лубенського полку „сполне зо всею канцелярію”, а також — с. Головенку, Новомлинського „уезду”, з тим, „абы якъ здавна, за прошлих антецессоровъ нашихъ, бывших гетманов, тое проречоное мѣстечко и села при немъ наданые, на писаровъ енералныхъ з канцелярію хожувало, такъ и в потомные часы за тымъ же урадомъ писарскимъ з Канцелярію поссесиве шли ненарушне”⁷).

У Генеральній Канцелярії писареві підлягав цілий штат канцеляристів, яких знаємо вже за Б. Хмельницького. Проте в XVII ст. генеральному писареві інколи доводилося і власноручно провадити державне листування. Народня пісня, малюючи події 1657 р., каже, що гетьман і писар

„Од своїх рук листи писали
По городах, по полкових, по сотенных розсылали...”⁸).

Гетьман, очевидно, сам не писав, і згадано його тут, бо листи писано його ім'ям. Інколи гетьман і не міг, писати, бо був малописьменний. Приміром на допит і у квітні 1672 р. Многогрішний казав, що „онъ человѣкъ простой

¹) Проф. О. Оглоблін, Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика) — Записки іст.-Філол. Відділу ВУАН, т. XXIII, с.с. 218—219. ²) Рукописи О. Лазаревського, № 5, л. 45. ³) М. Судієнко, Матеріали для отечеств. історії, т. II, с. 230. ⁴) Рукописи М. Судієнка, № 103. ⁵) Древлехранилище РСФСР, кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сената, л.л. 688—689. ⁶) Ibidem, кн., № 79/1806 Малор. Експед. Сената, л.л. 219—220. ⁷) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. II, с. 525. ⁸) Костомаровъ, Истор. монографіи, т. IX—X. Додаток.

и безграмотной, положено... все на писаря войскового" (мова йшла про листування¹).

У лютому 1708 р. В. Кочубей у записці-скарзі на Орлика нарікав: „говориль легкомыслнъ Панъ Орликъ о мнъ, Суді, хулячи мою въ войску заслугу и давность, же будто больши мовилъ, що будучи писаремъ 12 лѣтъ Генеральнымъ, не умѣль писувати, а хоча и писувалъ, то з информації Панской, а письмъ его, до дурныхъ Москалей писованыхъ, Москалъ дурный не постегали; а онъ тое вѣдалъ въ Польской сторонѣ, що з письмъ моихъ нѣкоторые Ляхи смѣялися, и для того у Пана мои оныи писарськіе праці будто за годніи заслуги не почитаются; въ чомъ милится Панъ Орликъ, бо я, Судія, на писарствѣ будучи, николи до дурныхъ Москалей ничего не писовалъ, а писовалъ, до Пресвѣтлого Престола Монаршаго и до Синклиту о дѣлѣхъ войсковыхъ, въ тые часы настоящихъ, и нѣколи за мои письма жадное оттолѣ Панове не было примовки, и Его Милость моимъ писарствомъ контентовался²). Отож писар мав добре писати — складати державне листування і не тільки „з информації Панской“, а очевидно, і просто на конкретну тему і завдання. До того ж він складав інколи не тільки чернетку, що її переписували канцеляристи, — а й — певне це було у важливім, таємнім державнім листуванні — остаточний текст. Приміром, 16 вересня 1707 р., — оповідає Орлик (р. 1707 він був генеральним писарем), — „писаль я отъ Мазепы до двору его величества (не упамятаю, въ якихъ дѣлехъ) долгую експедицію, которую писанемъ продолжилъ до ночи; и онъ, Мазепа, не терпя того продолженія, часто съ внутреней своей комнаты вопрошаль мене, если уже скончилъ, принуждая скоро окончить. По окончаніи убо тоей експедиціи, запечаталь я и положилъ оную на столъ предъ Мазепою³). „Запечаталь“ — тут, як видно, треба розуміти тільки так, що писар прикладав печатку, бо листи й універсалі йшли за підписом гетьмана й певно для підпису Орлик поклав „експедицію“ „на столъ предъ Мазепою“. Але й печатку прикладають тільки до остаточного тексту.

Генеральний писар міг писати й не по-українському. Року 1708 перед переходом до шведів наказав гетьман Орликові „написать... інструкцію до граѳа Пипера латинскимъ діалектомъ⁴). Латинську мову, як відомо, добре знав і Виговський.

У XVIII ст., коли при генеральному писарі була велика Генеральна Канцелярія, а — з другого боку — коли майже цілком відпала потреба в таємному дипломатичному листуванні, бо Україна закордонної політики і зносин уже не провадила, генеральний писар уже не пише і черновиків листів та універсалів. „Черніє писма, якіе за докладомъ ему Гетману и Кавалеру, — каже Турковський, — от него Писара Енералного, по взятіи от него жъ Гетмана резолюціи с приказу его ж Писара пишутся в Канцелярії, — долженъ исправ-

¹) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 777. ²) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 149. ³) Основа, 1862 р. № 10, с. 11. ⁴) Ibidem, с. 23. Але німецької мови Орлик не знав, бо по-німецькому цю інструкцію перекладав аптекар Мазепин. Ibidem. Як вказував А. Безбородько, „латинщиками“ не були, тобто латині не знали, генеральні писарі XVII ст. С. Прокопович і В. Кочубей, Зап. Черн. Стат. Комитета, кн. II, с. с. 227, пр. 1. Певно тому і сміялось над останнім Орлик.

лять реєнть, ибо де Писару самому за умножившимися дѣлами управится невозможно"...¹⁾.

Аналогічний уряд, уряд канцлера, в багатьох країнах мав важливу й відповідальну функцію контрасигнувати акти вищої влади. На Україні-Гетьманщині маемо загалом вийняток із цього правила, і звичайно всі акти зверхньої її влади йдуть за підписом самого гетьмана. На момент контрасигнування маемо тільки натяки. У студії І. Крип'якевича про універсали Богдана Хмельницького наведено дані про кілька таких, де є два підписи — гетьмана й писаря²⁾, а в універсалі з 24 травня 1650 р. є тільки підпис писаря Ів. Виговського³⁾. Після Хмельницького ми такого явища не знаємо. Але гетьман не завсіди підписував власноручно. У листопаді 1720 року виявилося, що під час Скоропадського „на хирагру болѣзни, Універсалы... и письма подпisyвают о войсковыхъ всякихъ дѣлахъ Генеральной Писарь, Семенъ Савичъ, а о домовыхъ... Григорій Михайловъ (канцелярист — Л. О.), именемъ твоимъ (гетьманскимъ — Л. О.), подданного Нашего, а именно — „Звишменованный Гетманъ“⁴⁾). Грамота з 17 листопада 1720 р. пропонує, щоб „во время твоей подданного Нашего (тобто гетьмана) болѣзни, когда тебѣ самому невозможно будетъ писать, тогда всякие случающіеся листы, Універсалы и письма, которыхъ удержать и до другого времея умудлить немочно, велѣть тебѣ, подданному Нашему, читавъ самому или выслушавъ, подписывать Генеральному Писарю, одному, и то не твоимъ, подданного Нашего, именемъ, какъ до сего времени чинено, но такимъ образомъ: „Съ повелѣнія“ или „по приказу“ твоему, подданного Нашего, „подписанъ Генеральной Писарь, Семенъ Савичъ“, дабы подъ именемъ твоимъ, подданного Нашего, не могло никакое письмо явиться подписанное, в которомъ иногда ты... и самъ не можешь вѣдать; а иному никому, кромъ его, Генерального Писаря, никакихъ въ дѣлѣхъ Нашего Царскаго Величества и войсковыхъ листовъ, писемъ и Універсаловъ, не подписовать“. Коли ж гетьман здоровий, він має підписувати акти сам⁵⁾.

У червні 1733 р., коли хворий був гетьман Апостол, кн. Шаховской пропонував дотримуватися цього порядку: „указать все универсалы писать ево гетманским именем и подписывать генеральному писарю, такъ, какъ и прежде указом вашого императорского величества велено было за болезнью гетмана Скоропадского подписывать генеральному писарю“⁶⁾. З актового матеріялу видно, що це виконувалося й на ділі. Напр., лист Апостола до генеральних підскарбіїв з 15 липня 1733 р., коли він був хворий, підписав генеральний писар М. Турковський⁷⁾. А лист гетьманів з 20 серпня 1733 р. до Полтавського полковника підписав він і генеральний писар Турковський⁸⁾.

¹⁾ Додаток № 19. ²⁾ Записки Н. т-ва ім. Шевченка у Львові, т. CXLVII. с. 62. ³⁾ Ibidem, с.с. 62, 72. ⁴⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с.с. 297—298. ⁵⁾ Ibidem. с. 298. ⁶⁾ Л. Окнинович, Звідомлення про відрядження до Москви. Додаток № 3. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та україн. права, в. III. ⁷⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сенату. л. 729. ⁸⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 6/ІІ, л. 138.

Тут маємо вже елемент конфірмації. Елементи скріплення знайдемо й пізніше. Отож ряд указів Генеральної Військової Канцелярії за 1738—1739 рр., що містяться у книзі № 69 рукописної збірки О. Лазаревського, підписали члени Генеральної Канцелярії — генеральна старшина, без означення їхніх рангів. Нижче й окремо від цих підписів завсіди стоїть підпис „Войсковый Енералный Писар Михайло Турковский“. Елемент скріплення тут наявний.

За момент конфірмування грамот і універсалів було до деякої міри прикладання до них державної печатки. Як і у всіх канцлерів тих часів, вона була атрибутом генерального писаря. Згадки про цю печатку знаходимо скоро після відділення від Польщі. Приміром, у червні 1659 р., в бою під Ніженем росіян із козаками, був узятий у полон „наказного гетмана Ивашка Скоробогатка писарь Захарко Шейкъев, да съ нимъ Скоробогаткова войсковая печать“¹). Державну печатку поклав на Корсунській раді 1660 р. генеральний писар Семен Голуховський²). У листі, що р. 1670 санкціонував Острозьку Комісію, король Михайло Вишневецький обіцяв дати Військові Запорозькому печатку³). Року 1700 у квітні, зрікаючись писарства, Кочубей поклав на раді старшини військову печатку⁴). У лютому 1715 р. державну печатку мазепинців-емігрантів поклав перед Скоропадським канцеляристом Максимович⁵). За Скоропадського російський уряд виявив, що „войсковая печать содергится у Генерального Писаря, и когда въ твоей, подданного Нашего (тобто гетьмана) столовой печатаютъ Универсалы и письма, тогда онъ, Генеральный Писарь, оставляетъ тую печать для печатанія у Канцеляристовъ, а самъ отлучается для докладованія другихъ дѣль къ тебѣ, подданному Нашему“⁶). Робити це він не повинен, бо скріпляти печаткою державні акти — це функція його, а не канцеляристів.

Усі ці відомості свідчать про те, що державна печатка була атрибутом генерального писаря. Тільки інструкція дякові Нікітіну 11 травня 1691 р. пропонує, щоб „печать войсковую держать ему, Гетману Ивану Степановичу, при себѣ или въ Канцеляріи въ ящикѣ, за своею перстневою печатью, в крепкой казенке“. А в тім, робилося це під час повстання Петрикового, коли генерального писаря В. Кочубея підозрювали, що він підтримує Петрика; крім того, російська пропозиція не характеризує українських порядків, і російський уряд застерігає, що „ессли что ис тех... статей... покажется вперед войсковымъ людемъ и народу Малороссийскому за необыкновое и за новое, и он бы (гетьман) о томъ учинил по своему разсмотрению“⁷).

Поза цими елементами конфірмації ми маємо й самостійне листування генерального писаря в державних справах. Проте трохи чи не всі випадки

¹) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 218. ²) Пам. К. Ком. для разб. др. актовъ, т. IV, відділ III, с.с. 42—45. ³) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 207. ⁴) Лѣтопись С. Величка, т. III, с.с. 553—554.

⁵) Рукописи М. Судіенка, № 99, ч. II, л. 46. ⁶) Д. Бантышъ-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 298. ⁷) Гіроф. Оглоблін, Ор. cit, с. 219.

стосуються до Виговського — генерального писаря часів Богдана Хмельницького; вони передусім характеризують впливову персональну позицію цього державного діяча.

Я вже наводив випадки й факти, коли генеральний писар оголошував на раді старшини різні документи і грамоти. Робив це він і не на раді, з пропозиції і наказу гетьмана. Наприклад 9 березня 1690 р. під час розмови з Мазепою дяка Б. Михайлова „ис переднего вошел писарь Василий Кочубей, а сказал: сего часа к нему, Гетману, присланъ ис Киева от полковника листъ. И гетманъ тотъ листъ взявъ и, осмотря печати, распечатал і велѣл ему, Василью, перед собою прочесть“ (це було повідомлення про смерть київського митрополита¹). Р. 1705, — згадує Орлик, генеральний писар Мазепи, про листи Горленка й Чорниша — „велѣлъ тые писма и копію указу царского величества Мазепа перед собою мнѣ прочесть“²). Також р. 1706 Мазепа „получилъ... листъ отъ... княгини Долской цифрами писаный, который при себѣ въ комнатѣ спальнѣ велѣлъ мнѣ перевесть и тамъ передъ собою прочесть“³). З цим читанням писар інколи сполучав і поради та допомогу гетьманові в справах зовнішніх зносин. Отже коли р. 1690 у квітні в Батурині у Мазепи був дяк Б. Михайлів, стався такий інцидент. Дяк хотів узяти назад оригінал грамоти, що її був привіз. Гетьман закликав генерального писаря В. Кочубея і скаржився йому, що йому нѣ довіряють. Писар знайшов вихід. Він „учал Бориса спрашивать: в наказе ему, Борису, что то писмо назад взять, написано ль?“ Дяк мусів визнати, що ні. „И Кочубей тотчас ис хоромини вышел, и принес грамоту, какова к гетману прислана з Борисом и чол в ней гетману, что ему, Борису, вѣрить в томъ, что ему написано в наказѣ...“⁴).

На генеральній раді в Козацькій Діброві, коли читали Глухівські статті, генеральний писар К. Мокрієвич, як завідувач державного діловодства, „тѣхъ Глуховскихъ всѣхъ статей смотриль (тобто перевіряв) по тетратемъ по своєму бѣлорускому писму“⁵.

Спеціально оформити обов'язки генерального писаря у XVIII ст. мав К. Розумовський своїм універсалом з 24 серпня 1751 р. Покликуючись на грамоту 1720 р. гетьман наказує — „в Генеральной Войсковой Канцеляріи по всяким случающимся маловажнымъ дѣламъ (кромъ таких, кои нашего собственного разсмотренія, дециаіи и подпису необходимо требуютъ и кореспонденціи з генералитетом и другими великороссійскими) отпускаеміе в Малороссійскіе полки и другіе мѣста резолюціи, також паспорти и подорожніе и обѣ отпуске із скарбу войскового на заплату прогоновъ и другіе по малому числу денегъ ассигнаціи, хотя оніе должны быть писаны надлежащою формою от имени нашего, подписывать писарю войсковому генеральному г-ну Безбородко, и входящія в оную Канцелярію подаваемыя нам отъ разных проси-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 92. ²⁾ Основа, 1862 р., № 10, с. 3. ³⁾ Ibidem, с. 4. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 104. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 935—940.

телей доношенніа исковыя о разных своих обидах разсылать ему, Генеральному Писарю, за помѣткою в Генеральный, в полковые и сотенные суда, куда которые надлежать¹⁾) Перед цим є згадка р. 1734 про фіксацію обов'язків генерального писаря, в свідченнях канцеляриста Т. Закровицького в справі по обвинуваченню сотником Купчинським писаря Безбородька в хабарництві (1751 р.): ..., по формѣ, при імянномъ Указѣ 734, сентября 20 къ генералу князю Шаховскому присланной, должностъ писара Енерального обстоитъ такова: что на указѣхъ, при двух членах присутствующихъ, подписываться и на подаваемихъ члобитнихъ и доношенніяхъ помѣти класть, по выраженнымъ въ той формѣ образцамъ, къ отсылки куда надлежит; а опредѣленія по всѣмъ дѣлам до гетманского управлениа касаючіеся подписывать всѣмъ членамъ, которое за болѣзнью и другими необходимими нуждами із Глухова въ отсутствіи не будуть, но въ Глуховѣ находитимутся²⁾). Майбутні дослідники, слід думати, знайдуть цю „форму“, що про неї казав Закровицький. Можна догадуватися, що це могла бути загально-російська „форма“ для секретарської посади. У тій самій справі Безбородька є спроба ототожнити обов'язки генерального писаря з обов'язками обер-секретаря російськихъ колегій. Адже Купчинський у своїмъ доносі на Безбородька зазначав, що деякихъ урядовців неправдиво призначали на посади, „і о томъ, что произвожденіе въ отмѣнность Указовъ и пунктовъ чинено, никуда по оберъ-секретарской его (Безбородька — Л. О.) должностіи не доносиль, какъ Генеральній Регламентъ гласить“. А втімъ, Безбородько з цимъ не погоджувався й виправдувався такъ: „а на Генералитетовъ съ члени не доносиль, непризнаючи въ томъ его должностіи, ибо чтобъ здешнему Генеральному Писару въ оберъ-секретарской должностіи быть и по Регламенту поступать, — Указу и того Регламенту въ присилки въ Генералной Канцеляріи нѣть. А грамотою, 1721 года состоявшою, повелено Генеральному Малороссійскому Писару въ канцеляріи сидѣть, смотрѣть чтобъ двойнихъ Універсаловъ на едніе дачи не было, хранить печати, во время болѣзни гетманской на отпускахъ подписываться. А должностіи оберъ-секретарской, въ регламентѣ и указѣ показанной, на Генерального Малороссійского Писара не положено³⁾). Отож ця відповідь, свідчить, що писаря з оберъ-секретарями не ототожнювали, і коли б це зробила „форма“ 1734 р., то про неї не можна було б не згадати. Самъ Купчинський у своїй контро-відповіді Безбородькові на цей пакт мігъ тільки зауважити, що доносити писар мав не на генералівъ, а самимъ генераламъ на неправильні вчинки їхніхъ підвладнихъ⁴⁾.

За безпосереднього помічника писареві въ його завідуванні державною канцелярією й державнимъ діловодствомъ бувъ реєнтъ, що відповідавъ аналогічному урядові підканцлеру въ багатьохъ державахъ. О. Лазаревський гадавъ, що уряд реєнтія скасовано за Скоропадського⁵⁾). Насправді жъ р. 1731 обрали гетьман

¹⁾ Збірка матеріалівъ акад. Н. П. Василенка, Укр. Археограф. Збірник, т. I, с. 127.

²⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 41/7, листи (справи, а не книги) 25—26. ³⁾ Ibidem, л. 113. ⁴⁾ Ibidem, л. 141. ⁵⁾ Описаніе стар. Малороссіи, т. II, с. 239, прим. 585.

і рада старшини в реєнти Данила Покорського. Петербурзький Кабінет Міністрів ухвалив з цього приводу: „реєнту не быть. И ево Покорского в тотъ чинъ не опредѣлять. А быть одному генеральному писарю“¹). На підставі цієї ухвали грамотою з 28 січня 1732 р. уряд реєнта скасовано. Покорського від реєнства відставили, але українська влада з цим не погоджувалася й. 4 квітня 1732 р. писала до Петербургу, зазначаючи конечну потребу в цім уряді писаревого помічника й заступника. Реєнта заступили старші канцеляристи. 20 березня 1734 р. генеральний писар М. Турковський просив призначити такого старшого канцеляриста: „Которий старший канцеляристъ такъ должность в канцелярскихъ дѣлахъ во всемъ противъ реента для вспомоществованія мнѣ отправлять, яко и над канцеляристами в Войсковой Енералной Канцеляріи имъ ючимися, чтоб жадних в содержаніи дѣлъ помѣшательствъ да и в добромъ всегда найдовались оны обхожденіи порядочное и прилѣжное имъти смотреніе должен будет, яко неотлучно с протчими канцеляристами в войсковой Енералной Канцеляріи живучій“²). Очевидно, саме на це прохання генерального писаря „посаду старшого канцеляриста офіційно запровадили за представленням ки. Шаховского (а якраз до Шаховского звертався Турковський — Л. О.) указом 1734 р., де сказано: „для вспоможенія къ отправленію въ генер. к-рін дѣлъ ген. писарю ст. к-ста опредѣлить изъ к-стовъ той войск. ген. к-рін, по разсмотрѣнію, достойнаго и на тотъ чинъ изъ войск свободн. маєностей дать 40 дворовъ“³).

Записка Турковського каже про догляд за канцеляристами старшого канцеляриста, що й жив із ними в їхньому курені. Певно, що догляд за ними та право дисциплінарних заходів мав і генеральний писар. Очевидно, такими заходами, але вже з перевищеннем влади, було те, що писар за Бруховецького З. Шикіевич забив двох „подписковъ канцелярскихъ“, забив він і сина полковника Ів. Сербина, що, можливо, так само був канцеляристом⁴).

Важко витлумачити згадку про „писарського куреня отамана“, що стосується до 1665 р.⁵). Це міг бути отаман куреня підписків-канцеляристів, або — і це скорше — отаман писаревих курінчиків, тобто козаків, що були йому для персональних послуг.

Після цієї спеціальної компетенції уряду генерального писаря переходить до характеристики різних доручень, що їх він виконував як член ради старшини і що раз-у-раз були дуже далекі від його спеціальних функцій. Може найближче до цих функцій стояли доручення дипломатичного характеру. Я не буду тут зупинятися на відомому факті, що Виговський керував зовнішньою політикою Б. Хмельницького. Натомість відзначу кілька випадків, коли генеральний писар виступає в ролі посланця до сторонніх держав. Отже в червні 1659 р. на вел. вальному соймі в посольстві від України — князівства Руцького був генеральний писар Ів. Груша⁶). На чолі делегації від гетьмана

¹) Додаток № 16. ²) Додаток № 19. ³) А. М. Лазаревский. Опис. ст. Малороссії. т. II, с. 239, прим. 585. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 13. ⁵) Соловьевъ. Ист. Россіи, т. XI, с. 199. Вид. 1861 р. ⁶) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 214.

П. Дорошенка на Острозьку Комісію 1670 р. був генеральний писар М. Вуяхевич¹). У березні 1672 р. заарештованого Д. Многогрішного віз до Москви генеральний писар К. Мокрієвич²). У вересні 1676 р. генерального писаря Вуяхевича гетьман Дорошенко надсилав до Ромодановського й Самойловича „съ листомъ и съ статьями, на каковыхъ статьяхъ ему быть царского величества подъ высокодержавною рукою въ подданствѣ”³)... В березні 1677 р. генеральний писар С. Прокопович (разом із суддею Домонтовичем) привозить до Москви П. Дорошенка⁴)...

Нечисленні, але все ж є, згадки про воєнну діяльність генеральних писарів. За оповіданням подьячого Гр. Богданова про бій під Берестечком р. 1651, після того, як хан затримав Хмельницького, „писарь.. велъль для береженья около обозу окопаться валомъ. И козаки де тое жъ ночи валомъ окопались totчасъ”⁵). У грудні 1653 р. „приславъ (до Ів. Золотаренка — Ніженського полковника)... изъ войска писарь Иванъ Выговской листъ чтобы отъ Чернигова по границѣ стояли съ великимъ береженьемъ”⁶). У травні 1669 р. в Гадячі, що стояв тоді за П. Дорошенком, був начальником залоги генеральний писар М. Вуяхевич⁷). Генеральні писарі беруть участь і в нарадах про воєнні справи та плани. Наприклад. генеральний писар умовлявся з кн. Ромодановським р. 1675 в Суржі про майбутній похід⁸), був на нараді в листопаді 1677 р. про способи оборони Чигиринської фортеці⁹)...

Скажу про інші доручення. Як і іншу генеральну старшину, генерального писаря відряджають на місця розглядати й розслідувати судові справи. Після шведчини розслідувати, хто пограбував у Ів. Бороздни худобу „под часъ прошлой замѣшанини”, гетьман Скоропадський доручив „пану Семену Савичу, Писаревъ Нашему войсковому Енералному” та генеральному осавулові¹⁰). Року 1698 „мѣсяца октоворя въ заводѣ жителей Опошнянскихъ и Зѣнковскихъ зъ жителями, о кгрунта и межи полевіе; по злещеню Гетманскомъ, енералній войсковій писарь Василій Леонтіевичъ Кочубей чиниль разсмотреніе”¹¹)... Року 1722 вирішення й розгляд позву поміж Миклашевським та Ольшанським за слободу Дорошовку гетьман „злѣцилъ” (доручив) генеральному писареві Савичеві та генеральному бунчучному Як. Лизогубові, доручивши їм „разсмотреть обостороннія крѣпости” та вислухати „словесныя контролерсіи” Миклашевського та Ольшанського¹²).

Оце доручення Скоропадський в універсалі з 11 квітня 1722 р. називає ухвалою Генерального Військового Суду¹³). Поки не засновано Генеральну Військову Канцелярію, як окреме „присутствіе”, генерального писаря бачимо юнколи в складі судової колегії Генерального Суду. Приміром, р. 1693 червня 19 дня в складі Генерального Суду, що розглядав справу про землі Ів. Би-

¹) Ibidem, т. IX, с. 197. ²) Ibidem, с. 680. ³) Ibidem, т. XII, с. 730. ⁴) Ibidem, т. XIII с. 31. ⁵) Ibidem, т. III, с. 466. ⁶) Ibidem, т. X, с. 163. ⁷) Ibidem, т. VIII, с. 203. ⁸) Ibidem, т. XII, с. 213. ⁹) Ibidem, т. XIII, с. 385. ¹⁰) Рукописи О. Лазаревського, № 5. л. 26. ¹¹) Автограф С. Величка, т. III, с. с. 506 — 507, К. 1855 р. ¹²) А. Лазаревський, Опис ст. Малоросії, т. II, с. 463. ¹³) Ibidem.

ховця, був генеральний писар В. Кочубей¹⁾). 27 березня 1710 р. генеральний писар С. Савич був присутній у колегії Генерального Суду, що розглядала позов А. і С. Миклашевських проти своєї мачухи за спадщину²⁾). Коли ж заведено „присутствіе“ Генеральної Канцелярії та стала колегію Генерального Суду з російських та українських суддів, генеральний писар постійно належить до Генеральної Канцелярії, а до колегії Генерального Суду не входить.

За Крип'якевичем при Б. Хмельницькому „вплив на скарбовість“ мав писар Ів. Виговський³⁾). У даному разі наш дослідник має на увазі лист з 3 червня 1655 р. Борзенського сотника П. Забіли до наказного гетьмана І. Золотаренка, що „полковники, сотники українські просили пана гетмана о вольность отъ подати показаншины, для чего и я, услыша о томъ, дерзнулъ просити, и о томъ былъ словесный разговоръ съ паномъ писаремъ и съ паномъ гетманомъ, и в томъ полкъ нашъ Съверской весь отъ той подати свободныхъ учинилъ“⁴⁾... Мені думається, що в даному разі мова йде про владу гетьмана, що він мав просили полковники та сотники і він „учинилъ“ Сіверщину вільною від по-датку показаншини. З писарем була лише розмова, певно тому, що він мав фактичний вплив і значіння в усіх державних справах. М. Є. Слабченко каже про XVIII ст., що „для гусарських полків кошти були у віданні генерального писаря, а той тільки передавав їх до Канцелярії Зборів“⁵⁾). Але, на жаль, автор не покликується в даному разі на актові джерела.

З дрібніших доручень, що їх виконував генеральний писар у XVII ст., зазначу допити; він їх інколи провадив. У листопаді 1673 р. Ст. Куницького допитували суддя та писар⁶⁾). Генеральний писар разом із суддею та осавулом допитав та розглянув повноваження р. 1675 посланця від П. Дорошенка Ів. Сенкієвича, що йшав через Батурина⁷⁾). 10 квітня 1690 р. якогось Петра Бурляєва допитував у Батурині городовий отаман „повелѣниемъ писаря войскового Генералного“⁸⁾.

З яких урядів і посад обирали на уряд генерального писаря? Писар Виговського Ів. Груша був раніше, як стати за писаря, „Гетманской старшей подписокъ“⁹⁾ тобто канцелярист. Генеральні писарі за Бруховецького та Многогрішного — Захар Шикієвич та К. Мокрієвич були так само підписки канце-лярські¹⁰⁾). На Правобережній Україні р. 1660 на писарство генеральне обрали П. Тетерю, колишнього полковника; що — правда, він не безпосередньо з цього уряду пішов на писарство. Писар за Самойловича Сава Прокопович був перед тим за писаря в Генеральному Суді¹¹⁾ (хоч. О. Лазаревський

¹⁾ Тека № 1 виписок з рукописних збірок В. Модзалевського. Справл № 26.²⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 5, л. л. 76 — 86. ³⁾ Укр. державн. скарб за Б. Хмельницького. — Зап. Н. Т-ва у Львові, т. СХХХ, с. 101. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIV, с. 702.

⁵⁾ Організація хоайства України, т. IV, с. 261. ⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 332. ⁷⁾ Івідем, т. XII, с. 373. ⁸⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа л. 191. ⁹⁾ Івідем, Столб. № 399 Білгородськ. Стола Разряда, л. 71. ¹⁰⁾ Книги Раврядныя, т. II, с. 102).

¹¹⁾ В. Модзалевський, Малор. Родословникъ, т. IV, с. 433.

гадає, що він „із сотників був поставлений на генерального писаря“¹). В. Кочубей був перед писарством за реєнта Військової Канцелярії²). Про П. Орлика перед писарством р. 1702 згадують, що він був „Гетманской войсковой старой канцеляристъ“³). С. Савич був раніше генерального писарства писарем Генерального Суду⁴). С. Безбородько був перед тим старшим військовим канцеляристом⁵). Нарешті В. Туманський був із бунчукових товаришів⁶).

Цей перелік попередніх посад говорить нам (зокрема коли згадати, що і Виговський пройшов курс практичного діловодства — „провів свої молоді літа серед актових книг Луцького староства“⁷), що, як правило, уряд генерального писаря посідала людина, яка проходила перед тим канцелярську службу і мала досвід у канцелярському діловодстві. Це цілком відрізняє уряд генерального писаря від інших урядів генеральної старшини, бо на ті уряди потрапляли з найрізноманітніших посад, що часто-густо не мали нічого спільногого з обов'язками, сполученими з даним генеральним урядом. Очевидно, цей факт треба пояснювати особливою складністю спеціальних обов'язків генерального писаря, як завідувача державної канцелярії, бо вони потребували попереднього обізнання в справах державного діловодства.

Що скаже нам персональний склад носіїв писарського уряду на протязі історії України-Гетьманщини? Тут ми побачимо передусім видатну постать Ів. Виговського, нашу увагу звернути далі П. Тетеря, що довго правив Правобережною Гетьманщиною як генеральний писар і згодом як гетьман, В. Кочубей — особа, яка відіграла визначну роль в українському державному житті, П. Орлик — писар Мазепи і згодом гетьман-емігрант. У XVIII ст. ми побачимо А. Безбородька, відомого „ділка“, що мав безперечний вплив на українські справи. З погляду їхньої діяльності найінтересніші постаті Виговського та Тетері — представників, хоч і різних відтінків, української шляхти, що пристала до козацько-селянського повстання, але злякалася його радикальності й намагалася відвернути його до „законних“ і для неї звичних форм польської державності; з них Тетеря йшов, очевидно, далі в цих об'єктивно реакційних планах. На лівому, а потім на правому березі з 1660 рр. розгортається діяльність генерального писаря за Сомка Й. П. Дорошенка — М. Вуяхевича, представника інших кіл української старшини, тих, що підтримували Дорошенка в його автономістичних тенденціях та змаганнях і проти Польщі і проти Москви, але одночасне забували набувати собі сіл, маєтків і збагачуватися прибутками з них. З новим українським панством були зв'язані Сава Прокопович та В. Кочубей. Другий із них, як і Вуяхевич, пройшов політичну школу і намагався, як свідчать останні досліди О. Оглобліна, провадити самостійну політичну лінію в напрямку української політики.

¹⁾ Спис. ст. Малороссії, т. II, с. с. 324 — 325. ²⁾ Малор. Родословникъ, т. II, с. 525.

³⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 6/1733 Малор. Експ. Сенату, л. л 24, 54. ⁴⁾ Малор. Родословникъ. т. IV, с. 434.

⁵⁾ Рукописи О. Лаваревського, № 41/7 (листи ненумер.).

⁶⁾ Додаток № 33. ⁷⁾ В. Липинський, Україна на переломі, с. 116.

Пилип Орлик — чех із білоруської Віленщини, що йому судилося відіграти роля найбільшого українського патріота тих часів, ніби не стільки належав до нового українського землеволодіння. Це була людина, що зробила кар'єру своєю працею в канцелярії й через персональну підтримку гетьмана Мазепи. Але саме цього здібного писаря обрали року 1710 в Бендерах мазепинці, можливо, тому, що в обставинах того часу його можна було держати в більшій залежності від старшини, можливо, тому, що Орлик був зв'язаний із полтавськими колами старшини, а ці могли найбільше сподіватися на підтримку запорожців, що від них залежало обрання гетьмана на Бендерській раді.

У XVIII ст. ми не зустрінемо таких яскравих постатів. На їхне місце прийшли Савичі й Турковські, що виконували обов'язки державних канцлерів, не забуваючи й за персональні справи — збільшення маєтностей. Першому з них доля проте судила участь у подіях Полуботківщини та заслання до Петербургу.

Найяскравіша для XVIII ст. є постать А. Безбородька — писаря часів К. Розумовського — родоначальника графської фамілії, що титул для неї здобув його син. Безперечно впливовий державний діяч, Безбородько намагався пройти в перші лави української аристократії, що стояла біля влади. Економічно зрівнятися з нею колишній канцелярист міг лише незаконними засобами. Він, за словами Купчинського, брав хабарі, коли здавав відкупи, за хабарі ж звільняв од повинностей, прийняв щось із 200 канцеляристів до Генеральної Канцелярії, на посади проводив тих, що не були й козаками, вимагав за це все грошей і здобув, приміром, „за произвожденіе в значковие товарищи от жителей Полтавских Сененка и Манденка, от Сененка... четырехъ сотъ золотихъ, а от Манденка ста рублей“¹)... Донос Купчинського йому не пошкодив, і нова, графська з часів Катерини II, фамілія мала тепер стадий економічний ґрунт.

XVI.

Генеральні осавули.

Уряд генеральних осавулів — один із найдавніших урядів „Війська Запорозького“. Адже про нього ми знаємо ще з кінця XVI ст.: маю тут на увазі перебування Е. Лясоти на Січі й ролю там січових осавулів, що збирали козацьку раду. Уряд військових — згодом генеральних — осавулів перейшов і в організацію городового козацтва. Походження цей уряд, безперечно, східнього. Його ми знаходимо в Хіві, в Коканді, у монголів. У монголів „осавул був при особі хана і виконував накази, що їх хан давав йому залежно від обставин“²). Осавулів ми знаємо в Криму³). „Ханской есаулъ Тегай“ згадується р. 1677 як посланець до Січі⁴). „Арабський письменник Абуль-Махассі

¹) Рукописи О. Лазаревського № 41/7, лист (справи Безбородька) 242-й. ²) Г. Саблюковъ, Очеркъ внутр. состоянія Кипчакск. царства.— Изв. О-ва арх., ист. и этногр. при Каз. Ун-тѣ, т. XIII, в. 3, с. 122. ³) Древлехранилище РСФСР, кн. № 95. Малор. Приказа, л. 107. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 424.

згадує про осавула в татар, як про важливу посаду, що відповідає начальникою гвардії¹). Осавулів ми бачимо і в татар астраханських, що були року 1654 з російським військом на Білорусі²). Від Сходу цей уряд перейшов і до російських козацьких військ. Донське військо, приміром, мало 2 військових осавулів, що виконували різні накази військового отамана. Тут цей уряд існував до революції 1917 р., що скасувала старий військовий устрій Донеччини. До останнього часу осавули мали характер адъютантів чи урядовців для окремих доручень при отамані Війська Донського. Мабуть, від донських козаків цей уряд перейшов і до інших російських козацьких військ. Аналогічну роля військові осавули грали, приміром, у козаків яїцьких. Уряд осавулів існував і в регулярній російській армії XVII ст. Адже саме частину й вид цієї армії становили городові козакі. Є відомості, що у цих городових козаків так само був уряд осавулів — „есауловъ“³).

В українській мові назва осавулів стало прищепилася: у XVIII ст. в багатьох інвентарях згадують осавулів, як управителів залюднених панських маєтків⁴). У такому значенні це слово вживали і в XIX ст.; приміром, у романах Нечуя-Левицького, де змальовано часи кріпацтва, можна знайти відповідні персонажі. Очевидно, слово осавул означало передусім виконавця доручень; тож і панські осавули виконували доручення дідичів щодо управління залюдненими маєтностями.

У Запорозькому Війську — Україні знаходимо аналогічний уряд ще в полковій та сотенній організації. А в центральній організації були постійно два військові осавули. Двох осавулів ми знаємо перед Богданом Хмельницьким⁵) і двох осавулів генеральних ми знаходимо протягом усього існування васальної та автономної України-Гетьманщини. Переяславські статті 1659 р. ухвалили, щоб при гетьмані було 2 осавули, по одному з кожної сторони Дніпра. Але скоро розділилася Україна на дві частини — Гетьманщини, кожна з них мала по два генеральні осавули. З цих генеральних осавулів один був перший чи старший. Інколи про таку різницю може свідчити нерівномірний розподіл подарунків поміж ними, що їх привозили російські посланці. Приміром, на раді козацькій р. 1672 в Козацькій Діброві подаровано „ясауломъ: Ивану Лысенку сорокъ — 60 рублевъ, Леску Черняку — сорокъ соболей 30 рублевъ“⁶). У XVIII ст. спеціально вже називається „чин первого ясаула генерального“ (указ р. 1733 про рангові маєтності для генеральної старшини)⁷). Петро Валькевич, що був осавулом у середині XVIII в., був другим генеральним осавулом⁸). З XVII ст. є відомості — вони стосуються до квітня 1673 р. на Правобережній Україні — про „подъесаулнаго... військового, Шулика назван-

¹) И. Березинъ, Очеркъ внутр. устройства улуса Джучієва. — Труды вост. отд. арх. о-ва, с. 458. ²) А. Ю. и З. Р., т. XIV, с. 194. ³) Опис. докум. М. Арх. М-ва Юст., т. XII, с. 70.

⁴) Леонтовичъ. Крестьянск. дворъ въ лит.-русск. г-въ. — Ж. М. Н. Пр., 1897, № 5, с. 13.

⁵) Р. 1638. — Дневникъ С. Оскольського. — Лѣтоп. С. Величкъ, т. IV, с. с. 282 — 284.

⁶) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 952. ⁷) Древлекраинище РСФСР, кн. № 101/1828 Малор. Експед. Сенату, л. 237. ⁸) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. I, с. 163.

ного"¹). Очевидно, це був другий генеральний осавул, бо саме генеральним осавулом звуть його інші акти.

Генеральні осавули є члени старшинської ради. Р. 1712 генеральний осавул Лівобережної Гетьманщини Бутович писав з пропозиції російського уряду до свого брата — генерального осавула емігрантського українського уряду, — пропонуючи йому залишити ворожу до Росії позицію. Основним його аргументом за поворот брата на батьківщину було те, що „тамъ ты отнюдь не потребный: ты неспособный а нѣ до войны, а нѣ до рады якон“²). Отже за осавула мав бути здатний і активний член ради; слід думати, ради старшинської, бо генеральна рада бувала зрідка і на ній генеральний осавул міг не виступати яко промовець. Чимало актів свідчать, що осавули брали постійну участь у радах старшини. Їх ми часто бачимо, коли гетьман із радою приймають посланців. Приміром, прийнятий від гетьмана 22 листопада 1649 р. царський посланець Г. Неронов зустрів осавула Михайла³). 12 жовтня 1650 р. В. Унковський називає осавулів Михайла Мчюченка та Демка Михайлова серед „ближнихъ людей“ гетьмана, що були на авдіенції⁴). Згадаймо при цьому, що в тогочасній Москві близні бояри були всі членами боярської думи й то найвпливовішими. Так, слід думати, і Унковський уважав осавулів і решту генеральної старшини за гетьманових близьких радників. Року 1678 у грудні стольник Сем. Алмазов називає в оточенні Самойловича осавула Л. Полуботка⁵). У квітні 1690 р. генеральний осавул був при авдіенції дякові Б. Михайлова⁶), в липні того самого року генерального осавула А. Гамалію бачимо під час приймання дяка В. Поснікова⁷), осавулів Ломиковського та того ж Гамалію — під час приймання в січні 1692 р. стольника Спешньова⁸)...

28 жовтня 1657 р., коли колегія генеральної старшини обміркувала воєнні справи з кн. Ромодановським, на раді був і військовий осавул Ковалевський⁹). Про активну участь у зборах ради старшини, коли царські посланці Бутурлін і Михайлів провадили переговори про наділення землею київських стрільців того самого Ів. Ковалевського, зазначено, що він говорив „розвратно и шумно“¹⁰).

Генеральних осавулів раз-у-раз згадують, як близьких, довірених людей у гетьмана. Як видно, на цю посаду виконавця доручень центральної влади на Гетьманщині призначали когось із близьких до гетьмана осіб. Про цю близькість свідчить ряд даних. Наприклад, р. 1651, — нотує у своїм листі до царя Олексія Романова грек Павло, — „мая въ 10 день пришла къ гетману вѣсть, что не стало жены ево... и я ходилъ къ нему о той его кручине разговаривать, и въ то время былъ при немъ ясауль ево Демка“¹¹)... Цей вій-

¹) А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 237. ²) Н. Костомаровъ. Мазепа и мазепинцы, с. 665. Птб. 1895. ³) А. Ю. и З. Р. Дод. до т. VIII, с. 397. ⁴) Ibidem, с. 344. ⁵) Ibidem, т. XIII, с. 738. ⁶) Древлехраннище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 54. ⁷) Ibidem, л. 470. ⁸) Ibidem, кн. № 64 Малор. Приказа, л. 814. ⁹) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 50. ¹⁰) Ibidem, т. III, с. 584. ¹¹) Ibidem, с. 452.

13. Збірники праць вах.-рус. та укр. права, в. VIII.

ськовий осавул, що раніше за грека поспішив розважити гетьмана, був мабуть близькою до нього особою. У жовтні 1651 р., кажучи про близьких до Б. Хмельницького людей, російський посланець В. Унковський прямо називає двох осавулів та, крім них, ще обозного¹⁾). Після „зради“ Многогрішного називали серед його близьких радників генерального осавула Павла Грибовича²⁾). Цього П. Грибовича й судили в Москві разом із Д. Многогрішим³⁾). І аналогічно з цим, коли р. 1687 старшина скинула гетьмана Самойловича, то до кн. В. Голіцина привели разом із гетьманом і генерального осавула Миклашевського⁴⁾). Ці осавули Грибович та Миклашевський були, очевидно, близькі, довірені в гетьмана люди, що поділяли його політичну лінію, що поділили з ним і його політичну долю. У XVIII ст. близька людина й родич Д. Апостолові був генеральний осавул Мануйлович. Це видно з доносу Д. Забіли р. 1728, де він писав, що „нынешней есаул гетману нынешнему племяннику родной, хотя мужичей сынъ“⁵⁾... І далі: „нынѣ Иванъ Самуйлович (sic!) пожалован из управителей Есауломъ Генеральным и племянникъ родной Гетману“⁶⁾... Мова тут мовиться саме за Мануйловича, бо він якраз був після Полуботка одним з „правителів“ Генеральної Військової Канцелярії.

На посаді довіреного виконавця гетьманових доручень важко було вдергатися людині з іншою політичною орієнтацією. З вересня 1658 р. до російського посланця дяка Вас. Кікіна в Чигирині приходив колишній генеральний осавул Ів. Ковалевський і казав Кікінові, що він не погоджується з політикою Виговського, тож „для того и урядъ оставилъ“⁷⁾.

Генеральні осавули, як і хоружий та бунчучний, є нібито нижча група генеральної старшини; вона нижче стоїть — зокрема це стосується до XVII ст.— за ту старшину, що про неї я писав вище. Можливо, що це залежало від того, що осавули не мали постійної сталої компетенції, не завідували окремою галуззю державного управління, а це, ясна річ, збільшувало впливожної посади і її носіїв. Року 1751, відповідаючи гетьманові К. Розумовському про компетенцію за Скоропадського, генеральна старшина зазначає, що „Енералніе Асаулы, Хорунжій и Бунчучній жили при гетману, по перемѣнамъ, для повелѣвасмых отъ гетмана дѣлъ и приказовъ, какъ и другіе Енералніе старшини; во время же походу самого гетмана и изъ нихъ, кому приказано было, и по гетманскимъ повелѣніямъ распоряженія полковъ содержали“⁸⁾). Відповідно до цього і Розумовський того ж 1751 р. наказав: „Асауламъ Генеральному, як то Г. Якубовичу и Г. Валкевичу, такожъ и хорунжому Генеральному Г. Ханенко, быть при нашей резиденціи, дабы случающіеся іногда екстраординарнія дѣла было на кого намъ положить“⁹⁾.

¹⁾ Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. I, с. 184. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 828. ³⁾ Ibidem, с. с. 779, 782. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР, Столб. № 1275 Білгор. Стола Разряда, л. л. 628, 636. ⁵⁾ Ibidem, кн. № 7/1734 Малор. Експед. Сената, л. 890. ⁶⁾ Ibidem, л. 894. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. IV, с. 156. ⁸⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенко. — Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 125. ⁹⁾ Ibidem, с. 126.

Серед цих „слушаючихся дѣлъ“ на першому місці треба поставити справи воєнні; з осавулів був уряд передусім військовий. Адже допіру наведена довідка генеральної старшини про їхню компетенцію спеціально відзначає їхню діяльність під час походу, коли вони „распоряженія полковъ содержали“. Р. 1712 Бутович, умовляючи свого брата — Орликового генерального осавула — повернутися на Гетьманщину, поруч із його нездатністю до ради відзначає його нездатність „до війни“,¹⁾ де, т. ч. генеральний осавул мав поводитися й чинити активно.

Наші акти далеко частіше, ніж кого іншого з генеральної старшини, називають осавулів у ролі „наказних гетьманів“, тобто начальників над окремими частинами української армії, в окремих походах. У листі коринтського митрополита до російського царя з 16 травня 1651 р. розповідається, що „гетманъ ясаулу своему Демкѣ даль знамя и булаву, что быть ему вторымъ гетманомъ и послалъ за Потоцкимъ и за Калиновскимъ, а съ нимъ послалъ 60000 козаковъ да 30000 Нагайскихъ Татаръ“²⁾). У серпні 1653 р. гетман „велѣль изъ войска воинскому есаулу Демку съ козаки ити за Бѣлую Церковь, чтобы изъ ляцкого войска добыть языка“³⁾). Р. 1659 у війні проти Росії за наказного гетьмана був військовий осавул Ів. Скоробогатько⁴⁾). У жовтні 1663 р. місто Поток здобув відряджений з військом гетьмана Бруховецького військовий осавул Парфен Нужний⁵⁾). У серпні 1666 р. військом, що стояло коло м. Піщаного, командував генеральний осавул Артем⁶⁾). Цьому осавулові підпорядковані були 7 полковників⁷⁾). Року 1667 козацьким військом, що під Золотоношою билося з поляками й татарами, командував генеральний осавул Артем Мартинов⁸⁾). На Правобережній Україні в червні 1667 р. гетман П. Дорошенко послав „Демьяна Пилея, асаула своего енс-ралного, наказнымъ гетманомъ, чтобы въ Бѣлой Церкви Ляховъ, добиваль“⁹⁾). Року 1669 Дорошенковим військом командує генеральний осавул Тим. Шуліка¹⁰⁾). Відділами Правобережного війська, що стояли 1673 р. в Каневі, командував генеральний осавул Як. Лизогуб¹¹⁾). Року 1675 в серпні допіру згаданий осавул Дорошенків Шуліка командує 2.000 сердюками¹²⁾). На Лівобережжі 5 вересня 1670 р. гетман Д. Многогрішний казав подъячому Мих. Савінові, що він „велѣль... войска собрать тысячу человѣкъ, а начальнай человѣкъ у того войска будетъ войсковой Генералной есауль Матвѣй Гвінтовка, а при немъ Матвѣѣ войсковымъ ясауломъ бывшей Киевской полковнику Костянтину Солонину“¹³⁾). Тут інтересно і те, що на наказного гетьмана в цьому поході супроти Ст. Разіна призначено генерального осавула, а також і те, що йому дано „наказного“, так би мовити, осавула, певно для всякихъ доручень під

¹⁾ Н. Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, с. 665. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, с. 418.

³⁾ Ibidem, с. 497. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР Столб. № 5843,32 Малор. Приказа, л. 13.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 189. ⁶⁾ Ibidem, т. VI, с. 149. ⁷⁾ Ibidem, с. 155. ⁸⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 2 Малор. Приказа, л. 53. ⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 192.

¹⁰⁾ Ibidem, т. VIII, с. 121. ¹¹⁾ Ibidem, т. XI, с. с. 165, 190, 371 — 372. ¹²⁾ Ibidem, т. XII, с. 210. ¹³⁾ Ibidem, т. IX, с. 262.

час походу. 5 липня 1674 р. гетьман Самойлович сповіщав Москву про відрядження „изъ подъ Канева за Днѣпръ подъ Паволочь полку Лубенского съ ясауломъ нашимъ генеральнымъ на снесеніе противниковъ, въ Паволочи при Гамалѣ обрѣтающихся“¹⁾). Року 1675 в Лубні як наказного гетьмана делеговано генерального осавула Лисенка²⁾). 30 листопада 1675 р. Дорошенко в листі до київського воєводи скаржиться, що „самъ ясауль войско-вой Лысенко здѣ въ Чигиринъ-Дубровъ стережетъ, чтобы никто на нашу сторону не ъхалъ“³⁾). В липні 1678 р. під час війни з турками, коли йшла переправа, „установливаль полки генералной ясауль Леонтей Полуботокъ“⁴⁾). 28 січня 1692 р. проти можливого нападу татар „Гетманъ послалъ въ походъ Генералного Ясаула Андрѣя Гамалѣя съ компанью Рутковскаго, да съ нимъ же конныхъ сердюковъ триста человѣкъ, и велѣлъ с нимъ же быть Полковнику Киевскому, Переяславскому, Нѣжинскому и Пашковскому Лубенскому“⁵⁾). Року 1711 „Орлик оволодів Немировим, розбив під Лисянкою генерального осавула Бутовича, що його відрядив проти Орлика Скоропадський“⁶⁾). При цьому генеральний осавул Скоропадського потрапив у полон. Наказний полковник Г. Тонконіг з охочекомонного полку свідчив згодом, що „были на том берегу Днепра под Лисянкою зъ Генеральным Асаулом Стефаном Бутовичом, когда Орлик выходил из ордою, и там били из оними на баталии; и попался я з Генеральным Асаулом в неволю Татарскую въ Бучак“⁷⁾... Року 1739 бунчукові товариши йшли в похід з генеральним осавулом Лисенком⁸⁾).

У татар осавул був за начальника гвардії. Якщо за гвардію визнати компанійські полки й гетьманову надвірну корогву — перші лише з певними натяжками, бо мали вони й інші функції,— то намічається деяка залежність і їх від генеральних осавулів. Як я вже зазначав, р. 1675 сердюками Дорошенковими командує осавул Шуліка⁹⁾). 28 березня 1678 р. у Приказі „Малые Росіи“ полтавський козак Ів. Красноперченко казав, що „гетманъ послалъ генерального есаула Леонтия Полуботка... высылатъ въ Чигиринъ пѣхотного полковника Дмитра съ серденяты и Гадицкого съ полкомъ его“¹⁰⁾). 20 липня 1701 р. в листі до боярина Головіна гетьман Мазепа писав, що він делегував „ясаула моего Генералного Івана Скоропадцкого з денгами и с платьем, с сукнами за прошлой год заслуженої компанїи и сердюкам“, що були під Псковом¹¹⁾). 10 липня 1732 р. гетьман Апостол „предложеніемъ“ пропонував генеральнимъ підскарбіям видати платню компанійському Павловому полкові; цю платню для компанійців мав одержати генеральний осавул Мануйлович¹²⁾). І так само в жовтні того ж таки 1732 р. платню для компанійців мав

¹⁾ Ibidem, т. XI, с. 530. ²⁾ Ibidem, т. XII, с. 85. ³⁾ Ibidem, с. 341. ⁴⁾ Ibidem, т. XIII, с. 640. ⁵⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 64 Малор. Приказа, л. 814. А 8 лютого 1692 р. про це саме свідчил гетьманський „слуга“ Вас. Полунецький, кажучи, що супроти татар гетьман надіслав під Бубнов 3.000 виборних козаків з генеральним осавулом Гамалією. Ibidem, л. 985. ⁶⁾ В. Антоновичъ. Послѣднія времена козачества..., с. 197. К. 1868. ⁷⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 41/5, л. 293. ⁸⁾ Ibidem, № 71, л. л. 8 — 14 (нумерація в середині рукопису). ⁹⁾ А. Ю. и Э. Р., т. XII, с. 210. ¹⁰⁾ Ibidem, т. XIII, с. 549. ¹¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 83 Малор. Приказа, л. 858. ¹²⁾ Рукописи Маркевича, № 2960 (3201).

здобути осавул Мануйлович¹). Це — дані про компанійців. Щодо надвірної корогви, то 19 жовтня 1674 р. генеральний осавул Лисенко та генеральний хоружий з нею зустрічають дітей гетьмана Самойловича, що їхали до Батурина з Москви²). Року 1752 „гєнваря 17 дня ордеромъ вельно: двумъ компанъйскимъ командамъ изъ генеральной войсковой канцеляріи быть на дворъ гетманскомъ при большомъ залѣ, и содержать караулъ съ значкомъ, и перемѣняться чрезъ дѣнь недѣли, и надъ арестантами въ войсковой генеральной канцеляріи караулъ содержать изъ оныхъ же командъ. Которые команды въ смотреніи были генеральныхъ асауловъ Якубовича и Васильевича”³).

Є відомості про спеціальний курінь генерального осавула. Їх подає р. 1732 Д. Забіла в проханні прийняти його під бунчук, де, описуючи свою попередню працю, він згадує про службу вкurenі генерального судді та „при куринѣ осаули енер. Вас. Жураковскаго“⁴).

У донських та яїцьких козаків військові осавули правлять за розпорядчиків на військових кругах⁵). Намічаються розпорядчі функції на генеральних радах і українських генеральних осавулів. Адже на Переяславській раді 1654 р., як вийшов на раду гетьман, „ясаулъ войсковой вельль всѣмъ молчать“⁶). Про Чигиринську раду 1657 р. каже Граб'янка що „настроилися согласно всемъ, приводомъ асауловъ генеральныхъ и иныхъ ити къ Юрію“⁷). А за Самовидцем „пытали по колка кротъ през асауловъ войска, на чомъ бы воля іхъ была“⁸). У XVIII ст. під час обрання у Глухові р. 1750 К. Розумовського козацькими „полками командировалъ Асаулъ Войсковій Генеральній господинъ Якубовичъ на лошадѣ“⁹).

Генеральні осавули виконують доручення дипломатичного характеру. У серпні 1654 р. царському посланцеві І. Ржевському „ясаулъ Демко“ казав, що „гетьманъ де его, ясаула, до волоского до Стефана воеводы посыпалъ“ у посольстві¹⁰). Року 1667 за посланця до Москви їде генеральний осавул Павло Костянтинів¹¹). У січні 1669 р. серед посольства до Москви був і генеральний осавул¹²). 2 березня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний та генеральний осавул М. Гвінтовка обговорювали з російськими уповноваженими умови сполучення України з Росією¹³). У травні 1669 р. цей М. Гвінтовка — осавул Лівобережної України — їде за посланця до Москви¹⁴). В лютому 1674 р. генеральний осавул Олекса Черняченко супроводить царських агентів, що їдуть на Запоріжжя¹⁵).

Генеральні осавули виконують раз-у-раз різні дії та доручення під час приймання посланців у гетьманській резиденції. У статійному списку Д. Тур-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. 78/1805 Малор. Експед. Сената, л. 478. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 671. ³⁾ Экстрактъ 1786 г. — „Материалы... Н. П. Василенка, в. II, с. 246—247. 1902 р. ⁴⁾ А. Лазаревскій, Описаніе ст. Малороссіи, т. II, с. 407. ⁵⁾ Див. про це в моїй „Генеральній раді“, с. с. 130, 137. ⁶⁾ А. Ю. и З. Р. т. X, с. 217. ⁷⁾ с. 156. ⁸⁾ с. с. 72 — 76. ⁹⁾ Основа. 1862 г. № 2, с. 49. ¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIV, с. 35. ¹¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 2 Малор. Приказа л. 54. ¹²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 20. ¹³⁾ Ibidem, с. 86. ¹⁴⁾ Ibidem, с. 172. ¹⁵⁾ Ibidem, т. XI, с. с. 349 — 350.

генєва та Я. Портомоїна відзначено, що в Чигирині 6 листопада 1654 р. „пришелъ къ Денисю и подъячему войсковой ясаулъ Миско; а за нимъ привели гетманские лошади“). Осавул прийшов запросити їх до гетьмана¹⁾). Року 1656 „майя въ 13 день присыпалъ писарь Иванъ Выговской къ Федору Зыкову войсковая ясаула Ивана Ковалевского“²⁾). 5 січня 1657 р. гетьман Б. Хмельницький надіслав після авдіенції царському посланцеві А. Лопухінові „ясаула съ столомъ“³⁾). У травні р. 1657 російських посланців окольничого Ф. Бутурліна та дьяка В. Михайлова „подчивали“ за гетьманським столом генеральний осавул Ів. Ковалевський та генеральний писар Ів. Виговський⁴⁾). 18 червня 1657 р. до тих самих посланців „пришолъ есауль Иванъ Коваленской, а за нимъ привели отъ гетмана 2 лошади“⁵⁾). А другий генеральний осавул „Миско“ проводжав їх при від'їзді за місто⁶⁾). 20 липня 1666 р. до російського посланця стряпчого Свіязева гетьман Бруховецький у Гадячому надіслав запрошення до себе з генеральним осавулом Павлом⁷⁾). Цього самого Павла надіслав до полковника російських військ Я. Гульця гетьман Бруховецький 8 лютого р. 1668⁸⁾). В листопаді 1689 р. стольника Циклера, що їхав до гетьмана, перед Батурином зустрів „генералной ясаул Андрѣй Гамалѣй з знатными войсковыми товарищи и проводили ево до двора“⁹⁾). У липні 1690 р. по дьяка В. Поснікова, що приїхав до гетьмана, прибув із каретою генеральний осавул А. Гамалія, щоб їхати до гетьмана. Дьяк поїхав; „да с нимъ в корѣте сидѣл Асаулъ Андрѣй Гамалѣя“¹⁰⁾). У грудні 1691 р. стольника Татіщева за дві верстви від Батурина зустрічав генеральний осавул Ів. Ломиковський¹¹⁾). А на подвір'я до нього — привітати від гетьмана — „спросить о здоровье“ — приходив генеральний осавул Анд. Гамалія¹²⁾). В січні 1692 р. зустрічати царського гінця — стольника Спешньова гетьман послав обох генеральних осавулів — Гамалію та Ломиковського¹³⁾). Всі ці дані свідчать що в XVII ст. осавули виконують ряд доручень, зв'язаних з дипломатичним тогочасним етикетом.

Я вже наводив уривок із записки „О судахъ“, що в різних судових справах „посыланы были нарочные отъ гетмановъ, Старшины Генералные и другіе чины туда, куда подлежало, и оные, окончивъ по правамъ и по своему разсужденю, доносили Гетману“¹⁴⁾). Генеральні осавули — *rag excellence* виконавці доручень центральної української влади — дуже часто виконують і ці доручення. У лютому 1667 р. волоський полковник Кост. Мигалевський віправдавався, що „которые де обиды его полку казаки Малороссійскимъ жителемъ чинили, и тѣмъ по сыску чинсно наказанье при гетманскомъ ясаулѣ,

¹⁾ Ibidem, т. XIV, с. 97. ²⁾ И. М. Каманинъ, Документы эпохи Б. Хмельницкаго, извл. из Арх. М-ва Ин. Дѣлъ, с. 40. ³⁾ А. Ю. и Э. Р., Дод. до т. VIII, с. 390. ⁴⁾ Ibidem т. III, с. 561. ⁵⁾ Ibidem, Дод. до т. XI, с. 685. ⁶⁾ Ibidem, с. 688. ⁷⁾ Ibidem, т. VI, с. 123. ⁸⁾ Ibidem, т. VIII, с. 55. ⁹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 111 Малор. Приказъ, л. 177. ¹⁰⁾ Ibidem, кн. № 59 Малор. Приказъ, л. 466. ¹¹⁾ Ibidem, кн. № 64 Малор. Приказъ, л. 632. ¹²⁾ Ibidem. ¹³⁾ Ibidem, л. 811. ¹⁴⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка. — Укр. Археогр. збірник, т. I, с. 136.

при Артемъ¹⁾... Слід думати, що і самий „съскъ“ провадили за участю генерального осавула. Генеральний осавул М. Миклашевський р. 1685 „проводив розслідування про спірні землі поміж селянами сіл Ображеївки та Погребків — з одного боку, та Чернігівською катедрою з другого“²⁾). Року 1690 за доносом на Переяславського полковника Леонтія Полуботка Мазепа послав розслідувати цю справу генерального осавула А. Гамалію разом із київським полковником Гр. Карповичем та військовим товаришем З. Шикевичем³⁾. У травні 1703 р. для слідства в справах запорозьких разом із стольником Ф. Протасьевим гетьман делегував генерального осавула Ів. Скоропадського⁴⁾. Року 1715 ревізію про зловживання в полтавському полку полковника І. Черняка робив генеральний осавул Ст. Бутович⁵⁾. Розслідування про пограбування в Ів. Бороздни худоби „под час прошлой замѣшанини“ разом із генеральним писарем р. 1716 провадив генеральний осавул Вас. Жураківський⁶⁾. Цей самий генеральний осавул Жураківський р. 1718 спільно з майором Ільїним розглядав у Стародубському полку скарги, подані на полковника Л. Жоравку⁷⁾. Року 1720 Жураківський, знову як генеральний осавул, разом із прилуцьким полковим обозним Ограновичем та канцеляристом П. Валькевичем, був за уповноваженого від гетьмана при відмежуванні князеві А. Д. Меньшикову Почепівської волости⁸⁾. А коли 1723 р. в бакланській та мглинській сотнях перевіряли скарги на Меньшикова, то поміж особами, що ті скарги, розслідували, був і генеральний осавул Жураківський⁹⁾. У вересні 1750 р. генеральний осавул Валькевич був у Комісії, в Києві, „над полковникомъ Капнѣстомъ“¹⁰⁾. У березні ж того року він таки був членомъ „слѣдственной по секретному дѣлу Коммисіи“ у Глухові¹¹⁾. Цей самий генеральний осавул Валькевич р. 1751 разом із генеральним обозним, розслідував донос на Переяславську полкову старшину¹²⁾.

Інколи при цьому генеральні осавули виразно виконують обов'язки слідчих. Приміром, р. 1692 в жовтні генеральні осавули допитували грека Дм. Мачмача, для чого він їздив до Польщі¹³⁾. Восени 1692 р. в Сорочинцях генеральні осавули А. Гамалія та Ів. Ломиковський робили очну ставку Д. Апостолові та П. Полуботкові, коли Апостол доніс, що Полуботок знат про заміри Михайла Гадяцького на гетьмана¹⁴⁾). Р. 1679 справу про те, що Іван Рубець підроблював печатки, гетьман Самойлович доручив розглянути та „взять Івана до себе на особливу екзаменацію“ генеральному осавулові Л. Полуботкові¹⁵⁾. В тогочасних обста-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. VI, с. 167. ²⁾ В. Модзалевский, Малор. Родословникъ, т. III, с. 476.

³⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. V, с. 77; Древлехранилище РСФСР, кн. № 111 Малор. Приказа, л. 438. ⁴⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. V, с. с. 1397 — 1398. ⁵⁾ Рукописи Лазаревського, № 5 л. 1-16. ⁶⁾ Ibidem, с. 26. ⁷⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1718 р., № 57. ⁸⁾ В. Модзалевский Малор. Родословникъ, т. II, с. 47. ⁹⁾ А. Лазаревский, Опис. ст. Малороссії, т. I, с. 285. ¹⁰⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 13/1, л. 6. ¹¹⁾ Харк. Ц. Істор. Архів, Черн. Відділ Арх. Малор. Колегії № 12576.

¹²⁾ Мотильницьк. архівъ, с. с. 56 — 57. ¹³⁾ Древлехранилище РСФСР, Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1692, № 24. ¹⁴⁾ Ibidem. ¹⁵⁾ А. Лазаревский, Описаніє старої Малороссії, т. I, с. 397.

винах така екзамінація могла означати й муки, катування. Отож у цій самій справі Ів. Рубця генеральний осавул „екзамінував“ так: „с трудностию его екзаменоючи, заледве ся за килокротним вдаренем... допытался правды“¹).

Розслідування справи, що його чинив, чи в нім брав участь генеральний осавул, раз-у-раз — хоч би в цім і не брали участі генеральні судді — було актом Генерального Суду. За скаргою в 1707 р. київського війта на сотника київської сотні, що записував міщан у козаки, до Києва були делеговані „асаулъ енералній Иванъ Лом'ковскій и писарь судовъ енералнихъ Семенъ Савичъ“. Вони зробили розслідування, і за ухвалою цього суду розв'язали справу на користь міщанства²). Перед тим р. 1681 генеральний осавула Л. Полуботка та писаря „судей“ військових генеральних Андр. Васильевича делеговано до Стародуба „тако для суженья розныхъ припалыхъ справ, яко програниченъя певныхъ грунтовъ“...³). Це — виїзна сесія Генерального Суду. Далі. Року 1717 генеральний осавул Вас. Жураківський провадив у Полтаві „розискъ“ за доносом полкового полтавського судді Кованька та колишнього полкового писаря Заліського на полтавського полковника Ів. Черняка. В документі цього слідства є: 1) пункти обвинувачення, 2) під кожним із них відповідь полковника Черняка та 3) на кожний розділ і відповідь „узнане суду Енералного“: цим „узнанемъ подъ ними (пунктами) судовимъ и слушною при бытности обоихъ сторонъ аппробациею выраженнни мною Василиемъ Жураковскимъ Асауломъ Войсковимъ Енералнимъ и при мнѣ товариства войскового будучого Федора Олшанского и Фоми Городисского справленни“...⁴). І тут генеральний осавул — на цей раз і без писаря Генерального Суду — є голова виїзної сесії Генерального Суду.

В інших випадках генеральний осавул хоч і не головує, але засідає в Генеральному Суді. Так на розгляді справи Ів. Биховця з олішевськими козаками р. 1693 в Колегії Генерального Суду був „присутній“ генеральний осавул А. Гамалія⁵). Р. 1710 до складу Генерального Суду, що розглядав справу А. та С. Миклашевських з їхньою мачухою, належав генеральний осавул Вас. Жураківський⁶). 20 січня 1730 р. справу про спадщину по Саві Григорівичу — сотнику воронізькому — розглядав Генеральний Суд у складі Ст. Бутовича — генерального осавула, хоружого й бунчучного генеральних⁷).

Осавул Многогрішного П. Грибович „ночнымъ времянемъ хаживалъ вездѣ по дворамъ и какие слова гдѣ услышить, потому и сказывалъ“⁸). Як видно, це було не просто підглядування й підслухування, а й сполучалося з обов'язком охороняти гетьмана, бо старшина визнавала після скинення Многогрішного, що „естли бы де генералной ясаулъ Павель Грибовичъ въ то число

¹) Рукоп. тетка № 1, В. Модзвлевського, справа № 47, л. 3. ²) А. Андріевскій, Кіевск. смуты середини прошл. столѣтія. — К. Старина, 1886, № 12, с. 686. ³) Рукоп. тетка В. Модзвлевського № 1, справа № 45. ⁴) Рукописи О. Лазаревського, № 5, л. л. 162 - 174. ⁵) Рукописні копії В. Модзвлевського, тетка № 1, справа 26. ⁶) Рукописи О. Лазаревського, № 5. л. л. 76 — 86. ⁷) Рукописні копії В. Модзвлевського, тетка № 1, справа № 38, л. 16. ⁸) А. Ю. и З., Р. т. IX, с. 685.

быль при гетманъ, какъ они его гетмана взявшъ оковали, и имъ де его гетмана взять было немочно" ¹⁾).

Генеральні осавули виконують різні доручення поточного характеру в різних справах, інколи досить дрібних. Очевидно, їм, як виконавцям доручень і ухвал гетьманових та ради старшини, доручали раз-у-раз різні справи, не зважаючи на їхній зміст та характер. Отож Демко — військовий осавул — записує до київських гродських книг 8 березня 1650 р. Зборовські статті ²⁾). У січні 1692 р. в Приказі „Малые Росіи“ допитували волоського „выходца“ Івана Федорова. Він, розповідаючи про обставини свого переїзду, казав, що він з'явився до гетьмана. „И гетманъ де Іванъ Степановичъ приказалъ ясаулу Андрѣю Гамалѣю дать имъ подорожную для прокормления по городом“... ³⁾ 11 травня 1688 р. домонтовський сотник Ст. Тамара й З козаки розповідали у Сівському, що переяславський полковник Дмитрашко-Райча листом запропонував їм їхати до нього. „І будучи въ Батурина были они у Генералного Есаула у Войца Сербина, і он де имъ велѣль єхать за ним Дмитрашком к Москвѣ“ ⁴⁾). Проїзного листа на подорож їм не пощастило здобути в генерального писаря В. Кочубея і їм його дав той самий генеральний осавул Войця Сербина ⁵⁾). У січні 1685 р. для участі в обранні нового митрополита делеговано генерального осавула Ів. Мазепу ⁶⁾). 15 серпня 1708 р. гетьман писав листа до царя про скарання Кочубея та Іскри й надіслав його з генеральним осавулом Дм. Максимовичем ⁷⁾). Року 1715 „сотенну корогву (новгородської сотні стародубського полку — Л. О.) передав Лисовському генеральному осавул, що навмисне для того їздив до Новгородка“ ⁸⁾). Року 1715 генеральний осавул Ст. Бутович передавав новому гадяцькому полковникові М. Милорадовичеві рангові на уряд полковника маєтності ⁹⁾). У вересні 1733 р. для присутності на елекції київського війта гетьман делегував до Києва генерального осавула Ф. Лисенка ¹⁰⁾). Року 1763 гетьман К. Розумовський командував до Києва генерального осавула Скоропадського, де він мав заарештувати міщан, що були, на думку влади, „возмутителями“ ¹¹⁾.

На Україні — відмінно від її сусідок Росії та Польщі — не відомі випадки, щоб одна особа сполучала дві, а то й більше вищих державних посад. Цього правила суворо дотримувалися і коли, прим., можливо було, щоб хтось із генеральної старшини тимчасово заступав уряд полковника ¹²⁾), то ми не знайдемо випадку, коли б одна особа сполучала два генеральні уряди. Можна тільки знайти сполучення державної посади з урядами приватного гетьманського

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Ibidem, т. X, с. 453. ³⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 64 Малор. Приказа, л. 964. ⁴⁾ Ibidem, Столб. № 5999/188 Малор. Приказа, л. 188. ⁵⁾ Ibidem, л. 191. ⁶⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XIV, с. 998. Вид. Общ. Польза. ⁷⁾ Д. Бантыш-Каменскій, Источники..., ч. II, с. 81. ⁸⁾ А. Лазаревскій, Опис. стар. Малороссії, т. I, с. 202. ⁹⁾ В. Модзалевскій, Генер. судьи Ив. Чорнышъ и его родъ. — К. Старина, 1904, III, с. 345. ¹⁰⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сената, л. 784. ¹¹⁾ А. Андріевскій, Кіевск. смуты середини прош. столѣтія. — К. Старина, 1886 р., XII, с. 679. ¹²⁾ Це стосується тільки до осавулів, хорожого і бунчужного, а вища генеральна старшина ніколи не займає полковницького уряду.

„двору“. Відомі мені випадки якраз стосуються до військових осавулів, що як близькі й довірені виконавці гетьманових розпоряджень, могли мати посади й при його дворі. Наприклад, при Б. Хмельницькому, генеральний осавул Ів. Ковалевський був за „майордома“, як каже сучасник, у Б. Хмельницького¹). А генеральний осавул Мазепин — Дм. Максимович був одночасно з цим і за гетьманського „крайчаго“²). Дарма що ці відомості відділені одна від одної довгим часом, отже нібито свідчать за сталість такого явища, я проте визнав би ці явища за виняткові. До того ж, щодо Ів. Ковалевського, то він був, здається, „майордомом“ перед тим, як стати генеральним осавулом.

У додатку № 23 до цієї праці я друкую „доношені“ генерального осавула П. Валькевича у грудні 1748 р. про те, що він вирятував із пожежі гетьманські клейноди. Що правда, з найважливіших тут була лише корогва, але все ж постає питання про те, чи не генеральні осавули мали доглядати клейнодів. З приводу цих клейнодів, що їх після пожежі Валькевич переховував у своєму будинку, завели велике листування. Генеральний осавул Якубович (як видно з кількох справ — великий ворог Валькевича) доносив Генеральній Військовій Канцелярії та Генеральному Судові, що клейнодам не місце у приватному приміщенні, та що Валькевич не дає бити в літаври (він урятував і їх). Генеральна Канцелярія зауважила, що не діло Якубовичеве втрутатися в цю справу, „понеже клейноты гетмъманскіе до его персоны ни в чомъ не надлежать, а вѣдать о томъ и смотрение имѣть должностъ состоит главной Малороссійской команды, которая какъ и где содержать укази Ея Императорскаго Величества и Гетманскіе клейноты, при том же и игранію войсковой музыки когда быть, довольно вѣдаетъ настоящую регулу и порядокъ“³). Тут з одного боку ми ніби маємо вказівку, що до Якубовича — генерального осавула — „клейноты гетмъманскіе до его персоны ни в чомъ не надлежать“, тож доглядати їх не є справа генеральних осавулів. Але, з другого боку, і Валькевич, що рятує клейноди з пожежі та зберігає їх у себе, і Якубович, що турбується за їхню долю, є якраз генеральні осавули. В кожнім разі це питання поки що слід визнати за відкрите.

Чи був у генеральних осавулів свій клейнод, як це було, скажімо в генеральних суддів та писаря? В осавула на Запоріжжі, за Мишецьким, була мала пгличка⁴). „Жезли“ за Левшиним, мали осавули в яїцьких козаків⁵). Про клейнод — ознаку влади українських генеральних осавулів на Гетьманщині — я відомостей не знаходив.

¹) І. Крип'якевич, Студії над державою Б. Хмельни. — Зап. Н. Т-ва у Львові, т. CXXXVIII — CXL, с. 77. ²) А. Л. — Сборникъ свѣдѣній о родѣ „Максимовичъ“. — К. Старина, 1894 г., № 2, с. 64 — 66. ³) Харк. Центр. Істор. Архів. Черніг. Відділ Архіву Малор. Колегії № 1950. Через те, що в цю справу втругняється Генеральний Суд, уявши сторону Якубовича, то далі в цій справі маємо цікаве листування про межі компетенції Генерального Суду. ⁴) Історія о казакахъ запорожскихъ, с. 39. 1852. ⁵) Историческое и статистическое обозрѣніе уральскихъ казаковъ, СПБ, 1823, с. с. 19 — 23.

У XVIII ст., коли засновано „присутствія“ — колегії Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Військового Суду, осавули, як і решта генеральної старшини, належать до цих „присутствій“ за спеціальним призначенням. Генеральний осавул Жураківський р. 1723 відав Генеральною Канцелярією¹⁾. Року 1734 генеральний осавул Мануйлович був за члена цієї Канцелярії²⁾. Року 1750 Розумовський до складу Генеральної Військової Канцелярії призначив генерального осавула П. Валькевича³⁾). А р. 1754 цей генеральний осавул уже засідав у Генеральнім Суді⁴⁾.

У XVIII ж столітті осавули головують інколи у спеціальних комісіях, організованих для розв'язання конкретної справи. Наприклад, С. Рубець з „1751 р. протягом 1½ року був при генеральних осавулах Валькевичу та Якубовичу в Комісії батуринського і глухівського будівництва гетьманських домів“⁵⁾). 19 квітня 1765 р. указом Малоросійської Колегії запропоновано генеральному осавулові Скоропадському разом із генеральним бунчужним скласти план на задоволення консистентів провіянтом та фуражем⁶⁾). 20 квітня 1752 р. генеральний осавул Я. Якубович просив нагороди за свою службу. В цім проханні він перелічив ряд робіт у таких комісіях: „когда ж пожалованъ я в чинъ и Асаулства Генералного, то внутръ разніе отправлялъ Коммисіи, а именно: от 741 по 742 годъ въ Коммисіи щетной, в 742-м году при отправлениі посолства с російскою имперією от Отomanской Порты правилъ подлежащие дѣла во всю бытность посла турецкого в Малой Россіи и проводиль его от границы великороссійской даже до Полской; от 743 по 745 в Коммисіи о тристатисячной рублевой суммѣ за волы денегъ, да в 746-м году в Коммисіи о розборѣ лошадей казенныхъ в Малой Россіи и слободскихъ полкахъ“⁷⁾). Це дає ясне уявлення про найрізноманітніші доручення й комісії в конкретних справах, що в них працювали генеральні осавули; до того ж перелік у Якубовича неповний, бо, напр., він не згадав комісії для будівництва гетьманових домів, де, як ми допіру бачили, він так само був.

У додатку до своєї роботи про „Генеральну старшину на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.“ я надрукував інструкцію з 5 грудня 1763 р., що визначає певну компетенцію для нижчої генеральної старшини — осавулів, хоружого та бунчучного і фіксує їхні функції та обов'язки в формі писаного документу. У вступі до документу гетьман каже про те, що після „прибуття“ його на Україну він запитав у генеральної старшини й полковників про характер обов'язків і компетенції кожного з них. У відповіді генеральної старшини „представлено в чемъ ихъ генералныхъ старшинъ — как генерально всѣхъ, такъ и собственно каждого должностъ состоять“. Проте „что касается до асауловъ, хоружого и бунчучного генералныхъ, то показано, яко

¹⁾ А. Лаваревскій, Люди ст. Малороссії. Марковичи — К. Старина, 1884, № 1, с. 73.

²⁾ Бумаги Кабин. Министровъ, т. III — Сб. Ист. О-ва, т. CVIII, с. 368. ³⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. VI, с. 522. ⁴⁾ Харк. Ц. Істор. Архів. Черніг. Відділ Архіву. Малор. Колегії, № 23761. ⁵⁾ В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. IV, с. 376. ⁶⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. VI, с. с. 715 — 718. ⁷⁾ Додаток № 25.

должни они находятся при гетманѣ перемѣно для порученія имъ случающихся дѣль и приказовъ. Но какъ сія должностъ ваша (кромѣ того прямого долгу что при случай командированія куда въ поход немалой части Малороссійскаго войска изъ разсмотренія нашего долженъ кто съ васъ употребленъ бить надъмъ войскомъ командромъ) точного предписанія не имѣеть, то запотребно мы нашли, какъ по тому общему генералних старшинъ и полковниковъ репорту, такъ и сверхъ того въ сходственность вашихъ чиновъ, въ должностъ всѣгдашнюю опредѣлить слѣдующее“, і далі йде низка фіксованих обов'язкій цієї генеральної старшини.

Розділ 1 інструкції пропонує перевірити число і становище „виборних“ козаків та подати „мнѣніе при доношенні“ про розподіл їх по полках. Артикул 2 наказує виконати аналогічну роботу щодо „одноконних“ козаків. Артикул 3 пропонує „представити мнѣніе при доношенні“ про потрібні заходи у вартовій службі. Розділ 4 пропонує робити щороку „смотри“ полкам. Генеральним осавулам за цим розпорядком доводилося робити їх через рік („а на другій год хоружій и бунчочній“). При цьому винного у „несправности“ генеральна старшина могла „оштрафувать... за согласіемъ о томъ з полковникомъ того полку“. Коли б скаржилися козаки на „отягощенія и обиды“, „оную (скаргу) принявъ, ежели можно, также вскорѣ разобраавъ, обиженному доставить слушную сatisфакцію“. Коли ж би це була складна справа — чинити за 7 артикулом (про нього нижче). Артикул 5 пропонує доглядати за надвірною компанійською корогвою та за компанійськими полками (стежити, щоб компанійські козаки були по своїх полках, „ни у кого партікулярно въ Малой Россіи не оставались“, та розв'язати питання про „подвойних“ козаків компанійських полків). Розділ 6 передає генеральним осавулам, хоружому й бунчучному команду над жолдацькими сотнями. Артикул 7 доручає їм розглянути й розслідувати скарги козацькі на полкову й сотенну старшину. Вони мають „по таковим дѣлам... произведши надлежащія следствія, представлять намъ (гетьманові — Л. О.) при доношенні мнѣнія свои на основаніи указов и малороссійскихъ правъ“. Якщо ж, „при разсмотрѣваніи... таковыхъ жалобъ и доносовъ, ежели усмотрено... будет, что необходимо потребно к следствию сискивать въ Глуховѣ изъ далнихъ мѣсть немалымъ числомъ людей, то, призивомъ к тому чрезъ далное разстояніе не чиня убогимъ людемъ затруднѣнія, — надлежитъ изъ васъ одному съездить въ то самое мѣсто, где можно все надобное к разбору по тому дѣлу произвестъ и собрать и за приездом возвратно, обще з другими разсмотря, окончать по вищеповелѣнному; и такие отлучки поочередно между собою отправлять“. Артикул 8 пропонує „иметь верную ведомость и по третямъ года подавать намъ при своемъ репортѣ“ про командинування полкової й сотенної старшини. Дальші розділи подають пояснення до вищезгаданих. Отож артикул 9 поясняє, що „предписанное в сей инструкції исполнять всѣмъ вамъ обще, когда в Глуховѣ находится будете. Ежели ж кто изъ васъ случится бить въ отлучкѣ, то налично оставшиеся в Глуховѣ изъ васъ должны вищепопслѣнное одправ-

лять безостановочно". Розділ 10 пропонує повідомляти гетьмана про виконання названих функцій-доручень, а коли його нема — Генеральну Військову Канцелярію, „од которой и ордери получать“. Нарешті, артикул 11 дає названій генеральній старшині „для писанія поручених... в силъ сей інструкції дѣл“ З-х канцеляристів із Генеральної Військової Канцелярії¹).

Отож ця інструкція утворює певну колегію з нижчої генеральної старшини, що виконувати дорученії її справи має „обще“. Чимало функцій мають постійний характер (артикули 4—8), інші — дають спеціальні доручення обслідуваного характеру, що мали привести до певних реформ у військовій організації.

Деякі з цих функцій не є новина. Я вже відзначав, що генеральні осавули й раніше доглядали де в чому за компанійськими полками. Тепер їм це доручає розділ 5 інструкції 1763 р. Розділ 4 її говорить про смотри полкам, що їх мали чинити генеральні осавули перемінно з хоружим та бунчучним. Уже самий текст цього артикулу посилається на те, що смотри такі бували й „за прежних антецесеровъ нашихъ“. І тоді їх могли робити генеральні осавули. Наприклад р. 1737 „априля 22, полку Стародубского“ від генерального осавула (прізвище не названо) мав бути „под Миргородом чиненъ смотръ“²). „Андрій Тимофіевич (Лишина)... р. 1761 р. був у Комісії генерального осавула Жоравки для збирання від старшини, бунчукових, військових та значкових товаришів „сказокъ“ про їхні служби“³). У зв'язку з цим, очевидно, розділ 8 інструкції, де наказується збирати відомості про командування старшини, не запроваджує новини.

Є дані, що інструкцію з 5 грудня 1763 р. виконували на практиці. Наприклад, ордером з 8 січня 1764 р. гетьман К. Розумовський, від'їжджаючи з України, наказує як організувати управління в Генеральній Військовій Канцелярії. Між іншим, пропонує він „господам асауламъ генеральнымъ Жоравки и Скоропадскому и бунчучному генеральному Тарновскому отправлять дѣла порученные в силъ данной имъ от насъ інструкціи... И они, генеральная старшина, о чемъ по дѣламъ тѣмъ будетъ имъ потребно, резолюціи должны представлять в оную нашу генеральную канцелярию...“⁴) Оцил пропозиція щодо Генеральної Канцелярії відповідає артикулові 10 інструкції, де рапортувати „в од судствіе наше из Малой Россіи“ осавули, хоружий та бунчучний мали „в нашу Генеральную Войсковую Канцелярію, од которой и ордери получать“.

Багато даних свідчать про виконання розділу 7 інструкції, — розслідування скарг на сотників та сотенну старшину. Адже 9 грудня 1763 р. гетьман ордером на ім'я осавулів, хоружого і бунчучного доручив їм розслідувати скарги коза-

¹) Праві Комісії для виучування зах.-руськ. та вкраїнськ. права, в. II, сс. 172 — 175.

²) Харк. Ц. Іст. Архів, Чертніг. Відділ Архіва Мал. Колегії № 21345, л. 2. ³) В. Модзалевський, Малор. Родословникъ, т. III, с. 158. ⁴) Харк. Ц. Іст. Архів. Фонд Черн. Суд. Палати, опис XVII, кн. 82, л. 113.

ків іркліївської та піщанської сотень на сотників та сотенну старшину, бо „въ данной же от насъ — каже ордер, — вамъ инструкції по 7 пункту повелено по случающимся от козаковъ в обидах их от сотников и сотенъных старшинъ жалобамъ, какови от насъ к вамъ отъсылани имъютъ бить, произъводить вамъ надлежащія слѣдствія и представлять намъ при доношеніи мнѣнія свои на основаніи Указовъ и малороссійскихъ правъ,— того ради... приказываемъ вамъ по тѣмъ дѣламъ и доношеніямъ разсмотреніе учинить и въ протчемъ поступить в силѣ данной от насъ вамъ инструкції, стараясь тѣ дѣла къ скорѣшему окончанію привести, даби вищшей козакамъ обиди не происходило“¹). Року 1764 генеральні осавули та бунчучний розслідували справу про зловживання келебердянського сотника Флоринського²). У липні 1764 р. генеральний осавул Жоравка разом із генеральним бунчучним розглядали справу про зловживання власівського сотника Майбороди³).

Розділ 8 інструкції 1763 р. каже про догляд та збирання відомостей про командування полкової старшини та сотників. 27 січня 1764 р. київська полкова канцелярія „покорнимъ репортомъ“ повідомляла осавула Скоропадського, хоружого Апостола та бунчучного Тарновського саме в цій справі⁴). Велика справа № 1637 з Чернігівського Відділу Архіва Малороссійської Колегії, звідки я взяв „репортъ“ київської канцелярії, загалом містить листування про те, як виконувала генеральна нижча старшина дану їй інструкцію; тут ми маємо відповіді полкових канцелярій на запитання осавулів, хоружого та бунчучного з відомостями та „мнѣніями“ про виборних козаків (арт. 1 інструкції 1763 р.), про однокінних козаків (арт. 2), про варти (арт. 3), про позачергові командування (арт. 8), про „смотри“ (арт. 4).

Отже всі ці відомості свідчать про конкретне виконання генеральними осавулами, хоружим та бунчучним дбаченіях їм за інструкцією 1763 р. справ. Звертає на себе увагу тільки одне. А саме, відомості, що їх я маю про це виконання, усі стосуються до кінця 1763 та 1764 р., тобто всі вони стосуються до гетьманування Розумовського, що, як відомо, скінчилось 1764 р. Значить, не можна покищо сказати, що інструкція мала силу до скасування автономного устрою Гетьманщини, і навпаки можна припускати, що вона недовго була чинна.

Перехожу до питання про попередні уряди генеральних осавулів. З відомих мені даних про 19 генеральних осавулів виявляються такі факти — генеральні осавули перед тим, як дістати цей уряд, були:

- 1) Генеральні хоружі — 3 (М. Миклашевський, Ів. Ломиковський та Мих. Гамалія).
- 2) Генеральні бунчужні — 2 (Л. Полуботок, Д. Оболонський).
- 3) Полковник — 1 (Гр. Гамалія).

¹) Додаток № 34. ²) Харк. Ц. Іст. Архів, Полтавський Відділ Архіва Малор. Колегії, пачка 11, № 1334. ³) Ibidem, Полтавськ. Відділ Архіва Малор. Колегії, пачка 11, № 1330.
⁴) Додаток № 35.

- 4) Наказн. полковник — 1 (Гр. Герцик, генеральний осавул у П. Орлика).
- 5) Полковий писар — 1 (І. Скоропадський).
- 6) Полковий осавул — 1 (Ст. Бутович).
- 7) Сотники — 3 (Андр. Гамалія, Ів. Мануйлович, Ф. Лисенко).
- 8) Значні військові товариши — 3 (Ів. Лисенко, Ів. Мазепа, В. Жураківський).
- 9) Бунчукові товариши — 4 (П. Валькевич, Я. Якубович, Ів. Жоравка та Ів. Скоропадський — 1762—1781).

У цім списку впадає в око чималий відсоток — як порівняти з іншими генеральними урядами, безпосадної старшини — значних військових та бунчукових товаришів. Ця група — вона по суті єдина, бо бунчукові замінили значних військових — дала 7 випадків призначення на генеральне осавульство з 19. Як видно, щоб дістати посаду й рангу генерального осавула, не треба було попереднього готовання та спеціалізації. І справді — з полкових осавулів призначений на генеральне осавульство лише один на 19.

Генеральних осавулів я залічував у своєму викладі до нижчої генеральної старшини. Такий поділ справді намічається. За нього говорить хоч би те, що з вищих урядів — обозного, суддів, підскарбія, писаря — не бувало призначень на уряд місцевих адміністраторів — полковників; щождо генеральних осавулів, хоружого і бунчучного, то це було досить часто. Добре ілюструють таке нижче становище осавулів часи Б. Хмельницького. Коли іншу старшину російські посланці називають ім'ям та прізвищем, як от Іван Виговський, Тим. Носач тощо, то генеральні осавули для них — це „Миско“ та „Демко“. Вони майже ніколи не називають їхніх прізвищ, і це, між іншим, спричинилося до помилки кількох українських істориків, що осавула Демка ототожнювали з пізнішим гетьманом Демком Многогрішним. А тимчасом це був Демко Михайлович Лисовець. Очевидно, ці осавули мало імпонували російським боярам та дворянам, і вони, мабуть, виходили з козачого загалу, виділяючись із нього своїм умінням виконувати доручення та своїми здібностями. І характерно, що коли осавулом став Іван Ковалевський — з роду шляхтич — то його російські посланці звуть не „Івашком“, *pendant* до Миска та Демка, а завсіди Іваном Ковалевським. Що правда, і цей Ковалевський стояв на демократичній позиції, і через те пізніше р. 1658 його називають, як прихильника М. Пушкаря, що втікав від гетьмана Виговського¹⁾.

Пізніше, за Бруховецького ми бачимо осавулів, що їх гордовиті російські дворяни також не згадують за прізвищем. Це — Артем, Павло, Парфен. Інколи лише дізнаємося ми, що Парфенове прізвище було Нужний, Павлове — Костянтинів, Артемове — Мартинов; до того ж, Костянтинів і Мартинов — це навіть не прізвища, а найменування по батькові. Очевидно, і за Бруховецького осавули були з козачого загалу і до того ж, мабуть, із тих запорожців, що прийшли з Бруховецьким на Гетьманщину, допомогли йому перемогти на чорній раді під Ніженем, та після перемоги створили його близьке оточення й підпору.

¹⁾ А. Ю. и З. Р. Дод. до т. V, с.с. 314—315.

Часи мінялися. Козаків-запорожців змінили на осавульському уряді за Многогрішного й Самойловича представники української службової старшини — П. Грибович, Ів. Лисенко, Л. Черняк. А під кінець гетьманування Самойловича ми бачимо вже інші виразні постаті. Це — Мазепа та Л. Полуботок. Останній це той Полуботок, що набув великих маєтностей, а син його чернігівський полковник Павло, був за Скоропадського — що правда, він чимало збільшив батькову спадщину — найбагатшою людиною на Гетьманщині. Мазепа, що з генерального осавульства перейшов на місце гетьмана, характеристики не потребує.

Осавули кінця XVII ст. — Ломиковський, Миклашевський, Андр. Гамалія — це вже представники нового старшинського землеволодіння. Вони збирають маєтності, щоб стати згодом у перших лавах нових землевласників — шляхти на Гетьманщині. Уряд осавульства допомагав їм зміцнювати свій особистий добробут. Одна справа каже про це досить виразно. 1703 р. 5 лютого Суд Генеральний розбирал справу про млин у с. Уланові, при чому виявилося, що раніше цим млином володів генеральний осавул Миклашевський. „А явилося и тое, же коли панъ Миклашевскій, купивши тот млынъ у Ивана Мелныка, владѣлъ онымъ, фолковали ему городничыи для асаулскогого гонору, мѣючи к нему прибѣжище въсякихъ своихъ дѣлехъ. А когда небожчикъ Сыдор от пана Миклашевского того млына набылъ себѣ куплею, тогда городничыи Улановскии покилокротне его, Сыдора, грабливали, упоминаючися з того млына повинности на катедру”¹⁾). Мова в данім разі мовиться про городничих Л. Барановича — ченців, але річ ясна, що подібні міркування й ставлення до „осавульського гонору“ бували і в світської місцевої влади²⁾.

У XVIII ст. генеральні осавули ще виразніше вирисовуються, як представники великого землеволодіння. Як приклад можна взяти генерального осавула Ф. Лисенка — часів Д. Апостола, — він володів селами Дяговим, Осьмаками, Клищинцями, Олександровим, Красилівкою та Галицьким — 6 селами.

¹⁾ Рукописні копії В. Модзалевського, тека № 1, справа № 30. ²⁾ В цей час землеволодіння старшини вже близько підходить до старого передреволюційного. Я дозволю собі навести універсал генерального осавула А. Гамалії з 1689 р. „Копія. Іхъ Царскаго Пресвѣтлого Величества войска Запорожскаго Асаулъ войсковый Енералный Андрей Михайловичъ Гамалія. Всѣмъ кому в томъ вѣдати належит, ознаймусъ, ижъ псузволиленемо нашему подданному Ивану Стеблюскому в нашемъ же сель пофундововать Серединой Будъ греблю его власнинъ коштомъ. В чемъ варусъ, абы нѣкто его фундованию а нѣ жадной же не чинилъ перешоди. А ту греблю мѣсть фундокать под селом нашимъ на рицѣ Бобрикѣ. И в тимъ абы в обираню мѣрки нѣ жадного не чинилъ ущербку. Того варуемъ и унѣверсаломъ нашичъ ствержаемъ. В Серединой Буди, (місяцъ неозначений) 29. Року 1689-го. В подлинномъ подпись таковъ: Эвишъменованній Асаулъ войсковый, рукою власною“. Харк. Центр. Іст. Архів, Черн. Відділ Архіву Малор. Колегії № 11047. Цей акт — писаний за зразком актів державних („унїверсалъ“). У межах своїх маєтностей генеральний осавул дав право будувати млини, тобто таке ж право, яке дають і представники державної влади. Згодом (р. 1729) нащадки Стеблювського складають акти розпорядження цим млином. Це все відтворює до певної міри феодальні порядки, що їх була скасувала козацька шабля Гамалієвих предків, але воїни знову виявилися з народженням великого землеволодіння.

До цього він мав ще кілька млинів та подвір'їв по містах¹⁾). Це вже був не абиякий дідич. А коли на генеральних осавулів виходять нові люди, як от П. Валькевич — відомий ділок XVIII ст. — то вони до всіляких способів удаються, щоб наздогнати таких своїх товаришів, як Скоропадський — осавул часів Розумовського,— тобто таких, що мали великі залюднені маєтки від своїх дідів та батьків — людей XVII та початку XVIII ст.

XVII.

Генеральний хоружий.

Уряд „хоружого“, як частіше його називають акти, або „хорунжого“, міг існувати й перед Богданом Хмельницьким. Козак-стягоносець міг бути при військовій корогві. Але джерела про нього мовчать, отже треба думати, що ніякої ролі серед вищих урядів він не мав і серед них не стояв.

Аналогічний уряд був у Польщі та в Вел. Князівстві Литовському. Тут він мав назву „хорунжий великий“, його заступав „хорунжий надвірний“. І. Вольф так визначає цей уряд у Литві: „хорунжий великий під час великих церемоніяльних походів носив велико-князівський стяг Литви. Спочатку звався він земський (*terrestris*), згодом великий; одночасно інших урядів він не посідав“²⁾). Про запозичення цього уряду з Литви та Польщі говорити важко, бож у такій організації військового типу, як Військо Запорізьке, подібний уряд міг утворитися безпосередньо. З Польщі могли запозичити саму вже назву.

Реестри 1649 р. називають: „Опанасъ Працовкинъ, Хоружій Войсковий“³⁾. Цікаво при тому, що його відділено (разом із бунчучним) від решти генеральної старшини. Адже генеральні обозний, осавули та писар стоять безпосередньо після гетьмана й його сина. Далі починається реєстр полку чигиринського. Згадано полковника, двох осавулів, полкового хоружого; і вже тут дописано: „Васъко, Хоружій Бунчучный, Опанасъ Працовкинъ, Хоружій Войсковий“. Як видно, бунчучний та хоружий стояли ще так низько ідалеко від решти генеральної старшини, що їх поставили серед полкової старшини чигиринського полку. Можливо, що саме з цього полку вони й вийшли, бо полк стояв у гетьманській резиденції, і саме з нього гетьман призначив стягоносців для військової корогви та гетьманського бунчука.

Бунчучного тут так само названо хоружим, з означенням, що це є „хоружій бунчучний“. У зв'язку з цим не легко виявити, в якім рангу їздив „Waśko z Czehryna chorąży, Chmielnickiego“ р. 1650 в жовтні до короля польського⁴⁾). Мабуть у данім випадку колишній бунчучний Васъко був уже хоружим, бо російські посланці, що питалися 15 жовтня 1650 р. в гетьмана, „для чого послан къ королю Василей, хоружей твой гетманской“,

¹⁾ В. Модзалевський, Малор. Родословникъ, т. III, с. с. 128—129. ²⁾ Senatorowie i dignitarze.. с. 201. ³⁾ Членія въ О-вѣ Ист. и Древн. Россійск., 1874 р., кн. II. ⁴⁾ A Grabowski, Ojczyste spominki, II, с. 66—67.

дістали відповідь що „хоружей Василей посланъ къ королю о своихъ потребахъ“¹⁾.

Після цього акти деякий час мовчать про генеральних хоружих. Це, очевидно, свідчить про їхнє низьке і невпливове становище, що заваджalo їм визначитися при виконанні відповідальних доручень, бо таких їм не давали. В серпні 1659 р. згадується про „ знамя измѣнника... Ивашки Выговского“, що його надіслав до Києва Переяславський полковник Т. Цецура²⁾). Треба думати, що при цій корогві був у Виговського і носій її — хоружий. Далі хоружого ми знаємо вже 1663 р.; це — Іван Попович, що згодом був бунчучним³⁾). Року 1665 генеральним хоружим був Микола Яковлів⁴⁾). Мабуть, до нього (чи до Івана Поповича) стосується повідомлення в січні 1671 р. про колишнього хоружого у Бруховецького, що тепер служить у П. Дорошенка⁵⁾). Згадку про хоружого ми знаходимо 1669 р., коли після Глухівської ради російські уповноважені роздавали старшині подарунки. Хоружий, як і бунчучний, дістав пару соболів; це було стільки, скільки діставали полкові писарі та сотники, решта ж генеральної старшини отримала вдвое більше — по дві пари⁶⁾). А коли з Москви надсилали подарунки на раду 1672 р., то про хоружого та бунчучного зовсім забули⁷⁾). Загалом підвищення цього уряду йшло дуже повільно й численніші відомості про нього, і більше даних про підсилення його впливу, бо хоружому вже дають відповідальні доручення, ми маємо вже за часів Самойловича, коли ми частіше чуємо за хоружого Карповича (Коровку-Вольського). Саме в цей час, мабуть, хоружий входить до складу постійних гетьманських радників — колегії генеральної старшини, — і таке його становище змінюється й оформлюється за Мазепи, коли генеральним хоружим був Ломиковський, та за Скоропадського, коли носив цей уряд енергійний хоружий Сулима.

Генеральний хоружий стоїть у лавах нижчої генеральної старшини й після цього переходу до колегії генеральної старшини. Його позицію визнають за нижчу від полковника, і тому ми знаємо випадки, коли призначали з уряду генерального хоружого на уряд полковника. Приміром, р. 1698 генеральний хоружий Ю. Лизогуб став чернігівським полковником⁸⁾). Року 1712 Скоропадський представляв генерального хоружого Сулиму на уряд київського полковника⁹⁾). Російський уряд не затвердив цієї рекомендації. Пізніше 10 липня 1719 р. гетьман Скоропадський писав, що на Переяславського полковника, на місце Томари, що помер, полчани „желають“ генерального хоружого Ів. Сулиму. Гетьман призначив його на наказного полковника та просив Петра I затвердити його „совершеннемъ“¹⁰⁾.

¹⁾ А. Ю. и З. Р.. Дод. до т. VIII, сс. 349–350. ²⁾ Ibidem, т. XV, с. 439. ³⁾ Книги Разрядные, т. II, с. 999, 1003; М. Петровский, Три Поповича. Зап. Ніж. І. Н. О., т. VII, с. 14–15. ⁴⁾ А. Лазаревский, Замѣтки о Мазепѣ — К. Старина, 1898 р. № 6, с. 409. ⁵⁾ Древлехранилище РСФСР, Книга № 9 Малор. Приказа, л. 660. ⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 110. ⁷⁾ Ibidem, т. IX, с. 865. ⁸⁾ В. Модзалевский, Малор. Родословникъ, т. III, с. 98. ⁹⁾ Д. Бантышъ-Каменскій, Исторія Мал. Россіи, т. III, с. 418. Вид. Йогансона. ¹⁰⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 7/1734 Малор. Експ. Сената, л. 310.

Мені трудно казати про діяльність генерального хоружого в раді старшини, про його виступи на її зборах. Акти XVII ст. про це мовчать. Можливо, що в вузьких її зборах і нарадах за часів перед Самойловичем хоружий і не брав участі, а потрапляв на раду старшини тільки тоді, коли на широкі збори запрошуємо ширші кола старшини. І пізніше невисоке і невпливове становище безперечно заваджало генеральному хоружому виявляти свою діяльність і активність на старшинській раді. Це становище ґрунтовно змінилося у XVIII ст., коли хоружий став за постійного і невідмінного учасника нарад колегії генеральної старшини.

Спеціальним обов'язком генерального хоружого було доглядати за військовим стягом — корогвою та виносити її в урочистих випадках. З листопада 1708 р. Меньшиков, зруйнувавши Батурин, писав цареві: „изволите повелівать прислатъ къ вашей милости булаву, знамя въ Глуховъ къ потребному времени; и у нихъ есть не токмо одна, но три булавы, также и бунчукъ, и между доволнымъ числомъ знамя первое, которое всегда передъ гетманомъ важивали; и оные всѣ, купно съ воровскою старшиною, привезу съ собою“¹⁾. Оде „первое знамя“ „важивалъ“ перед гетьманом генеральний хоружий. Спочатку сам, а далі це обставлялося урочистіше. Отже при церемонії обрання К. Розумовського на гетьманство за царською грамотою несли військову корогву, що її одержав був гетьман Д. Апостол. Її ніс бунчуковий товариш, поруч неї йшло по одному бунчуковому товаришу, за ними — генеральний хоружий з 12 бунчуковими товаришами²⁾. На службі церковній, що відбувалася 13 липня 1751 р., коли приїхав К. Розумовський, по обидві сторони клейнодів „стали генеральний бунчужний Оболонський з бунчуком та генеральний хоружий Ханенко з корогвою в руках“³⁾. Взагалі ж корогва ця перебувала в гетьмана: р. 1748 з гетьманського будинку під час пожежі „большую короговъ“ уратував генеральний осавул П. Валькевич⁴⁾.

Є дані думати, що від генерального хоружого мала певною мірою залежати надвірна корогва. Це був відділ компанійського козацтва, що постійно перебував у гетьманській резиденції і в урочистих випадках становив гетьманів почесний ескорт, а в бурхливі часи XVII ст. був, мабуть, реальною військовою силою, що охороняла резиденцію гетьманів. Корогва ця могла бути саме при корогві-стягі і через те, що стягом завідував генеральний хоружий, — так само залежати від нього. Під роком 1759 прямо зазначено, що генеральний хоружий Ханенко командував „надворною компанійскою корогвою“⁵⁾. Я вже згадував, що року 1674 гетьман Самойлович з генеральним осавулом та генеральним хоружим Карповичем висилав зустрічати своїх дітей, що їхали з Москви, 100 козаків „двора его гетманского“⁶⁾. В даному разі мова йде, очевидно, саме про надвірну корогву. В кожному разі є відо-

¹⁾ Н. Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, с. 451, СПБ. 1885. ²⁾ Рукописи М. Судієнка, № 51, л. 157. ³⁾ С. Васильчиковъ, Семейство Розумовскихъ, т. I, с. 150. ⁴⁾ Додаток № 23. ⁵⁾ Рукописи Маркевича, № 1411 (1566). ⁶⁾ А. Ю. и З. Р., т. XI, с. 671.

мості — я про них уже казав — про залежність і підпорядкованість надвірної корогви і генеральним осавулам. Приміром, р. 1752 вона, разом із командою при Генеральній Канцелярії, „въ смотреніи были генеральныхъ асауловъ Якубовича и Васильевича“ (Валькевича¹). Розділ 5 інструкції з 5 грудня 1763 р. доручив надвірну корогву колективному доглядові генеральних осавулів, хоружого та бунчучного.

У Шафонського зазначено, що бунчукові товариші мали бути „при Гетманѣ, при его корогвѣ и бунчукахъ, подъ предводительствомъ Генерального Хоружаго и Генерального Бунчучнаго“²). Про залежність їх від генерального бунчужного я говоритиму нижче, а про підпорядкованість бунчукових товаришів генеральному хоружому жадних даних немає. Вже ймовірніше, що йому могли бути підпорядковані військові товариші, бо вони йшли в похід під військовою корогвою; але й таке припущення відомими досі фактами не потверджується.

Року 1751, 18 серпня гетьман Розумовський наказував: „Асауламъ Генеральнимъ, як — то Г. Якубовичу и Г. Валкевичу, такожъ и хорунжому Генеральному Г. Ханенко быть при нашей резиденціи, дабы слушающіеся іногда экстраординарнія дѣла было на кого намъ положить“³). Екстраординарні доручення хоружі виконують велими часто й давніше, і доручення ці дуже різноманітні. Отож вони їздять як посланці з дипломатичними дорученнями. Такий, мабуть, характер мало вже відрядження р. 1650 хоружого Василя до Варшави, хоч гетьман і казав російським посланцям що, „хоружей Василей посланъ къ королю о своихъ потребахъ“⁴). Свої потреби могли тут прикривати таємне дипломатичне доручення. Року 1670 посланцем до Москви був генеральний хоружий Лівобережної Гетьманщини В. Свириденко⁵). 14 березня 1676 р. гетьман Самойлович свого листа до кн. Ромодановського про те, що він не хоче мати зв'язки з П. Дорошенком, надіслав із генеральним хоружим Гр. Карповичем⁶). У серпні 1691 р. гетьман Мазепа делегував до Москви з повідомленням про здобуття турецьких фортець генерального хоружого Юхима Лизогуба⁷). Іх, серед іншої старшини, бачать російські посланці на авдіенціях — прийманнях у гетьманів. Адже в липні 1690 р., коли приймали дьяка В. Поснікова, був присутній і „хорунжей Григорей (sic!) Ломиковскій“⁸). 22 січня 1691 р., коли приймали в гетьмана стольника Ів. Циклера, був „Хорунжей Іван Ломіковскій“⁹).

Інколи генеральні хоружі виконують дії сполучені з дипломатичним етикетом при прийманні посланців. Наприклад, зустрічати кн. Волконського геть-

¹) Экстрактъ 1726 г. — „Матеріалы“.. Н. П. Василенка, в. II, с.с. 246—247. ², Черниг. намѣстничества топогр. описаніе, ч I, с.с. 111—113. ³) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. Археогр. Збірник, т. I, с. 126. ⁴) А. Ю. З. Р., Дод. до т. VIII, с. 349—350. ⁵) Древлехранилище РСФСР, кн. № 9, Малор. Приказа, л. 680. ⁶) А. Ю. и З. Р., т. XII, с.с. 567—569. ⁷) Древлехранилище РСФСР, кн. № 75 Малор. Приказа, л. 672. ⁸) Ibidem, кн. № 59 Малор. Приказа, л. 470. ⁹) Ibidem, кн. № 62 Малор. Приказа, лл. 628—629.

ман Самойлович 3 грудня 1676 р. відрядив генерального хоружого Гр. Карповича¹). 8 квітня 1690 р. царського посланця — дьяка В. Михайлова перед Батуриним зустрічав генеральний хоружий Ів. Ломиковський²). А 10 квітня по того ж дьяка, щоб він йшов до нього, гетьман надіслав „хорунжого с корѣтою”³).

Генеральні хоружі інколи командують частинами української армії в поході. Отож 14 лютого 1675 р. гетьман Самойлович пише до Москви, що „для осторожности сее стороны и для страхованія непріятелскаго (під цим виразом тогочасна російська мова розуміла — для того, щоб боялися вороги), выправиль есмь хорунжего нашого съ частію войска немалою конного къ Лубнамъ”⁴). 20 лютого цей генеральний хоружий — Гр. Карпович — мав бій з татарами і був поранений⁵). Обмірковуючи із стольником Семеном Алмазовим способи боронити чигиринську фортецю 2 березня 1677 р. гетьман Самойлович казав, що до Чигирина він „послалъ върного и надежного человека, хорунжего своего Григорья Карпова и велъль ему быть чигиринскимъ полковникомъ”⁶). У листі до Москви з 9 травня 1677 р. гетьман Самойлович також писав, що надіслав він кілька полків до Чигирина, чекаючи нападу турецького. „И надъ тѣми всѣми полковники и надъ людми даль есмь старшинство хорунжему нашему войскому генералному, Григорью Карповичю, полковнику нынѣшнему чигиринскому”⁷). Ці доручення давав він хоружому Гр. Карповичеві певно тому, що це був знавець і практик військової справи. Але й пізніше бувало, що генеральний хоружий командував українською армією в поході. Року 1716 „проводити лінії супроти Кубанської орди та рити канал, що мав сполучити р. Волгу з Доном, надіслано, з наказу царя, кілька тисяч козацтва з генеральним хоружим Іваном Сулимою”⁸). Це — виправа своєрідна, але все ж таки в основі военного характеру, бо йшов загін війська і, хоч не мав воювати, проте — виконувати роботу військово-інженерного характеру. Так само серед командирів Ладоського походу козацтва р. 1721 бачимо генерального хоружого Сулиму⁹). Що правда, в данім разі за головного командира походу був полковник Полуботок. У грудні 1735 р. кн. А Шаховской виставляв як кандидатів на наказних гетьманів під час походу — генерального обозного Я. Лизогуба та генерального хоружого Я. Горленка¹⁰). І коли в лютому 1738 р. козацтво пішло в похід — їм командував генеральний хоружий Я. Горленко¹¹).

Генеральний хоружий виступає і як суддя. Листом з 18 квітня 1690 р. стародубський полковник Мих. Миклашевський потвердив „писма на кгрунта” жителям с. Долматова, зазначивши, що вони вже інше ствердження — „декретомъ зъ суду енералного отъ ихъ царского пресвѣтлого величества стольника

¹) А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 797. ²) Древлехраннище РСФСР, кн. № 59 Малор. Прин.каза, л. 52. ³) Ibidem, л. 98. ⁴) А. Ю. и З. Р., XII, с. 59. ⁵) Ibidem, с. с. 66, 85. ⁶) Ibidem, т. XIII, с. 28. ⁷) Ibidem, с. 140. ⁸) Д. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малої Россії, III, с. 420. Вид. Йогансона. ⁹) Ibidem, с. 587. ¹⁰) Бумаги Кабінета Міністровъ, т. V — Сб. Ист. О-ва, т. XIV, с. 75. ¹¹) Рукописи Маркевича, №№ 468 (543), 1680 (1862), 1693 (1865).

и войска запорожского хоружого Енералного, его милости пана Ивана Хомаковского (Ломиковского — Л. О.), на тотъ чась на мѣсьцу ясне велможного добродѣя его милости пана гетмана зостаючого, змоцненое одержали¹⁾). 11 листопада 1710 р. в Стародубі справу за грунта поміж жителями села Дарієвичів новомістської сотні та державцями Миклашевськими розглянуто „передо мною Иваномъ Сулимою войска Его Царскаго Пресвѣтлого Величества Запорожскаго Хоружимъ Енералнимъ отъ боку рейментарскаго Ясневельможного добродѣя его милости пана Іоанна Скоропадскаго обонхъ сторонъ Днѣпра войскъ... Запорожскихъ Гетмана для устроенія заводнихъ дѣлъ высланнымъ²⁾)... 19 січня 1713 р. справа поміж Отвіновським — стародубським магістратським писарем — та військовими товаришами стародубського полку „передъ судомъ его жъ царскаго пресвѣтлого величества войска Запорожскаго... енералним точилася“. Її розв'язав генеральний хоружий Ів. Сулима³⁾). У складі генерального суду, що 20 січня 1713 року розглядав справу про спадщину по Саві Григоріевичу — воронізькому сотникові — був, поруч із осавулом і бунчужним, і генеральний хоружий — той самий Ів. Сулима⁴⁾).

Крім того, генеральний хоружий, буває, провадить слідство на місцях. Адже р. 1696 генеральний хоружий Юхим Лизогуб провадив слідство про самовільне скинення козаками київського полку свого полковника⁵⁾). Року 1712 генеральний хоружий Сулима з доручення гетьманового розслідував на місці скаргу перегонських селян на погарського сотника Іскру, що вимагав од них зайвих повинностей⁶⁾). Коли поскаржилися пирятинські млинарі на кол. лубенського полковника Л. Свічку, що той улаштував „вешнякъ“, і цим підносить рівень води, Скоропадський, „надіслав до Пирятини для „очевидного разсмотрю и розыску“ Івана Сулиму, хоружого військового генерального, та Василя Велецького, гадяцького полкового суддю, і ті переконалися, що вдова Л. Свічки, Домнікія, не припиняла свавільно молоти цілий рік, а тому заборонили їй робити так надалі⁷⁾). Року 1732 гетьман Апостол доручив генеральному хоружому Горленкові зробити слідство у справі про записування селян прилуцького полку в козацтво⁸⁾). Недалеко від слідства стояв і той допит, що його зробили польським „лазутчикамъ“ 9 листопада 1690 р. генеральний хоружий Іван Ломиковський разом із генеральним осавулом⁹⁾).

Із слідством могли сполучати й полюбовний присуд та поєднання сторін. У листі з 30 серпня 1669 р. гетьман Многогрішний писав — „о Стефанѣ Береховцѣ, казакѣ путивскому и о Харламѣ Мурзинѣ, пушкарѣ рильскомъ, грамоту свою изволилъ, (цар — Л. О.) ко мнѣ прислати, чтобы имъ в междо-

¹⁾ А. Лазаревскій, Обозр. Румянцевской описи Малороссіи, IV, с.с. 494 — 495.

²⁾ Ibidem, с.с. 711—713. ³⁾ Рукописні копії В. Модзалевського, тека № 1, справа № 37.

⁴⁾ Ibidem, справа № 38, л. 16. ⁵⁾ Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, с.с. 141—142. Нтб. 1885. ⁶⁾ А. Лазаревскій, Описаніе ст. Малороссіи, т. I, с 245, прим. 398. ⁷⁾ Н. Стороженко. Кѣ исторіи рода Свѣчекъ, К. Старина, 1887, № 11, с. 581—582. ⁸⁾ А. Лазаревскій, Описаніе ст. Малороссіи. т. III, с. 44. ⁹⁾ Древлехроники РСФСР, кн. № 62 Малор. Приказа, л. 348.

усобное время прошлое о взятіи ихъ животовъ въ Погарѣ отъ многихъ людей учинилъ сыскъ; и я... для того дѣла своего хорунжего генералного Василья Свириденка и канцеляристу войскового Іеремія Еремовича посыпалъ; которыхъ совершенно помирили и заплатили по святой правдѣ¹⁾). А 14 червня 1712 р. з наказу гетьманського генерального хоружий учинив „помѣрковане и установу“ поміж сотником погарським Іскрою та жителями с. Перегонів „объ ихъ роботизнах и датках“²⁾.

Ряд поточного характеру доручень теж виконували генеральні хоружі. Року 1715 генеральний хоружий Ів. Сулима розмежовував землі міста Києва від земель Київського Кирилівського монастиря³⁾. Генеральний хоружий Сулима віддає — передає у володіння Меншикову Почепську волость⁴⁾. 20 січня 1716 р. генеральний хоружий Сулима видає постанову про повинності, що їх мають одувати своєму панові селяни с. Лобків⁵⁾.

У XVIII ст. генеральний хоружий засідає в колегіяльних „присутствіяхъ“ Генерального Суду й Канцелярії. Наприклад, р. 1750 він засідає в Колегії Генерального Суду⁶⁾. У лютому р. 1751 „походною Его Ясневельможности Господина Гетмана и Кавалера канцелярію“ керував генеральний хоружий Мик. Ханенко⁷⁾.

Року 1743 генеральний хоружий Мик. Ханенко головує в комісії для кодифікації українських законів⁸⁾. Він таки разом із генеральним обозним підписав готовий примірник кодексу⁹⁾.

Один додаток до цієї праці дає зрозуміти вплив того самого хоружого Мик. Ханенка в справах фінансових: з його ініціативи порушено питання про те, щоб відібрati від П. Тернавіота збирання індукти¹⁰⁾.

З 11 генеральних хоружих, що про їхні попередні уряди я маю змогу говорити, були раніше:

Генеральні бунчучні — 4 (Васько, хоружий Б. Хмельницького — він у реєстрах 1649 р. ще — бунчучний; Юх. Лизогуб, Мих. Гамалія та Мик. Ханенко).

Полковий осавул — 1 (М. Миклашевський),

Сотників — 3 (Гр. Карпович, Ст. Забіла та В. Забіла),

Значний військовий товариш — 1 (Ів. Сулима),

Бунчукові товариши — 2 (Я. Горленко та Д. Апостол).

Соціальний стан осіб, що посадили уряд генерального хоружого, змінявся відповідно до змін у соціальному ладі на Гетьманщині. Тут треба підкреслити, що відмінно від вищої генеральної старшини генеральні хоружі спочатку були невисокого стану. Коли в лавах вищої старшини ми бачимо виразні постаті шляхтичів, чи значної й багатої старшини, то генеральні

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 59.

²⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 5, л. 87.

³⁾ В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. II, с. 649.

⁴⁾ А. Лазаревскій, Описаніє старої Малороссії, т. I, с. 275.

⁵⁾ Рукописи Маркевича, № 25, (29).

⁶⁾ Рукописи М. Судівника, № 97, ч. VI, с. 522.

⁷⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 6, л. 231.

⁸⁾ И. Теличенко, Очеркъ кодиф. малор. права. — К. Старина, № 9.

⁹⁾ Права..., с. 829.

¹⁰⁾ Додаток № 22.

хоружі (як і осавули, і бунчучні) такого враження не справляють. Опанас Правовкін і Васько, хоружі Б. Хмельницького, Ів. Попович та Мик. Яковлів — хоружі Бруховецького, В. Свириденко — хоружий Многогрішного — всі вони зійшли із сцени політичного життя, де вони впливової ролі й не грали, ніс покинувши по собі маєтних родин нової старшини. Так було і з Гр. Карповичем, хоружим за Самойловича, хоч цей уже відіграв помітнішу роля, визначившись у військових походах. Але дальший час привів на цей уряд Ст. та Вас. Забіл — представників уже маєтної старшинської родини, впливової становищем і славою їхнього батька, що довго грав помітну роль в історії Лівобережної Гетьманщини.

Інші хоружі кінця XVII ст. — це вже люди нового часу. Я вже казав про Ломиковського й Миклашевського, бо вони займали й уряди осавулів. Тут додам до цього, що перший із них володів 7 селами, і серед них містечком Понорницями, мав у своїх маєтностях кілька млинів і рудню¹⁾. Мик. Миклашевський, що активно скуповував землі і вмів випросити собі маєтності, мав 19 сіл та 3 хутори, підприємства в своїх маєтках — гуту й половину рудні²⁾. А маєтності у генерального хоружого (1694—1698 рр.) Юхима Лизогуба, що вийшов із впливової й багатої родини на Гетьманщині, було ще більше. Він мав 48 сіл і серед них містечко Любич³⁾. Це вже було нове велике панство, що володіло значними маєтками (хай би й довелося почести зменшити ці дані, бо можна припустити, що деякими селами вони володіли тимчасово, порядком хоч би рангового володіння).

Далі вже важко йти і старшині XVIII ст. Вона також збільшує свої володіння. Якими інколи способами — ілюструє один додаток до моєї праці. Якщо вірити прохачеві — генеральний хоружий за Скоропадського Ів. Сулима відняв у його батька і в нього млина. І цікаво те, що суду на хоружого не було, дарма що прохач скаржився і гетьманові Скоропадському і Малоросійській Колегії. Тепер він знову порушує справу вже р. 1729, коли Сулима вмер⁴⁾. Але дальші дані кажуть нам, що справа ця тягнеться ще й 1740 р.⁵⁾. У своїм проханні піп Іван Гудов зазначає причину своїх невдач — „о томъ ево Хоружеве насилиство резолюціи не показано, потому что онъ былъ панъ мочный“.

Дальші пани хоружі — нова шляхта Гетьманщини. Серед неї бачимо Я. Горленка — представника заможної й відомої родини та Данила Апостола — нащадка, а значить і одного із спадкоємців, того гетьмана, що також носив це ім'я і прізвище. Ці шляхтичі відчувають себе вже певніше у своїх маєтках, де до послуг їхніх були не тільки повинності, покладені на селянство державських маєтків за Мазепи, а й цілком закріпачена людність, і право і можливість користуватися з її роботи.

¹⁾ В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, т. II, с. с. 187—188. ²⁾ Ibidem, т. II, с. с. 475—479. ³⁾ Ibidem, т. II, с. с. 98—99. ⁴⁾ Додаток № 12. ⁵⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 6, л. 280.

XVIII.

Генеральний бунчучний.

„Степенный Малоросійскихъ воинскаго званія чиновъ порядокъ по гетманъ” ставить генерального бунчучного чи бунчужного — акти називають його і так, але частіше бунчучним, — я у своїй праці вживаю обидві назви, — на останньому місці. І справді у XVIII ст. цей уряд серед генеральних був останній, але у XVII ст. — я про це ще казатиму — він інколи стоять вище за генерального хоружого.

Уряд бунчучного був ще перед революцією 1648 р. Адже маємо про нього відомості, наприклад, 1638 р. Під час баталії польська куля „вцілила бунчужного, але Гуня вхопив бунчук і сам поніс його”¹). В реестрах 1649 р. російські переписувачі записали його, як „Васъко, Хоружій Бунчучный”, поставивши його поруч, але вище, від хоружого військового²). І бунчучний і хоружий стоять тут нижче від деякої чигиринської полкової старшини. Я взагалі не вважаю за випадковий порядок запису в реестрах, а так само і в будь-якому переліку старшини, що його будьколи робили в XVII ст. російські посланці. Адже в тогочасній Москві справа з „местничеством” стояла дуже гостро і, хоч дворянин-посланець й не вважали українських козаків за рівних собі „по чести”, але порядку їхніх урядів напевне пильнували, бо в Москві містничалися і „худые чины”.

Далі згадку про бунчужного ми маємо за Виговського: у вересні 1659 р. київський російський воєвода боярин В. Шереметьев писав, що „бунчужного измѣнника Ивашки Выговского сербина Митку Мигая и бунчюкъ ево переяловский полковникъ Тимооей Цецюра прислаль къ намъ холопемъ твоимъ” (тобто царським)³). За Бруховецького ми знаємо бунчужного Григора Витязенка, а згодом Івана Поповича⁴). А далі звістки про бунчучних ідуть уже без ніякої перерви.

До того ж треба відзначити, що цей уряд далеко не відразу стає поміж інших генеральних урядів. Коли інші звуться спочатку військовими, а в обставинах того часу це означало й те, що це були державні уряди — так звуться в реестрах 1649 р. і хоружий, — то щоб бунчучного звали „військовий” ми ніде не зустрічаємо. Це був „бунчужный гетьманскій” „бунчужный свой” для гетьмана, тощо. Тобто це був уряд при гетьмані, уряд гетьманського стягоносця. Бувши при гетьмані, бунчучний міг часто-густо дуже близько стояти до нього. Бунчужного Костя Стриєвського акти називають серед більшого оточення гетьмана Многогрішного⁵). Мабуть так було і за Самой-

¹⁾ Акад. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 304. ²⁾ Ч. О-ва Ист. и Др., 1874. кн. II. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, с. 437. ⁴⁾ Року 1665 згадується бунчучний Іван Михайлов. Рукописи Судівника, № 96, с. 149. Попович був по батькові — Олексійович. Не знати, чи маємо тут плутанину з означенням по батькові, чи це нова особа.
⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, с. 828.

ловича, бо в січні 1677 року протопоп С. Адамович свідчив: „Дмитрашка казав, що разом з гетьманом треба вбити судью та бунчужного”¹⁾.

А втім, саме за Самойловича цей уряд стає й „генеральним”. Бунчучний Л. Полуботок — людина енергійна і близькістю до гетьмана впливова, раз-у-раз, як це буде видно з дальнього викладу, виконуючи відповідальні доручення державного характеру, починає себе звати (р. 1675) „бунчужний войска его царского пресвѣтлого величества Запорожского”²⁾. Цим виносить він свій уряд з посади при гетьмані до ряду інших вищих державних посад — військової, генеральної старшини. З року 1676 він зве себе „генералнимъ бунчужнымъ”³⁾.

Генеральний бунчужний — це носій і охоронець гетьманського клейнода — атрибута влади, запозиченого з Сходу,— бунчука. Це був стяг, що його носили в урочистих випадках — а також на війні — перед гетьманом. стяг, що складову частину його становило волосся кінського хвоста. „Бунчукъ — волосы конские бѣлые и черные, и обшитъ волосянымъ же плетенымъ снуркомъ; яблоко на немъ мѣдное, позолоченое”, — так описує російський документ цей клейнод, узятий у жовтні 1676 р. в гетьмана П. Дорошенка.

В урочистих випадках бунчук виносили перед гетьмана; очевидно робив це гетьманський бунчучний. Приміром, у колі козацькому „гдѣ бубонъ и бунчукъ бы лъ”, гетьман Гуня провадив переговори у Старця з поляками⁴⁾). А більш як через 100 років по тому, в кінці існування козацької організації, бунчук так само несуть на раду генеральну — для обращня К. Розумовського; що правда, в далеко урочистіший обстанові: його несли два бунчукові товариши, за ними йшли генеральний бунчужний, та всі бунчукові товариши і присутнє „шляхетство”⁵⁾). А на церковній службі у Глухові 13 липня 1751 р., коли приїхав до гетьманської резиденції К. Розумовський, генеральний бунчужний Оболонський стояв коло стола, де лежали булава, печатка та царська грамота на гетьманство, з бунчуком у руках⁶⁾.

І бунчук — ознака східних володарів — і самий уряд бунчучного запозичено із Сходу. В наших актах ми знаходимо відомості про „бунчужного турского везиря”⁷⁾). Року 1673 російський подьячий Сем. Щоголів писав у своєму статейному списку, що султан турецький знову збирається воювати з Польщею. „И туйкъ, называемый бунчукъ, изъ Адреянополя вынесетъ и поставленъ на полской дорогѣ, потому, что у него салтана обыкновеніе такое: на которую землю воинской замыслъ имѣть и которою ему дорогою итти, на той дорогѣ и бунчукъ ставятъ”⁸⁾) Бунчуки й бунчужні були і в кримських татарам. В листі з 15 червня 1674 р. гетьман Самойлович розповідаючи про бій під Смілою з П. Дорошенком і татарами, згадує, що „на томъ же бою и везиря

¹⁾ Соловьевъ, Ист. Россіи. XI, с. 838. Вид. Общ. Польза. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII с. 44. ³⁾ Ibidem, с. 560. ⁴⁾ Дневникъ Сим. Оскольского. Лѣтопись С. Величко, т. IV, с. с. 247—248. К. 1861. ⁵⁾ Рукописи М. Судіїнка № 51, л. 157. ⁶⁾ Васильчиковъ, Семейство Разумовскихъ, т. I, с. 150. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 71. ⁸⁾ Ibidem, т. XI, стор. 178.

ханского на части разсѣкли и бунчужного салтанского¹). В цім бою взяли як трофеї 2 татарські бунчуки²). 27 червня 1674 р. у своїм свідченні в Малоросійському Приказі російський поручник Бедов ще збільшив число татарських бунчуків-трофеїв. За його оповіданням російське та лівобережне козацько військо взяли їх аж 7³). Отож бунчук у Криму не був лише стягом центральної влади, а персональним прапором-корогвою і місцевих володарів-салтанів.

Є відомості про бунчуки і в Польщі. У листопаді 1654 р. дворянин Тургенев, оповідаючи гетьманові Хмельницькому про перемогу російського війська над литовським гетьманом Я. Радзивілом під Шепелевичами, казав між іншим, що взято і бунчук⁴). Тут можна припустити, що або це був бунчук литовсько-білоруських татарських загонів, які, певна річ, могли зберегти цей східній прапор, або це вже було запозичення через козацьку Україну.

В оточенні гетьмановому, в колах старшинської ради російські посланці раз-у-раз бачать генерального бунчучного. Отож у листопаді 1663 р. бунчужний Григор Витязенко був на з'їзді старшинської ради, що обмірковувала пакти угоди про сполучення з Росією⁵). У грудні 1678 р. бунчужний Кость Голубенко був присутній під час приймання стольника Семена Алмазова⁶). У квітні 1690 р. бунчучного згадують оповідаючи про приймання в Мазепи д'яка Б. Михайлова⁷); в липні 1690 р. д'як В. Посніков бачив, коли його приймано в Батурині, й бунчучного Юхима Лизогуба⁸). 22 січня 1691 р. коли приймали стольника Ів. Циклера, серед присутньої генеральної старшини був той самий генеральний бунчужний Лизогуб⁹). На нараду з кн. Ромодановським у листопаді 1677 р. про засоби оборони Чигирина гетьман серед інших членів ради старшини взяв і генерального бунчучного Л. Полуботка¹⁰).

Активної участі, згадок і повідомлень про активні виступи генерального бунчучного в XVII ст. в засіданнях і зборах ради старшини не помітно. Очевидно, це зв'язано з порівнюючи низьким становищем цього уряду, що лише поволі ставав у ряди інших вищих центральних державних посад. У XVIII ст. ця ситуація для генерального буйчужного змінилася, і ми інколи знаходимо відомості про його активні виступи в ролі члена старшинської ради. Але тепер вони вже виявляються в формі „мнъній“ на письмі. Коли в лютому 1752 р. рада старшини засідала в справі „умноженія скарбу військового“ і ухвалила „мнъніе“, що побори треба віддати на відкуп, окрему думку подали генеральний бунчучний Д. Оболонський та генеральний осавул П. Валькевич. Бунчучний писав, що він не може підписати думку ради старшини „для того что онъ въ 746 году въ бытность свою въ Санктъ Петербурге на поданномъ въ Правителствующій Сенатъ отъ Малоросійскихъ депутатовъ

¹) Ibid., c. 494. ²) Ibidem, c. 493. ³) Ibidem, c. 516. ⁴) Ibidem, т. XIV, c. 108. ⁵) Книги Розрядные т. II, с. 999. ⁶) А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 738. ⁷) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 59 Малор. Приказа, л. 54. ⁸) Ibidem, л. 470. ⁹) Ibidem, Кн. № 62 Малор. Приказа, л. л. 622—629. ¹⁰) А. Ю. и З. Р., XIII, с. 385.

прошенін о небытії въ Малой Россії откупамъ подпісался¹⁾). 20 грудня 1754 р. рада старшини склада „мнѣніе“ про те, з яких млинів треба збирати збори. Знову таки окрему думку, яка доповнює „мнѣніе“ ради старшини, подав генеральний бунчужний Д. Оболонський²⁾.

Я вже казав про те, що з генерального бунчужного був носій та охоронець гетьманового бунчука. Але „під бунчук“ приймалося, „під бунчуком“ ішла в похід спеціальна група безпосадної старшини XVIII ст. — бунчукові товариши. Чи підлягали вони генеральному бунчучному? Це нібіто так і мало бути, бо ж бунчучний мав бути на чолі цього загону. Про таку підлеглість кажуть Шафонський³⁾, Ломиковський⁴⁾. Вас. Полетика у своїй „Записці о началѣ, происхожденіи и достоинствѣ Малороссійскаго дворянства“ каже про бунчукових товаришів, що вони служили „в походахъ въ вѣдомствѣ генерального бунчучнаго“⁵⁾. Залежність бунчукових товаришів від генерального бунчучного визнає й сучасний вчений М. Є. Слабченко⁶⁾.

Хтось року 1752 — записку не підписано й точно не датовано — запитує в гетьмана, куди він поїде — „в степніе или літовськіе полки“, скільки при нім у цій подорожі буде бунчукових товаришів?⁷⁾. Коли б таке запитання підписав генеральний бунчучний, ми мали б дані сказати, що бунчукові товариши мають іти в похід — за Розумовського гетьман уже на справжню війну не ходив — під його проводом. Але запитання не підписано, і це не дозволяє зробити такого висновку. Під проводом бунчужного в „поході“ йдуть бунчукові товариши лише під час обрання К. Розумовського на гетьманство: за двома бунчуковими товаришами, що несли бунчук, ішов генеральний бунчучний, а за ним усі бунчукові товариши й шляхетство⁸⁾.

Але у справжніх походах XVIII ст. бунчуковими товаришами керує й командає не бунчучний. У Сулацькому поході 1725 р. бунчуковими товаришами командає бунчуковий таки товариш Семен Лизогуб⁹⁾. Це очевидно, старший, „первѣйшій“ бунчуковий товариш, як р. 1733 і Михайло Скоропадський був „бунчуковий товаришъ, между прочими бунчуковыми первѣйшій“¹⁰⁾. 16 вересня 1731 р. Яків Маркович нотує у своєму щоденнику: „Гетманъ сказывалъ намъ, бунчуковому товариству, чтобы выбрать намъ ротмистра, на что отказали, что у насъ инного нѣть коммандѣра опрочъ его и быть не надлежитъ“¹¹⁾. Це категоричне твердження бунчукових товаришів виключає керівництво ними генерального бунчужного, інакше бо вони мали б згадати за нього, як другого по гетьмані „коммандѣра“. Отже не маючи даних, щоб генеральний бунчучний командував бунчуковими товаришами, а натомість маючи таке твердження Марковичевого щоденника, доводиться скоріше скликатися до думки,

¹⁾ Рукописи О. Лазаревського, № 41/І. л. л. 158 — 160. ²⁾ Додаток № 26. ³⁾ Черниг. Намѣстничества топogr. описаніе, ч. I с.с. 111—113. ⁴⁾ Словарь Малор. Старини, с.с. 7—8. ⁵⁾ Дод. до „Кіевск. Старини“, 1893 р. кн. I, с. 12. ⁶⁾ Центр. учрежденія України, с. 58. ⁷⁾ Рукописи О. Лазаревського № 415, л. 457. ⁸⁾ Рукописи М. Судівника, № 51, л. 157. ⁹⁾ Дневник Я. Марковича, ч. I, с. 240. К. 1893. ¹⁰⁾ В. Модзалевскій. Малор. Родословник, т. IV, с. 663. ¹¹⁾ Дневник Як. Марковича, ч. III, с. 134. К. 1897.

що бунчукові генеральному бунчучному не підлягали. І справді — в численних оповіданнях бунчукових товаришів про свою службу, що їх авторові цих рядків доводилося бачити і переглядати в колекціях актів Харківського Центрального Історичного Архіву, не пощастило знайти а ні одної згадки, будь-яких фактів, які свідчили б, що бунчуковими товаришами керував генеральний бунчучний, що вони залежали від нього...

Є відомості, що під час воєнних дій і боїв генеральний бунчужний супроводив гетьмана; це стосується до XVII ст. Наприклад, р. 1638, як я вже казав, польська куля „вцілила бунчужного, але Гуня вхопив бунчук і сам поніс його“¹). Як видно, гетьман підхопив цю ознаку свого рангу, бо, на неї дивлячись, козацтво знало, що він бере участь у баталії й керує військом. Року 1669 в бою П. Дорошенка з Суховієм „бунчужного Дорошенкова сквоз насып изъ яныченки поранили и пулия ротомъ вышла“²). На чорній раді під Ніжечем, що до певної міри сама скидалася на бійку, прихильники Бруховецького „зламали древко бунчука (Сомкового) та забили того, хто держав його“. Це був генеральний бунчучний. Тіло цього бунчучного — свого зятя — Сомко вимагав видати йому на поховання³). Нарешті, на раді 1668 р. під селом Будищами забито нового бунчучного в гетьмана Бруховецького⁴).

Про участь бунчужного в XVII ст. у воєнних діях, але вже як начальника певного військового відділу, є чимало даних. У серпні 1659 р. Переяславський полковник Цецура погромив роту сербів, що була під командуванням бунчужного „Митки Мигая“, серба ж родом⁵). У жовтні 1669 р. генеральний хоружий В. Свириденко розповідав у Приказі „Малые Росіи“, що супроти татар, які були переправлені на Лівобережжя, „гетманъ посыпалъ бунчужного Стривієвського съ частью войска“⁶). У серпні 1674 р. стрілець М. Лисін свідчив у Москві, що під час облоги Чигириня послали „за рѣку Тясмину бунчужного гетманского да Черниговского и Сумского полковниковъ, а съ ними войска конницы тысячу съ 15“⁷)... В січні 1675 р. лівобережний бунчучний Л. Полуботок був за наказного гетьмана над загоном козаків, що стояв у Каневі⁸). В поході 1676 р. на Чигирин вислано передовий загін російського війська на чолі з Григорієм Косоговим, а „гетманъ Иванъ Самойловичъ (послав) бунчужного своего Леонтья Полуботка, а съ нимъ 4 полка — гадицкой, миргородцкой, лубенской, конской, надворную компанію“. Цьому загонові і здався Петро Дорошенко⁹). У статейнім списку подьячого Шостакова, що в грудні 1677 р. їздив на Січ, знаходимо повідомлення, що 11 грудня „пріѣхалъ въ Сѣчю изъ Крыму ханской есаулъ Тегай, и привезъ на окупъ Богдана Бережецькаго, бывшаго бунчужного Дорошенкова“¹⁰). Якщо Бережецького не затримали під час виконання якогось посольства, то слід припустити,

¹) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, с. 304. ²) Л. Окинішевич, Центральні установи України, ч. I. Генеральна рада, с. 173 (421). ³) Днівникъ П. Гордона — Чт. въ О-въ ист. и древн., 1892, III, с. с. 36–38. ⁴) Л. Окинішевич, оп. cit., с. 171 (419). ⁵) А. Ю. и З. Р., Дод. д. VII, с. 312. ⁶) Ibidem, т. IX, с. 81. ⁷) Ibidem, т. XI, с. 655. ⁸) Ibidem, т. XII, с. с. 19, 20, 30. ⁹) Ibidem, с. 729. ¹⁰) Ibidem, т. XIII, с. 424.

що він потрапив у полон у якомусь бою. У XVIII ст. генеральний бунчучний лише раз іде на війну як начальник окремої частини українського війська. Це був бунчужний Галецький, що в Кримському поході 1738 р. виявив велику завзятість і в бою „чрезъ храбре свое сопротивление, от данныхъ ему неприятелскихъ тяжкихъ ранъ получилъ смерть“¹⁾.

У XVII ст. генеральні бунчучні часто виконують різні дипломатичні доручення. Нам відоме, напр., за Бруховецького посольство до Москви бунчучного Івана Поповича, що про нього р. 1668 пішли по Україні чутки,²⁾ ніби, коли від'їджав бунчучний із Москви, боярин Ордин-Нащокін сказав йому: „пора уже васъ къ Богу отпушать“. Хоч представники російської влади доводили, що „плутишко“-бунчужний казав неправду, — ці чутки все ж відіграли свою роль в готованні до повстання Бруховецького²⁾). Року 1670 разом із генеральним хоружим Свириденком у посольстві до Москви був генеральний бунчучний К. Стриєвський³⁾). 26 лютого 1676 р. до Москви приїхала велика українська делегація, на чолі з генеральним бунчужним Л. Полуботком⁴⁾). У серпні 1676 р. цього бунчучного делеговано до кн. Ромодановського повідомити, що гетьман „къ походу готовъ“⁵⁾). У травні 1677 р. гетьман Самойлович також надсилав до Курська для переговорів із Ромодановським генерального бунчучного⁶⁾). В листопаді 1696 р. до Москви делеговано генерального бунчужного Ів. Скоропадського⁷⁾). У XVIII ст. такі делегації мають уже інший характер і мету (власне кажучи, з посольств вони обернулися саме на делегації). Але можна все ж відзначити, що і в них бере участь генеральний бунчучний. Наприклад, у делегації до імператриці з подякою за дозвіл обрати К. Розумовського на гетьманство р. 1750 був генеральний бунчучний Д. Оболонський⁸⁾).

Генерального бунчучного інколи призначали на полковника. Приміром у жовтні 1671 р. на місце Переяславського полковника Дмитрашки-Райчі гетьман Многогрішний „пославъ полковникомъ бунчюжного своего Сtryевскаго“⁹⁾). За Мазепи на стародубського полковника призначили бунчучного І. Скоропадського. Року 1710 запис священикові Т. Филиповичеві на „плецъ“ у місті полтавський полковий уряд зробив „за вѣдомомъ его милости пана Якова Лизогуба, бунчучного войска его царского пресвѣтлого величества Запорожскаго енерального, на той час у Полтавѣ резидуючаго“¹⁰⁾). Резидував він у Полтаві тимчасово, виконуючи уряд полковника. Отже у травні 1710 р. гетьман Скоропадський писав універсала до полтавського полку, адресуючи його: „пану Бунчучному войска Его Царскаго Пресвѣтлого Величества Запорожскаго Енералному, на сей часъ урядъ полковництва Полтавскаго правя-

¹⁾ Рукописи Маркевича, № 906 (1013). ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, с. с. 4 - 8. ³⁾ Древле-хранилище РСФСР, Кн. № 9 Малор. Приказа, л. 680. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII с., 490. ⁵⁾ Ibidem, с. 720. ⁶⁾ Ibidem, т. XIII, с. 141. ⁷⁾ Древле-хранилище РСФСР, Кн. № 75 Малор. Приказа, л. 458. ⁸⁾ Рукописи О. Лаваревського, № 70, л. 136. ⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 579. ¹⁰⁾ Збірка матеріалів акад. Н. П. Всиленка. Український Археогр. Збірник, т. I, с. с. 82—83.

чому, а впредь совершенному тамошному пану полковнику¹)... Року 1714 генеральний бунчучний Лизогуб ще „реандував“ у Полтаві²). А що Лизогуб на цей час не позбувся уряду бунчужного, він, виходить, мав довгочасне відрядження до Полтави. Також „у другій половині 1721 р. стародубським полком тимчасово правив з наказу Скоропадського генеральний бунчучний Яків Лизогуб“³).

Генеральний бунчучний раз-у-раз виступає в ролі слідчого, делегованого на місце від центральної української влади. В тогочасній Гетьманщині такий слідчий раз-у-раз був і суддею і міг ухвалювати і прелімінарну ухвалу в спірній справі; така ухвала мала чинність, коли її затверджувала зверхня влада, або просто коли та не заперечувала. У листопаді 1673 р. надісланий від гетьмана до маєтностей архімандрита Михайла Лежайського „для зревізовання монастирських подданых и ново, — сего року, — сталыхъ козаковъ“ генеральний бунчучний Л. Полуботок видає універсал, де виділяє кількох козаків, а решті жителів із сіл Дегтерівки, Кудлаївки та Ігнатівки наказує, щоб „далей м'єли тую ж монастирську отчину в держаню за уфалою мене высланого“ та давали монастиреві „по давним окладам роковую дань медом“⁴). Року 1698 в жовтні донос чернігівського козака Ів. Молявки про те, що члени чернігівського магістрату привлашують податки, які йдуть на магістрат, розслідував разом із чернігівською старшиною генеральний бунчужний Ів. Скоропадський⁵) 30 березня 1710 р. одну судову справу розглядали в Полтаві „по злеценю его милости пана Иакова Лизогуба — бунчучного войска его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожского Полтавскаго“⁶). Року 1711 генеральний бунчучний Я. Лизогуб розв'язував у Полтаві справу про ґрунти між Заліськими та Яремою Черняком. Скасувавши тестаменти діда Чернякового — Жученка, Лизогуб поділив усі ґрунти і млини на чотири рівні частини дочкам небіжчика „по святой справедливости и артикуламъ“⁷).

Можна припустити, що в останніх двох випадках генеральний бунчужний скорше чинив як Полтавський полковник. Але наводжу дальші випадки, що стосуються цілком до генерального бунчучного. Розглянути скарги на стародубського полковника Л. Жоравку гетьман Скоропадський делегував генерального бунчучного — того ж таки Лизогуба, що йому судилося чимало розглядати судових справ — до Стародуба. „Для попередження насильств полковника Лизогуб склав „трактаты“, що визначали межі полковникою влади в тих чи тих випадках“⁸). В акті з 9 серпня 1715 р. генеральний бунчучний Лизогуб каже про те, що наклав арешт на майно стародубського жителя Якова Ширая за те, що він не сплатив боргу лавникові Олексію

¹) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 42/1769 Малор. Експед. Сената, л. 625. ²) Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка. Укр. Археогр. Збірник, т. I, с.с. 92—96. ³) А. Лазаревський, Описаніє стар. Малороссії, т. I, с. 466. ⁴) Рукоп. тека В. Модзалевського, № 1, справа № 63. ⁵) Рукописи О Лазаревського, № 6/2, лл. 64—65. ⁶) Ibidem, л. 87.

⁷) Харк. Центр. Істор. Архів. Полтавський Відділ Архіва Малор. Колегії. П'ячка I, № 92.

⁸) А. Лазаревський, Описаніє стар. Малороссії т. I, с. 39.

Климентіевичу¹). У квітні 1715 р. генеральний бунчужний Лизогуб у Стародубі ухвалює постанову в справі за грунта поміж Ляшенком та Савченком, складаючи її „властію уряду нашого енералного“²). Року 1720 генеральному бунчучному Якову Лизогубові гетьман доручив розслідувати суперечку Густинського монастиря з Прилуцькою ратушею за с. Боршни³).

З-поміж сухо слідчих дій, що їх виконував генеральний бунчужний, можна відзначити, що 24 червня 1676 р. І. Волошинського — Дорошенкового слугу, прибулого з Чигиринна, — допитував у Батурині бунчучний Л. Полуботок⁴). Року 1677 колишнього правобережного гетьмана М. Ханенка про його звязки з польським королем допитували „повелініемъ господина гетмана“ „черезъ господина судью и бунчючного и писаря судейского“⁵)... У жовтні 1676 р. стародубського полковника П. Рославця „гетманъ бунчюжному Леонтію Полуботку его Петра вельль взять къ себѣ на дворъ, гдѣ онъ бунчюжной стоять (це було у Переяславі — Л. О.) и отдали его Петра за караулъ“⁶). Можна гадати, що взято його до генерального бунчучного на допит.

А втім, у справі Рославця — Адамовича генеральний бунчужний Л. Полуботок правив не тільки за слідчого. На духовному суді, що судив у січні 1677 р. ніженського протопопа Семена Адамовича „противъ позванному ставился и предложилъ жалобу“ генеральний бунчучний Полуботок⁷). Це вже роля представника державного обвинувачення, роля прокурора. Продовжуючи її, генеральний бунчучний Л. Полуботок у березні 1677 р. мав бути присутнім при викованні вироку С. Адамовичеві, тобто — коли його постригали в ченці. А як в останній момент протопоп відмовився постригатися, то з наказу представника державного обвинувачення — „повелініемъ господина бунчючного посаженъ въ тѣсное узилище“⁸).

У постійному колегіяльному складі Генерального Суду у XVIII ст. бував і бунчужний, але ми й раніше бачимо його на засіданнях Генерального Суду, як члена його судової колегії. Року 1713, січня 20 справу про спадщину воронізького сотника розглядав Генеральний Суд, що в його складі поруч із хоружим та осавулом був і генеральний бунчучний⁹). Під вироком Генерального Суду з 20 лютого 1722 р. в справі військового товариша М. Онопрієнка з сокиринським старостою Матвієм П'ятаком підписався „бунчучный енеральний Яковъ Лизогуб“¹⁰).

У липні 1764 р. генеральний бунчучний Тарновський разом із генеральним осавулом розглядав справу про зловживання власівського сотника Майбороди¹¹). Того ж таки 1764 р. бунчучний разом з осавулами розслідував

¹⁾ А. Лазаревскій. Обозр. Рум. описи Малороссії, т. IV, с. с. 415 — 416. ²⁾ Ibidem, с. с. 637 — 638. ³⁾ А. Лазаревскій. — Опис. стар. Малороссії, т. III, с. 162. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, с. 661. ⁵⁾ Ibidem, т. XIII, с. 45. ⁶⁾ Ibidem, т. XII, с. 728. ⁷⁾ Ibidem, с. 863. ⁸⁾ Ibidem, т. XIII, с. с. 61 — 62. ⁹⁾ Збірка рукописних копій В. Модзалевського. Тека № 1, справа № 38, л. 16. ¹⁰⁾ А. Лазаревскій, Опис. стар. Малороссії, т. III, с. 350, пр. 1. ¹¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Полтавський відділ архіва Малор. Колегії, пач. XI, № 1330.

справу про зловживання келебердянського сотника Флоринського¹). Ці обов'язки інспекторсько-слідчого характеру поклав на генерального бунчучного, як і на хоружого і на осавулів, артикул 7 інструкції 1763 року. Цей конкретний приклад виконання отого артикулу показує, що й наприкінці XVIII ст. лежали на бунчучному обов'язки слідства та контролю. Певна річ, що до нього, як і до хоружого, цілком стосується вся та інструкція 1763 року, що про неї докладніше говорено в розділі про генеральних осавулів.

Ряд конкретних і поточних доручень центральної влади виконує і генеральний бунчучний. У листопаді 1696 р. він бере участь, як один із представників від української влади, на церковних зборах, що обрали чернігівського архієпископа²). У листопаді 1751 р. він знову має репрезентувати світський уряд на „елекції“ архімандрита Київської Лаври³). 1 березня 1673 р. він розмежовує землі поміж селами Жолведдю та Горським⁴). Року 1743 генеральний бунчучний Д. Оболонський був у спеціальній Комісії „розмежовані смъжнихъ между великороссійскими и малороссійскими помѣщики земель“⁵). За Скоропадського — на жаль, без дати — генеральний бунчучний Я. Лизогуб договорюється з російським генерал-лейтенатом Трубецьким про порядок постачання російському війську на Гетьманщині⁶). Універсалом з 21 грудня 1721 р. із Глухова генеральний бунчучний Яків Лизогуб призначає розмір покуховних поборів у стародубському полку та доручає його збирати „покуховному завѣдовци“ стародубському — С. Славуцькому⁷). У лютому 1674 р., коли до Самойловича перейшов із військом, що було в Каневі, генеральний осавул П. Дорошенка — Я. Лизогуб, „привѣсть къ вѣрѣ“ його Самойлович надіслав „бунчюжного своєго Леонтья Полуботка“⁸). У червні 1718 р. генеральний бунчучний Я. Лизогуб разом із російським князем Хотетовським приводив до присяги царевичеві Петрові Петровичеві, що мав „наслѣдникомъ быти“, — сотні стародубського полку⁹).

Ще справи поточні. У листопаді 1673 р. колишній генеральний осавул Грибович, що втік із сибірського заслання на Запоріжжя, хотів приїхати на Лівобережну Гетьманщину. А що на Січі була пошестя, гетьман наказав тримати його в карантині коло Батурина. До нього, — пише Самойлович, — „нарочно посыпалъ я бунчюжного своєго, что, издалека ставъ,роспросилъ его, какъ онъ оттуду (із Сибіру) вышелъ?“¹⁰). Бунчучний Кость Іванів їздив, як померла дочка гетьмана Самойловича, що була за боярином Шереметьевим, — по її посаг¹¹). У липні 1708 р. до Києва, супроводити Кочубея та Іскру на місце скарання гетьман послав бунчучного Максимовича¹²).

¹) Ibidem, Св. XI, № 1334. ²) Лѣтопись С. Величка, т. III, с. с. 419 — 422. 1855.

³) К. Старина, 1883, XI, с. 467. ⁴) Сулимовск Архивъ, с. с. 265 — 266. ⁵) Рукописи О. Лаваревського, № 41/3, л. 22. ⁶) Ibidem, № 6, л. л. 165 — 167. ⁷) Древлехранилище РСФСР. Малор. справи М-ва Зак. Справ, 1721 р. № 55. ⁸) А. Ю. и Э. Р., т. XI, с. с. 374. ⁹) Рукописи О. Лаваревського, № 6, л. 125. ¹⁰) А. Ю. и Э. Р., т. XI, с. с. 335 — 336. ¹¹) А. Востоковъ. — Приданое П. И. Шереметевой — К. Старина, 1888, № 8, с. 40. ¹²) Д. Бантышъ-Каменскій — Источники..., ч. II, с. 140.

У XVIII ст. генеральний бунчучний засідає в Генеральних Канцелярії та Суді. Року 1750 він є член Генерального Суду¹). У квітні 1752 р. генеральному бунчучному Д. Оболонському доручено „експедицію строеній“²). В листопаді 1763 р. генеральному бунчучному Оболонському гетьманський ордер пропонував перевірити й виправити переклад із польської на російську мову Статуту³). Ордером з 8 січня 1764 р. гетьман нагадував: „особливо бунчучному генеральному приложить всевозможного старанія, даби повельної переводъ правнихъ книгъ исправленъ билъ какъ скоряе можно“⁴).

На цьому я закінчу огляд різноманітних і різнородних доручень, що їх виконував генеральний бунчучний, як виконували їх і інші постійні гетьманські радники — члени колегії генеральної старшини. У генерального бунчучного, що його безпосередні обов'язки були невиразні й нескладні, ми бачимо більше, сучасним терміном висловлюючись, навантажень такими різноманітними дорученнями, більше, ніж у генеральних обозного, суддів, підскарбія, писаря, що мали свої спеціальні функції державного управління.

З 12 генеральних бунчучних, що про їхні попередні уряди я можу сказати, були на урядах:

- 1) генерального хоружого — 1 (Ів. Попович),
- 2) писаря Генерального Суду — 1 (Д. Оболонський),
- 3) полкового обозного — 1 (М. Ханенко),
- 4) полкового писаря — 1 (І. Скоропадський),
- 5) полкового осавула — 1 (О. Закревський),
- 6) сотників — 2 (Л. Полуботок та С. Галецький),
- 7) значних військових товаришів — 3 (М. Гамалія, Я. Лизогуб, Д. Максимович),
- 8) бунчукових товаришів — 2 (Ів. Бороздна, Я. Тарновський).

У цім переліку впадає в око велика різноманітність урядів та чималий відсоток осіб, що мали перед цим звання „товаришів“ бунчукових і їхніх попередників — значних військових. Свідчить це, як видно, про те, що будь-якої спеціалізації для цього уряду не вимагалося.

Зробивши соціальну аналізу складу генеральних бунчучних, побачимо вже, відому нам картину. Ряд бунчучних середини XVII ст. — Васько, бунчучний за Хмельницького, Мигай, бунчучний за Виговського — сербський виходець, Попович та Гр. Витязь, бунчучні за Бруховецького, Стриєвський та Заборовський, бунчучні за Многогрішного... — всі вони проминули на фоні українського державно-політичного життя, не залишивши по собі слідів, у вигляді маєтностей та земель для шляхетних нащадків. Їхні нащадки сходять із сцени політичного життя на Україні. Людям за часів Самойловича й Мазепи довелося вже жити в інших обставинах, і ми бачимо тут уже інші постаті. Це —

¹) Рукописи М. Судівника, № 97, ч. VI, с. 522. ²) Васильчиковъ, Семейство Рazuмовскихъ, I, с. 161. ³) И. Теличенко, Очеркъ кодиф. малор. права — К. Старина, 1888 р., № 10, с. 51. ⁴) Харк. Центральний Історичний Архів. Фонд Черніг. Судової Палати, опис XVII, кн. 82, л. 113.

Л. Полуботок, що, як я вже зазначав, понаабиравав і залишив великі земельні маєтності своєму синові, це К. Голуб — родич Скоропадського, це сам Скоропадський, що пройшов до гетьманства через уряди бунчучного й полковника, це Ю. Лизогуб, що його матеріальну забезпеченість я вже схарактеризував у розділі про генерального хоружого. Родини обох останніх, а також Мазепиних бунчучних Гамалії та Максимовича довго лишаються на Україні серед маєтного дворянського панства, лишаються до 1917 року.

Генеральні бунчучні дальших часів. Відомий уже нам своєю енергійною діяльністю на уряді бунчучного за Скоропадського Я. Лизогуб, що здобув чималу спадщину і доповнив її рядом нових залюднених маєтностей — знову таки походить із великопанської родини. Року 1733 він здобув „потомственное дворянство“, отже раніше за широкий загал української старшини прилучився до складу російського зверхнього стану. Із шляхти був і Бороздна бунчучний за Апостола. Дальші бунчучні — Д. Оболонський, М. Ханенко, О. Закревський, Я. Тарновський — це вже представники нового українського панства¹⁾, не завсіди перші щодо своєї заможності й числа маєтків, але все ж виразні дідичі, що володіли землями й використовували підневільну працю закріпаченого *de facto* селянства²⁾.

¹⁾ Я хочу тут навести побутовий малюнок цих часів, що стосується до діяльності генерального бунчучного. Року 1742 від 17 січня генеральний бунчучний М. Ханенко нотув у своїм щоденнику: „Рено приказъ отдалъ собрать полкъ (це було в Ніжині) и отведши отъ моей квартери, въ знаменами полковими и музыкою и перначемъ, также въ сотенныхъ корогвами, устроить въ монастырѣ; потомъ приехалъ ко мнѣ на квартеру полковникъ Божичъ и тутъ, мало пообождавши, поки полкъ устроенъ, отехали въ нимъ въ однихъ саняхъ къ монастырю, где за прѣвадомъ нашимъ, въ музыкою и приклоненіемъ знаменъ, честь отдана. Послѣ того весь полкъ въ знаменами окружилъ насть, а я въ полковникомъ Божичемъ, ставъ при знакахъ полковыхъ и созвавъ всю старшину полковую и сотниковъ, об'явилъ имъ и всему полку, что ся імператорское величество всемилостивѣйше пожаловала его, Божича, изъ гусарскихъ подполковниковъ, полковникомъ въ полкъ Нѣжинскій, и на то ему полковнику даний изъ войсковой енералной канцеляріи універсалъ всѣль читать вслухъ, который и читалъ писарь полковой Василь Кулаковскій; а по прочтаню взялъ я большое полковое знамя, вручилъ полковнику, потомъ пѣрначъ и значокъ полковый; и стали оного полковника поздравлять милостію ся Императорского величества, и какъ по здешнему обычаю покрыли его шапками, то знову музика полкова играла. Потомъ я въ полковникомъ и всѣ присутствующіе ...пошли въ церковь и слушали Божой (служби) и молебствіе; и по окончаніи оного молебствія была одинажды изъ 9 пушекъ пальба; потомъ отъ церкви пошли церемоніально въ знаками полковыми...“ (Щоденник с.с. 131—135). Я вважаю, що цей опис в дуже характерний, бо розкриває нам зміпи, що їх принесло життя. Бунчучні XVII в. — козаки, що носили гетьманський клейнод, гинули в боях, а дідич-бунчучний XVIII ст. виступав в данім описі на урочистому параді, де „за указом ся імператорского величества“ скоче штандарт, а від старого порядку виборів полковника лишається тільки звичай накривати шапками. Нове життя, нові обставини його й нові соціальні стосунки потребували й відповідного нового оформлення.

²⁾ Питання про порядок призначення генеральної старшини та форми ІІ винагороди я обминаю в цій роботі, бо це безпосередньо не стосується до теми про старшинську раду. Прелімінарно я розглянув його в розділі ІІ праці про „Генеральну старшину на Лівобережній Україні“, але думаю ще повернутися до нього у спеціальніх розвідках.

Тут же я хочу лише сказати кілька слів про інші уряди, уряди гетьманоціх слуг. У старих

XIX.

Рада старшини, як юридична установа.

Рада старшини є установа в юридичній значенні цього слова. Але передусім установа права неписаного, права звичаевого. Що правда, писаний закон Гетьманщини — її статті-умови з Росією — інколи згадує про раду старшини і фіксує за нею ті або ті права на участь у котрійсь галузі державного управ-

монархіях саме цих урядів носії — сенешаль, маршалок і дворецький, констабль і конюшій — складали раду при монархові і керували окремими ділянками державного управління. В Гетьманській Україні, що народилася в повстанні супроти залишків феодалізму і вийшла з військової організації своєрідної військової групи, — ця роль належить військовим. Були й слуги гетьманів, але лишалися вони слугами, а не посіями державних урядів. У раді старшини ми їх навряд чи зустрінемо, хіба що на з'їздах старшини...

З таких посад слід насамперед назвати маршалка, як його звали на польський лад, або дворецького — на лад російський, або господаря гетьманського двору — назва українська, чи ще майордома. Майордомом був, поки не став за генерального осавула при Б. Хмельницькому, Ів. Ковалевський. За гетьмана Самойловича стольник С. Алмазов згадує „дворецькаго“ (А. Ю. и З. Р., т. XIII, с. 740). „Дворецькай“ приїздить р. 1702 до Москви з гетьманом Мазепою (Древлехранилище РСФСР, кн. № 6/1733 Малор. Експ. Сената, л. 22). У Скоропадського був за маршалка Кондаєровський (В. Модзялевський, Малор. Родословникъ, т. II, с. с. 298, 411). За М. Є. Слабченком, двірний маршалок на Гетьманщині, що від цього він — на мою думку, без підстави — відрізняє „дворецького“, „був дуже поважно постать, що мала владу й компетенцію подібну до тог, що ті мав його польський колега. Йому доручалося підтримувати лад та охороняти гетьмана: підлягали йому всі гетьманові слуги, в тому числі й дворянини, і навіть старости“ (Організ. хобяйства України..., т. IV, с. 93). В цім визначенні можна взяти лише його останню частину: маршалкові підлягали гетьманові слуги, отже і дворянини, а так само місцеві управителі гетьманових маєтків — старости. Але від польських маршалків — уряду державного, з широкими адміністративними та судовими функціями, — український маршалок, певна річ, дуже різнився. До його функцій треба додати завідування гетьмановим скарбом. Гетьман Апостол свідчив, перебуваючи в Москві після свого обрання на гетьманство, що за Скоропадського військовий скарб — ще тоді не відділений від персонального скарбу гетьмана, — був у завідуванні „господара Гетманского дворового“ Ів. Даровського (Рукописи М. Судієнка, № 80). В лютому 1721 р. у своїх пунктах-відповідях Колегії Закордонних Справ про порядки на Гетьманщині Протасьев писав, що важко встановити точний розмір гетьманових та військових прибутків, „для того что тѣ денежныя зборы з милин, пороговщина, ярмаркове тощо) въ войсковой скарбъ не збираютца, а принимаетъ тѣ денги маршалакъ і господарь въ домъ сво гетманской“ (Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Закорд. Справ. 1721, № 17, л. 3). Отож у ці часи маршалок був до певної міри й за військового підскарбя.

Ми часто знаходимо в актах згадку про гетьманового конюшого. Наприклад у травні 1649 р. поміж інших посланців Б. Хмельницького до Москви був „конюхъ гетманской Острозской“... (А. Ю. и З. Р., т. III, с. 311). Згадку про конюшого зустрічавмо ще в серпні 1653 р. (Ibidem, с. 499). 8 лютого 1696 р. документи згадують українського посланця до Москви „Михайла Красовского конюшеннего“ (Древлехранилище РСФСР, кн. № 75 Малор. Приказа, л. 1116). Року 1702 „конюшай“ був у гетьмановому почеті, коли приїхав Мазепа до Москви (Ibidem, кн. № 6/1733 Малор. Експед. Сената, л. 22). В багатьох державах посада-ранг завідувача ставнь, що належать голові держави, була дуже впливова. У Франції це був впли-

ління. Приміром 4 стаття умови 1672 р. каже про заборону мати зв'язки з чужоземними державами „безъ совѣта... старшинъ“; проект закону — Бендерська конституція фіксує в артикулі 6 право ради старшини на участь у справах закордонних; це саме ухвалює розділ 19 пунктів 1728 р... Але всі ці ухвали є побіжні згадки, що не дають повної фіксації всіх сторін компетенції старшинської ради, не дають відомостей про її організацію та порядок її функціонування.

Усе це було засноване на праві звичаєвому, на фактичному, але обов'язковому порядку. Отой порядок я описав у цій книзі. Я відзначив, що ряд функцій цього інституту систематично повторюються, відзначив певний склад його. Інститут, звичайно, не мав такої точно визначеності організації, як засновані на писаному законі установи нашого часу. В його організації ми помічаємо певну розплівчастість, але це явище характерне для всіх установ звичаєвого права. Поза цим постійне функціонування ради старшини робило її явищем нормальним, визнанім в українській державній організації.

Висвітлюючи питання про те, чи була старшинська рада справжньою установою, головну увагу треба звернути на те: чи були обов'язкові її збори та ухвали, чи не можна було обійтися без них.

Відповім на це свідченнями матеріалів. Р. 1649 під час переговорів із польськими послами Б. Хмельницький відмовився далі їх провадити, заявивши: „війська вкупі нема, полковники й старшина далеко, без них не можу і не смію того чинити: рискую життям своїм“¹⁾). Коли „військо“ могло дати пораду гетьманові на генеральній раді, то згадка про неможливість ухвал без полковників та сотниківкаже про права ради старшини.

Богдан Хмельницький, як відомо, останніми роками свого життя й гетьманування вмів обходитися без ради старшини (а втім цілком категорично це

вовий і важливий уряд конетаблів, в Росії XVI ст. „бояринъ конюшій“ стояв вище за інших бояр — думців царських. Про цього, дещо перебільшуточно, Котошихін писав, що „кто бываетъ конюшимъ, и тотъ первой бояринъ чиномъ и честію; и когда у царя послѣ его смерти не останется наследдія, кому быть царемъ, кроме того конюшего иному цпремъ быти некому, учнили бъ его царемъ и безъ обиранія“ (О России въ царстві Алексея Михайловича, с. 64. 1840). На Україні-Гетьманщині конюший — це тільки один із персональних гетьманових слуг.

З інших таких посад відзначу „кравчаго“, — запозичено, як видно, з Москви посадою. За Мазепи таким „кравчим“ був генеральний осавул Д. Максимович (А. Л. — Рецензія на Сборникъ свѣд. о родѣ „Максимовичъ“ — К. Старина, 1893 г., № 2, с. 64). Складши Білоцерківську умову в Польщі, Хмельницький був на обіді в коронного гетьмана. Під час обіду „armiger jego stał za nim z buławd“ (A. Grabowski, Starożytnosci histor. Polskie. т. I, с. 312). Цей уряд булавничого згадується у старих запорозьких гетьманів (Д. Эварніцкій, Истор. Запорожскихъ казаковъ. I, с. 241), але згодом на Гетьманщині за нього не чути. Року 1702 до Москви супроводив гетьмана його „шательничей“ (Древлехранилище РСФСР, кн. № 6/1733 Малор. Експед. Сенату, л. 60). І цей уряд одного із слуг гетьманових не мав в ні значіння державної посади, а ні — члена ради старшини.

¹⁾ Акад. М. Грушевський, Хмельниччина в роззвіті, 1922 р., с. 143.

твірдити, на мою думку, було б помилково, принаймні передчасно). Його наступник І. Виговський категорично на раді старшини восени 1657 р. заявив, що „я безъ вашего войскового совѣту никакихъ дѣль дѣлать не буду“¹). Навесні 1658 р. він, виконуючи цю обіцянку — визнавати обов'язковість ухвал ради старшини, — казав у відповідь на пропозицію Росії призначити посланців на переговори Росії з Польщею та скласти проекта польсько-українського кордону, — „о томъ де мнѣ учинить и посланцовъ и чертежъ послать, и о службѣ сказать одному безъ войсковые рады не умѣть; будетъ де у насъ о томъ рада, а съ рады что приговорять“²). 10 вересня 1659 р. цей гетьман нагадує Переяславському полковникові Т. Цецурі: „памятай на тое, же не я вашими рядилъ полками, тилко вы на все мене радили, а я все на волю вашу здавалемъ“³).

У червні 1661 р. до наказного гетьмана Сомка надіслали з Москви „стяпчого“ В. Строєва. Цей повідомляв (процитую ще раз), що „наказной гетманъ Екимъ Самко приславъ ко мнѣ Василью писаря своего Михайла Яковлева, чтобы мнѣ Василью у него гетмана тотъ день не быть, потому что вся старшина разъѣхалась“⁴). Слід думати, що Сомко не хотів і не міг розглядати державні справи поза радою старшини. 20 грудня 1667 р. брат правобережного гетьмана П. Дорошенка — Григор Дорошенко — писав київському воеводі про те, що він не може приїхати для розмови із „стяпчим“ В. Тяпкіним, „зане и братъ мой, его милость панъ гетманъ войска его королевской милости Запорожского, не возмогъ мнѣ того соизволить безъ вѣдома и совѣта всѣхъ начальниковъ войсковыхъ“⁵). 27 січня 1669 р. гетьман П. Дорошенко писав князеві Ромодановському: „Отпустить сына тво-варища твоего, столника и воеводы Петра Дмитреевича Скуратова, Григорья Петровича, также воеводъ и иныхъ ратныхъ людей, нельзя: извѣстенъ благородію твоему нашъ нравъ въ нашей землѣ, что не такъ какъ у великого государя, его царского пресвѣтлого величества, милостивымъ повелѣніемъ въ Великой Росіи все чинитца, а у насъ безъ совѣту полковниковъ и иного товариства ничего учинити не мочно... Скоро дастъ Богъ, того неприятеля бусормана выгнati и изъ нашie земли, а за прибытіемъ всѣхъ полковниковъ и за общимъ совѣтомъ... ратныхъ людей, ни единого не задерживая, отпустимъ“...⁶). Думається, що це досить яскраве свідоцтво про обов'язковість нарад ради старшини.

Далі, 17 квітня 1669 р. той самий гетьман П. Дорошенко писав знову таки князеві Ромодановському про цю справу — про полонених російських воевод, — що він їх не може звільнити, бо „хотя в народѣ урядъ гетманства на себѣ ношу, однако, по обыкновенію нашему, безъ воли рады старшины войсковые творити не подобаетъ“⁷). Також — ціл-

¹) А. Ю. и З. Р., т. IV, с. с. 43 — 44. ²) Ibidem, Додаток до т. VII, с. 235. ³) Ibidem, с. 310. ⁴) Ibidem, т. V, с. 73. ⁵) Ibidem, т. VI, с. 239. ⁶) Ibidem, т. VIII, с. 53. ⁷) Ibidem, с. с. 185 — 186.

ком ясно і цілком категорично. Цікаво, що тут гетьман зазначає і причину, що зобов'язувала його до нарад із радою старшини. Це — „*обыкновеніе наше*“, тобто тогочасне українське звичаєве право, що, певна річ, базувалося на певних причинах економічно-соціальної ситуації.

В однім місці попереднього викладу я вже відзначив, як Мазепа р. 1690 заявив, що він не може перерішти ухвалу ради старшини, коли та звільнила деякі полки від збирання „*хлъбныхъ запасовъ*“¹). Я так само зазначав уже, як Орлик гадав, що Мазепа не може перейти на бік Швеції без відповідної ухвали старшинської ради²).

Ці дані стверджують обов'язковість зборів і ухвал ради старшини. Про обов'язковість їх свідчать і протести проти порушування звичаю обмірковувати й розв'язувати державні справи на раді старшини. Приміром, у листі до Многогрішного в липні 1669 р. гетьман М. Ханенко нарікав, що П. Дороженко піддався під турецьку протекцію „*безъиз воленія и совѣта всѣхъ насъ, такъ сеє стороны, какъ и тое стороны полковниковъ*“³). Коли р. 1687 скидали з гетьманства Самойловича, йому ставили в провину, що він „*все одинъ дѣлаетъ, никого къ думъ, не призываєтъ*“⁴)... Тогочасний вірш закидає Самойловичеві:

„*Забувъ еси, же тя зъ любви избрано,
И старшимъ себѣ паномъ названо,
Ради тебѣ отнюдь стало нетреба,
И мислилесь, аки би изшелъ зъ неба*“...⁵).

Наведені факти кажуть про обов'язковість нарад із радою старшини, а це надає нашому інститутові значіння державної установи, що її не можна було обминати, розв'язуючи справи, що належали до її компетенції.

Що ради старшини являли собою установу, свідчать і такі факти, як згадка, що „*во всякой радѣ съ ними (правобережною старшиною) засѣдаєтъ митрополитъ Іосифъ Тукальскій*“⁶). Засідати, очевидно, можна передусім на зборах установи.

9 липня 1651 р. підканцлер корунний польський Радзійовський писав до старшини Війська Запорозького — слід розуміти до ради старшини — про те, що він раніше писав листи до Б. Хмельницького й Виговського: „*но вижу, тѣ мои листы войску непрочитаны*“⁷). Можна думати, що їх треба було прочитати на старшинській раді. Отож цей лист свідчить, що в Польщі знали про раду старшини й визнавали її за державний орган. Знали про це й у Москві. Адже, приміром, російський уряд спеціально забороняв р. 1659 кільком сподвижникам Виговського засідати в старшинській („*секретной*“) раді⁸); він же р. 1689 спеціально пропонував „*помыслить*“ із радою

¹) Древлехранилище РСФСР, кн. № 59 Малор. Приказа, л. л. 519, 537. ²) Основа, 1862 р., № 10, с. 19. ³) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 43. ⁴) Бантышъ-Каменскій. Источники.., ч. I, с. 302. ⁵) Лѣтопись С. Величка, т. II, с. 16, К. 1855. ⁶) А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 113. ⁷) Ibidem, т. III, с. 458. ⁸) Собр. Гос. Грам. и Дог., т. IV, с. 56.

старшини про справу козацьких реєстрів¹). А втім, таких пропозицій російського уряду обміркувати певні справи на раді старшини можна було б навести, багато; я їх і наводив у багатьох місцях попереднього викладу. Їх знайдемо і в XVIII ст., хоч би в артикулі З інструкції Ізмайлово²), в розділі 19 „Решительныхъ пунктовъ“, у статті 7 інструкції Наришкінові 1732 р.³) тошо. Серед них зокрема треба підкреслити пропозицію російського уряду в травні 1691 р. — я про неї вже згадував — улаштувати стало приміщення для засідань ради старшини, де гетьманові „с старшиною и с полковниками... сидеть и о Ихъ Царского Величества делѣхъ говорити и мыслить“⁴).

Отож постійні й нормальні в уяві сучасників збори старшинської ради, обов'язковість цих зборів і розгляду на них ряду державних справ, визнання цього органу від інших держав — все це свідчить про раду старшини, як про установу звичаєвого права.

XX.

Аналогічні раді старшини організації часів розкладу феодалізму. Аналогічні формою органи влади на ранньо-феодальній Україні. Організації в Англії, Франції, Польщі, Румунії та Росії. Схожі риси їх із радою старшини й самостійне її становище серед них. Аналогічні органи на Запоріжжі й на Дону.

Організації, подібні формою зборів та нарад до ради старшини існують здавна і, як видно, можна сміливо сказати, що у всіх народів. У формі ради старшин роду (чи старійшин роду) ми знайдемо її в родовому суспільстві. Переходячи до державної організації раннього феодалізму, знаходимо подібні установи в формі зборів старшин, сенатів, рад, боярських дум. Фріман уважав, що подібні установи властиві племенам і народам арійського походження: „Король, що править народом не самовладно, а з радою старіших (тобто осіб, що перевищують інших віком, походженням чи персональними заслугами), шукаючи заразом згоди народніх зборів щоразу в особливо важливих випадках, — ось у чому типові особливості загального для арійців від стародавніх часів політичного ладу“. Але ще М. Ковалевський виправляв його, доводячи, що всі народи знають аналогічні форми державного ладу в певні періоди, а не тільки нації арійського походження⁵). Акад. О. Малиновський у т. I своєї „Боярської думы“ наводить численні відомості про існування й діяльність таких установ у нації і народів найрізнішого походження.

У періоді раннього феодалізму знало такий інститут і східне слов'янство, і Україна зокрема — в формі боярських рад чи дум при князях. Ради князя

¹) Рукописи М. Судієнка, № 97, ч. V, с. 6. ²) Д. Бантыш-Каменський, Источники..., ч. II, с. 228. ³) Древлехранилище РСФСР, кн. № 95/1822 Малор. Експед. Сенату, л. л. 6 — 7. ⁴) Проф. О. Оглоблін, Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика).— Записки Істор.-філол. відділу ВУАН, т. XXIII, с. 218. ⁵) Историко-сравнительный методъ въ юриспруденції, с. 12. М. 1880 г.

із своєю думою — це було явище постійне і правомірне, забезпечене вимогами звичаєвого права. Складалася дума з боярства — спочатку земського, далі виразно-феодального, князівського — та з представників міської буржуазії — „градських старців“. Широка компетенція цієї установи включала в собі справи законодавства, суд, ухвалення умови — „ряду“ з князем, розгляд справ фінансового управління і управління церковного тощо. Акад. О. Малиновський цілком правдиво зв'язує з боярською думою пізнішу раду великого князівства Литовського. До цього інституту належали найближчі радники великого князя — носії найвищих центральних урядів та персонально найвідзначніші й найміцніші феодальні магнати. До відання ради належали справи війни та миру, справи дипломатичник стосунків, фінансові, участь у суді, розгляд справ про землю, справи законодавства. „Усі нитки державного управління, — каже дослідник ради князівства Литовського — сходилися в руках панів-рад, а тому позитивні й негативні сторони литовсько-руського устрою, світлі й темні сторони литовсько-руської історії треба передусім поставити на карб їм¹). З 1492 року компетенцію ради зафіксовано в писанім законі, що вже формально обмежив великого князя. З ради великого князівства треба виводити організацію органа шляхетського представництва — соймів. Але після організації соймів рада не зникає, а функціонує й далі, поділяючи зверхню владу з соймами і з господарем.

Отже ми знаємо багато попередників для української ради старшини. Стара поговорка латинська — „*nec regibus infinita aut libera potestas*“ цілком віправduється фактами історії. Бачимо ми аналогічні формою організації й на старій Україні. Але не з них розвинулася козацька рада старшини. До того ж, час її існування і діяльності припав на добу суспільства часів розкладу феодальних відносин, на епоху грошового господарства, чи принаймні переходу до нього від господарства натурального, на спричинену цими економічними причинами українську революцію середини XVII ст. А самий мій дослід і моя тема говорять уже про часи післяреволюційної організації України. Це примушує мене дати місце порівнянню ради старшини тільки з установами її часу й однакового суспільного типу в історичному розвитку.

Я почну з Англії. За провідника мені буде Р. Гнейст — відомий і ґрунтовий дослідник англійської державної структури й організації та історії розвитку і змін цієї організації. Тут я промину середньовічний вітанагемот — „*councilum regis*, складений із впливових елементів війська, суду й церкви“²) — збори цілком феодального типу. Я не казатиму і про *curia regis* часів дальнього розвитку англійського феодалізму. А втім одна форма діяльності цього інституту дуже нагадує одну відміну ради старшини. Це з'їзди до короля найголовніших васалів і духовних осіб тричі на рік. Вони збиралися на Велик-

¹) І. Малиновський, Рада В. К. Литовського въ связи съ Боярской Думой древней Россіи, ч. II, в. II, с. 336. ²) Рудольфъ Гнейстъ, Исторія госуд. учрежденій Англії, с. 89. М. 1885.

день, Зелені Свята та Різдво. Відомостей по їхню діяльність збереглося дуже мало і Р. Гнейст гадає, що це були передусім двірські святкування¹⁾. Це — лише гіпотеза, і так само гіпотетично можна припустити, що на них (бо вони заступили вітенагемот) могли розглядати державні справи.

Я більше уваги зосереджу на установі доби розкладу феодального ладу, що згодом перейшла і в післяфеодальні часи — на постійній раді. „З королівських радників,— каже Гнейст,—... складається тепер так звана *Continual Council* або *Permanent Council*“. Вона „на загальних зборах своїх членів розв'язує найголовніші державні справи і стає ядром парламентської організації, що з цієї доби починає вироблятися“²⁾). Коло діяльності цієї ради таке: „поради королеві при декретуванні постанов, що стосувалися до якоїсь частини державного управління. Ухвали про війну та мир, про договори з іншими державами, про призов рушення, що його виставляли графства чи окремі васали, про засоби до формування найманого війська й до керування ним. Постанови про різні заходи з приводу громадського лиха чи заколотів, призначення надзвичайних комісій і складання інструкцій цим комісіям для керування. Поради королеві в справах тієї *jurisdictio et extraordinaria*, що на її він мав право в особливо важливих випадках“³⁾). На цю постійну раду збираються найголовніші урядові особи, а також інші особи на спеціальне запрошення. На ній головує король⁴⁾). За дальній доби — Тюдорів та реформації, тобто часів занепаду феодалізму, *Continual Council*, що тепер здобуває назву приватної ради — *Privy Council*, є установа також цілком не-приватного характеру. Вона є, „осередок державного управління, найближчий порадник королеві в його користуванні прерогативами“... Складається рада тепер „почасти із світських і духовних перів, почасти із членів нижньої палати, почасти з різних урядовців-спеціалістів з різних галузів державного управління“⁵⁾). Скасована революцією *Privy Council* знову відроджується після реставрації Стюартів і знову вона набуває попереднього значіння⁶⁾). Коли ж запроваджено у XVIII ст. ту форму парламентаризму, що в основних своїх рисах збереглася в Англії й до наших часів, та організовано владу ради міністрів, приватна рада існує вже скорше як старий пережиток. У XVIII ст. вона має ще певні функції, але дуже обмежені: вона обговорює „про скликання й розпуск парламенту і ті пропозиції, що їх слід подати до парламенту. На засіданнях королівської ради, такої як вона тепер склалася, мова мовиться про заходи закордонної та колоніальної політики, про нові законопроекти, що їх мають подати до парламенту, про заміщення вакансій, що відкриваються на державній службі“...⁷⁾). Одно слово, з обмеженням королівської влади обмежується й компетенція королівської постійної, чи приватної ради.

Тут я подав, за Гнейстом, юридичну структуру цієї установи; її фактичне значіння в той період її існування, що нас інтересує, річ загально відома.

¹⁾ Ibidem, c. 220. ²⁾ Ibidem, 356. ³⁾ Ibidem, c. 357. ⁴⁾ Ibidem, c. 362. ⁵⁾ Ibidem, c. 541. ⁶⁾ Ibidem, c. 688. ⁷⁾ Ibidem, c. 807.

Поруч із приватною радою і почасти виростаючи з неї ще за феодальних часів (від Едуарда I) виникають установи майбутнього парламентаризму. Це збори прелатів та баронів — пізніше палата льордів, що збираються чотири рази на рік, за участю вищих державних урядовців і землевласників та з компетенцією в справах законодавства, суду, затвердження податків, у важливих справах державного управління, і, між іншим, в обранні — призначенні на вищі державні уряди¹). Всі члени Privy Council були за членів цього інституту. За Тюдорів члени цих зборів стали потомними перами²).

За Едуарда I виникає й орган джентрі і буржуазії — нижча палата — палата громад. „На 18 році царювання Едуарда I шерифам наказано надіслати двох чи трьох рицарів *de discretioribus*, при чому як видно, нема ще й думки про обрання цих рицарів більшістю голосів“³). З Річарда II запроваджується представництво по 2 рицарів з кожної округи⁴). Крім них, обирають і представників од міст. У добу занепаду феодалізму і народження капіталістичних відносин палата громад складалася: „1) з семидесяти чотирьох „рицарів із графств“, що були представниками від 37 графств і що їх обирало рицарство разом з усіма землевласниками та домовласниками, що відбували службу присяжних; 2) з двохсот із чимось депутатів, що представляли понад 100 міст і містечок; оцих депутатів, що в цей період були трохи на задньому плані, обирали за законом з-поміж міщан, що відбували обов'язкову службу та платили податки, але фактично обрання обмежувалося тісним колом осіб, що стояли на чолі міського управління та тримали в руках поліційну владу“⁵). Дедалі склад її збільшується. Як я вже був зазначав, Р. Гнейст за ядро, що з нього вийшли ці парламентські організації, органи управління сучасних капіталістичних держав, уважає постійну королівську раду.

Я не буду тут щоразу порівнювати кожну установу з радою старшини і зроблю це в загальних підсумках. Я порівнюватиму тільки аналогічні уряди постійних радників голови держави. В Англії ми знаходимо деякі вищі державні посади, що де в чім нагадують українські генеральні уряди. У складі постійної ради ми бачимо — льорда канцлера, скарбника державної скарбниці, льорда Priwy Seal, Камергера та Steward-a. „Цих п'ятьох осіб уважають (за Едуардів I, II та III) за найголовніших членів державної ради і вони грають керівну роль в поточних справах“⁶). Чи не нагадує це становище ролі генеральної старшини? З цих урядів канцлер відомий уже за феодальних часів, тоді ним був звичайно двірський королівський капелян⁷). Згодом канцлерів стали призначати з правників⁸). У добу „державних чинів“ канцлер стоїть на чолі державної канцелярії. „Усі найголовніші ухвали короля та його ради скріплювано в цій канцелярії“⁹). Згодом канцлер стоїть на чолі вищої палати¹⁰) та постійної королівської ради¹¹). Як голова вищої палати — здебільшого в сані потомного пера — канцлер перейшов і в наші часи. З канцлером, ясна річ, багато

¹⁾ Ibidem, c.c. 372—379. ²⁾ Ibidem, c. 542. ³⁾ Ibidem, c. 432. ⁴⁾ Ibidem, c. 433.

⁵⁾ Ibidem, c. 440. ⁶⁾ Ibidem, c. 362. ⁷⁾ Ibidem, c.c. 240—241. ⁸⁾ Ibidem, c. 361.

⁹⁾ Ibidem, 369. ¹⁰⁾ Ibidem, 576. ¹¹⁾ Ibidem, c. 688.

схожих рис має уряд генерального писаря; так само, як і той, писар стояв на чолі державної канцелярії. Тільки ж на чолі ради старшини генеральний писар ніколи не стояв. З-поміж генеральних урядів на Гетьманщині він не був найстарший.

Скарбника державного скарбу знаємо так само ще за ранньо-феудальних часів. І цей уряд теж тоді посідали духовні особи¹⁾). За реформації він керує вже всіма фінансами держави й інколи вже править за першого міністра²⁾; фінансами завідує він і після реставрації Стюартів³⁾). У XVIII ст. льорд скарбник виступає вже тільки як прем'єр міністерства. Обов'язки міністра фінансів виконує вже канцлер скарбниці⁴⁾). Порівнюючи з ним українського генерального підскарбя, що так само керував державними фінансами, зазначу тільки, що в Англії цей уряд досяг найвищого значіння; такого значіння підскарбій не мав, хоч становище його було впливове, а діяльність активна. Зокрема ж широкий розвиток, значіння та вплив цьому урядові забезпечувала Бендерська конституція.

З українськими осавулами генеральними, може, деяку схожість має уряд англійського камергера — „на нього раз-у-раз покладають різні спеціальні доручення; але свого окремого відомства в державнім управлінні льорд-камергер не має”⁵⁾.

З інших двох неодмінних членів постійної ради — льорд *Priwy Seal* — охоронець малої державної печатки — також не мав спеціального відомства, і йому також відповідають деякі українські генеральні уряди; проте ці носії урядів на Україні, у зв'язку, мабуть, із воєнною формою організації української держави, охороняли військові знаки (хоружий, бунчучний).

Наприкінці я ще хочу сказати про центральну посаду, що правда, не таку важливу в Англії, як перелічені п'ять посад, але також посаду члена королівської ради. Я маю на увазі уряд фельдцехмайстра — завідувача артилерії та військових матеріалів взагалі, уряд, заведений до складу вищих державних посад у XVII ст.⁶⁾). На Україні-Гетьманщині йому відповідає уряд генерального обозного; але цей стояв далеко вище за фельдцехмайстра, посідаючи перше місце між вищими українськими посад. Як видно, і тут мала значіння військова організація українського державного ладу: впливове становище начальника армати у війську спричинилося й до впливового становища його в державі.

Перехожу до Франції, і знову згадаю насамперед за часи ранньо-феудального ладу і за установу виразно-феудального типу. Кажу про збори феудальних, магнатів, — *curia regis*. „*Curia regis*, як державна рада та дорадчі збори, діяла в XI та XII століттях. Король скликав її за здалегідь запрошеннями, заадресованими до найголовніших васалів та прелятів, звичайно на якесь велике річне свято і запрошені особи мали прибути на виклик”⁷⁾). З XIV ст.

¹⁾ Ibidem, c. 242. ²⁾ Ibidem, c. 576. ³⁾ Ibidem, c. 688. ⁴⁾ Ibidem, c. 819. ⁵⁾ Ibidem, c. 577. ⁶⁾ Ibidem, c.c. 689, 821 та прим. 4 на останній із цих сторінок. ⁷⁾ A. Esmein, *Cours élémentaire d'histoire du droit Français*. 11 édit, II fasc., p. 515.

curiam regis заступає королівська рада (*conseil du roi*) — збори вже іншого типу. Спочатку це була приватна королівська рада, що на її збори запрошує король персонально тих, кого хотів на ній бачити. Але згодом, відіграючи „активну і впливову роль, вона за звичаєм набула характеру і ваги державної ради, визнаної державним правом, бо здебільшого її ухвали раз-у-раз імпонували“¹⁾). На її зборах знаходимо вищих державних урядовців, принців крові, найголовніших магнатів, що їх з часом щоразу більше витиснюють правники та фінансисти²⁾). „Королівська рада в такому вигляді, як вона склалася в XIV—XVI ст. ст., була справді установа, що виконувала найрізноманітніші функції. Насамперед, це була рада у справах управління у стислому значенні, з другого боку — це була адміністративна нарада в справах адміністрації цілого королівства і разом судовий орган у спірних адміністраційних справах, де розглядали всі скарги та протести, подавані в адміністраційних справах“³⁾).

Сучасник — Claude de Seyssel — у своїм „Grant monarchie de France“ відрізняє три види цієї установи: „одна, що звалася генеральною радою (*le conseil général*) чи великою радою (*grand conseil*), яка збирала все, що було визначного з погляду їхнього становища, рангу та посади; друга, що її звали звичайною, складалася тільки з 10 чи 12 членів чи трохи більше, про виборі яких не зважали на чистоту крові, на посаду й гідність, але на чесноти та досвідченість...; третя, звана секретною радою, складалася тільки з трьох чи чотирьох звичайних радників“⁴⁾). „...Найдражливіші та найважливіші, — каже Есмен, — політичні питання не обмірковувано на повній раді. У всіх випадках, коли король був вільний у своїх вчинках... він обмірковував свої справи у тіснім колі близьких радників (*des conseillers intimes*)“⁵⁾.

Така була державна рада у Франції. Вона існувала поруч із генеральними станами, що вийшли почали з неї, почали ще з старої *curiae regis*⁶⁾). Ці збори перші часи їхнього існування не мали виразного вигляду чи виразної фікції установи, що в ній репрезентують країну, установи, що до неї потрапляли через правильні вибори. Елемент представництва прийшов згодом і не був виявлений повною мірою⁷⁾). Як відомо, належали до цієї установи по трьох куріях, що і збиралися окремо — духівництва, шляхетства та буржуазії (*tiers état*). Офіційною метою зборів генеральних станів було допомогти й порадити державі. Найважливіша сторона допомоги — це було ухвалення державних податків, і на цьому переважно базувався вплив цієї установи⁸⁾). Генеральні стани Франції — виразний тип станового представництва за часів ліквідації феодальних стосунків, під впливом розвитку торговельно-капіталістичних відносин.

Повертаючись до королівської ради, скажу, що до її найвужчого складу належали носії найголовніших урядових посад. Французький історик права зве їх міністрами, але спішить оговоритися, що „це міністерство, що не мало президента,— не мало й тісної єдності: це були тільки збори носіїв найви-

¹⁾ Ibidem, p. 517. ²⁾ Ibidem, p. 519. ³⁾ Ibidem, p. 523. ⁴⁾ Ibidem, p. 520. r. 2. ⁵⁾ Ibidem, p. 523. ⁶⁾ Ibidem, p. 541. ⁷⁾ Ibidem, p. 544. ⁸⁾ Ibidem, p.p. 568, 571, 572.

щих урядів, різних своєю суттю й раз-у-раз незалежних один від одного"¹). Такі незалежні один від одного найвищі урядовці, що належали й до постійної королівської ради, вельми нагадують українську генеральну старшину.

З-поміж окремих найвищих посад-урядів я назову передусім канцлера, що стояв у Франції вище за інших. Він „зберігав та розпоряджався печаткою Франції. Звідси виходить, що всі акти королівської волі, щоб мати обов'язкову силу, мали бути з печаткою Франції й неодмінно переходили через його руки та підлягали його контролю. Канцлер, як свідчить Loysseau, мав головний догляд за юстицією і був за начальника магістратури... Канцлер був вдохновитель королівського законодавства. Це він найчастіше пропонував та редактував укази². Він нарешті інколи головував у королівській раді чи її секціях³). Супроти нього аналогічний український уряд генерального писаря був не такий впливовий та не мав таких різноманітних функцій.

Усіма фінансовими справами завідував у Франції „surintendant des finances“ що належав до складу постійної королівської ради⁴). Pendant до нього на Гетьманщині був уряд генерального підскарбя. До найвищих урядовців після феодальної Франції належав „Le grand maître de l'artillerie“. Цей уряд, аналогічний генеральному обозному, походив ще з часів феодальних, коли мав іншу назву й іншу компетенцію, у зв'язку з іншою організацією армії. Тоді це був „Le grand maître des arbalétriers“⁵). Усі ці уряди — я згадав тільки деякі, що близче нагадують генеральну старшину — „не були спадкові, але вони були доживотні“⁶)... Здебільшого доживотними були вони й на Україні.

Я проминаю — це надто б розтягнуло цей розділ — характеристику аналогічних установ по інших країнах Західної Європи, хоч можна було б відшукати їх і тут передусім у добу „станової монархії“, якщо йти за термінологією старої науки всесвітньої історії, тобто в переходову добу до нового капіталістичного суспільства, — і переходжу до більшіх до України країн. Передусім — до Польщі, що з нею в певні періоди своєї історії Україна мала тісний зв'язок.

І тут іще за раннього феодалізму (до XIII ст.) знаходимо колегіяльну установу, що з неї згодом розвинулася установа того типу, що нас інтересує. Я кажу в даному разі про польське віче чи colloquia. „Бувають вони від часу до часу, коли є потреба. На них обговорюють найважливіші державні справи, на них же король розглядає усі найважливіші судові справи. Хоч нема ще жадних правних норм, що зобов'язували б короля скликати раду — віче, але він так залежить од своїх вельмож, що без них обйтися не може“⁷). На цих феодального типу зборах присутні також усі вищі урядовці країни.

В часі розкладу феодального ладу постає з цих зборів інтересна для нас організація польського сенату. До нього належать біスクупи, воеводи, каштеляни та вищі урядовці⁸). Число його членів міняється від 83 (початок XVI ст.)

¹) Ibidem, p. 514. ²) Ibidem, p.p. 497—499. ³) Ibidem, p.p. 511—513. ⁴) Ibidem, p. 500. ⁵) Ibidem, p. 501. ⁶) Dr. St. Kutrza Historya ustroju Polski w zarysie. Lw. 1905, c. 53—54. ⁷) Ibidem, c. 122.

до 180 (XVIII ст.) душ. У період післяфевальний сенат уже виразно складає одну з частин сойму, поруч із шляхетськими депутатами — іншою частиною¹). В цей час уже існує *liberum veto* — право зірвати сойм, категорична вимога одноголосної ухвали, що поширюється й на членів сенату²).

Поруч із своїм становищем одної з палат своєрідного польського „парламентаризму“, сенат „зберіг свое становище яко королівська рада. Король раз-у-раз скликає сенат на „раду“, щоб запитати його думки в найважливіших справах, зокрема у справах політичних“³). У 70 рр. XVI ст. організується інститут постійної королівської ради з сенаторів-резидентів. „Поставлено поруч короля сенаторів, що мали постійно перебувати при дворі — обов'язок кілька разів підкреслений конституціями. Вони складають королівську раду в усіх справах у часі, коли немає сойму... Було їх спочатку 16, а з 1641 р. — 28. Їхні обов'язки тяглися два роки, тобто від одного звичайного сойму до наступного; проте вони щопівроку змінялися, отже постійно при королі їх спочатку було по чотири, а згодом по сім“⁴). З початку XVIII ст. писаний закон (конституція 1717 р.) оформляє фактичне впливове становище цього інституту: правну силу закону стала мати ухвала більшості цієї ради, хоч би вона розходилася з поглядом короля⁵).

У XVIII ст. сенат у повному складі поставлено нижче за „посольську ізбу“. Якщо їхні ухвали розходяться, то повторна ухвала нового скликання посольської ізби вирішує справу без голосування її в сенаті⁶).

З початку XV ст. давнє віче зникає. Замість нього знаходимо організацію польського сойму, спочатку в вигляді „загальних з'їздів“ (перед тим знаємо провінціяльні з'їзди). Нас інтересують у даному разі збори „посольської ізби“ — представників од повітової шляхти, що їх обирали повітові соймики. Спочатку не було ні сталого місця для їхніх зборів, а ні сталих строків. Але рано вже за основну причину їхніх зборів стало ухвалення державних податків⁷). Польський сойм був суто становим органом, до того ж суто шляхетським. Польський історик права визнає, що помилкою було б визнати „польський сойм за справжній законодавчий орган. Завсіди зостається він становим соймом, що передусім дбає про станові привileї, боронить станові права, про інші справи турбується стільки, скільки це стосується його станових інтересів... Сойм, приміром, ніколи не розглядав питання про внутрішній лад у містах, чи про внутрішню організацію євреїв, хіба тільки, коли ці справи могли мати значення і для шляхти“⁸). Я вже казав про *liberum veto* кожного посла шляхетського (як і кожного сенатора) і право кожного з них „зірвати сойм“. „Liberum veto, — справедливо завважує акад. Кутшеба, — право зірвати сойм запереченнем одного посла є лише висновок звичайного

¹⁾ Ibidem, c. 171. ²⁾ Ibidem, c. 173. ³⁾ Ibidem, c. 180. ⁴⁾ Ibidem, c. 180. ⁵⁾ Ibidem, c. 181. ⁶⁾ Ibidem, c.c. 222—223. ⁷⁾ Ibidem, c. 125. ⁸⁾ Ibidem, c. 128. Класовий характер мав всяка представниця установа, і в цім Кутшеба, ьнділяючи польський сойм, робить помилку. але виправність і одвертість диктатури представників землеволодіння тут справді виняткові.

і навіть, можна сказати, послідовного розвитку середньовічних парламентарних поглядів. Тільки ж ніде ці принципи не дійшли до таких крайніх висновків, як у Польщі¹⁾.

Як ми бачили, польський сойм, відмінно від інших подібних йому організацій, не знає представництва від міщанства, яко стану. Участь у ньому, і то у невпливовій ролі представників від столичного міста Польщі, а згодом і від столиці великого князівства Литовського, ще не означала представництва від усього міщанського стану. Тільки в зв'язку з реформою сойму в кінці XVIII ст. під впливом розвитку нових класових сил „допущено врешті до сойму міста. Що правда — завважує польський історик права, представники від міст не мали вирішального голосу і висловлюватися могли тільки в справах, що стосувалися до міст, а втім, був це поступ, що міг призвести до визнання за містами, нарешті, повних прав і в соймі“²⁾). Це цілком справедливо, але дальші завваження авторові, — що ця реформа, скасування вимоги одноголосної ухвали та скасування обов'язкової для кожного посла інструкції від його виборців — привели до того, що „сойм польський нарешті втратив свою середньовічну ознаку станового парламенту, став репрезентувати весь народ“³⁾) — ці завваження дуже сміливі і, ясна річ, що цей сойм, де обмежені права мала торгівельна буржуазія і цілком не було представлено селянство, репрезентував тільки „шляхетський нарід“.

У складі постійної королівської ради — до запровадження постійної ради сенаторів-резидентів — зустрічаємо ряд носіїв найвищих державних посад. За С. Кутшебою це такі посади: маршалок великий коронний, канцлер, підканцлер, великий коронний підскарбій, гетьмани великий коронний та польний⁴⁾.

Польський канцлер керував державною канцелярією. Але на зміст листування більше впливав король, і канцлер був тут раз-у-раз тільки за виконавця. Це подібно до становища українського генерального писаря. Oprіч того, „канцлер був у курсі таємної політики, приймав... послів від закордонних держав ім'ям короля. Він одбирав од них листи їхніх монархів, умовлявсь з ними, оголошував їм королівську волю“⁵⁾). Це нагадує знову становище генерального писаря. Впливовий польський підканцлер відповідає українському реєнтові, але тут становище реента далеко нижче, це просто, сучасною мовою кажучи, „керівничий справами“ військової канцелярії.

Польський коронний підскарбій — уряд відомий з XIV ст. Він завідував державною скарбницєю (тут, між іншим, зберігалися й важливі державні документи), завідував збиранням прибутків та витратами з державної скарбниці⁶⁾). Цьому урядові на Україні відповідає уряд генерального підскарбя.

Хоружий великий, хоч стояв нижче від названих посад, становить аналогію до українського генерального хоружого. Як і той, він завідував державною корогвою. Але у військовій українській державі цей уряд став ще й поміж найвищих державних посад — членів постійної ради при гетьмані.

¹⁾ Ibidem, c. 173. ²⁾ Ibidem, c. 223. ³⁾ Ibidem, c. 224. ⁴⁾ Dr. St. Kulczyba, Urzędy koronne i nadworne w Polsce. We Lwowie 1903, c. 1. ⁵⁾ Ibidem, c.c. 37—39. ⁶⁾ Ibidem, c. c. 73—74.

Я переходжу до характеристики в кількох словах — коротко, бо ми, на жаль, мало обізнані з румунською наукою і відомості мені довелося брати із старого вже курсу загальної історії Румунії, — про устрій після чи пізньофеодальної Румунії, чи краще сказати — румунських князівств Валахії й Молдавії. Тут ми знаходимо князя, в цю добу розвитку торгового капіталу й грошового господарства, і при ньому раду чи „диван“. Цей диван постійно збирається у князівській резиденції, розглядаючи найчастіше справи судові. А втім, часто обмірковують і на ньому питання зовнішньої політики і питання фінансові (приміром, р. 1456). На погляд румунського історика, „це центральний орган управління втручався у все, без ніякої точно визначені компетенції: він розглядав судові справи, вживав адміністративних заходів і обговорював так само справи суто політичні“¹⁾). Це тільки свідчить за широту його компетенції та впливове становище цієї установи. Складався диван із бояр — представників великого землеволодіння — та з вищих урядовців країни, що так само належали до цієї кляси. Його великийplenum міг нараховувати понад 50 членів.

Вузький диван — постійна рада господаря складався з кількох носіїв вищих державних посад. Сюди, здається, належали: великий бан, великий ворник, великий логофет, великий спатар, вестіар, постельник²⁾). Усі вони мали певну компетенцію, але це не заваджало їм, як і українській генеральній старшині, бути передусім за радників господаря та „однаково мати різне навантаження — виконувати справи, що зовсім не стосувалися до їхніх урядництв“³⁾). Румунський історик так ілюструє це твердження: „ми зустрічаємо одного разу митрополита Атанасія і камараша Секелі — один є голова церкви, другий мав стерегти приватну господареву скарбницю і карати торговців, що вживали фалшиву вагу, — делегованих разом, щоб визначити межу сіл Петричан та Жугарештів, у судовій справі поміж ворником Урешем та монастирем Агапії. Василь Лупол надіслав в аналогічній справі логофета Гаврилаша, що мав функцію редактувати акти. Гетьманові, тобто начальникові міліції, Костеві Разу... доручив господар розглянути справу поміж Слатинським монастирем та людністю села Радашени. Іншим разом медельничий (up medelnitscher), — функція його була лити воду князеві, коли той умивався, — виступає як суддя в процесі, тощо⁴⁾).“

З урядів, що нагадують українські, можна вказати на великого ворника, що стояв на чолі судових установ⁵⁾, „рід великого судді“⁶⁾ Він займав у князівствах впливове становище, і oprіч судових функцій, належав до постійного неодмінного складу господаревого дивану. Уряд генерального писаря нагадують уряди логофета та, можливо, постельника. З них перший „мав ком-

¹⁾ A. D. Héporol. *Histoire des Roumains...* I, p. 451 Paris. 1896. ²⁾ С. Н. Палаузовъ, Румунській княжества Валахія и Молдавія въ ист.-політ. отношеніи, с.с. 213—214. ³⁾ Хéпорол, op. cit., I р. 452. ⁴⁾ Ibidem, р.р. 452—453. ⁵⁾ Палаузовъ, op. cit., с. 213. ⁶⁾ Хéпорол, op. cit. I, р. 231.

петенцію редагувати універсали (*les chrysobules*) князя та прикладати велику печатку¹). Другий, опріч своїх первісних функцій, як доглядача королівської спальні, пізніше ніби виконував обов'язки й державного секретаря²), а також завідував „таємним державним та закордонним листуванням“³). Прибутки та видатки відав вестіар — завідувач скарбу⁴). Можливо, що певну аналогію з генеральним осавулом мав „великий спатар“, що завідував господарською охороною та здебільшого командував військом під час війни⁵). Дуже цікавий для нас уряд, аналогічний урядові генерального обозного. Це — „великий земський армаш“ — „головний начальник гармати, голова карного суду та інспектор в'язниць; йому підлягали й господареві цигани“⁶). З цих надзвичайно різноманітних функцій — перша аналогічна функціям українського обозного. Але супроти обозного становище румунського армаша було не так впливове, він не належав до постійного складу дивану, і його закликали туди тільки в особливих випадках⁷).

Переходячи до східної сусідки України-Гетьманщини, що з нею в досліджуваний період Україна мала державний зв'язок, — тобто до Росії, ми знайдемо й тут аналогічні і подібні установи. Ясна річ, що мова мовиться про боярську думу російських царів. Цей інститут, як і в інших державах, веде початок від часів феодального ладу. І як відомо, за феодальних порядків у Великоросії удільні й великі князі мали при собі орган-учасника державного управління — боярську думу. Я накреслю тут у коротких словах основні риси цієї установи, йдучи за „Обзоромъ“ М. Владімірського-Буданова, цілком достатнім для моєї побіжної характеристики цієї установи в інтересний для мене період розвитку нових соціальних відносин. Отож, у XVII ст. до складу боярської думи належали бояри „введеные“ (решта боярства не належала до думи), князі (але знову таки в чин боярина чи окольничого призначенні), думні дворяни та думні дьяки. Загальне число членів думи не було однакове: за Михайла Романова їх було 19, за Олексія — 59, за Федора — 167... Головував на засіданнях думи цар, але це не було *condicio sine qua non*, раз-у-раз збиралася дума й без нього. Розглядала дума боярська справи законодавства, зовнішньої політики, суду й адміністрації⁸).

З середини XVI ст. існує своєрідна представницька установа — земські собори. Походження її зв'язане „з боярською думою в її поширеному складі“⁹). До думи приєднали представників від окремих верстов людности. Недарма збори боярської думи сучасники-чужоземці раз-у-раз плутають із земським собором. У соборі брали участь боярська дума та різні розряди служилих і тяглих людей (дворяни, козаки, стрільці, гості, посадські люди, в деяких випадках і селяни державних волостей). По двох основних клясах (служилих

¹) Ibidem, I, p. 231. ²) Ibidem, ³) Палавузовъ, op. cit., c. 214. ⁴) Ibidem, c. 213. ⁵) Ibidem, c. 213. ⁶) Ibidem, c. 214. Хоче тільки, що з цього був „exécuteur des peines capitales“ (op. cit., I p. 232), а ось тогочасний російський дьяк розумів армаша все ж як керівника артилерії, і передав назву цього уряду російською мовою, як „голова Пушкарской“ (А. Ю. и Э. Р., т. XIV, с. с. 122). ⁷) Палавузовъ, op. cit., c. 214. ⁸) Обзоръ исторіи русск. права, вид. 3, с. с. 175—189. ⁹) Ibidem, c. 190.

і тяглих людей) поділили собор тільки 1688 р., більше цим нагадуючи сословні збори західних держав¹⁾). Вибори de facto раз-у-раз замінялися обранням від місцевої влади. Земські собори вирішували справи про обрання нового царя, справи зовнішньої політики, законодавства, а „в питанні про заведення нових податків виявляється найактивніше значення соборів“²⁾). Члени боярської думи „були управителі чи „судьи“ центральних приказів, що їх можна назвати міністрами чи директорами департаментів“³⁾), тобто в ній були представники найвищих державних посад. Окрім ради у думі, ці „думци“ виконували ряд відповідальних доручень царя й думи, доручень найрізноманітніших⁴⁾.

З окремих посад, що їх посадили члени боярської думи, я можу назвати, для порівняння, з урядами генеральної старшини, такі. Урядові генерального писаря, можливо, відповідає почасти уряд „печатника“ — охоронця державних печаток, зокрема з середини XVII ст., коли цю функцію став виконувати „думний дьякъ“, що завідував і Посольським Приказом⁵⁾). Як я відзначав, генеральний писар також брав деяку участь у справах міжнародних зв'язків. Але є одна виразна відміна: в Росії відмінно від більшості тогочасних держав, не було одної державної канцелярії, отже не було й начальника її, аналогічного керівничому української державної канцелярії — генеральному писареві. „Казначей“ російської держави перших Романових мав вузьку комітетенцію: він завідував тільки готівкою „Казенного двора“; фінансове ж управління належало численним фінансовим приказам. До того ж на Московщині це не був впливовий уряд, і на щаблях ієархії він стояв досить низько⁶⁾). Це дещо різнило його від аналогічного йому генерального підскарбія.

У Російській державі ми знаходимо численних „суддів“ — так звалися начальники окремих приказів, що разом із управлінням мали функцію й суду над підлеглими категоріями людности. Це, сучасною мовою кажучи, змішування адміністрування з судом. У країнах Західної Європи рано визначилося відокремлення адміністративної влади від судової. Український державний устрій, що виділив окремий уряд генерального судді, але не позбавив його адміністративної компетенції, не виділив його із складу старшинської ради, — є середній тип поміж цими відмінами центральної судової влади. В цім до нього подібний лише румунський устрій із його урядом ворника.

Інтересно, що, розуміючи подібність і аналогію української старшинської ради з боярською думою, росіяни-сучасники раз-у-раз називають її „думою“ (так само, як польські чи спольщені кола інколи звали її „соймом“).

Підводячи загальний баланс цих порівнянь та аналогій, треба підкреслити одну виразну та яскраву відміну, що відводить українській раді

¹⁾ Ibidem, c. 195. ²⁾ Ibidem, c. 200. ³⁾ В. Ключевский. Боярская дума др. Руси. с. 410, 1882. ⁴⁾ Ibidem, c.c. 411—413. ⁵⁾ В. Сергеевичъ, Древности русск. права, т. I с. 551. ⁶⁾ Ibidem, cc. 489—497.

старшинні самостійне місце поміж цих установ її типу. Річ у тім, що всі вони мали іншу історію та еволюцію. Вони йдуть з часів раннього феодалізму, консолідуються за феодального ладу, переходят через часи зеніту його в добу переходу від господарства натурального до господарства грошового. У зв'язку з цим вони є орган місцевої групи феодалів, що лише поволі передають свої позиції іншим клясам суспільства. Цьому сприяло станове оформлення суспільної організації цих держав, що приважні затримувало наближення до вищої державної влади представникам інших станів і кляс суспільства. Раді старшинн на Україні-Гетьманщині довелося пройти інший шлях. Вона не була зв'язана з феодальними боярською думою старовинної України та з радою великого князівства Литовського. Вона постала, як організація кляси, що змагалася з феодальною організацією, претендуючи на її спадщину. Як орган козацької старшини — конкурента старого панства — вона діє після повстання й перемоги Богдана Хмельницького. В цім її відмінність від аналогічних її установ, що я їх допіру характеризував.

Ця відмінність позначається на всій історії цього інституту, але дедалі зменшується і згладжується. Конкурент великого землеволодіння — козацька старшина у своїй державі якраз завойовує позиції цього великого й середнього землеволодіння. А за економічним завойованням приходить юридичне оформлення „прав та привileїв“. Дедалі ясніше оформлюється верства шляхетства, що обґрутовує своє панування, зв'язуючи себе із старим шляхетством польським. Тільки при дальншому клясовому розшаруванні цієї зверхньої кляси на Україні вже не було гострої юридичної різниці поміж великим та середнім землеволодінням.

Я не буду тут порівнювати організації рад, сенатів, дум у різних державах. Таке порівняння дало б змогу вказати на ряд характерних відзнакожної установи, але не заперечувало б їх істотної схожості як органів однакового типу. Я хочу тут підкреслити тільки одну сторону питання: таке підкреслення допоможе мені в моїм дальшім викладі. Я хочу вказати, що трохи не скрізь із королівських рад, як вищої державної інституції, постають і утворюються органи тогочасного представництва, представництва клясово-станового. В Англії воно після довгого розвитку призвело до сучасного парламентарного устрою, що довго був за зразок для держав сучасної капіталістичної Європи. У Франції воно мало класичну форму тристанових зборів. У Польщі — класичній країні панування шляхетства й перемоги середнього землеволодіння — ми бачимо однобокий становий сейм, з одних представників шляхти складений, із крайнім правом кожного посла зірвати ухвалу цього державного органу. У своєріднім ладі Московської Росії ми знаходимо організацію Земських Соборів, організацію трохи своєрідного типу, бо вона була органом не цілком замкненого в стани суспільства, суспільства ще не цілком станового. Ради, сенати та думи, що з них ці органи станового представництва вийшли, не зникають після утворення цих органів, але чинять поруч із ними, інколи виразно перетворюючись у зверхню палату (Польський Сенат), інколи ж — як установа постійних, а не екстраординарних зборів та нарад.

Чи Україна-Гетьманщина становить із цього виняток? З мого дальнього викладу читач побачить, що ні, не становить. Але вона не встигла дійти до правильної організації такого типу установи, намічалися ще тільки шляхи до такої організації, робилися тільки перші кроки, ще не виходячи з рамок старого органу — старшинської ради. Самого ж органу клясово-станового представництва Україна не виробила через ряд причин соціального і політичного характеру, про які мова окремо.

У цім розділі я ще хочу сказати про Запоріжжя і про Дін. Я ставлю їх окремо, бо й тут ми не бачимо старої традиції в таких установах. З другого боку, це в організації не цілком державного (скоріше автономного) типу, і це вже різить їх від Гетьманської України. Устрій у них простіший, соціально-класові стосунки порівнюючи нескладні, організація примітивніша, на нижчім супроти України щаблі розвитку, ще не усталена й не розвинена.

Я передусім скажу про Запоріжжя, беручи часи після Хмельниччини, коли Січ відривається від України в окрему організацію, дедалі самостійнішу від останньої, набуваючи, кінець-кінцем, на думку деяких дослідників, справжнього державного характеру. На превеликий жаль, про Січову старшинську раду ще немає окремого і спеціального досліду. З окремих зауважень про неї в загальнішого характеру працях найдокладніші є в „Соціально-правовій організації Січи Запорозької“ М. Є. Слабченка. Автор відзначає існування старшинської ради ще за часів Лясоти. На жаль, він окремо каже про раду старшини, раду стариків та раду курінних отаманів. Як видно, це та сама установа. Приміром, у березні 1674 р. на старшинській раді, що провадила переговори з російськими посланцями в справі „царевича Сімеона“, бачимо „судью, писаря, куреннихъ атамановъ и знатныхъ казаковъ радцовъ“¹⁾) — тобто і старшину, і отаманів, і, як видно, тотожних із „стариками“ — знатних козаків.

Отже на раді старшини в Запоріжжі брали участь старшини (зокрема впливове значіння тут мають начальники окремих збройних одиниць і окремих територій — курінні отамани, — це нагадує нам становище на старшинській раді на Гетьманщині полковників) та значне — неслуживе, чи правдивіше „безпосадне“ козацтво. Існування такої групи в Січі цілком довів М. Є. Слабченко²⁾).

Не характеризуючи докладно компетенції Січової старшинської ради, цей автор лише в загальних словах зазначає, що розглядала вона справи політичні та внутрішнього управління, навіть такі як „наділення монастирям землі, будування й ремонт гребель, тощо“³⁾) та відзначає великий вплив цієї установи⁴⁾.

Навіть ці короткі дані про раду старшини на Запоріжжі все ж малюють її як інститут аналогічний старшинській раді на Гетьманщині і багатьма сторонами до неї подібний (приміром, склад її). Але історія Запорізької ради простіша, вона не переживала тих змін, що рада Гетьманщини, сама

¹⁾ А. Ю. и Э. Р., т. XI, с. 351. ²⁾ Op. cit. Праці Комісії для виуч. вах.-руськ. та українськ. права, в. III, с. 266. ³⁾ Ibidem, с. 268. ⁴⁾ Ibidem, с. с. 248, 268.

структурії ті ординарніша, історична роля не така складна, як у далеко складнішій соціальній організації — Городовій Україні.

На Дону, в російських донських козаків ми також зустрічаємо аналогічну установу. Але й тут, як і на Запоріжжі, органи державного управління мають примітивніший характер. На Дону ми знаходимо „совѣтъ старшинъ“, що існує принаймні з початку XVII ст.¹⁾). Але згадки про його діяльність у XVII ст. нечисленні, очевидно це ще не була тоді стала установа. Пояснювати таке явище доводиться простішими соціальними стосунками Донської козацької організації, ніж це ми бачимо на Україні-Гетьманщині. Але відповідні процеси соціального розшарування — тільки пізніше і в меншій мірі — йшли й тут. Адже вже „в половині XVII ст... „знатныхъ“, тобто всім відомих у Військові козаків, стали звати старшинами“²⁾). На Дону „соціальний антагонізм у третій четверті XVII ст. виявлявся досить гостро“. Старшинські „соціально-економічні інтереси починали вже відокремлюватися від інтересів громади... Визначне становище старшини у козачому загалі, прагнення їх стати незалежними від волі демократичної маси, бажання забезпечити оброблення своїх земель примусовою працею кріпаків, бажання шані відповідної до соціального становища — усе це примушувало козачу старшину мимоволі оглядатися на Москву, на московське „поместное“ дворянство, зідхати по дворянській гідності, по праві володіти кріпаками“³⁾.

Цей процес призвів до усунення в другорядне становище органа козацького управління — „войскового круга“, що в XVIII ст. збирається вже рідше. Натомість у 20 рр. XVIII ст. оформлюється остаточно „совѣтъ старшинъ“, як „Сборъ старшинъ въ Войсковой Канцелярії“. В ній засідало 15—20 старшинъ, що розглядали судові та адміністративні справи⁴⁾ та обирали урядників не на старшинські посади й затверджували — „производили“ обраніх на старшинські посади „Войсковымъ Кругомъ“⁵⁾). „Совѣтъ старшинъ“ припиняє своє існування за Катерини II та Олександра I, коли на Дін поширило ряд централізаторських заходів та порядків, та коли верхівка козацтва здобуває те, про що давно мріяла, — дворянські права.

Уривчасті ці відомості дають, проте, змогу провести аналогію між „совѣтомъ старшинъ“ та українською радою старшини. Але вже вони дають зrozуміти, що рада старшини була установою складнішого типу; між іншим Донська установа зовсім, як видно, не знала спроб представництва. Менше соціальне розшарування, не такі гострі класові противенства, як на Україні, що від Польщі перейняла не зліквідований цілком старі соціальні стосунки й порядки, призвело й до меншого впливу Донського „совѣта старшинъ“, до пізнішої ліквідації „войскового круга“ меншого значення „совѣта“ в Донській історії, зокрема в XVII ст.

¹⁾ С. Сватиковъ, Россия и Донъ, 1924, с. 39.

²⁾ Ibidem, с. 30.

³⁾ Ibidem, 31.

⁴⁾ Ibidem, с. 154.

⁵⁾ Ibidem, с. 167.

На Дону ми зустрінемо й деякі аналогічні уряди. Видатну роль в його організації грають „войсковые есаулы“. Їх, як і на Україні — по двоє. Як і на Україні, вони були за розпорядчиків на зборах „войсковых круговъ“; вони виконували різні доручення судового й адміністративного характеру¹⁾; як на Україні, вони є постійні члени „совѣта старшинъ“, але — і тут уже відміна — виступають тут як доповідачі: „для докладу — войсковые есаулья“²⁾.

З інших урядів треба назвати „войскового дьяка“ чи „войскового подъячаго“. „Він був, так би мовити, генеральний секретар Війська; через нього йшло все зовнішнє та внутрішнє листування“³⁾. Як і український генеральний писар, — аналогічний цьому уряд, — „войсковой подъячай“ завідує „Войсковой Канцеляріей“⁴⁾.

XXI.

Історичний розвиток ради старшини в часи Гетьманщини. Зміст її діяльності в цім періоді української історії. Класовий характер цього інституту.

Рада старшини — інститут, що його в цій роботі я розглядаю, починаючи з повстання Б. Хмельницького, тобто з доби, коли Україна стала державним організмом і коли й рада старшини стала одною з його центральних установ, — мала своє зародження й свою історію задовго до цього часу. Не можна точно простежити, коли саме зародилася цей інститут. Очевидно це було десь близько того часу, коли в кінці XVI ст. Лясota зустрівся з запорожцями та провадив переговори як з загальною січовою радою, так і з радою січової старшини. Січова старшина мала своє окреме „коло“, що взяло участь у розгляді пропозиції вступити на службу цісаря. До того ж це коло старшини було впливове: „ділові переговори все ж довелося провадити із старшиною“, справедливо зауважує акад. М. Покровський⁵⁾). При тому старшина виявляла позицію заможніших і економічно-сильніших елементів січового козацтва; до них належали, між іншим, і оті власники човнів, що про них згадує Лясota.

Таким чином, на зорі історії й організації козацтва, чи принаймні на початку його організації в стала громаду (бо перші кроки історії козацтва для нас неясні і неясно, чи були в добу вільних ватаг степових здобичників подібні організації; мабуть, можна гадати, були тільки зародки їх у формі нарад ватажків), — ми знаходимо раду старшини; хай ще в примітивному вигляді, але вже як впливовий інститут.

В історії козацтва Городової України, що розвинулася з Січі і поруч із нею, ми також бачимо старшинську раду. Ми бачимо її в формі штабу ще за Оришевського⁶⁾). Року 1617 вона виступає під назвою „рада гетманська зуполная“, як судовий орган⁷⁾). Року 1619 вона провадить переговори

¹⁾ Ibidem, c. 38. ²⁾ Ibidem, c. 154. ³⁾ Ibidem, c. 38. ⁴⁾ Ibidem, c. 154. ⁵⁾ Русская история т. II, с. 175. Вид. 7. ⁶⁾ Н. П. Василенко, Очерки по истории Зап. Руси и Украины, с. 191. ⁷⁾ К. Старина, 1883 г. с. 145.

з польськими комісарами¹⁾). Вона чинить в 30 рр. XVII ст.²⁾. В цей час вона позбавляє гетьманства Томиленка³⁾). При виборах гетьмана вона взагалі грає впливову, раз-у-раз вирішальну роль. Це дало Боплянові право казати, що гетьманів обирали старшинська рада⁴⁾.

У цей час старшинська рада є орган верхівки городового козацтва. Якщо козацтво акад. Покровський міг визначати, як напівпоміщиків, то козацька старшина була зверхньою верствою цієї кляси, верствою економічно-близькою до середнього землеволодіння дрібної шляхти, дарма що її не зрівняли із шляхтою в правах на землю і на участь у владі. Економічна можність козачої старшини ставила її в становище найреакційнішої верстви козацтва — адже їй було що згубити, коли б не вдалося повстання і це визначає її ролю, і ролю старшинської ради, в цій добі української історії. Ця роля відома читачам послідовного оповідання українського історичного процесу в „Історії України-Руси“ акад. М. Грушевського. Це було примиренське ставлення до польського уряду, опортунізм, а раз-у-раз і зрада козачих інтересів.

Повстання часів Богдана Хмельницького принесло ряд змін в організації козачого війська. Для ради старшини це повстання, що призвело до утворення нової української держави, принесло передусім перетворення цього інституту з органу козачої організації на орган центрального державного управління. Це, певна річ, несло за собою поширення компетенції, а разом із цим і політичного її впливу. Старшинська рада в перші роки повстання є постійний державний орган, що вирішує — так можна твердити — важливі державні справи. Я не буду тут наводити згадок про її діяльність у цей час, бо це без потреби примусило б мене повторюватися: в попередніх розділах цієї праці читач бачив численні згадки про діяльність старшинської ради в ці часи. Акад. М. С. Грушевський цілком до речі в І ч. т. IX своєї Історії України-Руси постійно й послідовно каже про ухвали, наміри, погляди... „гетьмана та старшини“, розуміючи під цим зверхню владу нової держави. Юрист у даному разі модифікував би лише цей вираз з погляду його уточнення: я сказав би про правління гетьмана й старшинської ради. Оговорку треба зробити тільки щодо генеральної козацької ради. Цей інститут, як чинний, ми раз-у-раз бачимо першими роками повстання. Супроти пізніших часів генеральна рада збирається в цей час дуже часто, але, якщо порівнювати з періодом перед повстанням, то генеральна рада дещо поступається своїм значінням перед радою старшини. В цей час рада старшини є орган ватажків повстання, що економічно, ще не оформилися в певну клясу, але здебільшого належали до верхівки старого рангового козацтва, чи навіть до представників шляхетської верстви. Це становище членів старшинської ради визначало її політичну роль. Як відомо, політика зверхньої влади на Україні за Б. Хмельницького далеко не йшла поза турбування про інтереси кляси-переможця, тобто козацтва, і то насамперед його рангової частини. Інтереси широких

¹⁾ М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII с. 286, прим. 3. ²⁾ Н. П. Василенко. Ор. сіт. с. 384. ³⁾ Ibidem, с. 407. ⁴⁾ Ibidem, с. 356.

мас, „чорні“ — передусім нових покозачених груп селянства — раз-у-раз ішли тепер вже в розріз із політикою гетьмана та старшинської ради. Ми бачимо, що „чорні“ не один раз виступає супроти цієї політики. Найяскравіше ці неподгоження й боротьба виявилися в вересні 1651 р. в Білій-Церкві. Події ці відомі з загальних курсів, зокрема тепер їх докладно описує акад. М. Грушевський. Вони привели до розриву гетьмана і старшини з черні, а у зв'язку з цим і до зменшення впливу генеральної ради.

Інтересно, що це не спричинилося до підсилення ролі ради старшини, як це мало б, здається, статися. Історики України відзначають, що останніми роками гетьманування Б. Хмельницького правив і без генеральної і без старшинської ради. Щодо старшинської ради, то твердження це, можливо, є занадто категоричне, і нові матеріали можуть внести до нього певні корективи. Я таких корективів персонально вносити не можу, бо ніколи спеціально Хмельниччини не студіював. Але в усякім разі в нас справді є підстава гадати про таке зменшення впливу старшинської ради: це свідчення самих членів ради. В серпні 1657 р. українські посланці, П. Тетеря „съ товарищи“, казали в Москві з неприхованою прикрістю, що „они де... ни за что не язаютца, потому что они у гетмана люди не думные, и на них никакое дѣло не належитъ“¹). Тимчасом кому, як не П. Тетері — Переяславському полковникові та видатному політичному діячеві — бути за члена ради старшини? Той самий Тетеря та інші просили в Москві — виявляючи цим, слід думати, погляди і бажання старшини — „чтобъ де великий государь, его царское величество, изволилъ послъ нынѣшнего времени, какъ война престанетъ, послать къ гетману и ко всему войску своихъ царского величества пословъ, и, прѣхавъ къ гетману, велѣть ему собрать полковниковъ и ясауловъ и всѣхъ начальныхъ людей и учинить рада, и чтобы при эсѣхъ людехъ та царского величества милость объявить и статьи вычесть; и хотя [де гетману то будеть и нелюбо, tolko де войску всему то будеть годно“...²). Після смерти Богдана Хмельницького на старшинській раді в Корсуні новий гетьман I. Виговський казав „во всѣ начальные люди: при небожчикѣ Богданѣ Хмельницкомъ ради и совѣту промежъ нами никакова не бывало; и нынѣ вы меня обрали гетманомъ, и я безъ вашего воїскового совѣту никакихъ дѣлъ дѣлать не буду“³).

Ці твердження дають справді підставу для того, щоби визнати, що значення старшинської ради за останніх років Б. Хмельницького підупало і саме проти цього заперечували і протестували її члени. До певної міри пояснювати цей факт можна прагненням гетьмана до самовладності й його династичними намірами, що в них не заінтересовані були широкі кола старшини. „Якщо у Хмельницького був якийнебудь політичний ідеал, — каже акад. М. Покровський, — що йшов далі знайомих йому форм „державности“, то це був ідеал не народоправства, бодай найпримітивнішого, а централізованої абсо-

¹) А. Ю. и З. Р., Додаток до т. XI, с. 750.
т. IV, 43.

²) Ibidem, с. 745.

³) Ibidem.

лютної монархії, з військовою диктатурою на чолі "...¹"). Останні роки гетьманування Б. Хмельницького саме й позначаються тим, що він усвідомив ці ідеали й прагнув закріпити за своєю фамілією гетьманський уряд нової державної організації. В цім його, очевидно, не підтримувала рада старшини,— чи принаймні не вся підтримупала, бо на певний гурток він таки мав спиратися,— і члени її в особі Тетері й Виговського протестували супроти зменшення впливу ради старшини. Відомо також, що пропозиції Б. Хмельницького, обрати на його наступника Юрка Хмельниченка поставила опір певна частина старшинської ради.

Іван Виговський, що його обрали на гетьманство після смерти Б. Хмельницького, обіцяв змінити це становище і правити разом із радою старшини. „Безъ вашего воинского совета, звертався він до старшинської ради, никакихъ дѣлъ дѣлать не буду“. Це є певна декларація і певне формальне зобов'язання. Виговський, скільки можна міркувати з відомих матеріалів, того зобов'язання справді додержував. За його правління часто збиралася і велике значіння мала старшинська рада. В ній тепер найвизначніша роль належить групі, що підтримувала Виговського, групі зв'язаній із старим, передреволюційним ладом, бо її члени здебільшого були із старої шляхти, покозаченої, як і сам Виговський, уже під час революції; тій групі властиві були тенденції реакційні, прагнення повороту, принаймні часткового, до старих порядків. Це вона була творцем відомих Гадяцьких пактів, що на них не пристала навіть більшість козацької старшини. Реакція була надто передчасна, традиції повстання ще досить міцні, старшина в масі ще не оформлена в цілком окрему економічну групу. Треба було багато років еволюції, народження нового середнього та великого землеволодіння, змінення його за Мазепи, щоб перед тим, як піти під шведську протекцію, старшина читала й захоплювалася Гадяцькими пактами, вважаючи їх за найпридатнішу для Гетьманщини форму конституції.

Опріч старої шляхти Виговського підтримують — це видко з оповідання про збори старшинської ради у травні 1659 р. в Чигирині²), що його я вже вище наводив, — і „рендары“, тобто в обставинах того часу найзаможніша й найміцніша група української буржуазії. Ця група, ці „рендары“ умовляють гетьмана не зрікатися булави; як видно, інтереси цієї верстви розходилися з протиурядовою — за Виговського — позицією дрібного землеволодіння, кляси козацтва.

Я вже розповідав про інтересну позицію Виговського в його суперечках із „кошовим гетьманом“ Барабашем — вона яскраво ілюструє його ставлення до старшинської ради. Барабаш та Пушкар, як відомо, обстоювали чорну козацьку раду, а Виговський пропонував розглянути непогодження „при всій старшинѣ“, тобто на зборах ради старшинської³). Ще виразніше каже листу-

¹) Русская история т. II. с. 191. Вид. 7. ²) Древлехранилище РСФСР. Столб. № 308 Приказн. Стола Разряду, л. 372. ³) Ibidem, Столб. № 407, Білгор. Стола Разряду, л. 76.

вання Виговського з Цецурою: 10 вересня 1659 р. Виговський писав — „пометай на тое, же не я вашими рядилъ полками, тилко вы на все мене радили, а я все на волю вашу здавалемъ”¹⁾.

Падіння р. 1659 Виговського призвело й до усунення від державного керівництва Україною-Гетьманщиною, а значить і від участі та впливу у старшинській раді, групи зв'язаного із старим ладом православного українського шляхетства. Його спробу почасти реставрувати старі порядки не піддержало козацтво, а також і велика частина козацької старшини, що з того козацтва вийшла і (примушена затаювати царські грамоти на землі та маєтності) не була ще цілком економічно від нього відокремлена.

За Юрка Хмельницького з ради старшини вийшли ці прибічники Виговського; участь у раді *de jure* заборонили статті 1659 р. у Переяславі; але рада старшинська й далі грава впливову роль, як установа державного управління. Ще р. 1657, коли обіцялося Богданові Хмельницькому на старшинській раді в Чигирині обрати Юрка по смерті батьковій на гетьманство, народня пісня вкладає в уста її учасників обіцянку: „Будем, говорять, попліч його дванадцять персон сажати. Будуть його добрими ділами наущати”...²⁾.

Коли Юрко Хмельницький став за гетьмана, поруч нього міцну позицію мала рада старшини, бо від неї дуже залежав цей гетьман. У царській грамоті з 26 липня 1661 р. наказному гетьманові Я. Сомкові зустрічаємо повідомлення, що до Москви писав Ю. Хмельницький, виправдуючи свій перехід до Польщі, про те, що „буде что имѣеть ему гетману по принужденію Заднѣпрскихъ полковниковъ учинитися и принужденію ихъ повинутися и намъ бы великому государю... въ томъ его неволномъ принужденіи на него вины не имѣти”³⁾). На Україні про цю залежність знали. Лівобережний наказний гетьман Я. Сомко казав про Ю. Хмельницького, що цей „самъ... не воленъ в себѣ, владѣютъ имъ и всѣмъ войскомъ при немъ будучемъ Носачъ да Грицко-Миргородцкой, да Грицко Гуляницкой”⁴⁾, тобто вища старшина, члени старшинської ради. На думку Сомкову, це вони заваджають російській орієнтації Хмельниченка, і „какъ де Юрии Хмельницкой великого государя подъ высокою рукою будетъ въ подданствѣ по прежнему, и ему Юрю надъ полковники быти владѣтельну”...⁵⁾). Очевидно, залежність Юрка Хмельницького від старшинської ради була явна і ясна для всіх.

Інтересно, що поруч цього гетьмана, як його керівників, Сомко називає групу сподвижників Виговського; як видно, після переходу до Польщі вона, і генеральний писар П. Тетеря, знову забирає силу. Року 1663 навіть усунули невиразну постать Богданового сына і на чолі Правобережної Гетьманщини бачимо представника найреакційнішої частини козацької старшини — шляхтича П. Тетерю.

Інші зміни приніс 1663 р. на Україні Лівобережній. Тут Запоріжжю та козацтву рядовому — „черні“ вдалося скинути ставленника лівобережної.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., Дод. до т. VII, с. 310. ²⁾ Истор. пѣсни Малор. народа съ объясн. В. Антоновича и М. Драгоманова — т. I, в. I, с. 121. К. 1875. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. V, с. 77. ⁴⁾ Ibidem, Дод. до т. VII, с. с. 332—333. ⁵⁾ Ibidem, т. V, с. 94.

старшини Я. Сомка. На бурхливій чорній раді під Ніженем старшина зазнала поразки, з нею криваво розправилися нові переможці. Але дрібна буржуазія, що захопила владу, здійснивши свій ідеал — пріоритет козацької, чорної ради, владу цю недовго мала в своїх руках. „Замість пограбованих, забитих та покараних — до останніх належав сам Сомко з найближчими прибічниками — постановлено нову старшину, полковників „из гультяйства запорожского“, що з „голоти“ постававши за начальників, передусім намагалися матеріально скористуватися як мога швидше з влади, що дісталася їм, бог зна, чи надовго“, — каже М. Покровський¹). Ця старшина Бруховецького збагачуючися й економічно зближаючися із старою лівобережною старшиною, намагається правити, не скликаючи генеральної чорної ради, а обмежуючись радою старшини. В однім додатку до досліду про „Генеральну раду“ я наводив оповідання російського капітана Головача про інцидент, що стався р. 1667 в Чернігові. На зборах Чернігівського полку один городовий отаман запропонував іти на генеральну раду. За це полковник Демко Многогрішний бив його та казав прилюдно: „пора де вашимъ казацкимъ радамъ перестать, а о войсковыхъ де дѣлахъ бояринъ и гетманъ Іванъ Мартыновичъ, буде что надобно, станетъ де думать съ одними полковниками безъ вашей казацкой рады“²). Трудно яскравіше схарактеризувати ставлення нової старшини до козацької ради, її розрив із козацтвом, і зраду його, бажання відокремитися й правити через свій орган — раду старшини. Вплив і значіння ради старшини за Бруховецького виявив єпископ Методій Филимонович, сказавши про переход Лівобережжя до Туреччини „край Малоросійской измѣнилъ отъ того: какъ Брюховецкой и старшина измѣнили, такъ и край весь измѣнилъ“³). І справді, це факт відомий, що цей переход і боротьбу з Росією ухвалила рада старшини.

Року 1669 заступив Бруховецького на Україні Лівобережній Д. Многогрішний. Читач моєї роботи знає чимало звісток про діяльність старшинської ради за цього гетьмана. Я хочу тут додати про діяльність за цих часів старшинських з'їздів. З'їди старшини по великих святах до гетьманської резиденції, щоб привітати гетьмана і взяти участь в обміркуванні й ухвалі ряду справ державної політики, відомі ще за Б. Хмельницького. Я відзначу тут з'їзд — „сойм“, у Києві в квітні 1650 р.⁴). У квітні найчастіше бувають великомісячні свята. Знову таки на великдень 1652 р. збиралася рада старшини в Чигирині⁵). На Водохрещу наступного 1653 року знов був старшинський з'їзд⁶). Старшинський з'їзд збиралася і за попередника Многогрішного — Бруховецького р. 1663 в Батурині, що правда, за пропозицією Росії і не на свята. Отже функціонування цієї форми зборів ради старшини не новина, але функціонування її за Многогрішного, і після нього за Самойловича та Мазепи, стає явищем постійним і регулярним. Можливо, це до певної міри пояснюється тим, що, більше даних ми маємо за ці часи, можливо, що нові

¹) Акад. М. Покровский, Русская история, т. II, с. с. 208—209. Вид. 7. ²) Ор. cit. с. 418 (170). ³) А. Ю. и З. Р., т. VII, с. 78. ⁴) Акад. М. Грушевский, Історія України-Руси, т. IX, ч. I, с. 41—42. ⁵) Ibidem, с. 425. ⁶) Ibidem, с. 471.

розшуки доведуть існування старшинських з'їздів, як регулярних зборів по святах, і за часів Виговського, Юрка Хмельницького, Бруховецького, але за даними, що я їх маю, я мушу датувати регулярні збори в гетьмана по святах тільки з часів Д. Многогрішного, хоч, повторюю, на мою думку, можливо, що регулярно збиралися вони й раніше.

На з'їзді старшинської ради на Різдво 1670 — Водохрешу 1671, як згадує один документ, був Батуринський війт, а разом із ним були „и іные многіе розныхъ чиновъ Батуринский жители“¹). І якщо в данім документі не ясно, чи були вони на раді старшини, то інший акт вказує на присутність саме на ній „всенародія“²), тобто, очевидно, — міщенства, а ще один — що „войты и бурмистры... — в Батурин съѣзжались“³). На старшинському з'їзді в січні 1672 р. були „войты, бурмистры, магістраты, (?) и весь посполитой народъ“⁴). Усі ці дані свідчать про присутність на старшинській раді міщенства, чи його виборних урядовців. Як постійне явище — присутність міщенства на старшинських з'їздах помічається саме з часів Многогрішного.

У науковій літературі вже відзначали, що Многогрішний спирався до певної міри на міщенство північної часті Лівобережної Гетьманщини. Приєднуючись до цього погляду, я підкреслю участь міщенства у з'їздах старшинської ради за цього гетьмана, чим воно здобувало можливість безпосередньо впливати на напрям державної політики.

Інтереси цієї торговельної групи не завсіди збігалися з інтересами кандидатів на нове велике землеволодіння — козацької старшини і її верхівки зокрема. Цим треба пояснювати розрив Многогрішного із старшиною, її опозицію йому й нарікання на нього старшинської ради, а згодом і переворот, що його вчинила старшинська рада. Зокрема нарікала на гетьмана верхівка старшинської ради, що мала постійно обмірювати державні справи. „Вся де бѣда чинитца отъ гетмановъ, а не отъ нихъ старшинъ — казав на таємній нараді з російськими посланцями генеральний обозний П. Забіла 7 березня 1672 р — під час розриву гетьмана із старшиною⁵). Старшина шкодує, що гетьман до них „став непомірно жорстокий, не дає й слова сказати, б'є та шаблею рубає...“⁶). Як відомо, переворот вчинила колегія генеральної старшини разом із деякими полковниками. Вона, ж таки, називаючи себе „Радою Війська Запорозького“ править Лівобережною Гетьманщиною до виборів нового гетьмана. Спроба правити без ради старшини, принаймні без її регулярних і частих зборів у формі нарад генеральної старшини, спроба йти проти кляси, що набирала щороку більшого економічного значіння та більшого політичного впливу — сумно скінчилася для Д. Многогрішного.

На Гетьманщині Правобережній року 1666 владу здобув П. Дорошенко. Політичний діяч часів Б. Хмельницького й Виговського, Дорошенко спирається

¹⁾ Додаток № 3. ²⁾ Додаток № 4. ³⁾ Древлехранилище РСФСР, Ки. № 9. Малор. Приказа л. л. 235—236. ⁴⁾ Рукописи Судівника, № 97, ч. II, с. с. 407—409. ⁵⁾ А. Ю и З. Р., т. IX, с. 678. ⁶⁾ Матвеевъ, Батуринск. переворотъ 13 марта 1672 г. — Русск. Старина, 1903, № 10, с. 142.

на козацьку старшину та на верхівку козацької кляси. Якщо його не можна вже визнати за провідника інтересів українського шляхетства, що на той час на Правобережжі здебільшого вже цілком попереходило на польський бік, то далекий він був і від захисту українського поспільства — селянства, бо стану його він зовсім не хотів змінити і, як відомо, призвів на Правобережжі до цілковитого занепаду, до тікання на Гетьманщину Лівобережну. Широку національну політику П. Дорошенка підтримувала козацька старшина та близькі до неї групи економічно міцнішого козацтва. Свій вплив ці групи знову таки виявляли через старшинську раду.

І справді, за Дорошенка маемо дуже багато відомостей про діяльність Правобережної ради старшини, що свідчить і про величезне впливове її становище. Це П. Дорошенко казав, що „у насъ безъ совѣту полковниковъ и иного товарѣства ничего учинити не мочно”...¹⁾). Це він зауважував, що „по обыкновенію нашему, безъ воли рады старшины войсковые, творити мнѣ не подобаетъ”²⁾). Це про П. Дорошенка свідчила старшинська рада, що „*sokolwieк I. P. Hetman czyni, to wszystko czyni za wiadomością i radą naszą, i nieczego zgoła przed nami nie tai*”³⁾.

Загал рядового козацтва, що його руйнували війни П. Дорошенка, разу-раз був опозиційно до нього настроєний. Приміром, у червні 1672 р. чернець Гнат Грязний свідчив у київській Приказній Ізбі, що козаки „зовут ево, Дорошенка, в козацьку раду. И онъ де, Дорошенко, в раду к ним козаком не идет, опосаятца от них убийства”⁴⁾). Р. 1673 є повідомлення про те, що Дорошенко ухилився від генеральної ради і скликав раду старшини, де й поставив справи, що потребували розв'язання (стосунки з Польщею)⁵⁾.

Ці відомості характеризують становище старшинської ради за Дорошенка, а самого гетьмана як виразника інтересів і бажань козацької старшини та близьких до неї кіл козацтва. Ця позиція є найхарактерніша для Дорошенка; не міняють справи й останні роки його гетьманування, коли він, разом із Запоріжжям, виступає в ролі борця за чорну раду. Попередня діяльність цього гетьмана примушує оцінювати це як тактичний крок, що пояснюється складним і важким становищем Дорошенка. Я про це писав у праці про генеральну раду. Петра Дорошенка слід уважати за борця не за соціальні здобутки й полегшення стану трудящих, а за широкі національні прагнення козацької старшини, за завершення політики Виговського, але з іншими силами й іншими шляхами.

Повертаюся до Лівобережжя. Уже перед обранням Самойловича тут позначився перехід до нових порядків. „Велике землеволодіння відродилося так само швидко, як і зникло”, — каже акад. М. Покровський⁶⁾. Процес його

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. VIII, с. 53. ²⁾ Ibidem., с. с. 185 — 186. ³⁾ Амбр. Грабовський, *Ojczyste ziemianki*, т. II, с. с. 303 — 305. „Що тільки п. гетьман не робить, то все робить за відому і за радою нашою і зовсім нічого перед нами не затаюв”. ⁴⁾ Древлехранилище РСФСР Малор. справи М-ва Закор. Справ, 1672 р., № 1. л. 193. ⁵⁾ А. Грабовський. Ор. cit. т. II с. 238. ⁶⁾ Русская история, т. II, с. 211. Изд. 7.

відродження, чи скорше народження нового землеволодіння, розвинувся за Самойловича й Мазепи. Перед обранням Самойловича він уже розпочався. Під впливом розвитку торгового капіталізму, розвитку грошового господарства погано пристосований до нової економічної ситуації козацький хутір поступався перед новим великим землеволодінням, що всілякими способами — люстрацію до них можна знайти хоч би в замітках Лазаревського — збільшувало свою економічну базу, підсилювало свої економічні позиції, руйнувало й підкоряло своєму впливу своїх сусідів — дрібних землевласників з козацтва й поспільства.

За таких обставин падало значення, дедалі меншав політичний вплив переможців 1648 р. — рядового козацтва. Його орган — генеральна рада збирається вже з рідка й тільки для паради. Її ухвали підготовлює й передрішає рада старшини. Ще року 1669 старшина просила російський уряд, „чтобъ де черневой радѣ не быть, а быть бы на радѣ полковникомъ и старшинѣ“¹), тобто раді старшинській. І року 1672, перед обранням Самойловича старшина просила, щоб на виборах обмежитися радою старшинською — бути на ній „полковникомъ, сотникомъ, атаманомъ и инымъ начальнымъ людемъ“²). На ці зазіхання старшини козацтво, що після Бруховецького втратило свої політичні позиції, могло відповідати лише окремими виступами, що їх зверхня група кваліфікувала вже як „бунти“. Таких от бунтів, рухів „черні“ боялася в січні 1671 р. старшинська рада. Вона ухвалює постанову захищати всіма силами й засобами панівні позиції своєї кляси: „будеть гдѣ в которомъ мѣсте или в городе заведетца какое дурно или бунт, и имъ всѣмъ на того итти и то дурное мѣсто снести мечемъ и огнемъ чтоб впредь никогда никакова дурна и бунтовщикъ не было“³).

Перед виборами Самойловича стався такий виступ козацтва, коли воно вимагало виходу з Батурина старшини „въ полѣ на раду“ (генеральну). „А если бы де они, старшина, изъ города къ нимъ въ поле поѣхали, и Черкасы бы де ихъ, старшину, побили“, лаконічно, але виразно зауважує ніженський воєвода⁴). Чернь хотіла такого стану, щоб „старшихъ бы всѣхъ перевезти; и имъ бы де было лутче и разоренія бъ имъ никакова и измѣни отъ кого не было“...⁵). Це повідомлення досить ясно характеризує настрій рядового козацтва. Але ще краще і ще яскравіше про настрої його й позицію поспільства каже нам такий документ. У квітні 1672 р. шляхтич П. Ворошила, що їздив до чернігівського полку, оповідав, що „по местам де и по селам везде чернь съезжается: думают чтоб имъ попрежнему быть в владение великого Государя, а их бы старшинамъ ими и козаками не владеть. И ожидаются де они, чернь, от великого Государя грамоты, чтоб указал имъ быть на раде для обирання старшинъ; и имъ бы особе упросить у Государя милости, чтобъ ихъ высвободилъ от здешнихъ людей самовольного владения. Владеютъ де наездами, никто не прочитъ, кто не наехал, — тотъ дереть, а бережения ни от кого

¹) А. Ю. и З. Р., т. VIII, с. 50. ²) Ibidem, т. IX с. 725. ³) Додаток № 3. ⁴) А. Ю. и З. Р., т. IX, с. 893. ⁵) Ibidem, т. IX, с. 826.

нетъ". Вони „все пограблены от старшинъ, какъ казаки так и мужики, и работами силиваны“¹). В цім документі, не зважаючи на його тенденцію — довести прихильність до Росії української черні, що загалом недалека від правди, бо протиросійська позиція нижчих верстов повстає допіру за часів Петрика і взагалі Запоріжжя за Мазепи, — в цьому документі яскраво бачимо гострі клясові суперечності його часу. Із старшини оформлюється кляса дідичів, поміщиків, поспільство й козацтво економічно гублять ґрунт, отож саме в цьому періоді маємо початок регулярних повинностів, початок панщини.

Як відомо, широкої ради р. 1672 не було, спокійно пройшла генеральна рада, де переважав вплив старшини, і обрала на гетьманство Ів. Самойловича. Цими виборами свого кандидата старшина зміцняла свої клясові позиції, її орган — старшинська рада постійно функціонує й за цього гетьмана. Сам він розумів свою залежність од старшинської ради і виразно виявив це, між іншим, р. 1676 в справі про надіслання до Москви П. Дорошенка, сказавши, що для цього треба влаштувати збори ради старшини, а „не посовѣтовавъ де ему и не объяяя, того учинить невозможно, потому что у нихъ право ихъ такъ надлежитъ и онъ гетманъ не самовластенъ“²). Доба Самойловича є час розвитку старшинського землеволодіння і повинностів поспільства. З цього погляду гетьман Самойлович є репрезентант нового старшинського великого землеволодіння. Це стверджує і його політика щодо оренд на шинки — справа, що дуже й дуже турбувала на той час широкі і різноманітні кола української людності. Питання про оренди на шинки — я це вже відзначав на відповіднім місці — раз-у-раз стояло на старшинських радах. Як відомо, проти оренд поставали якраз не старшина, не нові землевласники, а козацтво, міщанство й селянство. Нарікань на ці оренди як знаємо, було дуже багато, хоч на старшинській раді 1684 р. і зазначалося, що „съ... вина ни казаки, ни посполитые люди, домами живущие, никакой прибыли не имѣли, только одни шинкари не належно богатѣли“³). Про ці оренди я ще скажу трохи далі. В усякому разі симпатії широких мас, не були на боці Самойловича. У своїй праці про „Генеральну раду“ я вже був наводив⁴) факт, як агітував у Конотопі росіянин Белкев за чорну раду. Про цю агітацію в нашім документі писалося: „во 190 году Путивлской житель гостиные сотни Афонка Беляевъ, будучи в Малоросійских городѣхъ, в Ксропе, іэносил непристойные слова Короповским жителем, что на Москвѣ стрелцы учинили дѣломъ над бояры, а Малоросійскимъ время над своими тож учинити“⁵). Старшина тут цілком ототожнюється з російським великим землеволодінням і це давало змогу звернутися до поспільства з агітацією супроти неї⁶). В останні роки

¹) Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Зак. Справ, 1671 р., № 5 л. 11. (аркуші не нумеровані). ²) А. Ю. и З. Р., т XI с. 805—806. ³) Добавл. къ вакт. истор., т. XI с. 167.

⁴) с. 149 (397). ⁵) Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1690 р., № 28. ⁶) Інтересно відзначити, що агітував супроти старшини представник російського торгового капіталу, „Гостинная сотня“, що до неї належав Беляев, є організація представників торгового капіталу, і то міцного, нижче її були члени „суконной сотнї“, а вище нечисленні „гости“.

гетьманування Самойловича ми бачимо розрив його із старшиною, принаймні з її верхівкою. Це р. 1687 скінчилося переворотом, і старшина скинула його з гетьманства. За привід до цього була невдача війни з Кримом і „зрада“ цього гетьмана. Серед справжніх причин і обвинувачень Самойловичеві заходило нарікання, що він не скликає старшинської ради, що „старшине генеральний н'єть у него чести належашей“, тобто очевидно, „чести“ й права на участь у вирішенні державних справ. Нарікали на самовладні навички цього гетьмана, як вони виявлялися зовні в поводженні. Приміром: „прийшовши до него, старшина казацька мусъли стоять, н'єхто не сидѣль, и до двора жебы не йшоль з жадною палицею“ докірливо зазначає Самовидець¹).

Цей розрив Самойловича з його оточенням, а головне, очевидно, те, що старшина шукала іншого ватажка, призвів до перевороту 1687 р. Тут рада старшини висунула на гетьманство генерального осавула Ів. Мазепу. Шляхтич походженням, вихований на традиціях польської шляхетської культури, Мазепа мусів більше імпонувати новому українському панству, що саме в цей час завойовувало свої позиції. Очевидно, виразна постать Мазепи була досить широко відома цією стороною, якщо взяти на увагу численні селянські заколоти першого часу після його обрання на гетьманство.

Політична лінія Мазепи і його та старшинської ради погляди й позиції за перших років його гетьманування вияснюються із справи про „оренди“. Перші роки гетьманування Мазепи це — доба вагань у цій справі: оренди на шинки то касувалися, то знову відновлялися. З цього приводу змагалися цілі групи й класи; досить згадати, що повстання Петрикове проходило під гаслом боротися з орендою та знищити орендарів. питання про оренди не сходило з порядку денного старшинських рад. Року 1693 на старшинській раді зіткнулися різні погляди в цій справі. Частина ради вважала, що оренди невигідні тільки шинкарям, які „безъ препоны богатитіся хотят“. Від оренд, казали вони, збагачуються міста — „явилися прибыли знатные — по несколько тысяч золотыхъ денегъ, чемъ тамошние жители пособляли и помогали всякие свои общие потребы і не только во всяких случаяхъ тѣми прибыльными денгами начиная настоящие потребы не брали с посломства поборов, но и к строению мѣстъ своихъ — індѣ строили іс того церкви и покупали колокола, а індѣ ко оборонѣ своей дѣлали арматы и порохи, чего без оренды нигдѣ учинити не могутъ“. Так аргументувала свій погляд частина ради. „Однако, — каже документ, — множайшее число полковой старшины і мѣскихъ урядов, тут же рядового войскового товарства і мещанскихъ людей, при томъ стали, чтоб аренды были отставлены, яко рѣчь войску і посломству ненавистная, іздавна прерѣкання і ропотъ за собою влекущая“²). Інтересно, що проти оренд

Цей факт свідчить, або про конфлікт російського торгового капіталу із старшиною, або так само торговлі не цуравляється, або, коли Більшев бачив відповідний настрій у коропських міщан, що до них звертався, — про напруженні взаємини між старшиною й українським міщанством.
¹) Лѣтопись Самовидца, с. 169   ²) Древлехроніще РСФСР, Мілор. Справи М-ва Закорд-Справ, 1693 р. № 39.

були нижчі члени з'їзду — полкова старшина, неурядове козацтво, міщанські представники. Цей економічно слабший елемент не обґрунтував свого погляду. Їхні противники — слід думати, вища старшина, нове велике землеволодіння — свій погляд обґрунтовували за нашим документом. Але говорили вони не за свої інтереси, — важливо було, очевидно, переконати міщанство, що орендні побори дають користь місту. З цим не пощастило.

Майбутні історики-економісти, треба думати, детально розв'яжуть питання, чому оренди були невигідні середньому й дрібному землеволодінню та міщанству (в обставинах тогочасної української дійсності раз-у-раз близькому до дрібного землеволодіння). Тепер, коли не схарактеризовано права орендаря, це зробити важко. Один додаток до цієї праці, який фіксує ряд полегшень та пільг на викорювання вина для своїх потреб¹), натякає на те, що ці права орендарів дуже обмежували власників окремих казанів, дрібних підприємців кустарного типу.

Справа з орендами, що стояла на старшинській раді — це одна ланка в соціальній боротьбі за Мазепи. Правління через старшинську раду нового панства — старшини збуджувало гостру опозицію серед інших верстов. Запоріжжя зокрема. Я маю до цього деякий матеріал, що його тут подам. Адже мені важно, говорячи про цей час розквіту старшинської ради, відзначити ту оцінку, яку давали нижчі верстви її діяльності й організації суспільних стосунків. 21 жовтня 1689 р. січовики питаютися гетьмана (з приводу його заяви, що під час його подорожі до Москви там потверджено й поширено українські права й вольності), чи це „будуть волности и дачи тъмъ, которые в нынешнее время на Украинѣ старѣйшенствуют — начав от полковников, даже до сотниковъ и іной сторшны городовой, которые ныне, в городъх живя, господствуют — или сызнова воскреснет оренда”?²). Дрібна буржуазія розуміла, для кого здобуває „права й вольності“ Мазепа. Інший документ каже теж про цю справу. У грудні 1689 р. Мазепа надіслав до Січі козака Ів. Проценка. Кошовий у розмові з ним казав, нарікаючи на старшину, що „будучи ныне у великихъ Государей на Москвѣ домоглися себѣ маєтностей і старшины чиновъ столничества, а себѣ к чести, а войску ничего доброго не учинили.. I какъ бы онъ, Гетманъ, прислалъ к ним в Сѣчю какова богатого человѣка и они б де вѣдали что над нимъ учинить; а то де прислан онъ Раманъ — войсковой казакъ, а не богатой, и они де ничего ему не учинят“³). У дуже інтересному для історії української громадської думки та соціальних стосунків листі запорожців до Мазепи з 10 січня 1690 р. читаемо між іншим, що старшина городова „не такъ с народом казацким, как по давному ізвычаю і старѣйшинству временному казацкому с козаками соблюдаютца, но зѣло будучи гордыми, не tolko народ послпитой дачами великими обложили, но немало і казаковъ уже всѣхъ в подданство себѣ подвратили и полчанъ

¹) Додаток № 6.

²) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 111 Малор. Приказа л. 98

³) Ibidem. л. 278.

своихъ ни во что обратили... А сами чрезъ то богатятца і господство свое сладкое временное на вѣчные времена і дѣтемъ своимъ дѣлаютъ і услаждаютъ"¹). Клясові суперечности ці документи виявляють яскраво.

Ще подібні документи. Наприкінці травня 1693 р. подьячому Гр. Богданову в Батурині розповідав Якубенко, „которой был от Гетмана тайно на Запороже года с полтора для провѣдывания тамошняго поведения”, що „какъ... Семенъ (Палій) шел іс под Казыкерменя и засыпал казаков своих в Сѣчю... И будучи де в Сѣче тѣ ево казаки Запорожцом говорили, что де уже Палій будетъ совершеннымъ Гетманомъ. И будет де при нем Паліе такъ ж какъ было і при Хмельницком. И по тѣм де словам Запорожцы ждали ево Палія в Сѣчю и говорили: какъ де будетъ Палій Гетманом, то де уже может управитца со всею старшиною начальною; и желают де они, Запорожцы, чтоб он у них был Гетманом в таком же порядкѣ, как был и Хмельницкой”²). Дрібна козацька буржуазія шкодувала за своєю недовгою перемогою при повстанні 1648 р. Тепер же вона цілком загубила свої позиції і за них має змагатися із клясою старшини. Про це свідчить і такий документ: восени 1702 р. запорожці казали, що „встанеть вскоре на Москву другая Хмеливщина, потому что Украина нынѣ в великих бѣдахъ; и если де к тому придетъ, что Запорожское войско из Сечи выгонять, то конечно вѣчными времѣни всѣ Малоросійскіе Украинные люди будут Москве неволниками, чего... давно Государство Московское желаетъ и на то способовъ щесть”³). За Мазепи „чернь“ уже зневірилася в боярсько-дворянському російському уряді, що демагогично використовуючи її, на ділі за її спиною погоджувався з старшиною. У жовтні 1702 р. гетьман Мазепа, констатуючи це явище, цю зневіру, пояснював її анархічними тенденціями низових мас; він погоджувався, „что чють не вся Украина тѣм же Запорожским (супроти старшини й російського уряду) духомъ дышеть. Понеже обыкновость та, что народ послопитой своею любить и всякий под властью пребывающїй желаетъ оной над собою не имѣти“⁴). Нема чого й казати, що причини були глибші, та про них гетьман мовчав, хоч на них і виразно вказувало Запоріжжя. Інколи ці настрої дрібного землеволодіння, що їх в цей час виявляла Січ, переходили в намагання здійснити їх на ділі. Отож р. 1704 влітку на раді в Січі ухвалили зруйнувати й пограбувати старшинські салітрові „майдани“ поблизу Запоріжжя. Закликали при цьому — „пойдемъ за Днепръ в городаы арендарей бити“⁵). Непопулярну оренду поеднували з намаганням супроти нових великих землевласників. На тій самій раді відзначали і пригнічення залежного від землевласників-державців селянства. Казали — „ідемъ конечно бити арендарей і пановъ, ібо уже батковъ наших у плуговъ умучили, ими орючи“⁶).

¹) Ibidem, л. 478. ²) Древлехранилище РСФСР, Малор. Справи М-ва Закорд. Справ, 1693 р., № 41. ³) Ibidem, Кн. № 86 Малор. Приказ, л. 672. ⁴) Ibidem, л. 823. ⁵) Ibidem, Кн. № 95, Малор. Приказ, л. 424. ⁶) Ibidem, л. 426. До речі — як подібні ці варікани до нарікань на польських землевласників перед Хмельниччиною!

Відповідний настрій бачимо і р. 1704 в Палія. 20 липня того року гетьман Мазепа писав, що Палій „регименту моего казаков подговариваетъ на общей совѣтъ“, кажучи: „инако де, господа молодцы, господ своихъ и арендаревъ не избудете, развѣ общимъ совѣтомъ, какъ прежние наши чинили“¹). „Общей совѣтъ“ це — переклад російською мовою терміну „генеральна рада“. Очевидно, змагаючись із старшиною, із старшинською радою, що ухвалювала оренди, згадували про генеральну, про чорну козацьку раду, що колись під час перемоги козацтва грава важливу політичну роль.

Як відомо, ці самі ідеї ми знайдемо в універсалах Петрика. Повстання його супроти тодішнього ладу, за порядки Хмельниччини не дало наслідків: залежне від старшини економічно, а політично розбите в попередню добу, козацтво не змогло дати йому широкої підтримки.

Гетьман і рада старшини в цей час висловлювали зовсім протилежні погляди, виразно захищали протилежні інтереси. Це, між іншим, яскраво виявилося р. 1704. Українське військо перебувало тоді на Правобережжі. 9 липня з-під Паволочі гетьман Мазепа писав, що Палієве „гултяйство“ грабує шляхту й це робить його ім'ям. Це обурює гетьмана, він пише про це в гострих висловах і обіцяє: „помянутое Паліево гултяйство смирю и полны ихъ будутъ виселицы“²). Заарештувавши того ж 1704 р. Палія, Мазепа каже, що його, Мазепи „стараніемъ бунты около Богу и Днѣстра усмирилися и всюды, как губернаторы по мѣстам и мѣстечкам, такъ и шляхта по своимъ селам седят безопасно и подданныхъ своихъ взяли в належащее послушаніе“³). Кляса української старшини цим цілком солідаризувалася з польською шляхтою, проти спільногого клясового ворога забували національну ворожнечу.

Рада старшини, як установа, що охороняла тодішній лад і позиції зверхньої кляси, дуже, на мій погляд, яскраво виявила себе в такому випадку. В жовтні 1692 р. на раді старшини стояло питання про „прелестные листы“ Петрика, що мали „перед невѣдующимъ послством и крамолными головами (це не зло сказано! — Л. О). пущи в народе воздвигнути смятение“. Старшинська рада у своїй ухвалі констатує, що „внутрь Малоросийских городовъ никакой обиды жителям... никакихъ налогъ нѣть. Живутъ всѣ, старшие і меншие, войсковые и послопитые люди, Малоросийские жители в счастливом поведениі, никто их не ізобижаетъ, не насиливаетъ, не теснитъ, всякоимъни в доволство жития своего имъютъ много. В котором будучи ізобиліи, всѣ хвалять имя Господа Бога давшего силу і власть их Царскому Пресвѣтлому Величеству счастливо владѣти и облаадателствовать ими. Сего ради и молятца всегда тому же всемогущему творцу, да дастъ им, великимъ Государемъ, в здравїи і всерадостномъ благополучіи з желаемым над всѣми врагами одолѣнием царствовать в премногие лѣта и благородном их наслѣдникомъ въ нескончаемые вѣки“. Єдине тільки, що зло, — це підвідна повинність

¹) Ibidem, л.л. 434—435.

²) Ibidem, л. 395.

³) Ibidem, л. л. 470.

для російських служилих людей¹). А загальний фон — це щаслива Аркадія, що проти неї невідомо з яких мотивів повстають нижчі кляси. Рада старшини тут яскраво виявляє своє клясове обличчя.

На раді старшини в цей час турбувалися про грошові інтереси своєї кляси. Отже 9 січня 1701 р. гетьман Мазепа писав цареві з приводу встановлення на Москві цін на салітру, що її продавали українці, в 1,5 крб. за пуд: „я гетманъ всѣмъ то обявилъ, какъ в нынешнемъ празничномъ съезде обреталися такие из старшины люди, которые тот селитренной імѣют у себя промыслъ”. Вони, пише гетьман, „... пребывают в оскорблениі, полагая себѣ малую цену за великую обиду и убытокъ” та просять, щоб ціна „не была им уменшена” (минулими роками платили більше)²).

Саме тепер, коли серед старшини з'явилися представники нового великого землеволодіння, що здобули собі право на повинності прикріпленої (хоч ще й не цілком) до їхніх маєтностей посполитої людности, коли вони заступили колишніх землевласників, що були за польського панування — старшина згадала про Гадяцькі пакти, догідну конституцію для шляхетської України. І справді, як свідчить Орлик, р. 1707 перебуваючи в Києві, гетьманські радники „много роптали (на російський уряд — Л. О.) и часто собиралися до обозного енералного Лом'ковського, а найпаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совѣтовали и пакта Гадяцкіе читали, якіе тот же полковникъ Миргородскій съ библіотеки Печерской взялъ былъ”. Це не були збори старшинської ради, вони відбувалися поза спиною гетьмановою: Апостол неправду казав Кочубееві, „будто тые совѣты у гетмана въ Печерскомъ бывали..., а того въ самомъ дѣлѣ никогда не было”³). Але в усікім разі це були збори членів старшинської ради, і вони характеризують їхній настрій і погляди у цю добу.

Нова кляса нової шляхти, коли вона змогла виявити свої погляди, хотіла мати своє стало представництво, представництво як групи, на модифікованій раді старшини. Я маю на увазі в даному разі Бендерську конституцію 1710 р., власне розділ 6 її⁴). Цей розділ фіксує збори „Енеральних рад” — з'їздів

¹) Древлехранилище РСФСР, Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1692 р., № 24. ²) Ibidem, Кн. № 83 Малор. Приказа, л.л. 123—128 ³) Оспова, 1862 р., № 10, с. 11.

⁴) Я дозволю собі тут півести цю важливу для моєї теми ухвалу мазепинців цілком. Розділ 6 каже: „Если въ Панствахъ Самодержавныхъ хвалебный и состоянію публичному полезный заховується порядокъ, въ тотъ порядокъ, же завше, якъ въ бою, такъ и въ покою, о общемъ отчытомъ добръ приватные и публичные обыкли отправоватися Рады, въ которыхъ и самыи Самодержцы, притомпостю своею продкующи, не возбраяються сонзование свое подъ общое Министровъ своихъ и Советниковъ зданье и ухвалу подлагаты, а чому жъ бы въпольпомъ пародъ таковий збавепный порядокъ не мѣль быти захованъ, который, любо въ войску Запорожскомъ при Гетманахъ передъ симъ ведлугъ давныхъ правъ и вольностей непремѣнно содержался, однакъ, кгда пѣкотори войска Запорожского Гетмана, привлацавши собѣ песлушпе и безправне Самодержавную владгу, узаконили сомовластемъ такое право: „Такъ хочу, такъ повелѣваю” (можливо, що в дапім разі мова йде про Самойловича — Л. О.), через якое Самодержавіс, Гетманскому урядови неприличное, уросли многіе въ отчизнѣ и въ войску Запорожскомъ нестроенія, пранъ и вольностей разоренія, посполитыс тяжести

старшини у проекті писаного закону. При цьому додав елемент виборний, елемент представництва, заводячи рангу „Енеральнихъ Совѣтниковъ“. Цих радників обирають по полках. Але в акті не говориться про те, хто їх обирати має. Зазначено лише, що мають вони бути із значного козацтва, і це зв'язує їх із значним козацтвом, що, як ми бачили, постійно було присутнє

пасилые и накупные урядовъ войсковыхъ распоряженъя, легкое Старшины Енеральнай, Полковниковъ и звачного товариства поваженъе, прето Мы Енеральпая Старшина, Атаманъ Кошовыи и все войско Запорожское, договорили и постановили съ Ясневельможнымъ Гетманомъ при елекціи его Вельможности, таковое право, которое мѣеть быти вѣчне въ войску Запорожскомъ заховано, абы въ отчинѣ нашей первенствующими были совѣтниками Енеральная Старшина, такъ респектомъ урядовъ ихъ первоначальныхъ, яко и уставичной при Гетмалахъ резиденціи; по ныхъ зась обыкlyмъ порядкомъ Полковники городове, подоблымъ же побличнихъ совѣтникомъ характеромъ почтены нехай будуть; над то въ каждого полку по единой значной, старинной, благорозумной и заслужопой особѣ мѣютъ быти до общей ради Енеральни Совѣтники, за согласіемъ Гетманскимъ набраны; з которыми всѣми Енеральными особами, Полковниками и Енеральными Совѣтниками долженъ будеть теперешный Ясневельможный Гетманъ и его сукдессорове о цѣлости отчинзы, о добрѣ опой посполитомъ и о всякихъ дѣлѣхъ публичныхъ радитися, ничего, безъ ихъ соизволенія и совѣту, приватною своею владгою не зачинати, не установляти и въ скutoчъ не приводити. Для чого теперь, при елекціи Гетманской, единогласною всѣхъ обрадою и ухвалою, назлачаются три Енеральные въ каждомъ року Рады, мѣючися въ резиденціи Гетманской отправовати: первая о Рождествѣ Христовомъ, другая о Воскресеніи Христовомъ, третя о Покровѣ Пресвятой Богородицы; на которое, не тylко Панове Полковники з Старшиною своею и Сотниками, не тylко зо всѣхъ полковъ Енеральныи Совѣтники, лечь и отъ войска Запорожского Низового, для прислушованъя ся и с{ов}ѣтованъя, Послы мѣютъ и повинни будуть, за присланьемъ къ себѣ отъ Гетмана ординансу, прибувати, ничего назначеного термену не ухиляючи. Гдѣ что колвекъ будеть отъ Ясневельможного Гетмана до общей бы Рады предложено, о томъ всѣмъ благосовѣтно, безъ жадныхъ, приватного своего и чужого порядку, респектовъ, безъ душегубой зависти и вражды, совѣтовати обовязаны будуть такъ далече, жебы ничего не было въ тыхъ Радахъ з уближенъемъ чести Гетманской, з публичною отчинзы тяжестю и розореніемъ, а, пе дай Боже, и пагубою. Если бы зась, опрочь тыхъ вышреченыхъ, до Енеральной Рады назначеныхъ термеловъ притрафлялися якіе публичные справы, скорого управления, отпреставленія и отправленія потребуюче, теды Ясневельможный Гетманъ моцень и воленъ будеть, з обрадою Енеральной Старшины, таковые дѣла повагою своею Гетманскою управляти и отправовати. Такъ же если бы якіе письма приключалися зъ заграничныхъ посторонныхъ Панствъ, до Ясневельможного Гетмана ордикованнью, теды онъ має Его Вельможность Енеральпай Старшипъ объявити и отвѣты, якіе отписуватимутся, освѣдчати, не утаюваючи предъ ними жадныхъ корреспонденцій листовныхъ, пайбарзїй заграничныхъ и тыхъ, якіе могутъ цѣлости отчистой и добру посполитому вредити. А жебы скучнѣйша була въ секретныхъ и публичныхъ Радахъ междоусобная Ясновельможного Гетмана зъ Старшиною Енеральною, съ Полковниками и Енеральными Совѣтниками поуфалость, повиненъ будеть каждый зъ ныхъ, при обнятю своего уряду, на вѣрность и у отчинѣ на зычливость къ рейтентарови своему, на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чого належатимутъ, формальнуу присягу, ведугъ роты, публичне узвалевой, выполнити. И если бы что противного, здоровного, правамъ и вольностямъ войсковымъ вредительного и отчинѣ неполезного усмотрено было въ Ясневельможномъ Гетману, теды тая жъ Старшина Енеральная, Полковники и Енеральные Совѣтники, модны будуть волными голосами, чиан то приватне, чиан, когда нужная и неоствалочная потреба указать, публичне, на Радѣ Его Вельможности выговорити и о нарушеніе правъ и вольностей отчистыхъ упоминатися, безъ уближенъя и найменшого поврежденъя высокого рейтентарскаго.

на з'їздах старшини до 1710 р. Давній склад з'їздів ради старшини, що його ми бачимо і в проекті складу „Енералної ради“ — генеральна старшина, полковники, полкова старшина, сотники, — примушує й „Совѣтниковъ“ уважати скорше за представників од старшини, передусім неслуживої. Ці вибори запроваджують зміну в конструкцію старшинської ради, заводячи в ній елемент представництва, надаючи їй певних „парламентарних“ рис. Але ці риси споріднювали українську представницьку установу тільки із становими парламентами й соймами та соборами того часу, і при цьому тут маємо недорозвинений тип, представництво лише від однієї кляси; до парламенту — органу, що в нім пізніше, в добу капіталізму виявляє свою волю буржуазія — ще далеко „Енеральній раді“, вона більше подібна до старшинських з'їздів. Із ними вона має тотожний склад (опріч запорозьких послів), однакові строки зборів; це і є старшинський з'їзд, модифікований лише фіксацією представництва старшини — в законі та участю січовиків.

Взагалі ж розділ 6 умови Орлика, що фіксує права старшинської ради, є ніби гарантія прав нового панства. Не абиякий вплив запорожців на Бендерській раді призвів тут до того, що їхні представники в ролі своєрідних наглядачів мали брати участь у старшинському з'їзді. Але загалом розділ цей дбає про старшину. Драгоманов уважав, що Бендерська умова є витвір Запоріжжя¹), М. Слабченко — що її складали представники великої буржуазії²), отож соціальні основи цього акту в науці ще не з'ясовано. Деякі розділи захищають інтереси посполитих (розділи 10, 12), і тут треба вбачати вплив присутніх на раді січовиків. Але загалом я вважаю, що представники нового землеволодіння ліпше обстоювали свої погляди і, кажучи не в конкретній формі про полегшення поспільству та роблячи цим поступку Запоріжжю, вони тимчасом добре боронили свої давні позиції автономізму й державних прав України, а розділом 6 забезпечували собі керівництво в цім державнім організмі.

Бендерська конституція залишилася лише проектом закону, що правда, дуже цікавим і своїм змістом і тенденціями. Гетьманщина пішла іншим шляхом, залишившись під зверхністю російського імператора, вона губить свої державні риси, стає автономною провінцією Російської імперії, провінцією,

гонору; о якіс виговоры не мѣсть Ясневельможный Гетманъ уражатиси и помсты чинити, овше мъ разверащенія исправити старатимется. Особливѣ Енеральныи Совѣтники, каждый з ныхъ въ своемъ полку, зъ которого на радециво изберется, силенъ будетъ, совокупие съ Паномъ Полковникомъ городовымъ, постерегати порядковъ и опы общимъ совѣтомъ управляти, застановляючися за крывыи и тиже людскie. А яко Енеральпая Старшина, Полковники и Енеральныи Совѣтники повинныи будуть Ясневельможного Гетмана въ должномъ мѣти почитаніи, належитъ ему выражати гоноръ и вѣрное отдавати послушенство, такъ и Ясневельможному Гетману взамине шаловать опыхъ, и за товариство, а не за слугъ и предстоятелей работныхъ, належитъ консервовать, не принуждаючи ихъ умыслне для пониженья особъ, до публичного, неприличного и непоносного предъ собою стоянья, oprочь того, гдѣ потреба укажетъ". — Д. Бантышъ-Каменскій, Источники Малор. Исторіи, ч. II, с.с. 248 — 250.
¹⁾ Політичні пісні укр. народу XVIII — XIX. ст. Ч. I. р. I. Женева. 1883   ²⁾ Організація хоїйства України, т. IV, с. 132.

що зберігає поки що деякі ознаки своєї старої державної організації і серед них старшинську раду. Але якщо Бендерська умова забезпечувала їй перше і найвпливовіше місце і значення, то в обставинах Лівобережної Гетьманщини XVIII ст. вона далеко менше важить. Часи Скоропадського — мало висвітлені в українській історіографії і мало представлені наявними друкованими матеріалами. З них важко встановити саме існування і функціонування за них старшинських рад, і зокрема в формі старшинських з'їздів по святах, формі, яку хотіла розвинути умова Орлика. Відомі мені матеріали з архівів свідчать все ж про те, що старшинські з'їзди не зникли за Скоропадського. 29 січня р. 1712 в Петербурзі посланець Скоропадського глухівський сотник А. Маркович подав статті, що на них гетьман просив резолюції. Мова в них мовилася про такі проблеми: 1) звідки брати утримання для компанійців; 2) про маєтності для полковників Танського та Іваненка; 3) про те, що комонний полковник компанійський Фесенко здав полковництво; 4) що компанійський полковник Ковбаса забив людину й його варт було б позбавити полковництва¹⁾; 5) що стародубський полковник скаржиться на те, що російське військо забрало в його полку мало не 1.000 коней; 6) що варто замістити вільне місце Чернігівського архієпископа²⁾). А що гетьманський посланець прибув до Петербургу в другій половині січня, можна гадати, що його делеговано після з'їзду на Різдво й Водохресту. До того ж ряд справ, що він їх підніс — утримання для компанійців, надання маєтностів, зміна полковників — раніше розглядали на старшинських з'їздах. Отож цілком імовірно, що Маркович поїхав до Петербургу після старшинського з'їзду, де розглянуто ці питання, але з'їзд не міг уже остаточно їх вирішити, бо Гетьманщина тепер більше залежала від російського уряду. Опріч цієї посередньої відомості про функціонування старшинських з'їздів за Скоропадського, я маю й прямішу. У своїх відповідях у лютому 1721 р. Колегії Закордонних Справ щодо виконання своєї інструкції — про них я допіру згадував, — Ф. Протасьев

¹⁾ До речі 9 роками пізніше — в лютому 1721 р. Ф. Протасьев у своїх відповідях Колегії Закордонних Справ про виконання своєї інструкції писав про цю справу Колбаси. Цей був р. 1711 „с полкомъ своимъ въ мѣстечкѣ Корсани, а изъ Сечи Запорожской пришелъ была въ сторону Царскаго Величества атаман Петрикъ съ товарищи. И онъ, Карабаса, пассорясь съ темъ Петрикомъ, отсекъ ему саблею голову”. — Древлехраннище РСФСР, Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1721 р., № 17, л. 6. Справа біографія Петрика Іваненка вирішати, чи не про нього тут іде мова. Мені персонально відома згадка про діяльність Петрика лише з 1698 р. В листопаді того року дна полонених „ноловщеніна” з Дубосар свідчили в Малор. сійському Приказі, „что въ Дубосарах паки учинены Гетманомъ проклятий Петрикъ сего прошлого лѣта чрезъ бусурмановъ. При которомъ пѣть болши людей воинскихъ двусотъ человѣкъ. А того Івана Богатого, которой прежде сего былъ, для того оставлено от Гетманства, что бутто онъ склоненъ і желателенъ былъ къ християномъ”, кн. № 68 Малор. Приказа, л. 254. А втім пайскоріше це був інший Петрик. Із листів у квітні 1710 р. (отож у Протасьєва дата не вірна) до Корсунського полковника А. Кандиби від Д. Голіцина та гетьмана Скоропадського видно, що це був „нѣкакой Петрикъ”, „нѣякій Петро запорожецъ”. Черн. Кр. Іст. Архів. Справа № 5073 Черн. Деп. Двор. Зібрання л. 274. Про Петрика Іваненка так би не висловилися.

²⁾ Малор. справи М-ва Закорд. Справ, 1712 р., № 14.

писав між іншим про те, що треба зібрати кошти на поновлення погорілої Лаврської соборної церкви, „что онъ, господинъ Гетманъ, о прошедшемъ празнике Рождества Христова въ приездѣ въ Глуховъ всѣх полковниковъ съ старшинами указъ царскага величества объявить хотелъ, и что кто отъ себя въ тае Печерскою Лавру на абнавление церкви па силе дать, то обѣщалъ оттослать въ Киевъ. И па отъездѣ мой ізъ Глухова, а именно генваря по 10 числа, ісъ полковниковъ, кромѣ аднаго Лубянскаго, никто къ Гетману не бывалъ; и писали они, полковники, Гетману, что за отправлениемъ ісъ полковъ своихъ положеннага провианту въ Смоленскъ быть імъ въ Глуховъ невозможна“¹⁾). Тутъ ми бачимо, що полковники зъ старшиною ще мають з'їжджатися на старшинські з'їзди на свята. Проте з'їзду на Різдво-Водохрещу 1720—1721 рр. не було: приїхав тільки лубенський полковникъ, решта жъ послалася на потребу збирати провіантъ. Можна думати, що це свідчить намъ про занепадъ звичаю старшинськихъ з'їздівъ по святахъ. З'їзди, що на нихъ за Мазепи багато було учасниківъ і розглядали тамъ актуальні справи, — тепер уже занепадають. Приїздить одинъ полковникъ, інші відмовляються не зъ дуже поважнихъ мотивівъ, бо збирати провіантъ можна було бъ доручити комусь ізъ полкової старшини. Очевидно такий занепадъ старшинського з'їзду, слідъ пояснити, почасти причинами політичними: залежніє становище Гетьманщини робило всі ухвали й постанови органів української влади прелімінарними й неостаточними. Зъ другого боку, центральна українська влада загаломъ послабшала, бо місцева влада въ особі полковниківъ відчувала себе скорше і въ більшій мірѣ залежною відъ російського уряду і въ своїхъ стосункахъ до української центральної влади відчувала себе досить самостійно. За такого стану старшинські з'їзди якъ органъ центрального управління стають їмъ небажані. Я хочу пояснити це ще однією, — можливо, якщо мій здогадъ правдивий, — основною причиною: це дальше зростання нового великого землеволодіння. При цьому виникала явна диференція поміж новими українськими землевласниками. Викристалізовується група більшихъ землевласниківъ, що відокремлюється відъ іншої старшини й разомъ ізъ тимъ захоплює всі вищі державні посади. Економічні їхні позиції характеризує акад. Покровський, кажучи, що всередині XVIII ст. „велике землеволодіння на Україні, якщо й поступалося розміромъ передъ маєностями колишніхъ польськихъ магнатівъ, то вже зъ вотчиннимъ землеволодіннямъ „Великої Росії“ сміливо могло помірятися. Въ однімъ списку малоросійської старшини відъ початку царювання Лизавети Петрівни, ми знаходимо Андрія Полуботка, що володівъ 1.269 дворами, Кочубеївъ зъ 1.193 дворами, Галаганівъ та Лизогубівъ зъ трьома-четирма сотнями дворівъ. Усе це нащадки гетьманівъ, полковниківъ, суддівъ, осавулівъ та іншихъ козацькихъ начальниківъ; знову жъ таки і старшина XVIII віку цілкомъ складається зъ великихъ землевласниківъ; за однимъ „генеральнимъ суддею“ Горленкомъ лічиться 232 двори, за другимъ — Лисенкомъ — навіть 415, за „підскарбіємъ енеральнымъ“ Скоропадськимъ — 405 дворівъ. Козацька

¹⁾ Ibidem, 1721 р., № 17. л. 5.

Україна Хмельницького за сто років встигла обернутися на таку саму дво-
рянську країну, як і Московська держава XVII ст.¹⁾). За Скоропадського
вже до певної міри був такий стан, існувала така група великого землеволо-
діння. Це були Полуботки, Лизогуби, Кочубеї, це були Марковичі — геть-
манські родичі чи свояки, такий був і майбутній гетьман Д. Апостол, і відо-
мий своїм хабарництвом генеральний суддя Ів. Чорниш. У додатку до свого
звідомлення про відрядження до Москви²⁾ я надрукував інтересну схему спо-
ріднення і свояцтва вищої старшини за Скоропадського й одсилаю до неї
читача. В ній він побачить, що всі ці великі землевласники, всі ці Марковичі
й Лизогуби, Савичі й Кочубеї, Сулими й Полуботки тісно між собою спо-
ріднені. Їсі вони перебувають у родиннім або свояцькім зв'язку, сестра одного
одружена з іншим, а той оженив сина свого з дочкою когось із старшини
тощо. Разом із тим трохи не всі вони посідають найвищі урядові посади:
Полуботок, Маркович, Апостол, Милорадович, Жураківський Лук'ян займають
впливові уряди полковників, Чорниш — генерального судді, Савич — генераль-
ного писаря, Сулима — хоружого, Василь Жураківський — осавула тощо.

Це явище, очевидчаки, пояснює, чому в XVIII ст. маємо багато відомо-
стей про постійну діяльність — я про це казав у своїм місці — і про впливове
значіння зборів ради старшини в складі генеральної старшини й полковників.
Адже ми знаємо, які економічні позиції займають особи, що держать ці
уряди. Супроти них інша старшина в XVIII ст. відступає на другий план.
Коли збори генеральної старшини й полковників розглядають реальні питання
й роблять конкретні ухвали в межах того, що залишилося від компетенції
української влади, то широкі збори старшини взагалі втрачають свою пері-
одичність і ухвалюють лише „мніння“, тобто являють собою скорше орган
дорадчий. Міщенства, що бувало на з'їздах XVII ст., тепер на зборах ради стар-
шини не бачимо. Українське місто в XVIII ст. переживало період скруті, його еко-
номічні позиції були послаблені, деякі міста, як відомо, чимало „віланізувалися“.

Я опублікував складену у XVIII ст. анонімну записку про потребу обме-
жити гетьманові права²⁾. Характеризує вона чималою мірою гетьманську владу
за Скоропадського, бо записку складено в кожнім разі раніше гетьманства
Апостола — адже проектує вона інститут генеральних підскарбіїв, заведений
р. 1728. Для мене тут важливо відзначити, що ляйт-мотив цієї записки —
це поширення прав колегії генеральної старшини. Вона має обирати на
уряди, вона має давати маєтності, вона має витрачати суми з держав-
ного скарбу... Анонімний автор турбується, щоб „Старшина Енерал-
ная, которое указомъ Его Императорскаго Величества опредѣлени будутъ,
даби при власти Гетманской имѣли достойній респектъ и важность въ дѣлахъ
и въ отправленіяхъ волніе голоси и силу дѣйствителную. Такожъ и Полковники.
А когда что здѣлается отъ власти Гетманской не по слушности, и порядкомъ...

¹⁾ Русская история, т. II, с. 191. ²⁾ Праві Комісії для вивчення історії зах.-руськ.
та вікарійськ. права, в. III. ²⁾ Ibidem. Додаток № 1.

войсковимъ противно, чтобы без зазора и опасенія представляли тщательно исправленію показанной неслушности. И тое б властъ Гетманская принимала за благо, не ставя себѣ того за досаду и противность, понеже общая должностъ ихъ смотрѣть того, что належит к добруму порядку и к ползъ народу малороссійскаго" ¹⁾).

Акад. Н. П. Василенко у своїм досліді про „Конституцію Филиппа Орлика“ вже відзначив схожість мого документу і зокрема останнього розділу його з Бендерською умовою. Схожість ця безперечна і, я думаю, не випадкова. Але щодо ради старшини, то я тут завважую відміни. Справді бо, в центрі ідеї Орлікової конституції — е старшинський з'їзд; модифікований участю виборних „Енеральнихъ Совѣтниковъ“ він е найвпливовіший державний орган. Постійній гетьманській раді старшини, зборам колегії генеральної старшини приділено компетенцію в справах не першорядних, поточного характеру, чи негайних. А анонімна записка за старшинський з'їзд зовсім не згадує, натомість уважливо і дбайливо нотує справи, що належать до компетенції генеральної старшини та обстоює „достойній респектъ и важность в дѣлехъ“ за зборами її й полковників. Час змінився. І, повторюю, причин цьому треба шукати не стільки в явищах політичних — дарма що вони багато важили в українській історії XVIII ст. — скільки в диференціації старшинського землеволодіння і відтисненні нижчої та середньої старшини від влади.

Цим же явищем пояснюється й те, що нема відомостей про старшинські з'їзи за Полуботка. А тимчасом країною правила тоді вузька рада старшини. Помилляється той, хто думає ніби в цей час правив наказний гетьман Полуботок. Насправді правила країною колегія генеральної старшини на чолі з наказним гетьманом.

Часи Апостола не принесли щодо цього змін. Після його смерти країною знов пробувала правити колегія генеральної старшини, що їй хотів передати своє правління цей гетьман ²⁾). Гадали правити на тих підставах, як після смерті Скоропадського. Російський уряд на цей раз на те не погодився; отож маємо правління російських уповноважених. Тепер, скликають широкі збори старшини (як це було р. 1734), щоб подавали свої „мнѣнія“, а збори вужчої ради — з генеральної старшини й полковників — очевидно, були зрідка. В них не було й потреби, бо країною й без того правив орган колегіальний, „Правління Гетьманського уряду“, де рішуче переважали російські урядовці.

Певне відродження старих порядків бачимо тоді, коли вступив на гетьманство К. Розумовський. Скасували правління російських „правителів“ і установили цієї доби, як от Комісії Економії, Счетної, Канцелярії Міністерської, і це розчищало місце для діяльності старшинської ради. Воно так і було. Хоч найважливіше місце між українськими установами належало Генеральній Військовій Канцелярії, бюрократичній організації бюрократичного XVIII ст., проте знаходила собі поле діяльності й рада старшини. Року 1751 гетьман звернувся до генеральної старшини з пропозицією визначити її компетенцію-

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Ibidem, Додаток № 3.

відповідно до порядків за Скоропадського, що відповідно до них мали організувати й урядування Розумовського. Йому дали відповідь, що характеризувала компетенцію зборів генеральної старшини й полковників. Ця форма ради старшини раз-у-раз виявляла свою діяльність за гетьманування Розумовського; зокрема в справах судових. Поширюється разом із тим і діяльність з'їздів старшини: хоч їх збирають уже нерегулярно, не по святах, подають вони тільки „мніння“ в справах законодавства і намічають кандидатів на вищі уряди, проте до них звертаються частіше. Воно і зрозуміло: надійшло дворянське царювання Лізавети й Катерини, а Гетьманщина до такої міри вже втратила свою окремішність, що чуло реагувала на російські події і зміни; підпадаючи під дедалі більший економічний і політично-культурний вплив Росії. Отож гетьманування К. Розумовського, з погляду моєї теми, можна трактувати, як певний ренесанс старих форм українського ладу; що правда, при своїм відродженні ці форми набирали своєрідного забарвлення. Класа старшини вже готувалася замкнутися в окремий стан. Старшина оберталася на шляхту, надаючи й органам управління шляхетської країни певних рис виразно-станового характеру. А що нове українське шляхетство намагалися вивести від давньої шляхти польських часів чи від різних виходнів із сусідніх країн — здебільшого також із Польщі, — то прагнули й політичному ладові Гетьманщини надати польських форм. Саме в цей час українське шляхетство „повертається“ до станових земських і підкоморських судів. А раду старшини за таких обставин воно ладне зблизити з шляхетськими соймами. Року 1764, складаючи прохання Катерини ІІ надати спадкових прав на гетьманство родині Розумовських, українське шляхетство так характеризує „Генеральну раду“ (кажучи по суті про раду старшини), так проектує нову її організацію: „новыя дѣла рѣшены, — каже воно, — и установления узаконямы были во время польского владѣнія сперва на сеймикахъ нашихъ, а потомъ подтверждаемы были на главныхъ сеймакъ общимъ короля и всей республики согласиемъ. Послѣ же подданства Малыя Россіи подъ Россійскую державу — на генеральныхъ гетмана и всѣхъ малороссійскихъ чиновъ радахъ, на которые собирались обыкновенно къ новому году¹), а въ чрезвычайныхъ случаяхъ — когда нужда потребуетъ, какъ то явствуетъ изъ пунктовъ, данныхъ прежнимъ гетманамъ, и другихъ документовъ; почему и нынѣ всеподданѣйше вашего императорскаго величества просимъ дозволить намъ единожды въ годъ въ такое время, которое мы къ тому за способное изберемъ, когда нужда потребуетъ, имѣть сеймы или генеральные рады, какъ для общихъ нашихъ постановлений и дѣлъ, такъ и для совѣтовъ въ нуждахъ малороссійскаго

¹) Генеральна рада не мали — певного терміну, повий рік — це час зборів ради старшини. Це, а також інші характерні риси, передусім зближення з соймом, що з цим козацькі ради нічого спільногого не мали, свідчать, що мова мовиться про старшинські ради. Самий термін „генеральна рада“ тут, як і в Бендерській конституції, міг уживатися не випадково, але з тим щоб у популярну серед ширших мас називати вказаний старшині зміст, тобто зміст старшинської ради.

народа случаючися къ вашему імператорському величеству, на которыхъ сеймахъ или радахъ всѣ таковыя новыя постановленія и дѣла должны заключаemy бытъ по большинству голосовъ, но силы и дѣйствія своего до того времени имѣть не должны, пока гетманъ и прочіе малороссійскіе чины не представлять вашему імператорському величеству чрезъ своихъ депутатовъ и не испросятъ на оныя всемилостивѣйшой конфirmaції¹⁾). Тут, хоч раду старшини називають і ототожнюють із соймом, немає слова про елемент представництва, що його мала установа станового представництва — сойм. У противнім разі ми мали б діло з місцевим станово-шляхетським парляментом, що його ухвали мав санкціонувати російський імператор. У кожнім разі слід одзначити, що значення органу законодавства й управління, — а такого значення шляхта, як видно з прохання, хотіла надати раді старшини — йде далі за фактичний стан ради старшини за Розумовського, хоч і при ньому маємо пожвавлення діяльности нашого інституту.

Це оживлення дійшло свого кінця того ж таки 1764 року, коли писано-допіру згадане прохання до Катерини II. Скасовано українське гетьманство, почав правити колегіяльний орган Малоросійська Колегія; тепер уже не було місця, не було й потреби в радах старшини. Рада старшини остаточно зникає.

Певний час проте у зв'язку із спробами відродити окрему українську організацію, про неї ще пам'ятають. Про неї мова мовиться в проханні, що його подали до імператриці українські депутати р. 1768 після того, як „Коммісія для сочиненія новаго Уложенія“ відмовилася обмірковувати окремі українські права. В розділі 7 ми знаходимо: „Внутреннія учрежденія какъ то наложенія податей, поборовъ, высылка на работы и прочія чинимыя главнымъ правительствомъ безъ согласія нашего, служать также къ крайней нашей обидѣ и отягощенню; ибо таковыя учрежденія по привеллегіямъ нашимъ должны дѣлаеть быть и дѣланы были въ прежнія времена съ общаго согласія шляхетства и всѣхъ чиновныхъ людей на радахъ, а въ дѣлахъ важнѣйшихъ требовано было согласіе и отъ другихъ чиновъ, какъ то отъ мѣщанъ и козаковъ; и въ таковыхъ случаяхъ, когда и грамоты отъ предковъ вашего імператорского Величества къ гетману присылаемы были, то всегда во оныхъ предписывано, чтобы онъ гетманъ дѣлалъ таковыя внутреннія учрежденія и распоряженія на радѣ съ согласіемъ старшинъ, войска и всего посполитства и чтоб оныя не могли быть къ отягощенню и разоренію малоросійскаго народа, и всегда была каждому уѣзу свобода на таковыя учрежденія соглашаться или не соглашаться и представлять гетману и радѣ, что то или другое учрежденіе будетъ служить къ народному отягченію²⁾). Малюючи такий порядок, депутати дещо наплутали, їхні „уѣзы“, що можуть прийняти чи одкинути ухвалу ради старшини, очевидно відповідають шляхетським (українська шляхта за Катерини також уважала себе за виразника „народу“, що мав судити про народні „отягченія“) повітовим соймикам Польщі. На Геть-

¹⁾ Кіевская Старина, 1883, № 6, с.с. 327—328. ²⁾ Наказы малор. депутатамъ 1767 года. и акты о выборахъ депутатовъ въ Коммісію сочиненія Уложенія. К. 1884 г. с. 182.

манщині їх не було. Але описуючи старі порядки, депутатам, очевидно, було важливо не так подати правдиву характеристику політично-державного ладу України-Гетьманщини, як провести, на традицію спираючися, свої наміри й погляди.

Про старшинську раду пам'ятав і можливий автор цього прохання — Гр. Полетика. Він (наводжу останню в цім розділі цитату) писав у своїм „Історическомъ извѣстії“: „всѣмъ таковыемъ злоупотребленіямъ и Гетманской безпредѣльной власти оставалось еще одно помѣшательство. Это было древнее и съ самого начала козацкаго имени въ войскѣ Запорожскомъ употребляемое обыкновеніе, чтобы никакихъ новыхъ и важныхъ дѣлъ Гетману не дѣлать, без общаго войскового совѣта, который козаки, по малороссійскому нарѣчію, называли иногда Войсковою Генеральною, а иногда Генеральною Чернєвою Радою. На онуу Раду, въ случаѣ важнѣйшихъ дѣлъ должны они были собирать не токмо Генеральную Старшину и полковниковъ, но и прочую старшину, и особливо старыхъ и заслуженныхъ людей; а въ случаѣ дѣлъ, не столько важныхъ, одну генеральную старшину и полковниковъ; въ случаѣ же Гетманского избранія собирались вмѣсте и все войско. Въ которыхъ Радахъ постановляли они все то, что до общества касалось, а именно, въ случаїхъ крайней нужды, налагали новые подати, награждали деревнями, производили въ чини по общему выбору, требовали отъ зборщиковъ отчета и проч.“¹). Полетика, що говорить тут про старшинську раду — змішуєчи її з генеральною чи чорною радою, але про останні він зазначає лише у зв'язку з виборами гетьманів — явно симпатизує цьому інститутові шляхетської кляси.

Та радам старшини вже не довелося відродитися. Життя пішло іншими шляхами, а за ним пішла більша частина українського шляхетського народу. Оформившись за Катерини II в стан, здобувши права російського дворянства і тим нобілітувавши своє „подлое“, за російським тогочасним виразом, походження, здобувши права дворянського самоврядування, і, що найважливіше, зміцнивши свої економічні позиції через закріплення за собою примусової праці „поспільства“, — більшість української шляхти не з страху, а сумлінно підтримувала російський царат, поставивши хреста на своїх „правах і вольностях“.

Кінчаючи на цьому розділ, де я хотів показати історію старшинської ради на фоні українського соціального й економічного процесу, на фоні політичних змін і подій, — я хочу відзначити й підкреслити одне. Те, що протягом усієї історії Гетьманщини рада старшини була органом старшинської кляси. Диктатура цієї кляси — річ загально відома. Інститут, що його я досліджую, оформлював її, давав вихід її впливам і проявам. У нім, консультиуючи й контролюючи гетьмана, вирішуючи ряд важливих державних справ — згадаймо розділи про компетенцію ради старшини, — старшинська кляса виявляла свій політичний вплив. Певна річ, що вплив цей і значення старшинської ради були неоднакові в цім періоді української історії. Від Богдана Хмельницького до скасування гетьманства було багато змін у політичній ситуації, в економічних

¹ Збірка матеріалів акад. Н. П. Василенка — Укр. Археогр. Збірник, т. I. с. 161.

позиціях окремих груп, в обумовлених цим поглядах і політичному спрямованні цих груп і класів. Але цей розділ, думаю я, довів і визначив, що в основному, дарма що інколи старшинська верства вступала в альянс чи блок з іншими групами, найчастіше з міщанством, що від нього представників ми в XVII ст. інколи бачимо на старшинських з'їздах — рада старшини є орган панування класи старшини.

„Політична влада у властивому розумінні цього слова є організована сила однієї класи, що має за мету підкорити інші класи,” — ці слова Комуністичного Маніфесту, основна позиція наукового соціалізму, відповідають і моїй темі. Політична влада на Гетьманщині була в руках класи старшини, а організовану силу свою вона виявляла в органі, що я його досліджую й характеризую — в старшинській раді.

XXII.

Література питання. Погляди на раду старшини акад. М. Грушевського, М. Є. Слабченка, д-ра Крип'якевича.

Мабуть, не знайти серед питань про устрій і організацію України-Гетьманщини ні одного, щоб йому так не пощастило в українській історіографії, як проблемі про старшинську раду. Адже про неї немає жадної спеціальної роботи¹⁾). До того ж про неї взагалі рідко згадувалося, хоч би і в побіжних нотатках. Увагу вчених більше привертав інтересний і імпозантний інститут козацьких генеральних рад. А про не менш важливу в історії України раду старшини вони мовчали, дарма що ми маємо ряд робіт, присвячених історії старшинської класи, її організації й її значенню в історії Гетьманщини. Наприклад, навіть у О. Лазаревського — автора багатьох праць і статтів про українську старшину — ми не зустрічаємо характеристики нашого інституту; не знайдемо її й у О. Єфименкової та Д. Міллера.

Погляди вчених, що я їх називаю в заголовку цього розділу, також викладено не в спеціальних працях про старшинську раду, а в роботах на ширші теми.

Акад. М. Грушевський про раду старшини пише кілька лише рядків у своїм „Очеркъ истории украинского народа“. Я дозволю собі — бо це не забере багато місця і не надовго затримає увагу читача — навести їх цілком. Насамперед, автор зупиняється на генеральній старшині. Він каже, що в Гетьманщині „Центральне управління є в руках гетьмана та його штаба, що мав назву „генеральної старшини“. Це генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний осавул, генеральний писар; вони носять титул генеральних в одміну від таких же „полкових“ урядів, що є в кожнім полку й які скла-

¹⁾ Я обмінаю тут свій нарис — „Рада старшинська на Гетьманщині“ — надрукований у кн. IV „України“ за 1924 р. Це є лише попередня систематизація даних, що увійшли тепер у цю монографію.

дають штаб і раду полковника. Генеральна старшина має характер ради міністрів при гетьмані, полкова — адміністративної ради полковника¹). Далі автор кількома словами характеризує генеральну раду і після того переходить до ради старшини. „Рада старшини,” — каже він, — мала в своїй основі ради генеральної старшини, тобто найближчий штаб та ради міністрів гетьмана, але oprіч цього сюди входили полковники й „значні” особи, хоч би вони й не посадили урядів генеральних чи полковницьких, але своїм впливом у військові, своїми заслугами, зв'язкам: тощо, мали помітне в нім становище (те, що згодом поозначається усталеним терміном „значний військовий товариш”). Більше-менше повний склад цієї ради, що збиралася за запрошенням гетьмана чи з власної ініціативи, залежав від більшої чи меншої важливості питань, що їх мали вирішити, та від тих обставин, що в них відбувалася нарада. Сфера впливу і значення ради залежала від положення, що його займав гетьман, та від міри залежності чи незалежності від нього старшини. В теорії старшина та її рада були від нього незалежні: старшину як і гетьмана, мало обирати військо. Козаки сотні мали обирати свого сотника, козаки полку — свого полковника, полковники та інша старшина мали обирати генеральну старшину. Отож рада старшини, як і гетьман, мала бути за орган суверенної волі народу — війська, складаючись з його обранців та представників, органом тільки більш сталим: тим часом як гетьмана можна було змінити кожної хвилини ухвалою військової ради, зміна складу старшини вимагала процесу складнішого й більш довгого, і рада старшини таким робом була корективом можливої несталості гетьманської влади, так само ж і випадковості та змінливості ухвал військової ради, і мала надавати політиці народавійська більшу стійкість. З цього погляду перенесення з сфери впливу військової ради до ради старшини питань поточного управління та поточної політики не порушувало б різко інтересів народоправства. Але річ у тім, що практика вже далеко розійшлася з теорією, з принципами демократичного устрою козацького війська і на ділі конкуренція військової ради з радою старшини набирала характеру боротьби козацького демосу з старшинською олігархією²). Далі акад. М. Грушевський каже вже за цю боротьбу старшини з „демосом“.

Оцінюючи ці рядки акад. М. Грушевського, треба передусім сказати, що тут стисло, але з властивою цьому вченому ясністю думки визначені головні риси старшинської ради. Я не буду зупинятися на пропусках і неповноті характеристики, бо докладний опис інституту старшинських рад аж ніяк не становить завдання популярного курсу, що з нього я ці рядки взяв. Зупиняюся тільки на спірних сторонах наведеної характеристики. І насамперед не погоджується з ототожненням ради генеральної старшини з радою міністрів, що правда, з ототожненням неповним, бо наш учений воднораз зближує її з гетьманським штабом. Від ради міністрів ради старшини генеральної різ-

¹) Ор. cit. 1906 р., с. 274. ²) Ibidem, с.с. 275 — .76.

ниться тим, що це є установа іншої доби. Рада міністрів у державах нового часу є збори керівників окремих галузів державного управління. Тимчасом функції генеральної української старшини не були різко визначені. Це передусім були члени ради старшини, гетьманські радники й виконавці його окремих доручень. Самі збори генеральної старшини не є окрема установа, а є лише вид зборів старшинської ради, найменше повний, але такий, що легко переходив в інші види її зборів, якщо брали участь у них, наприклад, полковники.

Я б не зовсім пристав також на погляд, що старшина, оскільки її обирало козацтво, тим самим природно могла репрезентувати його інтереси на раді старшини і що тільки на практиці виходило інакше. Річ у тім, що важко припустити, що, обираючи старшину, заразом покладали на неї обов'язок обстоювати інтереси козацтва в раді старшини. Це був би якийсь своєрідний тип народного обрання для участі у зверхній владі і для адміністрування в своїй галузі. Раду старшини слід розуміти тільки як орган старшини, що спочатку складалася в клясу, а згодом і в стан. Думка про старшину як про представників нації, є непотрібна юридична натяжка. „Націю“, точніше ширші її групи, імовірніше вже могла репрезентувати генеральна рада. Таку позицію ми й зустрічаємо в народніх тогоджих поглядах.

Акад. М. С. Грушевський дав про раду старшини тільки оці короткі зауваження. Більше про цей інститут писав М. Слабченко. Я докладніше зупинюсь на його думках ще й тому, що в його особі до теми підійшов спеціаліст з історії українського права. М. Слабченко писав про раду старшини у своїй книзі „Центральныя учрежденія Україны XVII—XVIII вв.“. Один із розділів цього твору присвячено „Народной радѣ“; в ньому 23 сторінки. Але автор каже в нім і про генеральну раду і про старшинську, до того ж більше уваги приділяє саме першому інститутові. Старшинській же раді автор присвятив неповних 7 сторінок.

Насамперед автор говорить про генезу цього інституту. „Ради України, — каже він, — були в подвійнім зв'язку з минулим країни. Для старшини, що мала у своїх рядах не абиякий контингент шляхетства, ради мали замінити соймики Поділля, Київщини та Чернігівщини, хоч шляхетство, що залишилося на Вкраїні, і не мало задосить сміливости, щоби влити старий зміст у збори нового типу“¹⁾). З цим зауваженням важко погодитися. Проти цієї думки можна навести багато резонів: адже соймики — це були установи місцевого управління, а рада старшини центрального, і генезу ради старшини слід шукати не в цих організаціях „передреволюційного“, скажу так, шляхетства, а в інститутах передреволюційної козачої організації, що, як ми бачили, знала й раду старшини. Інша річ, який зміст хотіла вкласти в раду старшинську та чи та групу старшини, в тім числі й група старого шляхетства. Як відомо, ця група зазнала поразки і треба було багатьох років

¹⁾ с. 16.

18. Збірник праць з ав.-руss. та укр. права, в. VIII.

еволюції, щоб рада старшини стала виразним становим (а не клясовим) інститутом,

М. Є. Слабченко у своїм дальшім викладі інтересно характеризує українські партії й переходить потім до генеральних рад. Лише після того він повертається до характеристики рад старшини. Він каже, що інститут генеральних рад був надто громіздкий, і тому „гетьмани, щоб полегшити собі роботу, зверталися до послуг рухливіших органів. До таких належали з'їзди й рада старшини, персональна рада гетьмана й представництво від людності“¹⁾. Я фіксую увагу читача на цім переліку. Коли автор каже про існування кількох такого типу установ, я вважаю це за помилку. А втім, можливо, що він уважає за види одної установи — ради старшини. В такому разі я звертаю увагу на їхню номенклатуру, бо в моїм викладі читач не бачив персональної ради й представництва.

Спочатку автор каже про раду старшини (в його концепції). Він зазначає, що гетьмани постійно в усіх складних випадках зверталися по пораду до неї. „Старшинські ради, — пише М. Є. Слабченко, — були не тільки дорадчим органом. Вони обмірковували справи, що їх „подавали“ їм на розгляд, слухали грамоти, розв'язували питання про засоби оборони держави, про складання спілок із сусідами, про місце скликання Комісій, розглядали справи про маєтності, про перехід їх до рук державців, провадили переговори з воеводами, складали універсали, разом із представниками від духівництва складали зверхній суд тощо“²⁾). Перелік цей, досить докладний, не претендує проте на повноту, і тому я на доповненнях не зупиняюся. Далі, зазначивши, що раз-у-раз на радах старшини гетьмани натрапляли на сильну опозицію, що інститут цей був незручний, бо збиралі його *ad hoc* і то на короткий час, автор переходить до старшинських з'їздів.

Про них він каже так: „старшинські з'їзди бували в певні періоди року, залежно від великих річних свят, коли старшина з'їжджалася привітати гетьмана. З'їзди мали „постерегати порядковъ“, захищати людність од „кривдъ и тяжестей“. Конституція 1710 р. наказувала з'їзди старшини збирати чотири рази на рік³⁾ у резиденції гетьмановій і ухвали їх були обов'язкові для гетьмана. У половині XVIII ст. старшина на такі з'їзди збиралася неохоче й ховалася за спинами російських генералів; а втім, це бувало і в XVII ст. Комpetенція з'їздів була та сама, що й старшинських рад“⁴⁾). Останнє завваження, очевидно, ще краще доводить, що ми маємо справу з однією установовою.

Після цього автор переходить до персональних рад і радників гетьманових. Рада старшини і з'їзди старшини раз-у-раз заваджали гетьманові. Отож він намагався обмежитися персональною при собі радою. Такі персональні ради були при Б. Хмельницькому, Ю. Хмельницькому, І. Мазепі. „Як організована була найближча гетьманова рада, як і що вона робила, нічого

¹⁾ с. 27. ²⁾ с. 28. ³⁾ Тут, очевидно, *lapsus calami*: умова Орликова призначала з'їзди тричі на рік. Д. Б.-Каменській, ч. II, с. 248. ⁴⁾ Op. cit., с. 28.

напевне сказати не можна. Одно безперечно — гетьманова рада мала величезний вплив на справи України і була явище фактичного, а не юридичного характеру. З часів Скоропадського найближча рада втратила свою вагу, її місце посіла генеральна старшина¹⁾). Мені здається найближча чи персональна рада, коли вона бувала (за Многогрішного, наприклад, були скарги, що він радиться з обмеженим колом осіб), є справді явище суто фактичного порядку. Від державної установи звичаевого права, як ото була рада старшини, вона відрізняється тим, що рада старшини в поглядах сучасників була нормальній і постійний інститут, а наради того типу, що про них каже автор, були явище випадкове й неправомірне — супроти них були нарікання. До того ж роля постійних близьких радників, і то не з часів Скоропадського, а й раніше, завсіди належала таки колегії генеральної старшини. Наради без неї були випадкові й незакономірні.

М. Є. Слабченко у своїм дальшим викладі пише про „представництво“ („представительство“), як українську центральну установу. Я дозволю собі тут навести чималу цитату з його книги, щоб пояснити читачеві, який у моїм викладі нічого про цю установу не знаходив, що розуміє автор під цим терміном. „Супроти зазначених впливових установ, — каже автор, — нікчемне було значіння недорозвиненого народного представництва, українських *états généraux*. Раз-у-раз його можна вважати не більше, як за анкетну комісію. Нічого подібного на т. зв. внесення („запросы“) сучасного державного права вкраїнські „штати“ не знали. Нічого схожого на приватні біли вено не вдавало, на старшину представництво не робило жадного тиску. Права вотувати довіру чи недовіру гетьманському урядові мали ради, але того права не знало українське представництво. Політичне представництво Гетьманщини здобуло своє юридичне виявлення в конституції 1710 р., хоч і до цього року його знали. Мазепа, наприклад, скликав представників од усіх станів з приводу питання про оренди. Конституція 1710 р. встановлювала подвійний склад представництва. Були члени *ex officio* — суди належать старшина, і члени обрані — посли, що їх обирали по полках з найпочесніших осіб, заслужених перед військом; отож не тільки козаки, а й усякі „другого стану люди“. Представництво мало три сесії — на Великден, Покрову Богородиці та Різдво. Конституція не визначає, як довго тяглися сесії. Можна гадати, що вони були недовгі, тяглися різно в залежності від того — скільки та яких справ ставили на їхній розгляд гетьмани. Під час перерви поміж сесіями чинили генеральні уряди, що давали представництву справоздання про свою роботу. Збирали представництво, як видно, універсалом гетьмана, — так само, як і раду. Перед початком засідання посли складали присягу; про зміст її конституція мовчить. Засідання поділялися на загальні — публічні і приватні — закриті; послам забезпечували волю слова й персональну недоторканність. Таким чином § 6 Конституції 1710 р. встановлював імунітет

¹⁾ с. 29.

народніх представників. Значіння схарактеризованого представництва було „въ постореганыи вольности и порядковъ“, забезпеченії правосуддя і справедливості на Україні, розгляді фінансових справ у широкому розумінні слова (§ 7—8) та взагалі в контролі над усіма і місцевими і загальними установами“¹). Далі автор каже про склад зборів 1756 та 1763 рр., характеризує спосіб голосування на „представництвах“. „Розвинутися представництву перешкоджали багато причин. З-поміж них треба відзначити діяльність Генеральної Канцелярії, що як інтегральна частина належала до складу представництва. Участь старшини також була ненормальна і з тих самих міркувань. Склад був односторонній, зацікавлений у справі і чекати від нього плідної праці людність українська на могла“²). „Як ради та з'їзди, так і представництво засідали спільно з генеральними урядами, являючи едину з ними установу“...³).

Я з цією концепцією М. Є. Слабченка не погоджується. Справді, що таке його представництво? Можна було б подумати, що це є той інститут, що його хоче запровадити Бендерська умова 1710 р., бо на підставі саме цієї умови автор характеризує представництво. Але згадаймо, що й з'їзди старшини цей учений характеризував за конституцією Орлика. Адже там він писав: „Конституція 1710 р. наказувала з'їздам старшини збиратися чотири рази на рік в резиденції гетьмана“...⁴). Отож не ясно, про що ж, за автором, каже конституція 1710 р. Тепер далі. Представництво, каже автор, не є новина, воно існувало й за Мазепи, коли розглядали питання про оренди. Але за Мазепи були з'їзди старшини. Такі самі з'їзди бували й за Самойловича, і давніше, і також розглядали питання про оренди. У XVIII ст. з'їзди не мають виразних формальних відмін від попередніх форм зборів ради старшини, до того ж елемент виборності на них виявляється вряди-годи, можна припустити, що рідше, ніж у XVII ст. Справді своєрідну форму ради старшини мала запровадити Бендерська конституція — тут мав бути виборний елемент — „Енеральныс Совѣтники“, що їхні права фіксувала конституція. Але в тім то й справа, що це був лише проект закону, а сили він ніколи не набув. Норми ці в життя не перейшли, і на Лівобережній Гетьманщині функціонували такі самі, як і раніше, з'їзди старшини, певна річ, з бігом часу еволюціонуючи й дещо змінюючи у своїй організації та компетенції. Отже, на мій погляд, М. Є. Слабченко й тут каже про з'їзди старшини, а існування окремої установи — „представництва“ він не довів. На мою думку, з ради старшини за нормальних умов розвитку мала розвинутися представницька станова, шляхетська, як і польський сойм, установа, і умова 1710 р. виразно за це свідчить, але після катастрофи 1708 р. на Гетьманщині не було потрібних для цього обставин.

Поруч із цим загальним запереченням його концепції, можна ще відзначити й окремі її сторони, що з ними я не погоджується. Я не погодився б, наприклад, що з'їзди чи представництво не мали жадного впливу на стар-

¹) с. 29.

²) Ibidem.

³) Ibidem.

⁴) с. 28.

шину, хоч безперечно, в XVII ст. цей вплив був сильніший. Я не знаю випадків справоздання генеральних урядів, що про них каже автор. Я б не погодився, зрештою, і з тим, що до „представництва“—ради старшини належала Генеральна Канцелярія. Я думаю, що українські члени її „присутствія“ належали до неї як генеральна старшина.

Закінчуючи свій розділ про „народню раду“, М. Є. Слабченко каже про причини падіння українських установ: „Оголошуєчи, що вони прибули захищати права українських мас, та приймаючи від них скарги, представники загально-імперської влади перебирали на себе функції з'їздів та представництва, що було ніби зайве і не могло збудити симпатій з боку російських урядовців, які намагалися встановити й встановили на Україні загально-імперські порядки, а з цими порядками не гармоніювали такі установи Гетьманщини, як різні ради, з'їзи та представництво. Під впливом таких зовнішніх причин та обставин внутрішнього життя, як от занепад суспільних низів та їхне закабалення на службу великому земельному капіталові, ради, з'їзи та представництво потроху зійшли із сцени; тільки вибори священиків та дячків та (не скрізь) нижчої старшини були невеликими залишками та нагадуванням про давнє народоправство“¹). Не можна не погодитися, що ці причини багато важили в процесі занепаду ради старшини.

У „Центральныхъ учрежденіяхъ Украины“ М. Є. Слабченка один розділ присвячено і „Генеральному урядамъ“. Цей великий розділ має близько 20 сторінок друку²). Тут я схарактеризую й оціню його по змозі стисліше. Свій виклад автор починає з характеристики окремих генеральних урядів; серед них насамперед схарактеризовано генерального обозного. У цій характеристиці важко погодитися з тим, що „у відомстві генерального обозного було взагалі всенік військове управління Гетьманщини“ та що „під час війни обозного вважали за головного військового командира“³). Очевидно, ці твердження правдиві тільки щодо тих випадків, коли генеральний обозний був наказним гетьманом у певнім поході; але в інших випадках він був тільки начальником гармати. Далі автор каже про генеральних осавулів. Його характеристика цього уряду сумнівна, бо він погоджується з Костомаровим, гадаючи, „що на кожнім боці Дніпра було по генеральному осавулу“. Свою думку автор підpirає покликанням на статті 1659 р. Але треба сказати, що в цих статтях позначилася цілком своєрідна ситуація Переяславської ради 1659 р., де, призначаючи генеральну старшину, стежили за тим, щоб були репрезентовані обидві сторони Дніпра. Але згодом, коли на кожнім березі стало по Гетьманщині, кожна мала й по два генеральні осавули. Неясно визначає автор функції цього уряду, кажучи, що „генеральні осавули мали керувати піхотою й кіннотою в українській армії“, та надто узагальніше окремі випадки, коли пише, що мали вони „розсилати універсалі та видавати їх з приводу скарг на старшину“⁴).

¹) с. 31. ²) с.с. 57—76. ³) с. 57. ⁴) с. 58.

За осавулами йдуть хоружі й бунчучні. Про перших кажучи, автор помилується, коли гадає, що в XVIII ст. було по 2 хоружих — цього не бувало; та не зовсім правий він, роблячи з генерального хоружого помічника генеральних осавулів, бо становище його було аналогічне становищу генеральних осавулів і їм не підпорядковане. Щождо генерального бунчучного, то не доведено, що йому були підпорядковані бунчукові товариші.

Далі — про генеральних суддів, підскарбія й писаря. Про характеристику генеральних суддів не скажу нічого. Уряд генерального підскарбія автор докладніше схарактеризував у своїм пізнішім творі, що про нього ще казатиму. У характеристиці генерального писаря автор, на мій погляд, недооцінює винятковість становища, що його займав І. Виговський за Б. Хмельницького.

Закінчивши коротку характеристику окремих генеральних урядів, М. Є. Слабченко починає описувати, як вони проходили службу. „Підносилися поступінно від генерального бунчучного до генерального обозного”¹⁾). Але автор тут таки додає, що правило це раз-у-раз порушувалося. Я ще категорично підкреслю це порушення, завваживши, що ми не знаємо, щоб хтось цілком пройшов усі уряди від бунчучного до обозного. Можна говорити лише про тенденцію переходити з нижчих урядів генеральних до вищих, але перехід не був правильний і не поступінний, уряд за урядом. „Система генеральних урядів на Україні, — каже автор, — була реальна. Кожний із генеральних урядів відав тільки певну категорію справ. Генеральний писар готовував та доповідав справи, судді вирішували судові справи тощо. Відаючи свою галузь управління, кожний уряд не втручався до компетенції іншого, проте a priori можливе було сполучення, зокрема тимчасове виконування якогось іншого уряду до гетьмана включно”²⁾). Далі автор розвиває цю думку: „Кожне відомство було бюрократично організоване. Кожний генеральний старшина мав у своїм відомстві вирішальну владу, йому допомагала порадами колегія підлеглих йому осіб, а ухвали виконувала канцелярія. Канцелярії були у всіх генеральних чинів, опріч хіба генеральних хоружого й бунчучного. Генеральну старшину в її галузі діяльності не обмежував ніхто, хіба що гетьман, а гетьмана за § 10 Коломацьких статтів старшина мала навіть контролювати”³⁾). Багато тут є думок, на мій погляд, помилкових. У моїм викладі про окремі генеральні уряди, з численного фактичного матеріалу, що його я там наводжу, видко, я гадаю, що якраз генеральна старшина насамперед була гетьманськими радниками; крім того, вони виконували найрізноманітніші справи, раз-у-раз незмірно далекі від їхньої компетенції. Їхня компетенція не заваджала їм це робити, отож, очевидно, стояла далеко не на першому плані. Щождо бюрократичної організації їхніх відомств, то, на мою думку, треба б періодизувати це явище: коли у XVIII ст. такі канцелярії при генеральних урядах існували справді, коли р. 1763 організовано навіть невеличку канцелярійку при таких „безкомpetентних” урядах,

¹⁾ с. 61. ²⁾ Ibidem. ³⁾ с. 61—62.

як генеральні осавули, хоружий та бунчучний¹), то в XVII ст. безперечне лише існування канцелярії військової на чолі з генеральним писарем.

У дальшім абзаці М. Є. Слабченко пише, що „всі генеральні уряди об'єднувалися в окремій колегіальній установі, що називалася Генеральною Військовою Канцелярією”...²). Я б сказав, що не всі, бо до Генеральної Канцелярії належала звичайно, після її організації по Скоропадському, лише частина генеральної старшини, інші засідали в Генеральному Суді. Та й взагалі засідати в Генеральній Канцелярії генеральна старшина стала лише після Скоропадського. Розібравши спосіб діловодства в галузі управління окремих генеральних старшин, автор зазначає „ту обставину, що справді погляди мас неохоче мирилися з автономією генеральної старшини, одверто визнаючи її тільки за генеральними суддями, а всіх інших поєднуючи в одну колегію. ... Залежне і навіть підлегле становище генеральної старшини виявлялося ще і в тім, що старе українське право не знало окремої відповідальності генеральної старшини, крім як загальна”³). Ці погляди, мені думається, дещо розходяться з оцінкою реальної компетенції окремих генеральних старшин у цього самого автора. А я гадаю, що коли він тут погоджується з цими „правними поглядами мас“ (ці погляди, слід думати, йшли за традицією, але і за автором „межа компетенції кожного старшини визначалася не конституціями, а покоїлася на традиції“)⁴), то він має тут більше рації.

Відзначаючи велике значіння генеральної старшини; одеський учений зазначає, що за Острозькою умовою „ухвали гетьманів треба було виносити за згодою старшини”; що „за арт. 3 Конотопських статтів гетьмана позбавляли права провадити міжнародні стосунки, не вислухавши ради старшини. Арт. 12 переяславських пактів знову ухвалював, що гетьман не міг нікого з військових урядовців карати без суду й поради старшинської ради”⁵). Тут автор ототожнює колегію генеральної старшини з радою старшини і я мушу констатувати тут свою цілковиту з ним згоду. Він далі каже про значіння та про принципи обрання і зміни генеральної старшини. Щодо обрання, то автор знає обрання на генеральній раді, призначення від гетьмана та від центрального уряду. Він зовсім забуває про обрання на старшинських радах, де генеральну старшину раз-у-раз обирали. Щодо обрання на генеральній раді, то автор пише так: „при такому способі, коли падав гетьман, подавався на демісію й усенький склад генеральної старшини”. Разом із тим він оговарюється, що бували й винятки з цього правила. Я думаю що важко знайти приклад повної зміни генеральної старшини на генеральній раді при обранні гетьмана. У думці про демісію й відмовлення від урядів під час зміни гетьмана є дещо від поглядів про сучасні порядки в країнах парламентарного устрою. На Україні ж XVII ст. на радах генеральних скидали

¹) Див. розділ 11 інструкції цій генеральній старшині з 5 грудня 1763 р. в моїй праці „Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст.” — Праві Комісії..., в. II, с. 175.

²) с. 62. ³) с. 63. ⁴) Ibidem. ⁵) Ibidem.

лише декого з генеральної старшини, очевидно, осіб у даний момент непопулярних. Призначав генеральну старшину й гетьман. „До чинів, що їх призначав гетьман, належав переважно генеральний писар... Можливо було призначення й інших військових чинів, чи одразу всіх, чи окремих старшин. Бруховецький, приміром, призначив усю генеральну старшину, Самойлович — тільки декого”¹). Справді, на уряд генерального писарства найчастіше призначав гетьман²). Я не знаю, як було з призначенням старшини за Бруховецького, це питання ще не висвітлено. А втім, думаеться, часто бувало, що гетьман тільки затверджував кандидата старшинської ради. Так само було і з призначенням від імперської влади у XVIII ст. — здебільшого це було затвердження одного з кандидатів української ради старшини.

Характеризуючи далі генеральні уряди. М. Є. Слабченко зазначає, що їх не передавали у спадщину; каже, кого саме треба було обирати, і повертається до конституції 1710 р. „Конституція 1710 р., — каже він, — зовсім не підтримувала того, щоб генеральні уряди збиралися тільки *ad hoc*. Навпаки, там висловлено погляд, що генеральні старшини завсіди мають засідати як окрема колегія. Цим пояснюється між іншим той факт, що в конституції 1710 р. не знаходимо ані слова про діяльність кожного з генеральних старшин зокрема, а тільки про їхню солідарну чинність, до того ж підкреслено, що колегія генеральних старшин є цілком самостійний організм. Тут важила не компетенція кожного старшини, а загальні для всієї Гетьманщини справи, що були в відомстві всіх старшин одразу”³). Думаеться, що наведені факти свідчать про те, що колегія генеральної старшини є передусім дорадчий орган, одна з форм діяльності ради старшини. А втім, автор, як видно, цього висновку не робить, бо тут таки каже; „проте і в конституції 1710 р. і в маніфесті 1721 р. Генеральна Військова Канцелярія є передусім орган виконавчий, бо за законодавчий орган хартія 1710 р. вважала народне представництво”⁴). Для мене незрозуміле це ототожнення колегії генеральної старшини з Генеральною Військовою Канцелярією, бо, повторюю ще раз, до складу Генеральної Канцелярії ніколи *in corpore* (опріч часів Полуботка) не належала генеральна старшина; про Генеральну Канцелярію конституція 1710 р. взагалі не згадує. Зазначу також, що Бендерська конституція не дає підстави вважати колегію генеральної старшини за орган виключно виконавчого характеру. Вона виразно каже, що ця форма ради старшини розглядає справи в межичасі між з'їздами старшинської ради, тобто „публичные справы скорого управління, отпреставленія и отправленія потребуючі“. Це ще не свідчить про те, що ця колегія мала тільки виконавчі функції.

А що автор ототожнює колегію генеральної старшини з Генеральною Військовою Канцелярією, то він решту сторінок розділу про „генеральні уряди“ присвячує цій установі. Тому я не піду далі за ним і не даватиму

¹) с. 64. ²) Хоч бувало, що обирали його й на генеральних радах (р. 1660 — П. Тетерю) та на радах старшини (р. 1739 — А. Безбородька). ³) с. 66. ⁴) Ibidem.

докладної характеристики установи, що потребує спеціального дослідження. Відзначу лише деякі частини цього викладу й деякі окремі вислови, про колегію генеральної старшини. Приміром, автор говорить про Комісії при Генеральній Канцелярії. До них він застосовує й „Комісії XVIII ст., що тимчасово заступали гетьманів“, і наводить приклади, коли від'їздив Розумовський і правила Україною такі Комісії¹). Мені здається, що тут не було виділення окремих Комісій, а покладали на „присутстві“ Генеральної Військової Канцелярії ці обов'язки тимчасового управління Україною. „Кожний генеральний уряд, — каже автор, — в силу того, що це був генеральний уряд, мав право засідати в Генеральній Канцелярії, а з XVIII ст. навіть не право, а обов'язок“²). Я з цією думкою вже вище полемізував. Тут зазначу також, що обов'язок засідати в Генеральній Канцелярії мали не всі генеральні старшини, а тільки спеціально призначенні. Це було після Скоропадського, а до того часу ніяких засідань Генеральної Канцелярії я не знаю. Далі, говорячи про межі гетьманської влади, автор пише між іншим таке: „у XVII ст. генеральна старшина функціонувала як окремі уряди, а як колегія працювала надзвичайно рідко“³). Автор тут виразно пише про XVII (а не XVIII) ст. — це видно з контексту попередніх і дальших речень. Я це підкреслю для того, щоб сказати, що моя думка про це — цілком протилежна. У моїй праці наведено багато даних про діяльність у XVII ст. саме колегії генеральних старшин, а розгалуження їхньої компетенції виявлялося ще мало. Але XVIII століття принесло більшу спеціалізацію генеральної старшини, організацію системи відомств у більшої частини з них і до того ж збори частини їх у Генеральній Канцелярії, як учасників її правління, а частини в колегії Генерального Суду.

На цьому я закінчу розглядати погляди й думки, що стосуються до моєї теми, в „Центральнихъ учрежденияхъ Украины“ М. Є. Слабченка.

Цьому самому авторові довелося присвятити ще кілька сторінок темі про старшинську раду. Їх знаходимо ми в т. IV його „Організації хазяйства України“. Розглядаючи фінансову організацію України-Гетьманщини, автор не проминув і з'їздів старшини. Визначивши з'їзди, як орган великої земельної буржуазії, він каже: „До них доводилося звертатися і владі. Тому, що влада казала про захист старовинних порядків та прав козацтва, і збиралася берегти їх від стрясінь, старшини, що з'їздилися, могли вважатися за представників козацтва, і на козацтво без нього і його ватажків та начальників не могли впасти жодні податки, якщо на це не було їхньої згоди. А що на Гетьманщині в XVII ст. були певні угруповання партійного характеру, то з формального погляду за старшиною не можна було не визнати прав на представництво“⁴). Ця позиція поєднується з аналогічними поглядами акад. М. Грушевського що про них я вже вище писав. Отож із ними погодитися не можна з міркувань, висловлених раніше.

¹) с. 66. ²) с. 67. ³) с. 68. ⁴) с. 252.

„Даючи справоздання 'про свою діяльність, старшина на з'їзді розв'язувала питання і про оподаткування та видатки. Це не значило, що учасникам з'їзду по праву належала ініціатива в фінансових справах: з'їзи спочатку збиралися порядком управління. Але участь у з'їзді мала не аби які юридичні наслідки, бо, висловлюючи згоду на заведення того чи того податку або на ту чи ту витрату, старшина, що з'їздилася, виправдувала й те й те. З'їзд отже, навіть коли безпосередньо і не брав участі в фінансових справах, своїм розглядом санкціонував діяльність гетьмана та й його уряду в справах публічного господарства“¹). Це — цілком справедливо. Зазначивши далі, що „старшинські з'їзи не виявляли серйозної „встречі“ центральній українській владі“ (з цим погодитися не можна — суперечки іноді були дуже гострі), автор пояснює це тим, що гетьмани могли обійтися без згоди старшини й її ухвали. На мою думку, далеко не завсіди, бо навряд щоб скликали раду старшини тільки на те, щоб почути пораду, а довгий розгляд пріміром, отої справи про оренди свідчить, що гетьман не міг обійтися в цій справі й без її санкції. У раді старшини мусів брати участь і гетьман, на її зборах він подавав пропозиції. „До вотування справа, як видно, не доходила, до того ж у всякому разі не зачіпали питання про утримання гетьмана, а ні старшини, а ні місцевих бюджетів тощо“²). Елементи голосування, як я показував, були, хоч до правильного вотування справді не дійшло.

„У XVIII ст. з'їзи мусіли дещо змінити свою фізіономію“, — каже автор³). І далі характеризує положення про з'їзи в артикулі 6 Бендерської конституції. На закінчення автор заявляє, що у XVIII ст. був міцний вплив російського уряду, „що йому зручніше було провадити справи не з національними зборами, а з номінальними правителями Гетьманщини, надто тому, що Гетьманщину стали вважати за „завоеванную область“. Санкція з'їзу перейшла до російських резидентів та головнокомандувачів“⁴).

Я хочу звернути увагу читача на те, автор тут а ні слова не каже за „представництво“ в тій концепції, яку він давав у „Центральнихъ учрежденіяхъ Украины“. Справді бо, там він за „представництво“ вважав з'їзи для ухвалення оренд і там він характеризував „представництво“ положеннями конституції 1710 р. А тут, в „Организации хозяйства Украины“ М. Є. Слабченко конституцією 1710 р. характеризує з'їзи старшини. На мою думку, треба було б визнати, що автор зрікся тут помилкового відокремлення „представництва“ від з'їзду, що його насправді життя не знало. Але в одній з приміток до цієї книги, присвяченій полеміці зо мною, М. Є. Слабченко закидає мені, що я не відрізняю раду старшини від з'їздів і від „представництва“, „як це мало місце р. 1693 та намічено в конституції р. 1710“⁵). Цей закид вносить повний дисонанс у позицію самого автора в т. IV „Организации хозяйства Украины“; адже в цій же книзі він не знає представництва і на підставі Бендерської

¹) с.с. 252—253.

²) с.с. 253—254.

³) с. 254.

⁴) Ibidem.

⁵) с. 325.

конституції характеризує старшинські з'їзди. Отже я думаю, що автор правий в останньому разі, а його закид мені — цілком несправедливий.

У вищезгаданій примітці М. Є. Слабченко закидає мені ще змішування ради старшини з з'їздами та з генеральною старшиною. Це правда, я змішу і об'єдну ці різні форми одного інституту — ради старшини. Грань між ними провести важко: вони непомітно переходят із одної форми в другу, Скажімо, приміром, як кваліфікувати раду, що на ній присутні 8 генеральних старшин та 1 чи 2 полковники? Це буде засідання генеральної старшини чи ради старшини (ідучи за концепцією акад. Слабченка)? А якщо на ній буде 10 полковників? Як, далі, кваліфікувати раду, де буде генеральна старшина, полковники та 2—3 сотники? Чи — кілька сотників та кілька полкових старшин і значних товаришів? Чи в останньому разі буде вже з'їзд? А якщо він відбувається не на свято? Можна б було поставити багато ще запитань, і концепція авторова на них відповісти не зможе. Не зможе, думаю я, бо це все різні форми одного інституту.

Все в тому самому томі IV „Організації хозяйства України“ знаходимо й характеристику одного з генеральних урядів — генерального підскарбія¹⁾. Автор починає з історії цього уряду, зазначаючи, що за Богдана Хмельницького знаходимо тільки військового екзактора. Як я зазначав, трапляються згадки про підскарбія й тоді. Далі йдуть згадки про подібні уряди при Биговському й Ю. Хмельницькому. „Але справжнім підскарбієм, з таким самим титулом, був з 1663 р. Роман Ракушка“²⁾). Характеризуючи діяльність Ракушки, автор відзначає, що „таким чином предуказувалася форма, що з неї скористувалися у XVIII ст.“³⁾). Конституція 1710 р. згадує за підскарбієм. Цей уряд постає допіру р. 1728. Далі автор дає характеристику цього уряду. Цінність її треба підкреслити, бо раніше за працею М. Слабченка панував у науці цілком помилковий погляд О. Лазаревського що, характеризуючи „нескладні обов'язки Марковича на уряді генерального підскарбія“, писав, що ця посада „залишилася без ніякого значіння: одинадцять років займав цю посаду Андрій Маркович, не маючи, очевидно, жадного стосунку до того скарбу, що його мав він охороняти“...⁴⁾). Так само й акад. М. Грушевський гадав, що посади генеральних підскарбіїв „лишилися чималою мірою титулярними“⁵⁾). І так само й я стояв на цій позиції у своїй роботі про генеральну старшину на Лівобережній Україні. І треба було перегорнути грубі книги Російського „Древлехранилища“, щоб переконатися в цілковитій помилковості цього погляду, у великій активності підскарбіїв (і Марковича зокрема), у складних і численних обов'язках фінансового управління, що на них лежали. М. Є. Слабченко за цією помилкою не пішов. Він відзначив активну діяльність підскарбіїв, і особливо високо ставить А. Марковича. Він дає характеристику цього уряду, зазначає, що була канцелярія при підскар-

¹⁾ с.с. 263 — 266. ²⁾ с. 263. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Люди Старої Малоросії. Марковичи — К. Старина, 1884 р., № 1, с. 63. ⁵⁾ Очеркъ истории укр. народа, с. 352. 1911.

біях, пише про рангові маєтності на цей уряд, перераховує відомих йому носіїв цієї ранги. Цілком правдиво автор відзначає велику залежність генеральних підскарбіїв від імперської влади. Деяло спірною й недоведеною здається думка авторова, що підскарбій „не стільки зосереджував у своїх руках усі прибутки, скільки облічував ресурси країни, не стільки цікавився видатками, скільки операціями”¹). Сказавши про залежність підскарбіїв од Генеральної Військової Канцелярії, схарактеризувавши сумарно обсяг їх компетенції, автор заявляє, що підскарбії керувалися інструкцією 1734 р. Ця інструкція говорить про збирання до скарбу покуховного, скатного, розмірового та інших поборів. Про загального змісту інструкції 1729 та 1760 рр. М. Слабченко ще не знає.

Подавши цю характеристику поглядів М. Є. Слабченка на раду старшини та її членів, переходимо до останньої праці, що почасти стосується до моєї теми, до розвідки відомого знавця Хмельниччини — львівського вченого І. П. Крип'якевича (у своїм викладі літератури питання я не характеризую погляди окремих наукових шкіл, це незручно робити за такого стану, коли самі згадки й побіжні характеристики нашого інституту знаходимо в 2—3 дослідників). Я маю на увазі його „Студії над державою Богдана Хмельницького” і саме студії про раду й генеральну старшину²). В цих працях автор говорить і про генеральну і про старшинську раду, але більше уваги відає першій із них. Про старшинську раду він каже, що такі ради „бували вже в період перед Хмельниччиною, — тепер цю форму нарад гетьман Богдан Хмельницький фортифікаціально і старається заступити нею чорну раду”³). Автор перераховує знайомі йому випадки діяльності старшинської ради за Б. Хмельницького. „Всі наші звістки про раду старшини дуже загальні і небагато можна сказати про її організацію”, констатує він⁴). У складі її І. Крип'якевич знає полковників, генеральну старшину, старшину взагалі. Найнижчий уряд члена ради старшини — це уряд сотника. Складав ради гетьман; інколи заздалегідь складувано порядок денний її зборів. Гетьман мусів дуже зважати на старшинську раду. „Але під кінець гетьманства Богдан мав вже таку силу, що міг легковажити і старшину і не подавав її раді усіх справ”⁵). Доводять це скарги Тетері на подібні порядки та згадки про них згодом гетьмана Виговського. Отож — констатує автор, за Хмельницького бачимо три періоди — панування генеральної ради, згодом ради старшини, згодом — Хмельницький править сам „як повний монарх”⁶).

По цьому автор переходить до окремих генеральних урядів. Він характеризує в коротких рисах їхню компетенцію до 1648 р. А далі подає велими інтересний список старшини, що посадили генеральні уряди, зазначаючи детально всі відомі йому випадки їхньої діяльності. Після цього автор спробував дати характеристику компетенції цих урядів на підставі зазначених

¹) с. 265. ²) Записки Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. CXXXVIII—CXL, с.с. 67—87.

³) с. 71. ⁴) с. 72. ⁵) с. 73. ⁶) с. 73.

фактів їхньої діяльності. Зробити це не легко, бо все ж ці факти, що дійшли до нас за добу Б. Хмельницького — не численні. Найбільше наш учений може сказати про діяльність генерального писаря, бо яскрава постать носія цього уряду І. Виговського і його впливове становище за тих часів дають далеко більше матеріалу, щоб висвітлити сферу його компетенції. Зокрема інтересні рядки про порядок державного листування за Хмельниччини, і про факти, коли писар контрасигнував гетьманські універсали. На закінчення своєї праці автор згадує за діяльність і організацію військової канцелярії, що на чолі її стояв генеральний писар.

Загалом розвідка І. Крип'якевича систематизацією матеріалу богато дає для з'ясування діяльности ради старшинської за бурхливих часів Хмельниччини.

ДОДАТКИ

1—XXXV

I.

**Ухвала ради старшини в листопаді 1663 р. в Батурині
з приводу статтів 1659 р.**

Божиєю Милостию великий Государь Царь і великий Князь Алексей Михайлович всяя великия и малия и бѣляя Росіи Самодержець и многих Государствъ и земель носточных и западних и съверных отчич и дѣдич, и наследникъ и Государь и Облаадатель, Его Царское Пресвѣтлое Величество.

Изволил прислати своего Царского Пресвѣтлого Величества Тайних Дѣл д'яка Дементия Минича Башмакова да д'яка Евстратия Флорова ко мнѣ своего Царского Пресвѣтлого Величества холопу, ко Івану Бруховецкому Гетманови вѣрного войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого и ко всему вѣрному войску своему Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкому для совершения всяких дѣл, ему Государю надобных й войску Запорозкому полезнихъ. Которие то Его Царского Пресвѣтлого Величества Тайних Дѣл д'як з товаришом своим, дня 17 ноеврия до Батурина приїхавши, таковий зо мною Гетманом и з старшиною разговоръ мѣл и так после разговору постановил: что которые статиѣ давные он Гетман и войско приймует, и тые бы статиѣ непремѣнно сохранены были. А которые статиѣ ему Гетману и войску для яких мѣр удержати и совершати не можно было,— и отих бы статиах бити челом, прося милости у его свѣта великого Государя нашего Его Царского Пресвѣтлого Величества через посланцовъ. Наперед теди Гетман вишеименований и все войско Запорозкое всѣ статиѣ, року 1659, дня 17 октovriя при бытности ближного боярина и намѣсника Казанскаго Князя Алексея Никитича Трубецкого с товарищи в Переяславль з войском Запорозким постановленные, приймуть и руками подписали. А о которых он Гетман и войско, хоть то руками рабского ради послушания подписаних, бити челом ведлуг совѣту Батурина за вѣдомом и порадою Дементия Минича Башмакова шлет к великому Государю Нашому, к Его Царскому Пресвѣтлому Величеству,— тые статиѣ нижеи именуются.

Статиѣ, о которых, ведлуг совѣту з тайних дѣл д'яком в Батуринѣ учненному, Гетман и войско бити челом к великому Государю своему, къ его Царского Пресвѣтлому Величеству посланцов своих, обозного полку Лубенскаго Родиона Логвинова з Батурина с товарищи, 22 ноеврия шлет.

Напередъ второй пунктъ з статей Переяславских.

Написано так в той статиѣ чтоб войты, бурмистры, райцы, лавники доходы всякие денежные и хлѣбные збирали и отдавали в казну Господареву. В том пунктѣ Гетман Иванъ Бруховецкий и все войско Запорозкое смиренно до лица земль упадаючи б'ет челом Его Царскому Пресвѣтлому Величеству, Его Господарское милости просячи, чтоб он, милосердный Господарь Царь, милосердным оком на сюю страну Заднѣпрскую, частыми войнами от татар и от ляхов и от измѣнников анищеную, взглянул и скуток

сего пункту до приѣзду преосвященнаго Мефодія Филимоновича, Епископа Мстиславскаго и Оршанскаго, блюстителя метрополиѣ Киевскаго и моего Гетманскаго на столицу перед Его Царскаго Величества Пресвѣтлый маестат продолжити и отложити изволил. Поневаж я, Гетман, крестное цѣлованіе о приѣздѣ моем на столицу учиненое всею душою исполнити желаю. Тамо уже о сем пунктѣ вкупѣ з преосвященным Епископом размова будет. Которму то преосвященному богомолцу своему на сем зѣздѣ з помененными дѣаками онай Господар Его Царское Пресвѣтлое Величество указал быть, але для неприятелскаго приходу не был.

Шестыи пунктъ.

Стороны арматы войсковое бити чолом великому Государю Нашому, Его Царскому Пресвѣтлому Величеству Гетман и все войско Запорозкое, чтоб он Государь умилосердился: чтоб на армату войсковую Лохвиця з принадлежностями замѣсть Корсуня назначена была. Также и том биет чолом Гетман и все войско Запорозкое, чтоб армата войсковая, которую воевода Переяславский неналежне против прав войсковых задержавъ, отдана Гетманови и войску была.

Одинадцатыи пунктъ.

О данех и о отбираню их. Милости просит у великого Государя Нашого у его Царскаго Пресвѣтлого Величества Гетман и все войско Запорозкое, чтоб сей пунктъ, таким же способом яко и второй вишеписанный, отложен был.

Новые пункта, тамже в Переяславлю, року месяца и дня вышеписаных постановление.

Пятыи пунктъ.

О воеводах по городах для обороны з войсками зостающих во всем ненаружне Гетман и все войско, так как указ Государев написанъ, приимуетъ, з тим только докладом:

Любо то на Переяславской радѣ сим пунктом постановлено, чтоб воеводи, головы и иные начальныи и всякие ратныи люде в Чернѣговѣ, в Переяславли, в Нѣжинѣ по указу Государеву на службѣ будучие на своих запасахъ жили, однак Гетман Іван Бруховецкий и все вѣрное войско Запорозкое, об'являючи свою вѣрную к Его Царскому Пресвѣтлому Величеству службу и радѣніе, так на чернѣцкой Енералной радѣ ведлугъ размови и разговору, яко и ведлугъ теперешнаго в Батурина приговору або постановленя, кождому - воеводѣ, помененых городов будучому, млын на заживлене з двома колами мучними, на кождого зась голову в тих городах будучому и на полковника - пятдесят осмачок муки житное, мѣры такое, якая в том городѣ будеть. Подполковником, майором — по 25 осмачок; ротмистром, капитаном — по 20 осмачок, порутчиком, пррапорчиком, сотником — по 10 осмачок, а райтаринови, драгунови, салдатови, стрѣлцеви — кождому, в тих городах на службѣ будучому, — по четыри осмачки на год кождий од Гетмана и од войска з приходов войсковых догодити маеть. В иных зась речах сей пунктъ Гетманъ и войско приимуетъ, так як написано.

Шестнадцатии пунктъ.

Стороны збѣглых з городов пограничных боярских в Украинные к войску Запорозкому належачие города и села людей милости просит у великого

Государя нашего у его Царского Пресвѣтлого Величества Гетман и войско, чтоб он, милостивый Господар Нашъ сей пунктъ до того ж Епископова и моего на столицу приїзду для совершенное уставы одставити изволил, поневаж под сие время, як король на Украинѣ нѣстал, того пункту содержати, чтоб люде збѣглыє к королю и сами не горнулися и других не вабили з собою, почувши о сем пунктъ постановленом. Однак злодѣевъ, забойцов, татей, палѣевъ ведлугъ шестнадцятого пункта при концу выраженного, Гетман и войско не защищает.

Іван Бруховецкий. Гетманъ вѣрного войска Его Пресвѣтлого Царского Величества Запорозкого¹⁾.

9

II.

Оповідання про раду старшинську під Лисянкою в лютому р. 1666.

174 - года, марта въ 12 день в Приказе Малая Росіи взятой язык, которого прислал боярин и Гетман войска Запорожского Іван Мартынович Брюховецкой с писарем с Микивором Александровым, в роспосе сказал.

Родом де онъ города Канева, зовут ево Тимошкою, прозвищем Буренко. Служил великому Государю в Запорогах б лѣт. И как де в прошлом во 172 году Григорей Косагов да Серко великого Государя с ратными людми и з Запорожскими казаки пришли в Умань, и он де с того времѧни жил в Умани, оставил великого Государя с ратными людми и Серкова полку с казаками. И пристал в Умани жить к Медвинскому казаку к Ивашку Кобзари.

И в Петров де постъ Уманцы здались измѣннику Опаре. И Ивашко де Кобзарь, и он с ним, в то время из Умани выехали в Медвинъ. И с того числа жиль он Тимошка в Медвине у него ж Івашка февраля до 20 числа. I въ 20 день под Лысенкою на поле с пол версты у измѣнника у Дорошенка с старшиною была рада. А на раде де были полковники Чигиринской, Белоцерковскій, Корсунскій, Бряславскій, Поднестренскій да Дроzdъ, и сотники, і старшина и иные знатные казаки и мещане. А было де на раде человѣкъ съ 300. И приговорили послать х королю Полскому Лысенского сотника Верещагу с товарищи 10 человѣкъ; чтоб король войско свое ляхов и нѣмец и Серденева полку казаков, которые в Малоросійских городѣх на той сторонѣ Днепра, велѣл всѣхъ вывесть в Полшу, потому что де с них емлют стацю многую и налоги чинят великие, а великого Государя от ратных людей и сее стороны Днепра от казаков, которые им чинят досады, — не обороняют их. А им стаці и хлѣба давать нечего, потому что уже три лѣта хлѣба не съяли. И чтоб их во всем в стародавных ихъ правах уолнить. А они де всегда сво королевское повелѣнне будуть исполнять. И сей бы стороны Днепра городов з жители жити им в совѣте ж, хотя де они и под высокой державною великого Государя рукою, — для того что де уж имъ между собою воюючись надокучило. А будет де король ляхов и нѣмец и Серденева полку из Малоросійских городов не выведет и они де всѣ з женами и з дѣтми, оставя города и мѣста и дома свои, пойдут вроэнъ, хто куды похочет.

А Серденева де полку старшина, которыми были на раде, говорили: для чего де они королевского войска на Україну держать и их в Полшу избы-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Подлинные Акты № 129.

вают с Україны и кормить их не хотят? — кричали на Дорошенка з большим шумом и называли его татарским гетманом, потому что де поставлен он в Гетманы от татар, а не войском обранъ, и стацей давать не хотят; и говорили, что поѣдут всѣ х королю вскоре.

И Дорошенко де имъ говорил: хотя б де они и того ж часа в Полшу поѣхали і они де ничем ему не угрозят, и он их не боится. А что де вы меня называете не Гетманом, для чего ж де стацей у меня просите? А королевскаго де войска и ихъ имъ будет не прокормить, но только себѣ погибель учинить. И положил перед них булаву, и Гетманом быть не хотѣл. И пошол в город.

А Серденева полку старшина того ж часа с рады поѣхали в розные мѣста, гдѣ кто стонт.

И полковники де и старшина, догнав его Дорошенка, и привели в раду, учили Гетманом попрежнему и булаву ему дали. А он Томошка в то время на раде был же і в Медвин поѣхалъ того ж числа¹⁾.

III.

Одписка М. Колупаєва в січні 1671 р. про старшинську раду в Батурині.

Государю Царю і великому Князю Алексію Михайловичу всеа Великия и Малая и Бѣлыя Росіи Самодержцу холопъ твой Мишка Колупаевъ членъ бьеть.

Въ нынешнемъ, Государь, во 179-м году декабря въ 23 день писал я, холопъ твой, к тебѣ великому Государю к Москве, что волею Божиєю Гетманъ Демянъ Игнатовичъ болень и лежитъ присмерти і видя ту Гетманскую скорбь я, холопъ твой Мишка, с товарищи учал быть в опасенъ і твоих великого Государя ратныхъ людей многихъ поставилъ в верхнемъ городке, такъ же і в большомъ, вездѣ с прибавкою по карауломъ, а досталныхъ людей — в строй. И енералныя Гетманския ближния люди, видя наше, холопей твоихъ, опасенъ-ешка, обозной и судын, и есаулы, и писарь, и Батуринской сотникъ, і войть, и іные многие розныхъ чиновъ Батуринския жители, которые в то число были, преждею свою присягу того числа подкрепили и крестъ тебѣ, великому Государю, целовали при мнѣ, холопе твоемъ. А полковниковъ, Государь, и хорунжего генералного, и бунчужного, и брата меншого Гетманского Савы в то число при Гетмане не было. И о том к тебѣ, великому Государю, к Москве преж сего писано.

И после, Государь, того вскоре в декабрѣ ж мѣсяце і в генварѣ в розныхъ числахъ был в Батурине к Гетману к Демяну Игнатовичю съездъ полковни-комъ и обознымъ полковымъ, и есауломъ, и писаремъ, и сотникомъ, і вся-кимъ урядникомъ и начальнымъ многимъ людемъ, и рядовымъ товарищем. Гетманъ Демянъ Игнатовичъ, лежучи на одрѣ смертном, заплакавъ слезно, говорилъ и приказалъ из устъ своихъ, чтоб они полковники и начальные люди і всякого чину тѣхъ городовъ жители тебѣ великому Государю служили по-прежнему вѣрно і неотступно, хотя будетъ и смерть ему Гетману случитца; и імъ после ево ни на какия прелести не прелѣщатись, такъ же что и при немъ, Гетмане, было. И чтоб они Енералные начальные люди, полковники обрали наказного Гетмана ково они излюбятъ до твоего, великого Государя, указу, по коїхъ мѣстъ он, Гетманъ, обможетца, чтоб было кому вѣдать всякие

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Столб. № 5872/61 Малор. Приказа № 190 — 193.

твои, великого Государя, дела і войско все в Малоросійских городъх. И мнъ, холопу твоему Мишки, он, Гетманъ Демьянъ Игнатовичъ, о томъ имъ говорить велѣл же; и я, холопъ твой Мишка, на томъ съѣздѣ имъ полковником и всѣмъ тѣмъ людемъ, которые с ними тут же на съїзде были, говорилъ, чтобы и они полковники і всѣ их начальные люди и рядовые их товарищи тот Гетманской исустной приказ исполнили, видя Гетманскую болѣнь, и чтоб прежнюю свою присягу подкрепили, так же что и обозной и судьи, і всѣ Генералные и начальные люди, и Батуринский жители. И обозной и судьи, и писарь, и ясаулъ в тѣ поры были тут же и тебѣ, великому Государю, радѣли во всякихъ твоихъ, великого Государя, делах и тѣм полковникомъ говорили ж, чтоб и они також учинили. И тѣ, Государь, полковники и начальные люди розныхъ чиновъ и рядовые их товарищи, помня Бога и твою Государскую пресвѣтлую милость и кресное целованье, межи собою со Енералными и со всѣми начальными людми учинили о томъ раду и приговорили. Государь, они, полковники і всѣ начальные люди и рядовые их товарищи: по коих мѣстѣ Богъ дасть облегченье Гетману Демьяну Игнатовичю, чтоб бытъ наказнымъ Гетманом брату ево Гетманскому Василью Игнатовичю і всякие твои великого Государя, і войсковые дела вѣдать до твоего Государева указу ему Василью Игнатовичю. А будетъ волею Божиєю Гетмана Демьяна Игнатовича не станеть, и ему Василью по тому ж бытъ і всякие дела вѣдать до твоего Государева указу. А имъ обозному и судьямъ, и ясаулом, писарю, полковникомъ, і сотникомъ, і всѣмъ начальнымъ людемъ, и рядовымъ товарищем, і всякого чину людемъ по тому ж бытъ у него Василья со всѣми своими товарищи в послушаніи всѣмъ заодно по твоей Государской милости, помня твоє Государское целованье ни на какия прелести имъ не мыслить и ни к какому дурну не приставать. И на томъ тебѣ, великому Государю, крестъ целовать Василью Игнатовичю имъ всѣмъ начальнымъ людем, против того ж как был договоръ у Гетмана Демьяна Игнатовича и у них под Глуховом при боярине і воеводе при князе Григорье Григорьевиче Ромодановскомъ с товарищи. И будет, Государь, гдѣ в которомъ мѣсте или в городе заведетца какое дурно или бунт и имъ всѣмъ на того итти и то дурное мѣсто снести мечемъ и огнемъ, чтоб впредъ нигди никакова дурна и бунтовщикъ небыло.

И милостию, Государь, Божиєю и заступлениемъ пресвятая Богородиця и помощию Сергия и Никона Радоженских (sic!) і великих чудотворцовъ, і твоимъ великого Государя Царя і великого Князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца, и благородного Государя нашего царевича і великого князя Феодора Алексеевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи, и благородного Государя нашего царевича і великого князя Иоанна Алексеевича всеа Великия и Малыя и Бѣлыя Росіи, — счастьемъ после той рады в Батурине генваря в 1-м і въ 7-м числах в соборной церкви Воздвиження честнаго и Животворящаго креста Господня крестъ тебѣ, великому Государю, и детемъ твоимъ Государевым, Государемъ нашимъ, на том целовали тот Гетманской братъ, что ныне наказнымъ Гетманом, Василем Игнатовичъ и братъ их третей Савѣлій і всѣ полковники, и начальные люди, и рядовые их товарищи при мнѣ, холопе твоем, что бытъ имъ всѣмъ безо всякой шатости под твою Государскую высокодержавною рукою неотступно без всякого дурного помышления. А будетъ гдѣ в Малоросійских городъх в коем городе или в мѣсте зачнетца бунтъ или какое дурно и імъ всѣмъ заодно итти и то мѣсто разорить без остатку, чтоб впредъ нигдѣ дурного не было. И после, Государь, того крестного целованья вскоре тѣ полковники і всѣ начальные люди с своими товарищи из Батурина по своимъ полкамъ

поехали, для того что без них де тамъ в народе у нихъ почело быть мно-
гия шатости: слух де у них прошолъ, что Гетмана Демьяна Игнатовича не
стало. А он де Гетманъ Демьянъ Игнатовичъ и ныне еще милостию Божиего
в живых, только лежит боленъ; а дела всякие вѣдаєтъ до твоего Государева
указу наказной — братъ ево Василий Игнатовичъ. И о томъ к тебѣ, великому
Государю, для того вѣдома Гетманъ Демьянъ Игнатовичъ і всѣ начальны
люди и послали Енералного ясаула Матвѣя Никитича Гвинтовку. А кто имя-
ны полковниковъ и сотниковъ, і всяких начальных людей и рядовых товари-
щай тебѣ, великому Государю, крестъ целовали и то писано въ ево Гетман-
скомъ листу. А с сею, Государь, отпискою к тебѣ, великому Государю,
к Москве послалъ я, холопъ твой, с сотникомъ Московских стрелцовъ Якова
Андрѣева сына Козловского, с вѣдома Гетмана Демьяна Игнатовича¹).

IV.

**Склад старшинської ради, що в січні р. 1671 в Батурині
обрала Вас. Многогрішного наказним гетьманом.**

Р о с п и с ь

имянная полковниковъ и всее старшины войсковые, которые при подтвер-
жениі на вѣрность великому Государю нашему Его Царскому Пресвѣтлому
Величеству и господину Гетману Демьяну Игнатовичю присяг(л)и в Батурина
лѣта 1671 месяца генваря 7 дня.

Нѣжинского полку старшина:

Полковникъ Оилипъ Івановичъ Уманецъ.
Есаулъ полковой Игнать Парпур.
Батуринской сотникъ Григорей Карпенко.

Переяславского полку старшина:

Полковникъ Дмитряшко Райча.
Ясаулъ полковой Федор Забузкій.
Барышевской сотникъ Олиферъ Максименко.
Барышполской атаманъ Василий Волога.
Воронковской атаманъ Іванъ Корнильевъ.

Товарство при них будущия:

Переяславские — Григорей Рубанинъ, Романъ Романенко.
Барышевские: Федоръ Волкъ, Еско Павленко.
Писарь полковой Переяславской Сава Прокоповичъ.

Черниговского полку старшина:

Полковникъ Іванъ Лысенко.
Ясаулъ полковой Никифор Каленин.
Сотникъ Леонтей Полуботка, черниговской.
Сотникъ Выбелской Василий Бурковской.

¹) Древлехранилище РСФСР. Кн. № 9. Малор. Приказа л.л. 325 — 329.

Сотникъ Березенской Сава Евенковъ.
Соснитцкой сотникъ Микита Литовченков.
Писарь полковой Лукашъ Зaborовской.

Стародубского полку старшина:

Полковникъ Петръ Рославецъ.
Полковой обозной Гаврило Дащенко.
Стародубской сотникъ Павел Хорниенко.
Почепской сотникъ Овдѣй Рословченко.
Погарской сотникъ Гаврило Еремъенко.

Киевского полку старшина:

Полковникъ Костянтинъ Солонина.
Полковой ясаул Трооримъ Яковлевъ.
Сотникъ Козелской Гаврило Карпенко.
Полковой писарь Петръ Домонтовичъ.

Лубенского полку старшина:

Полковникъ Іванъ Сербинъ.
Лубенской сотникъ Филиппъ Плис.
Роменской сотникъ Максимъ Иляшенко.
Пирятинской сотникъ Остапъ Додоха.
Лохвитцкой сотникъ Василей Котляренко.
Костянтиновской Ятцко Переясловецъ.
Писарь войсковой Леонтей.

Полтавского полку старшина:

Полковникъ Федоръ Жученко.
Сотникъ Полтавской Герасимъ Прогонской.
Писарь полку Полтавского Степан Войтеховичъ.

Гадитцкого полку старшина:

Полковникъ Яковъ Тищенко.
Сотникъ Гадитцкой Федоръ Донецъ.
Лютенской сотникъ Михайло Борюховичъ.
Камышенской сотникъ Петръ Пащенко.
Рашевской сотникъ Грицко Подсѣненко.
Зинковской сотникъ Іванъ Борисенко.
Опошенской сотникъ Ерема Воронченко.

Товарство с ними будуче:

Павел Животовской.
Еоимъ Вечорка.
Іванъ Ператинской.
Степанъ Грещаной.

Миргородцкого полку старшина:

Полковникъ Михайло Кияшко.
Полковой писар Александр Нестеренко.

Ясаулъ полковой Петръ Логвиченко.
 Сотникъ Миргородской Василий Козленко.
 Голтвинской сотникъ Василий Темниченко.
 Сотникъ Ересковской Леско Хвостикъ.
 Белоцерковской сотникъ Сингирь.
 Прилуцкой полковникъ Маценко и его полку старшина.

Опричь товарства воїскового на токъ съездѣ при полковниковъ в Батурине будучихъ, именъ ихъ не описуя — сколь много ихъ было. Так же і всенародия. Токмо самую старшину списавъ, при печаті войсковой и при подписи имени нашего, се есть руки, к вамъ великому Государю нашему в Малоросійской Приказ, не описуя именъ старшины генеральныя, понеже в листу написаны имена ихъ. Писанъ в Батурине. Генваря 7 дня 1671 году.

Демьянъ Игнатовичъ Гетманъ с войскомъ Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорожскимъ.

У тое ж расписи печать войсковая¹⁾.

V.

**Переклад листа гетьмана Многогрішного в травні 1671 р.
з даними про ухвали старшинської ради.**

Списокъ с листа белоруского писма, каковъ писалъ к великому Государю Царю і великому князю Алексію Михайловичю всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росії Самодержцу войска Запорожского сеъ стороны Днепра Гетманъ Демьян Игнатовичъ с посланцы своими с Полтавским полковникомъ Федоромъ Жученкомъ с товарыщі в нынешнемъ до 179 году майя въ 22 день.

(По титулі). Демьян Игнатовичъ Гетман с войскомъ вашего царского пресвѣтлого величества Запорожскимъ. Припадая ницъ до лица земли пред пресвѣтлыми вашего Царского пресвѣтлого величества престола ногами, смиренно чолом бью. Какъ я всегда обыкль по должності своей рабской ко пресвѣтлому престолу вашего царского пресвѣтлого величества, помазанника Божия, православного монарха, единого под солнцемъ, сияющаго, непобедимого, благодѣтеля нашего, величайшего и многомилостивого буде какими ни есть вестыми присылати и обявляти. И напаче нынс, егда во время нынешняго съезду всеа старшины: генералного войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского Петра Михайловича Забѣлы обозного, судей, ясауловъ, полковниковъ, сотниковъ, атамановъ, товариства войскового, между нынешними праздниками тридневного Воскресения Христа Спасителя нашего, в Батурине будучи для постановления цѣлости добра общаго и утверждения отчини Вашего царского пресвѣтлого величества, и отданія ради намъ обыкновенного поклона прибывъ, что ни есть доброго совѣтовалі и между собою постановили, — вамъ великому Государю, нашему царскому величеству, помазаннику Божию извѣстно творю. И тѣ стати, такъ от меня вѣрного подданного и слуги нижайшаго, Гетмана вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского, старшинъ генералной и полковникомъ і всему рыцерству войска Запорожского постановленные, такъ и на моі статі от полковниковъ мнѣ поданные, — всѣ тѣ с нарочными послы от насъ и от всего войска Запорожского — с Федоромъ Жученкомъ полковникомъ Полтавскимъ, сотники і с товарыщі при немъ будущими к нашему царскому пресвѣтлого величества престолу в нашемъ челобить при смиреннѣйшемъ поклоне, припадая до ногъ у пресвѣтлого престола

¹⁾ Древлеукраїнсьце РСФСР. Кн. № 9 Малор. Приказа л.л. 338—341.

вашого царского пресвѣтлого величества, для лутчего и удобнѣйшего увѣрения і выразумѣния, і всякого подтверждения, и цѣлости общего добра, і вѣрнейшего подданства вамъ великому Государю нашему посылаю.

А что большаго за толику велико и неизреченню милость отеческую к намъ вѣрнымъ подданнымъ своимъ и слугамъ нижайшимъ, что отъ своего пресвѣтлого престола вашего царского пресвѣтлого величества изволиши обявляти, а на комиссию, гдѣ бы имѣла быти, своихъ намъ особъ, естьли бы о войске было воспоминование, при полномочныхъ вашего царского пресвѣтлого величества великихъ послѣхъ посылати изволяешьъ,—припадая къ пресвѣтлому престолу стопы ногъ вашего царского пресвѣтлого величества, смиренно, со всякимъ усердиемъ челомъ бьемъ і въ предидущие времена о таковѣ же прещедрой и непрѣмѣнной милости отеческой къ намъ вѣрнымъ подданнымъ и слугамъ нижайшимъ смиренно просимъ и молимъ, дабы и вовѣкъ жития нашего никогда отъ пресвѣтлого вашего царского величества престола не преставало. За сие мы купно иси по вѣрному і вовѣки неотступному обѣщанию нашему по святой евангельской заповеді Христа Спасителя нашего противъ всякихъ неприятелей, наступающихъ на ваше царское пресвѣтлое величество, кровь проливати, здравие наше за достоинство и распространения государствъ и за наследниковъ, отъ бога данныхъ нашему царскому пресвѣтлому величеству, і всего пресвѣтлого сингклита полагати готовы есмы. А при семъ, припадая ницъ до лица земли у пресвѣтлого стопы ногъ престола вашего царского пресвѣтлого величества, чelomъ бьемъ и смиренно просимъ и молимъ, при своихъ посланныхъ статтяхъ. А не о чёмъ иномъ токмо о неволникахъ, которыхъ въ послѣдней нашей статі помянулось; тѣмъ по своему милосердному отеческому изволению Указ учинить и указать отпустить къ своимъ кровнымъ на волю. За сие купно съ нами за васъ, великого Государя нашего, за ваше царское пресвѣтлое величество и отъ Бога данныхъ наследниковъ вамъ, великому Государю, нашему царскому пресвѣтлому величеству, всегда всесильного бога престоль молити должны будуть. Да ваше же царское пресвѣтлое величество, помазанникъ Божій ко мнѣ вѣрному подданому и слугѣ нижайшему своему і всего войска Запорожского въ грамоте своей Государской изволилъ писати: естьли бы на Комиссию своихъ полномочныхъ пословъ или комисаровъ для постановления вѣчного святого покоя съ его королевскимъ величествомъ посыпали изволиши, дабы изъ войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского по договорнымъ статьямъ Глуховскимъ и наши особы, въ чемъ бы имѣло быть въ споминѣ, такъ же и стати, каковы петребны были, тотчасъ посылати. Сице исполняя, азъ вѣрный подданный, слуга нижайшій указ вашего царского пресвѣтлого величества писаль есмь зъ гонцомъ своимъ, товарищемъ войсковымъ съ Михайлomъ къ нашему царскому пресвѣтлого величества престолу, прося, дабы до съезду Генералной старшины войсковые и полковники, обаче, егда ныне по совѣту обрали полковника Киевскаго Костянтина Солонину и иныхъ товарищевъ годныхъ, которыхъ назначимъ тотпуть, до Указу вашего царского пресвѣтлого величества, когда имъ итти. И того гонца Михайла отъ васъ великого Государя нашего позврату ожидаемъ. Такъ же азъ, вѣрный подданный и слуга нижайшій, хотя, дабы отчина вашего царского пресвѣтлого величества Малая Россия въ вѣрномъ і вѣчномъ подданствѣ вовѣки жития нашего безъ шатості быти могла, по рабской моей вѣрности, если бы каковы неприятели на отчину вашего царского пресвѣтлого величества воиною имѣли наступати, яко же отчасти имѣемъ вѣсті, что тое стороны Днепра Гетманъ Петръ Дорошенко доказалъ своего намѣрения надъ поляки, то и на сю сторону замышляетъ учинити; а не токмо Дорошенко, но и изъ Запорожя тожде такова желателстна надѣ-

ятись потребно, понеже с ордою есть в братствіе, также и на ляцкое желательство не во всем потребно повѣрити, зане таково же имъютъ намѣреніе и похвалы чинять к войнѣ,—сего ради удобное бы дѣло сему предварити ныне, а не в то время, егда неприятели наступятъ всяя страны. Обаче по члобитию нашему к вашему царскому пресвѣтлому величеству имъемъ сицево обѣщательство, что нас ратными вашего царского пресвѣтлого величества людми, при боярине і воеводе и намѣснику Бѣлогороцкомъ, при князе Григорье Григорьевиче Ромодановскомъ Стародубскомъ, скорыми помощми воспомогати,—сице за толикую премногую милость отеческую покорственно до лица земли чломъ бьемъ. Ныне же для лутчего утверждения Малой Росіи, припадая ницъ до лица земли, смиренно молим и просимъ: естьли бы того потребно было во время нашествия неприятелскаго въ нѣкоторые города вашего царского пресвѣтлого величества ратныхъ людей, дабы сим крѣпчайша Украина и подъ высокою рукою вашего царского пресвѣтлого Величества быти в подданстве могла,—сице потребно бы в то время, егда нашему царскому пресвѣтлому величеству вѣстно учинено будетъ, во время нашествия неприятелскаго въ нѣкоторыс городахъ вашего царского пресвѣтлого величества ратныхъ людей, дабы сим крѣпчайша Украина могла быти подъ высокоодержавною рукою вашего царского пресвѣтлого величества (повторення в оригиналѣ). И тако потребно бы въ то время, когда нашему царскому пресвѣтлому (sic!) вѣсно учинено будетъ, по нашему члобитю, токмо с воинскимъ нарядом прислати. О семъ, паки припадая к пресвѣтлому престолу стопы ногъ, смиренно молим и просимъ.

При семъ же не хотѣль есми и сего в забвение положити: егда во время слабого моего здравия за особые мои грѣхи Господь Богъ меня, вѣрного подданного вашего царского пресвѣтлого величества и слугу нижайшаго, посѣтить изволилъ,—въ то время не возвещаль есмъ, обаче ныне о сицевомъ вѣрномъ и прямомъ желателствѣ вашего царского пресвѣтлого величества головы Московскихъ стрелцовъ Михайла Петровича Колупаева к пресвѣтлому вашего царского пресвѣтлого величества престолу возвѣщаю, что во время слабого и сумнителнаго моего зѣло худого здравия совершенно постоянно, чиновно сохранясь, с ратными людми поступалъ и исправлялъ. Которые поступки его должны похвалы. Такъ же, егда отданія раді моихъ и исполненія обѣтовъ святымъ мѣстомъ во отчину вашего царского пресвѣтлого величества Киева тот путь совершаль есмъ,—и тако ему вышній городъ Батурина и самое мѣсто для всякого устроения вручилъ есмъ. Яко ж милостию божиєю и счастьемъ вашего царского пресвѣтлого величества и праведными молитвами, за его вѣрныи радѣниемъ, возвратясь назадъ, при добромъ устроеніи засталъ есмъ. Подай Боже и впередъ, дабы тако і всегда быти могло. О семъ вамъ великому Государю нашему, нашему царскому пресвѣтлому величеству, помазаннику Божију, благодѣтелю нашему, величайшему и многомилостивому, припадая до лица земли у пресвѣтлого престола стопы ногъ, со всякимъ усердиемъ о такомъ чиновномъ и добромъ человѣке чломъ бьемъ и премного благодарствуемъ. Занежъ, взирая на таковы благия поступки, Батуринские жителі в то время утверждены быша. О семъ вамъ, великому Государю Нашему, нашему царскому пресвѣтлому величеству по своей рабской вѣрности вѣсно учинивъ, при семъ на преславныхъ великоросійскихъ и малоросійскихъ, Владимирскихъ, Московскихъ, Киевскихъ скипетрахъ счастливо царствующі, при всякихъ радостныхъ утѣхахъ, мирномъ житїи съ великою Государынею нашею, благовѣрною царицею і великою княгинею Наталиею Кириловною и отъ бога данными наследники, з Государи нашими і великими князи

доброго здравия в неисчетные лѣта, умножением от благочестивого и богомъ венчанного корене чадъ, — усердно, яко вѣрный подданный и слуга нижайшій, со всѣмъ вашего царского пресвѣтлого величества войскомъ Запорожскимъ, желаю и нижайшій нашъ до лица земли пресвѣтлого престола стопы ногъ смиренно со всяким усердиемъ поклонъ отдаемъ.

Писанъ в Батурине. Майя 13 дня 1671 году. Вашего царского пресвѣтлого величества благодѣтеля моего многомилостивого, яко вѣрный подданный и слуга нижайшій Демьянъ Игнатовичъ Гетман войска вашего царского пресвѣтлого величества Запорожского. *

Списокъ.

с статей, каковы далъ сеъ стороны Днепра Гетман Демьянъ Игнатовичъ войска его царского пресвѣтлого величества господам полковникамъ і ясаулом, сотникомъ, атаманомъ і всего войска Запорожского рыцерству на нынешней съездѣ для совѣта цѣлости добра общаго в Батурина. 1671 году месяца майя 5 дня.

1.

Понеже великій Государь нашъ, его царское пресвѣтлое величество, от своего пресвѣтлого престола при Михайлѣ Петровиче Колупаеве, при головѣ Московскихъ стрелцовъ со всѣми запасы для всяких шатостей и безопастства ратныхъ людей к нам в Батурина приказ изволилъ прислати, которыхъ мы, аще никакова ис полковъ мелнищного запасу на потребу и на расходъ войсковой, кромъ годовые стацѣи, не выбирали, обаче, по изможению по се время ихъ недоволствомъ, своимъ снабдевал запасомъ, — для того подобаетъ в томъ господам (полковникам?) і всей старшинѣ войсковой при нынешнем Батурина ском собраніи для сущего его царского пресвѣтлого величества прислуги, в позоръ не подаваяся, разсудить и московскимъ людемъ, у насъ на службе будучимъ, запас ис полковъ обмыслити.

2.

За частыми приѣздами и бранье подводъ, междо иными, во граде Батурине великие творятся утеснения. Которого жители Батуриńskie за невозможениемъ податей учели расходитися. О семъ сущее дѣло, дабы господа полковники какую ни есть граду Батурину учинили отраду, се есть противъ возможности коней от своихъ полковъ для подводъ прислали в Батурина для своего приѣзу и для своихъ посланниковъ; дабы полковники, противъ древняго блаженные памяти к богу отшедшихъ предковъ нашихъ — Гетманов, по обыкновению своему в Батурине имѣли дворы, в которыхъ дабы для себя и лошадей своихъ всякие хранилі запасы, тако и людей могли задержати.

3.

Не для какихъ винъ, токмо видя частые между народы християнскими смятения, для оберегания имѣния нашего общаго и скорѣйшия заступления, охочие конные и пѣши по нынешнее время держалося войско. Чего не желаем, сохрани Боже, зане откуду на нашу сторону неприятелское нашествие, не возмогло бы на отпор в городовымъ войскомъ поспѣшить на отпор оному; егда древнее ихъ и желаемое, лѣпо разсудя труды, господам полковникомъ к разсуждению полагается, дабы удоволствования войска Запорожского, каковое могли выразумѣти подобие. Егда же еще ничего кромъ хлѣба не имѣли. А насъ чистая в томъ от нихъ заходит докука, понеже не для ради насъ, но для цѣлости добра пребывали и пребывают, сице в доволствованию достойни. А ныне городовые жителі за ихъ услуги хлѣба имъ возбраняют.

4.

Во общее бысть городовим нашим людемъ обыкновение, что учиня каково преступление самого ради своеволства на низ обыкли изходиті. Которые, не хотя намъ Гетману, полковником и сотником своим быти послушными, иныхъ помышляютъ начальниковъ, и не яко благие, чтоб могли о общемъ добрѣ раздѣти, наипаче яко нежелаемые отечеству сыны на погубление бунтовниковъ ко воякимъ возбуждая раскола (м), сами себѣ обравъ старѣйшего, в города посылают и невинныхъ людей без милосердия утесняютъ, напослѣдокъ неприятеля народа християнскаго на наши шеи пребывають. Прилѣжного всѣмъ гospодамъ полковникомъ подобаетъ радѣнне, дабы таковы не пущалі своеволі, но прежде времяни непослушныхъ усмиряли, зане инако желаемого немогохомъ доступити покоя. Егда в полкахъ таковый пребывати чинъ будетъ, — от великого Государя нашего принесемъ похвалу.

5.

Великое всѣмъ господов полковников і всея старшины войско Его Царскаго Пресвѣтлого Величества Запорожское благо посполитое требуетъ остерегательство, что господа Запорожские, не знаті для каковыхъ причинъ православнымъ монархомъ — тако великого Государя нашего, Его Царскаго Пресвѣтлого Величества, яко и его Королевскаго Величества, частыми своимъ посольствы чрез нашу страну себѣ путь избрали. Аще всякий можетъ выразумѣти, что не для общаго добра, но своея ради прихоті творять вымыслы и монарховъ приводятъ. Сему убо ихъ предваряя непостоянству, здравого о семъ господа полковники имуть изобретати совѣта.

6.

Вящая ныне казацкихъ нежели общихъ людей число возносить. А егда на каковое придетъ обявление — мало ихъ бываетъ въ войску. Аже и обявятца въ войску — без доброго ружья. Подобно сие творится за взятками господъ: старинные войсковые к войнѣ в казацкую принимаютъ роспись. А еще таковы себѣ необыкновенное господа товарищи избрели подобие, понеже братию свою не на одномъ хлѣбе пребывающу, кровныхъ, кумовъ, а особно подручныхъ, от всякие возбраняютъ должності. Чего раді, зане общихъ людей во градѣхъ и селахъ мало, тогда прилѣжныхъ войсковыхъ к намъ приѣзжающихъ, дѣлехъ кому довѣщающаго и подводѣ на войсковые потребы издоволити не могутъ. О семъ убогие люди ради частые докуки расходятся. И тако господамъ полковникомъ и всей старшинѣ войсковой полного довѣть приложити своего радѣнія, дабы въ своихъ полкахъ въ сотняхъ учинятъ розыскъ: при благомъ воинскомъ устроеніи достойного казака войскового быти уразумѣли и при древнихъ казацкихъ волностяхъ пребывалі, инымъ паки, за всякими не заводяся прихоти, противу обыкновенія со общими людми равно всякие подати и должності повелѣли исполнять и на росписяхъ, кто къ войску и хто ко граду или села имѣетъ довѣти, сие дали.

7.

Часто многими и сущее кровослезными нас умоляютъ моленіи тако сыны, яко і кровные, в бозе преосвященнаго его милости отца Менодия Оилимоно-вича епископа Мстиславского, Оршанскаго; такожде и брат Константин Захария Шийкевича, писаря бывшаго Іашка Брюховецкаго; матери и сестри Тимоѳея Цецуры, і кровные Якова Шаблинскаго, — дабы есьмъ, нашимъ къ Его Царскому пресвѣтлому величеству приложивъ моление, з заточения изъ Мос-

ковского государства на волю ихъ освободили. По семъ моление ихъ собрания увѣщанию господъ полковниковъ і всеа старшины Войска Запорожского отложихомъ. Сего ради каковое будетъ всехъ господъ полковниковъ въ разсужденіи совѣтованіе, на сем престаті должны есми и нашего отъ милости християнские приложиті не отложимъ попечения.

Демьян Игнатовичъ Гетманъ Войска Его Царскаго Пресвѣтлого Величества Запорожскаго.

Сіи статі присланы къ Москве съ посланцы съ полковникомъ съ Федоромъ Жученкомъ съ товарыщі за приписью въ мѣсто Гетмана, безъ войсковые печаті.

Постановленіе.

отъ насъ полковниковъ симъ нижеписаннымъ і всего Войска Запорожскаго Его Царскаго Пресвѣтлого Величества старшаго и меншаго сеѧ стороны Днепра товарства приѣзу для совѣту общаго добра въ Батурине будущаго, на стати намъ отъ ясневелможнаго его милости Гетмана господина Демьяна Игнатовича поданые, въ лѣта 1671, мѣсяца мая въ 5 день постановление:

Въ начале о обмышленіи хлѣбныхъ запасовъ для ратныхъ Его Царскаго Пресвѣтлого Величества людей въ Батурине будущихъ. На ратныхъ великаго Государя нашего людей при головѣ московскихъ стрѣлцовъ при Михайло Петровиче Колупаеве въ Батурине будущихъ, которыхъ Его Царское пресвѣтлѣе величество особно съ милости своей за радѣниемъ велможнаго его милости Господина Гетмана для обороны всѣхъ насъ прислати изволилъ, — дати корму со всѣхъ полковъ по разсужденію ясневелможнаго его милости господина Гетмана.

Второе — о тягості городу Багурину отъ частыхъ наѣзовъ, чтобъ городу Батурину могла быти лгота, — для того со всякаго полку подводъ на всѣхъ насъ и общаго добра потребу сколько ясневелможный его милость господинъ Гетманъ разсужденіе свое укажетъ, дати позволяемъ. И также и дворы въ городе Батурине для своего и посланцовъ своихъ приѣзу имѣти і всякие запасы въ тѣхъ дворѣхъ держати обѣщаю.

Третье — о удоволствованіи войска охотного — какъ всегда для обороны войска посполитого въ готовности будучее, всякое отъ насъ за свои прислуги узнавало благородствено, тако и ныне, дабы войску конному и пѣшому, которое для осторожности отъ неприятелскаго наступления въ поляхъ востанетъ обратится, труды возданы были, Не отговариваемъ, но о семъ позволяемъ всякое удоволствование чинити.

Четвертое — о приключимыхъ людехъ. Понеже люді нежелаемые общему добру вредити и благихъ вещей къ дѣланию приводити усмирять обыкли, но тѣ, которые не хотятъ старѣйшимъ своимъ отдать послушанія, въ Запороги изъ домовъ своихъ частократно уходятъ и, тамо зашедъ, особыхъ себѣ старшихъ для приходѣтъ своихъ обираютъ и, съ оними оттуды выѣхавъ, къ городамъ вредительные всѣваютъ расколы, — тогда всякий въ полку своемъ, должно предваряя сему, прилежно остерегати будемъ, что таковы не могли уходить изъ городовъ въ Запороги.

Пятое — о послахъ Запорожскихъ. О се намъ зѣло невозлюбленно, егда запорожцы пословъ своихъ въ посольство къ обоимъ великимъ християнскимъ Государемъ, такъ къ его царскому пресвѣтлому величеству, какъ і къ его королевскому величеству съ явственнымъ прелестными умышленіи своими, а намъ вредительными, многижды посылая, путь онымъ сеѧ стороны отправити указують. Сего ради дабы вище чрезъ которую полковникъ долженъ будетъ того остерегати і воздержати; а воздержавъ, къ ясневелможному его милости госпо-

дину отсылаті. Яко бы вище нам во благихъ вещах от запорожцов не было вредителства.

Шестая—о постановлениі строения в городѣхъ между войсковыми и общинными людми. Яко само то всякому от нас довльеть вѣдаті, что много довльеть всегда на благом строеніи, за которым благо общее между людми множится, тако казаковъ конныхъ и пѣшихъ всякий полковникъ в полку своем росписи превед и ружя досмотрити имѣть. И кто при добром ружѣ будетъ, таковых в роспись казацкую примати должни будемъ; а которые колико с казаки уреченного належащаго ъзжения военного не имѣютъ,—сицевыхъ грацкому отданію должності полагаті обѣщаемъ. Особно тѣ казаки, которые у себя в домѣхъ подсосѣдокъ—братьи, кумовъ и зятей, дядей и иныхъ кровныхъ, но на своем хлѣбе, имѣютъ,—дабы от казацких или от грацких должності не хранили и не заступали прилежно остерегаемъ.

Седмое—о свобожденіи неволников с Москвы. Понеже ясневелможный его милость господинъ Гетман многихъ неволниковъ из заточения Московской земли разсудителнымъ своимъ радѣниемъ воздвигъ, се и ныне в том же заточеніи обрѣтающихся неволниковъ: яко преосвященнаго в Боге его милость господина отца Методія Оилимоновича епископа Мстиславского и Оршанского, Захария Шийкѣевича писаря бывшего Брюховецкого, з женою и з дѣтми, Тимофія Цыцуру, Якова Шаблинского Переяславского с ынами, совѣтуем и молим, дабы для исполнения християнского милосердого творения также разсудного своего не отказалъ о свобожденіи приложити попечения. За сие также, которые уж на воли, превышній Богъ да будетъ похваленъ. А его царскому пресвѣтлому величеству и ясневелможному его милости господину Гетману ниско кланяяся челомъ бьемъ.

Полковники і вся старшина с товариствомъ войсковая:

Дмитрашка Райча полковникъ Переяславской.

Костянтинъ Солонина полковникъ Киевской.

Іванъ Лысянко полковникъ Черниговской.

Іванъ Сербинъ полковникъ Лубенской.

Петръ Рословецъ полковникъ Стародубской.

Михайло Кияшко полковникъ Миргородской.

Яковъ Тишенко полковникъ Гадицкій.

Федоръ Жученко полковникъ Полтавской.

Іванъ Маціенко полковникъ Прилуцкой.

Филиппъ Уманецъ полковникъ Нѣжинской¹⁾.

VI.

Ухвала в'їзу ради старшини ва Різдво 1689—Водохреща 1690 р. з приводу оренд.

Въ листу приговорномъ всен старшины и полковниковъ за ихъ руками и печатми, каковъ дали гетману о позволеніи аренды, написано:

Пресвѣтлѣйшихъ і державнѣйшихъ великихъ Государей Царей і великихъ князей Іоанна Алексѣевича, Петра Алексѣевича всеа Великия и Малыя и Белыя Россіи самодержцевъ ихъ царскаго пресвѣтлого величества войска Запорожскаго обоихъ сторонъ Днепра ясневелможный его милость господинъ Гетманъ Іванъ Степановичъ Мазепа, видя великую скудость денежную

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Кн. № 9. Малор. Приказа л.л. 899—915.

в казне войсковой, на заплату повсегодную войску охотническому конному и пешему, также и на иные постановленные войсковые расходы и с почтительного своего рейментарского всемъ потребного радения, всемъ обще намъ полковникомъ, ниже подписи имянованнымъ, со всею старшиною, товарышства старшего и меншего, такъже войтамъ и всему народу в городах и селахъ, в полкахъ своихъ обретающихся, изволили поволить на волные голосы дать одно похваляти, об обрати и постановити, чм бы совершенно та предреченная войсковая казна спомогати и наполнити поборами или арендами. Где всехъ насъ згодное мысленное, на подписи имянованныхъ, такое на то учинили договоръ и постановление, чтобы та казна не поборами и выборами, людемъ тяглым зело досаднымъ и нестерпимымъ, но совершенно арендами была вспоможена и наполнена, такимъ способомъ — что в полкахъ во всехъ нашихъ не попущая іс стороны отнюдь никакой особе пособняком, а наипаче на скучающимъ, во всяком городе и по селахъ закупати и арендовать шинки винные. Токмо сами имъютъ, что на ково доведетца и по самой подлинности и разсуждению положится, то в казну войсковую дать, а отдавъ належность — и полковую; чтобы имела сверхъ того какая прибыль в кінждомъ городе и уѣздами оставляти, то имъеть и повинно конечно быть ни проторей в споможение и потребы, какъ войсковые такъ и городовые, под ведомостию особъ истинныхъ и заприсяженныхъ войсковыхъ и послопитыхъ, к тому делу выбранныхъ и постановленныхъ. На крестины, на свадбы и на иные такие жъ дѣства волно выкурить на своихъ котлахъ для своихъ потребъ вино всякому учтивость и доволствование чинить безъ всякого от кого-нибудь запрещенія. Шинки медовые, пивные и бражные волны всякому, кроме табаку, которой при вине также имъеть быть в аренде; а деготь — кто имъ торгууетъ — всякому волно шинковать и промыслы свои в томъ имъть. На что дабы разсмотрение ясневелможного благодетеля его милости господина гетмана всякому в полкъ и в города, а ни кому иному, было дано. В которой какой зборъ, и с которого города нынѣ будетъ положень, тотъ дабы ни какимъ способомъ впредъ не был бы повышенъ. А из насъ нижеподъписанныхъ всякой повиненъ будет разсуждати по равенству откуду бы и какъ зборъ изо всякого полку уговорный и постановленій могъ совершенно доходити в казну войсковую. На томъ всехъ насъ подписи имянованныхъ старшихъ и меншихъ, какъ войскового стану, такъ и городового и черныхъ людей согласное и единомысленное прошение. На котором постановленіи какъ мы сами полковники с старшиною своею, такъ и войты с мещаны подписуемъ имѧнъ своихъ рукою.

Писано в Батурине. Лѣто от создания мира 198, а от рожества Христова 1690, генваря 9 числа.

А вниау приписаны имена ихъ с печатми:

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Киевской полковникъ Григорей Карповичъ.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Черниговской Яковъ Лизогубъ.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Нежинской полковникъ Степанъ Забѣла.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Стародубскій Михайла Миклашевскій.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Полтавской полковникъ Федор Ивановичъ Жученко.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Лубенскій Леонтей Свечка.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Прилуцкій Иванъ Стороженъко.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Переяславскій Леонтей Полуботокъ.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского Гадицкій полковникъ Махайла Бороховичъ.

Іхъ Царского Пресвѣтлого Величества войска Запорожского полковникъ Миргородцкій Данила Апостоленка.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всем посполствомъ полку Киевскаго на томъ подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всем посполствомъ полку Черниговскаго на томъ подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всем посполствомъ полку Нежинскаго подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всем посполствомъ полку моего Стародубскаго подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всем посполствомъ всехъ городовъ подписьемся Полтавскаго (полку).

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всем посполствомъ полку Лубенскаго подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты с посполствомъ полку Переяславскаго подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты с посполствомъ полку Гадицкаго подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты с посполствомъ полку Миргородскаго подписьемся.

Старшина полковая, сотники, атаманы со всемъ товарствомъ и войты со всемъ посполствомъ полку Прилуцкаго подписьемся¹⁾.

VII.

**Проект статтів р. 1710 з Росію, що його, можна думати,
ухвалила рада старшини.**

Выписано кратко із листа Гетмана Господина Скоропадского, писанного великому Государю із Глухова от 16-го февраля 1710 году.

По всепокорственному Его Царского Величества за показанную к нимъ Его Величества превысокую милость і охранение і оборону Малой Росії во время ізмѣны Мазепы і нашествие короля Шведского со всею силою благодареніи об'являетъ і обязуетъ себя онъ, Гетманъ, со всею старшиною і войскомъ в непоколебимой подданской вѣрности Его Царскому Величеству противъ всѣхъ его неприятелей служити до кончины живота своего со усерднымъ тщаниемъ. При том же доносить, что на подданные ево, Гетмана, со всею старшиною просительные пункта прошедшаго году состоялся Его Царского Величества рѣшителной юказ і к нему, Гетману, із Киева з Генеральнымъ койсковымъ Писаремъ Семеном Савичемъ присланъ со обнадеживанием впред і вицаго на иѣкоторые пункта Его Величества утвержденія. Того, ради в надежду сего, написав он, Гетманъ, пункта о тѣх же, какъ своих приватныхъ,

¹⁾ Рукописи М. Судіенка, № 97, ч. V, с.с. 81–90.

так і публичныхъ войсковыхъ інтересахъ і въных народныхъ потребахъ, чрез нарочныхъ посланныхъ Ясаула Генералного Жураковского і судью Гадяцкого Василья Велецкого посылаеть, прося Его Царского Величества, дабы Его Величество на оные повелѣль милостивый благоповелителный Указ учинить.

А в присланных от него, Гетмана, вышеозначенных пунктах написано.

1¹⁾.

В надежду превеликой Его Царского Пресвѣтлого Величества милости сего мимошедшего лѣта по счастливой преславно над неприятелем воспринятой побѣде подал я, Гетман, с старшиною Генералною і с полковниками от всего войска за подписанием властных рукъ под Решетиловкою мое подданское ему, великому всенадежнейшему Царю и Государю рабское чelobite пунктами. В которыхъ первое было об'явлено прошеніе о милостивом его монаршеском нам і всему войску Запорожскому наданіи таковыхъ статей, волности, права і порядки наши утверждающихъ, какие от прежде бывшихъ великихъ Государей Царей наших всеросійских і от его, великого Государя, щастливо нам царствующаго прошлым Гетманом і всему войску Запорожскому были даваны, содержаны і утверждены. I по тому нашему общенароднымъ Малоросійскимъ желаниемъ прошенію ізволилъ великий Государь Его Царское Пресвѣтлое Величество повелѣть милостиво ізобразить своего монаршеского Указу решение і чрез Писаря Генералного Савича іс Киева прислать оное, с тѣм премощнейшимъ обѣщаниемъ, что обстоятельные статьи, понеже оныхъ в то краткое время за походомъ Его Царского Пресвѣтлого Величества в Полшу ісправить было невозможно, впред, против статей прежнихъ, мнѣ подданному. Его Царского Пресвѣтлого Величества ко всему войску Запорожскому со утверждениемъ помянутыхъ правъ и волностей наших, — чрез сих же посланных всенайпокорнѣ Еgo Царского Пресвѣтлого Величества молимъ.

2.

В другомъ пунктѣ на прошеніе наше таковый монаршескій Его Царского Пресвѣтлого Величества решителный ізображенъ Указ, чтоб наказные с Малоросійскими войсками, когда гдѣ позоветъ случай противъ неприятелей на службу Его Царского Пресвѣтлого Величества ходити, были под командою войскъ великоросійскихъ Генералов. А імъ, генералом, от Его же Царского Пресвѣтлого Величества впред накрѣпко указать в томъ обѣщано, дабы они казаковъ, кромъ воїнскаго дѣла, ни на какие свои приватные услуги отнюдь не употребляли і воїнские дѣла управляли с совѣту і согласия с наказными, под опасеніем в томъ за противность Указу жестокаго Его Монаршеского гнѣву. I о незабвенному і состоятелномъ таковомъ премощномъ Его Царского Величества Указе подтвержденіе в статьяхъ об'явити всесмиренно просимъ.

3.

Хотя по первому прошению нашему о привращеніи войсковой артилерії, по ізмѣне Мазепиной із Батурина взятой і до Сѣвска запроваженой, не состоялся великого Государя Указ, однако мы, надѣясь на благоутробное Его Царского Величества призреніе, вторичным до лица земным нашим чelobityem о привращеніи нашему войску помянутой артилерії дерзаемъ у великого Государя искати милосердия, понеже тѣ пушки, которые мнѣ, Гетману, по повелѣнию Его Величества восемь штукъ отданы — вѣ особыне, із разныхъ

¹⁾ Нумерація нолежить мені.

Малоросійских полков собранные, от артилерії войсковой ни единой штуки меж ними нѣтъ. А і о тѣхъ помянутых пушкахъ многократно полковники стужают мнѣ. Гетману, чтоб іх в прежнє по полкам роздать места. Чего ради, когда случитца военный по Указу Его Величества поход, весма мнѣ, Гетману, нѣсчемъ будет вытить. Какъ іс тѣки пушками поступить надлежить — отдать ли іх в полки по прежнему іли удержать — монаршеского прошу Указу. А естли войсковыe пушки на память проклятой ізмѣны Батурицкой, какъ противъ Его Величества войскъ от ізмѣнниковъ употребленные, імѣют быти в Московской отвезены Цейккаузъ, — і вмѣсто тѣх хотя б іных каких пушекъ, на войсковую артилерію потребныхъ, ізволил Его Величество указать нам определить, всенайпокорнее просим. Понеже і прошлым Гетманом, а особливо Івану Самойлову, от святовѣчныхъ памяти великого все-російского Царя Государя Феодора Алексѣевича, брата Его Царского Величества, нѣсколко шукъ пушекъ с Москвы было прислано і милостиво пожаловано. Также пушки з Гадяцкого полку із розныхъ сотенъ взятыe і в Харьковъ запроваженные, дабы по Его Величества в решителныхъ пунктахъ ізображеного Указу паки были отданы.

4.

Господа воеводы по давнему обычаю на президияхъ в Украине пребывающие, чтоб до нашего Малоросійского народа людей без Указу отнюдь не интересовались, правъ и волностей нашихъ не нарушивали и вездѣ в росправы наши не вступались. А когда б и случилась из ихъ Малоросійского народа великая какая справа, — в том бы с согласия тѣхъ мѣстъ полковниковъ или старшинъ по правамъ нашимъ розыскъ и справедливость чинили. Также чтоб на казацкихъ дворах от великоросійскихъ людей постою без крайней нужды не было. На томъ, какъ милостивое Его Величества в рѣшителныхъ пунктахъ об'явлено обѣщание впред монаршескій учинити Указ, такъ ныне Его Величества о исполненіи и приложеиіи онаго в стать, покорственно просим.

5.

О самоволномъ коней казацкихъ и мужицкихъ в подводы от великоросійскихъ людей браніи и о заводе оныхъ с собою бес повороту, также о иныхъ пожиткахъ и вымыслахъ в городѣхъ Малоросійскихъ на ратушѣ і в селахъ над урядниками и над иными казацкого и посполитого чина людми дѣющиися, не рад бы я моимъ донесениемъ великого Государя болши труднити, но, понеже отвсюду и доднестъ непрестанно ко мнѣ о томъ жалостно пишут, что ъздоки великоросійские без милости над людми корыстуютца, о чемъ и министру Господину Изамайлову извѣстно, что не токмо на дороге у людей встрѣтись в подводы кони, возы и что в возахъ будет силою отимают и самихъ обдирают, хотя гдѣ нибудь по мѣстамъ и селамъ не показавъ Указу и подорожной сами заравно мужицкие и казацкие кони в подводы берут, а притомъ немалая чинять кривды. О которыхъ, тут не изображая, на устное сих посланныхъ вручилъ донесение, дав онымъ и листы для об'явления из нѣкоторыхъ городовъ о тѣхъ пожиткахъ ко мнѣ писанные. А напаче гдѣ бы урядники в селахъ и в местахъ стали допрашиватца у кого ис такихъ ъздоковъ Указу и подорожной, для того чтоб вѣдали какую кому учинить выгоду и сколько подвод старались изготовить, то за то найгоршее без всякого милосердия урядниковъ и всякихъ людей до крови побивают, за шпаги принимаютца и ізмѣнниками называют. И в сем общенужнѣйшем цѣлонародномъ

интересе паче иныхъ земнымъ к стопамъ монаршескимъ припадание, Его Величества всенайпокорнѣе просимъ милосердного призрѣния, защищения и крѣпкого оборонного Государского всемошнаго Указу, за которымъ бы Малоросійскій Его Величества вѣрности своей неподвижно пребывающій народ от толикихъ вышеписанныхъ насилий утолимую получил отраду; и к тому за одно Мазепино и ево единомышленныхъ измѣнничья предновение не терпѣл бы вперед, такъ тяжкодосадителной от великоросійскихъ людей исходящей измѣнничимъ приречениемъ укоризны, ругания и поношения, какъ о томъ в тѣх же решителныхъ пунктах повелѣниемъ Его Величества и обнадежива- нием милостивого своего вперед быти имѣющаго запретителного монаршеского Указу есть изображено.

6.

Войска охочие конные и пехотные голодни и наги. Понеже за розорениемъ под сей час и знищениемъ народнымъ не вездѣ и хлѣбное обрѣтаетца доволство. В которой нужде во вся часы о заплате и одежде упоминаютца; на что отнюд ни какого готового не имѣя скарбу (какъ о том пространнѣе в прежнем чelобитъе нашем до Его Величества изображено), а не зная иного способу отколь бы денегъ помянутому охотницкому войску на заплату и на одѣяніе, также и на всякие иные расходы и потребы войсковые взять, опричь того что развѣ вновь повелить Его Величество по давному обыкновению без стягости людской быть аренде. И повторяя в томъ нужномъ нашемъ интересе, Его Величества призрителного просимъ разсмотрѣния и милостивого Указу. А какимъ способомъ безтягостна быти может, какъ и перед тѣмъ в началѣ за Самойловича бывала аренда, о томъ посланные устное учинят извѣстие.

7.

И о семъ со всенижайшимъ нашимъ поклоненiemъ первое наше покорственное Его Величеству подтвержаем чelобите, милостивого монаршеского прося себѣ на то об'явленного утверждения, дабы какъ прежде сего было определено, такъ и ныне всѣ имянные премощные Его Величества надлежащие в Малоросійскихъ краяхъ Указы к одному Гетману ис Приказу Малая Росіи от великого Государя и от министровъ Его Величества, которымъ дела наши врученныи сут, а не от иного кого, были посланы.

8.

Тут же и тот общій Малоросійскій интересъ, какъ не послѣдній, Его Величества благоволению и высокому дому разсужденію со всенижайшимъ поклоненiemъ предлагаемъ, покорственno прося, дабы великій Государь Его Царское Величество указалъ по свой монаршеской милости въное для жития Гетману переселитися мѣсто, понеже Глуховская резиденция на всякие вещи зѣло скучна: на дрова, сѣна недостаточна и ни в чем там самому Гетману с старшиною при нем резидующею не доволна. Какъ и приѣжимъ всегда отовсюду людемъ для вышеписанной скучности невыгодна.

9.

При семъ и мое собственное подданское с пренискимъ лицепоклоненiem Его Величеству под ноги полагаю прошение: дабы на уряд Гетманскій и на маетности, на булаву издавна нальжащие, Его Величество милостиво повелѣлъ выдать мнѣ монаршескую свою жалованную грамоту. Тут же и о сем

милосердного Его Величества прошу Указу, чтоб мнъ старшины Генералной, какая ныне вновь за моего Гетманства стала, налѣжащее число по давнему войсковому порядку, понеже еще обозного и другого суди Генералныхъ нѣть, возможно было избраниемъ на тот уряд людей годныхъ дополнити, оную всю помянутую старшину за ихъ вѣрную и непоколебимую къ Его Величеству службу поданнемъ и земѣнничихъ маетностей удоволствовать, понеже еще до сего времени никакихъ оныхъ от моего Гетманского уряду войсковымъ не учредилъ разсмотрениемъ.

10.

И о семъ Его Величества всенайпокорнѣе прошу — милостивое монаршеское свое учинити повеление, чтоб великоросійскимъ салдацкимъ полкамъ, которые по Указу Его Величества при мнъ, Гетмане, персмѣною в дому и в походе военном имѣютъ быти, — в великоросійскихъ ближнихъ городѣхъ, как то в Сѣвську, в Путивлю, в Каравчеве и в Рылску были определенные квартиры. Также, когда походу нѣтъ, для обыкновенной в дому резиденціи, дабы при мнъ одинъ полкъ салдатъ по давнему обыкновению, а не два какъ нынѣ есть — Вестова и Кошелева — обрѣтался. Понеже за разорениемъ в Малой Росіи мелницъ и за скудостию хлѣба не только помянутыхъ двухъ полковъ, но одного полку с трудностию выкормити приходитъ. До того — в Глухове безмѣрная теснота, для которой приѣзжающимъ с стороны людемъ и господы для притулѣння своего сыскать нѣгдѣ: что въ каждомъ дворѣ по нѣсколку салдатъ живутъ. Которыхъ ради тутошные господари не имѣютъ гдѣ подетися. А хотя и провиантъ берутъ, однако болши сами помянутые господари своимъ коштомъ с немалою тяжестью имѣютъ ихъ кормити.

11.

До господъ воеводъ, в городахъ на пути к царствующему великому граду Москвѣ лѣжачемъ обрѣтающихся, именного Его Царского Пресвѣтлого Величества всесмиренно прошу Указу, чтоб они по моимъ Гетманскимъ подорожнымъ листамъ посланнымъ, нарочнымъ к Москвѣ, когда потреба указуетъ, такъ почтовые и подставные, яко и ямские подводы с прогонами по давнему обыкновению неотреченно давали. Когда ж то уже случалось, что прогоны на ямские подводы не платятъ давати (?).

Вся сия прошения наша милостиво призрителному Царского Пресвѣтлого Величества благоутробию и прецеломудренному его великоимператорскому Божія совѣта исполненному разсмотрению да благоволителного монаршеского Божіими руками содержимого сердца всесмиренно полагая, под побудительные его же Государские припадаемъ стопы¹⁾.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР. Малор. Справи М-ва Закорд. Справ. 1710 р. № 25. Очевидно, це — статті, що йх гетьман хтів мати, як і його попередники. Поруч з цією винпискою перекладом у справі в копії жалуваної грамоти гетьманові на уряд і булаву. Ця грамота надрукована в „Істочникахъ“ Б.-Каменського (т. II, с.с. 257—259), і датована там 5 січня 1710 р. Отже дано її до статтів Скоропадського. На статті царських відповідів не було. Лише мабуть у відповідь на 5 розділ їх видано було 11 березня 1710 р. царську грамоту, що забороняла утиски при бранні підвід і забороняла ж називати українців зрадниками (подр. в „Істочникахъ“, т. II, ст. 262—264). Цим, як видно, і обмежилися і нових „статтів Скоропадського“ Україна не здобула.

VIII.

**Лист сотника Бахмачського до генерального судді р. 1711
з проханням поради в судовій справі.**

Милостивий добродѣю мосцѣ пане судия войсковий Енералний.

Ізвѣстно чиню в. мст. м. пану и добродѣевъ моему, ижъ въ нась Бахмачъ приточилася такая справа: Михайло Коптуръ житель и товаришъ сотнї Бахмачкої, запомнѣвши боязнь божую, съ падчерицею своею грѣхъ телесний творилъ, сего року от Вознесенія Господня до сихъ временъ, и замужъ ону отдавъ обременѣлую. На що и инквизицію обширнѣй виражену до в. мст. пана и добродѣя моего для прочитання посилаю. И прошу в. мст. пана и добродѣя моего въ томъ науки, якъ би намъ о нихъ справу кончили, бо кгдij ми описовалися до его милости пана полковника нашего Нѣжинского, просячи въ томъ науки, и одержалисмо такий указъ, аби до в. мсти м. пана и добродѣя моего одозвалися съ тою справою; любо то при всенародномъ собрании оного проступцу и карали, который субмѣтутся пойти въ монастиръ на послушаніе на кілько роков. Тилко жъ — не чернцемъ, а съ сеєю женою своею мѣеть спложеного сына. І повторе просячи в. мст. м. пана и добродѣя моего о информацію, зостаю найповолнѣйшимъ слугою.

З Бахмача. Ноеврія 11
1711 року.

В. мсти м. пану и добродѣевъ моему
во всемъ зичливий и слуга поволний.

Кирило Троціна сотникъ Бахмачкий¹⁾.

IX.

**Запіска руки статского совѣтника Курбатова равсужденію по тѣмъ
(рѣшительнимъ) пунктамъ князя Дмитрія Голицына.**

По Приказу Верховного Тайного Совѣта присутствующих Господъ и Министровъ Іхъ Сиятельствъ і превосходителств у его сиятельства князь Дмитрія Михайловича Голицына был я нижеімянованной августи в 5-м да у 9-м числахъ і представлял, чтоб ізволил пункты сочиненные Гетману в отвѣт на ево прошение выслушать.

І его сияество ізволил сказать, что слушать тѣхъ пунктовъ не можетъ за своею болѣзнию. При том ізволил говорить, что надобно при слушанні имѣть разговоры і совѣтовать обще со всѣми господами министры, а не одному. А по ево мнѣнию Генерално, чтоб такъ здѣлать, дабы Гетман і малоросияне были от них доволны, а мы об них ни в чемъ сумнѣнія не имѣли. О главныхъ пунктахъ против словесного моего предложения ізволил говорить.

1. О суде. Что суд малоросиян вручить Наумову іли Арсеньеву іли кому ни есть із великоросийскихъ, в томъ кажется ни какой ползы нѣтъ. Развѣ б такъ учинить, что ежели кому із малоросиян в войсковомъ іхъ Генеральномъ суде не будет чинена справедливость, і такимъ неудоволствованымъ приходитъ і жалобу приносить тому, кто от его імператорскаго величества при Гетманѣ буде. А оному определенному при Гетманѣ говорить о семъ Гетману і представлять на тое учиненную несправедливость резонъ; і чтоб то было поправлено. А на по-

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Черн. Відділ Архіва Малор. Колегії № 26063, л. 1.

слѣди, ежели Гетман не здѣлает, мочно апелляцию чинить і дѣла неправо — вершеные братъ в Москву.

2. О зборах, что в казну братъ, того он не отрицаєт. Правда лутче братъ с народа зборы в казну, нежели онымі Гетману і другим корыстоватся. Токмо зборы положить законные, і которые напреду сего в казну Государеву збираны, а прочие оставлять на тамошние войсковые расходы.

Его сиятельство ізволил говорить что надлѣжит о чёмъ болѣе спрашивать Степана Вельяминова і Федора Наумова, ібо они тот малороссийской край в полном вѣдении имѣли і о всемъ знают, і вѣдать і доносить імъ надлежит.

О выборе в Генералную Старшину, кого б із кандидатовъ определить, ізволилъ сказать, что никого не знает. Только Терновского і Валкевича ни в какие б чины Генералные не допускать, ібо немочно имъ вѣрить¹⁾.

X.

Копія універсалу від 15 травня р. 1729 гетьмана Апостола про впорядкування Генеральної Артилерії.

Ея Імператорского величества войска Запорожского обоихъ сторонъ Днепра Гетманъ Даниилъ Апостоль.

Всѣмъ кому о томъ вѣдати надлежит, а меновите пану полковниковъ Нѣжинскому з старшиною полковою, також сотниковъ Короповскому з урадомъ, обявляемъ симъ Нашимъ універсаломъ, іжъ в данномъ Намъ по Указу Его Імператорского Величества рѣшеніи показано, что городъ Коропъ для содержанія артилерії Генералной служителей и для строенія фурмановъ и протчихъ Артилерійскихъ припасовъ Его Імператорское Величество повелѣлъ отдать на Артиллерию по прежнему. И чтоб з одного города Коропа Артиллериа со всѣми к ней принадлежностми и припаси была всегда в добромъ порядку и строеніи, и служители доволствовани жалованнemъ по здешнему обыкновенію, якъ при прежнихъ Гетманахъ то было. О чомъ особливо старатся и попеченіе имѣть обозному Енералному по прежнему Малороссійскому обыкновенію. А в якомъ состояніи тая Артиллериа нынѣ есть, о томъ прислать в Коллегію Іностранныхъ Дѣлъ ізвѣстіе. И впредь повсягодно присылать. По которому Его Імператорского Величества Указу еще в прошломъ 1728 году оній городъ Коропъ на Артиллерию войсковую Енералную приверненъ. Прето яко всю Енералную войсковую Артиллерию по прежнимъ Малороссійскимъ порадкамъ и обыкновеніямъ злицѣлисмо в вѣдомство пану Якову Лизогубу обозному войсковому Енералному, такъ и принадлежащіе до оной Енералной Артиллериі городъ Коропъ с протчими принадлежностми ему ж пану обозному въ досмотръ поручаемъ. Которій долженъ, поехавши в городъ Коропъ, такъже и в Фастовцѣ, где стадо Артиллерійское обрѣтается, принять все, что принадлежит къ Енералной Артиллери, в свою диспозицію и устроить тамъ во всемъ добрій порядокъ. А якіе доходи въ Коропѣ з чего на Артиллерию имѣются, тіе велѣть собирать без упущенія. Того ради мѣти хочемъ и приказуемъ, абы войтъ Короповскій с посполитими, особливе же Артиллерійские служителѣ были ему пану обозному войсковому Енералному послушни и повиновалися. Тутъ же докладаемъ, абы онъ же панъ обозній войсковій Енералній что в городѣ Коропѣ яких заводовъ и въ Фастовцяхъ

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 79/1806 Малор. Експед. Сената, л. л. 187 — 188. Без дати й підпису,

Артиллерійского стада и другихъ Артиллерійскихъ служителей (sic!) и всякихъ припасовъ и доходовъ имъ въ вѣдомство его будетъ принято, и якіе устроенни будутъ тамъ порядки и нынѣ Артиллерія въ якомъ состояніи обрѣтается, — о всемъ бы томъ прислать до насъ писменное извѣстіе, жадаемъ. Данъ въ Глуховѣ. Мая 15-го, року 1729.

Въ подлинномъ унѣверсалѣ подписано тако:
Звишменованній Гетманъ, рукою власною¹⁾.

Мѣсто
печати
рейментарской.

Копія.

XI.

Вѣдѣніе от старшини ратушной Глуховской 1729 года, мая 23 дня.

Въ якомъ состояніи нынѣ Артилерія войсковая Енералная имѣеться и сколько при оной арматъ, можчировъ, гранатъ, куль, палубов и прочего къ тому належного обрѣтается. Поданное въ войсковую Енеральную Канцелярію.

Арматъ мѣднихъ, за гетманства покойного Івана Іллѣча Скоропадскаго разными годами дѣланнихъ, на станкахъ	8
Этихъ теперь на лице добрихъ	7
Спорченая	1
Можчиръ или мортиръ большихъ желѣзній (х?)	1
Морчировъ малыхъ мѣднихъ	9
Бомбъ большихъ желѣзныхъ	126
Желѣзныхъ ручныхъ добрихъ гранатъ	58
Куль большихъ	900
Куль малыхъ	100
Куль дробныхъ, самихъ меньшихъ	800
Грейцаровъ (неровѣб. Л. О.)	8
Шоплювъ мѣднихъ	8
Шпароговъ	11
Бляхъ желѣзныхъ, которое кладутся подъ шпароги	10
Пороху бочонковъ	3
Арматныхъ колесъ, новыхъ запасныхъ	50

Въ подлинномъ подписаны
Федор Омеляновичъ Сотникъ Глуховский
Стѣфанъ Уманецъ Атаманъ Глуховский²⁾.

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 73/1800 Малор. Експедиц. Сената, л. 2. ²⁾ Ibidem л. 11.

XII.

Прохання до Колегії Закордонних Справ Ів. Гудова р. 1729, що в нім розповідає про насильства генерального хоружого Ів. Сулими.

Всепресвѣтлѣйшыи Державнѣйшыи велікіи Государь Імператоръ і сомодер-
жецъ всероссійскій, Государь всемилостивѣйшій.

В прошлыхъ годѣхъ Малороссійского войска Запорожского Хорунжий Генералній Іванъ Сулима у отца моего Ооми Гудова — козака полку Стародубовского отнял насильно половину мелницы, на рекѣ Варе стоячей, в деревнѣ Гудовки. Которую деревню отецъ мой заводил і своимъ коштомъ ону мелницу построилъ. А онъ, Хоружий, насильно отнятою половиной мелницы владѣль лѣть з десять. А потомъ и со всей мелницы, мочю своею, два года весь помол забирал къ себѣ. И здѣлал себѣ фальшивую купчую на всю помянутую мелницу и на домъ нашъ при той мелници стоячий, насильно прикинув денегъ двѣстѣ двадцять рублей отцу моему въ домъ нашъ. И ночною порою своими людми, сискав къ себѣ въ домъ свой въ другое село, оной Хоружей помянутого отца моего, принудилъ къ такой фальшивой купчей подписатися своею рукою и фундиши на ту показанную мелницу насильно у отца моего поотбиралъ. И мой отецъ о той ево хоружего насилной купчей здѣланной билъ чelомъ со мной нижайменованнимъ Богомолцемъ вашимъ въ полку Стародубскомъ въ майстрате оповѣщающи. Толко о томъ ево хоружеве насилстве резолюціи не показано, потому что онъ быль панъ мочний. А въ книги записано и выпись мнѣ дано за руками и печатю свѣдителствованніе о томъ насилстве и вси околичніе села свѣдоми, на которыхъ я шлюсь. А отецъ мой после того въ скоромъ времени умер, а я непрестанно билъ чelомъ покойному Господину Гетману Івану Ілличу Скоропадскому; однакъ ево, Хоружева, къ суду не зисковано. Толко писалъ помянутый Гетманъ письмомъ своимъ къ нему, Хоружому, чтобъ такую мелницу и дворъ паки мнѣ отдалъ. И оной Хоружей по тому письму мнѣ не отдалъ. И за то я билъ чelомъ паки въ Малороссійской Коллегии въ Глуховъ и тамъ мнѣ рѣшенія не учинилося. И чрезъ многіе мои въ Малой Россіи чelобитніе о томъ насилномъ завладеніи не могъ суда на него, Хоружего, сискать. А помянутого Хоружего Сулими дѣти его и доднесъ нашею мелницею и дворомъ владѣютъ; съ какой мелницы на всякой годъ помолу приходитъ по триста четвертей хлѣба. Отчего я нижайменований Богомолецъ вашъ пришолъ во всеконечное разореніе и скудость. А потому что дѣло было наше въ Малороссійской Коллегіи вне бытность Гетманскою и не скончилось и нынѣ онаго дѣла къ господину Гетману нелзя было перенесть. Чего ради з немалою мою нуждою въ своей скудости з сыномъ своимъ Михайлomъ — попомъ Глуховскимъ прышовъ въ Москву къ вашему Імператорскому Величеству упросить о томъ милостивого указу.

Всемилостивѣйший Государь, прошу вашего Імператорскаго величества: вели Государь сю мою чelобитную въ Иностранный Коллегіи принять і о выше-показаномъ насильномъ отнятъ для подленного изслѣдствія въ Глуховъ къ Господину Гетману и Князю Алексѣю Івановичу Шаховскому вашего Імператорскаго Величества милостивый указъ послать, чтобъ намъ, богомолцемъ вашимъ, з чelобитными своими въ крайней нашей скудости не разорятца тамъ. А при подленномъ слѣдствіи — і рѣшеніе учинить.

Вашего Імператорскаго величества нѣжайший рабъ, Богомолецъ вашъ, стародубского полку. Погарскаго уѣзду села Случевска церкви Архангела

Михаила попъ Іоанъ Фоминъ Гудов 1729 года сентября дня (?). Челобитную писал лейбвардии Преображенского полку отставной каптинармусъ Василей Ростовцов. К поданию надлежит в Иностраний Коллегии. К сей челобитной попъ Иванъ руку приложилъ (підпис) ¹⁾.

XIII.

Прохання генеральної старшини р. 1730 про призначення рангових маєтностів.

Копія.

(Порвано)
..... дана ²⁾ 18, року 1730.

Ясневелможній музь пане Гетмане, милостивій нашъ Добродѣю.

Въ прошломъ 1728 году указом Блаженнія и вѣчнодостойнія памяти Его Величества Петра второго, Імператора и Самодержца всеросійскаго опредѣлени мы въ енеральну Старшину, а на ранги наши опредѣленія маєтностей и по си время не учинено. Въ данихъ же вашей Ясневелможности въ томъ же 1728 году по указу его же Імператорскаго величества рѣшилъ пунктахъ в 10-мъ пунктѣ велено: Маєтности принадлежащіе к чинамъ Енералной Старшини, которое напредъ сего во владѣніи у той старшини были, а по Гетманскимъ універсаламъ тѣжъ Старшина получили тѣ маєтности въ собственное свое владѣніе и побрали на оніе жалованніе грамоты, и владѣютъ по отлученіи тѣхъ чиновъ, а інніе померли, а послѣ ихъ владѣютъ жени ихъ и дѣти, — и тѣ всѣ маєтности возвратить къ тимъ урядамъ. Но, понеже изъ тѣхъ маєтностей бывшихъ у прежней Старшини Енералной розишлися въ роздачу великоросійскимъ высокимъ персонамъ, — того ради просимъ Ясневельможности вашой вмѣсто онихъ маєтностей учинить намъ опредѣленіе изъ войсковихъ свободныхъ маєтностей по полкамъ имѣючихся, даби намъ здѣсь за дѣлами войсковими и общенародными, при Ясневельможности вашой живучи, не имѣть скудости, ибо лишившися домовъ своіхъ и господства, неисходне пребываемъ въ Глуховѣ и по чужихъ квартерахъ убиточимся. А видимъ милость монаршу, что и новоприличившия къ нашимъ урядомъ получили милость монаршу, мѣющи прежде насъ свои опредѣленія маєтности и грамоту монаршу на оніе присланную. Въ якій респектѣ и ми вашей рейментарской милости съ покорностю нашою просимъ, чтобъ намъ въ болшое не приходить разореніе и велможности вашой впредъ не утруждать.

Ясневелможности Вашої Милостивого Нашого Пана всегдашніе слуги:

Судія войсковій Енеральній Михайло Забѣла,
Обозній Енеральній Яковъ Лизогубъ,
Асаулъ войсковій Енеральній Іванъ Мануйловичъ,
Асаулъ войсковій Енеральній Федор Лисенко,
Хоружій войсковій Енеральній Якимъ Горленко,
Бунчучній Енеральній Іванъ Борозна.

Въ подлинномъ
подписали:

¹⁾ Рукописи Лазаревського № 6 (червона папка), л. 248.

²⁾ Можливо — „подана“.

Такая подлинная суплька послана в Коллегію Іностранных Дѣлъ при листѣ Яснѣвѣлможного, Юля 1-го 1730¹).

XIV.

„Доношеніе“ генерального обозного Я. Лизогуба р. 1731 про штат Військової Армати та його утримання.

Яснѣвѣлможному и высокопревосходительнѣшему господину Данилу Павловичю Апостолу, обоих сторонъ Днепра Гетману и ковалеру и сиятелнѣшему и высокопревосходителнѣшому князю Олексюю Ивановичю Шаховскому, Господину Генералу-маэору, сенатору и ковалеру.

Доношеніе.

За прежде бывших гетмановъ артилерійские служители и вся артилерія содержалась от скарбу войскового. А нынѣ по указу Ея Імператорского Величества и по решителнымъ пунктамъ на содержание оной артилеріи служителей пожалованъ город Коропъ со всѣми принадлежностми и доходами. За прежнихъ гетмановъ въ якомъ числѣ оная артилерія найдовалась того сыскать невозможно. И я по должности звания моего учинил в доклад расположение в каком числѣ оной артилеріи служителями въ нинѣшное мирное время и на каких денежных и хлѣбных окладах и коликуму числу служителемъ в добавку, ежели, от чего боже сохрани, позовется вперед война, надлежит быть, о томъ в высокое разсмотрение при семъ сообщаю за рукою мою реестръ. А по мнению моему какъ в расположениі означенные служители и денежные и хлѣбные и прочие оклады по оному реестру моемъ показаны — давать надлежить. А хотя в сказках что при прежних гетманахъ дача и показана противъ нынѣшней суммы съ уменьшениемъ и однако онымъ артилерійскимъ служителемъ были другие доходы, которые ныне не имѣютъ быть. А бѣзъ артилерійскихъ служителей, которые показаны въ ономъ моемъ реестре, оной артилеріи, також і онымъ служителемъ бес получения показанного в оном же моемъ реестре жалованья, содержать невозможно. И о томъ требую повелителного указу.

К сему доношению Енералный Обозный Яковъ Лизогубъ руку приложилъ²).

XV.

Реєстръ служителей артилерійских 1729 г.

споряженій о жалованью служителемъ, которыхъ, любо за прежних гетмановъ по собнаю (сообщенію?) тихъ же старожилних служителей болше обрѣ

¹) Рукописи О. Лазаревського № 41/7 л. 1.

²) Копія (без дати, але з листа кн. Шаховського до Колегії Закорд. Справ видно, щ Генер. Обозний подав це „доношеніе“ 18 липня 1731 р.) міститься у кн. 78/1805 Малор Експедиції Сената в Дривехранилищі РСФРР. За ним ідуть „скаски“ урядників і „армашів“ Ген. Військ. Артилерії про засоби й розмір їх оплати за минулих часів (л.л. 286 – 289). Післ цього йде сам реєстр, його друкую наступним додатком.

тается, по прѣпорцы же нынѣшней артилеріи о своемъ состояніи имъючагося, сколько всякъ синъ годовой платы долженъ взыматъ — ниже сего показано, а именно:

	Число служи- телей	Рубли
Атаманъ	1	30
Писарь	1	30
Канцеляристовъ	2	30
Пребектъ или мастеръ над пушкарями	1	80
Ключникъ, знайдуючийся при скарбницѣ артилерійской	1	8
Дозорца Короповскій	1	20
Да при немъ служитель	1	5
Пушкарь десѧть по шести рублей	10	60
Армашъ	20	160
Столяръ	1	6
Стелмоховъ	2	16
Коновал	1	8
Слюсари	1	8
Рицаровъ	2	16
Господари в дворѣ войсковомъ Глуховскомъ	1	6
Служителей во дворѣ войсковомъ Глуховскомъ	1	5
Староста у Щастовцахъ	1	15
Тамъ же сторожъ дворовый	1	5
У воронескомъ дворѣ господарь	1	6
Тамъ же сторожъ дворовый	1	4
На дворѣ колчиновскомъ, (нерозборч. Л. О.) дворница	1	3
Стадниковъ	4	14
Скотаровъ	2	6
Итого всѣхъ денегъ		541
Служителемъ ниже сего показаннымъ тиляко подъ часъ походу плату давать должно:		
Пушкарь	10	60
довбишъ	1	8
цслюрикъ	1	15
ковалевъ	2	12
шевъцовъ	2	12
рыбалка с посудъкомъ (?)	1	6 ¹⁾

XVI.

**Виписка з ухвали зборів у канцлера Г. Головкіна 3 грудня р. 1731
в справах генеральної старшини.**

1731 декабря 3 дня у государственного
Канцлера графа Гаврила Ивановича Голов-

¹⁾ Древлехранилище РСФСР, кн. № 78/1805 Малор. Експедиції Сената л.л. 289—290. Далі йде довгий реєстр натурального утримання цьому складу. Всього давалося житнього борошна 100 четвертів, пшона чи крупи — 12 четвертів, сала — 49 пудів 2 фунта, соли — 31 пуд. Ibidem, л.л. 290 — 291.

кина в домъ были: Генералъ Маеоръ и генерал адютантъ Ея Імператорского величества господин князь Алексѣй Шаховской.

Тайной советникъ господин Степановъ.

Совѣтникъ канцеляріи Курбатовъ.
И слушаны дѣла Малороссійскія.

И по тѣмъ дѣламъ разсуждали.

1. О маєтностяхъ генералной старшинъ на ихъ ранги и на канцеляріи.

дворы

Сбоиному	400
2-м Судьямъ . . . . по . .	300
Подскарбію Малороссійскому к дан-	
ным 147 дворамъ дополнит-	
и чтоб было	300
2-м ясаулам . . . . по . .	200
хорунжему да бунчюковому по . .	200

(долі іншим не генеральним урядам).

Генералному Писарю не положено для того, что по присланному от гетмана слѣдствию показано во владѣніе у него 453 двора, и опредѣленія на него деревень гетманъ не просить

2. О представлениихъ гетманомъ на мѣсто умершаго генералного судьи Михайла Кандыбы кандидатахъ: правящего за писаря генералного о Михайлѣ Турковскомъ да о бончюковомъ генералномъ о Иванѣ Борозднѣ

Быть судьею Ивану Борозднѣ, а Михайла Турковского здѣлать полнымъ генеральнымъ писаремъ.

3. О Даниилѣ Покорскомъ, котораго гетманъ съ генералною старшиною опредѣлили быть реантомъ

Реанту не быть. И ево Покорского в тотъ чинъ не опредѣлять. А быть одному генеральному писарю. И для того Турковской здѣланъ тѣмъ чиномъ¹⁾.

XVII.

Справа про повернення генер. судді Мих. Забілі с. Райгородок.

А сего 1732 г. сентября 14 дня в Колегию Иностранных Дѣлъ господинъ Гетманъ Апостолъ вторично писаль:

что сего 1732 году майя 17 дня, черезъ поданную ему, Гетману, свою суплику судя войсковый Генералный Михайла Забѣла просилъ, дабы за вѣрные и знатные дѣда и отца, такожъ его самаго показанные службы, удостоить

¹⁾ Древлеукраїнське РСФСР, кн. № 66/1793 Малор. Експед. Сената л.л. 179 - 182. Опрач цих справ збори у канцлеря розглянули ще 7 інших питань.

Ея Імператорскому Величеству Милостию и награждением и о возвращении вышеозначенныхъ сель Райгородка и Царовки или о опредѣленіи из другихъ такихъ же свободныхъ для содержания его, с чего б ему и его наследникомъ возможно было и впредь служить Ея Імператорскому Величеству, написать за нимъ до Ея Імператорского Величества доношение, с представлениемъ своего, старшины Генералной и полковниковъ мнѣния. Того ради онъ, господинъ гетманъ, вѣдая Імператорского Величества соизволение в данном ему, гетману, из верховного тайного совѣта рѣшеніи, и въ ея императорскаго величества грамотахъ написанное, что ея императорскаго величества всемилостивѣйшее есть намѣреніе всѣхъ своихъ вѣрныхъ подданныхъ за службы в милости своей содержать и награждать, — по силѣ онаго милостивѣйшаго Ея Імператорскаго Величества благоволения разсудилъ обще з Генералною Старшиною і полковниками его Михайла Забѣлу судю войскового Генералного за службы дѣда Петра Забѣлы и отца его знатные к престолу монаршему в войску Запорожском от Гетмана Богдана Хмельницкого показанные, о чёмъ свидѣтельствуютъ предковъ Ея Імператорскаго Величества грамоты и гетманскис универсалы, такожъ и за его уже службы: съ 1702 году в походах в прежнемъ званіи і в нынѣшнемъ чинѣ Судейства Генералного знатно, не лениво отправляеть, — задостойно почесть милостию Ея Імператорскаго Величества и награждениемъ для содержания его возвращеннемъ помянутого села Райгородка с приселкомъ Царовкою по силѣ Гетмана Скоропадского универсалу. И в томъ ему, судѣ войсковому Генеральному Михайлу Забѣль, для получения таковой Ея Імператорскаго Величества милости мнѣние онъ, Гетманъ, свое обще з Генералною Старшиною і полковниками подписаль. I чтобы помянутый судья войсковый Генеральный Михайло Забѣла той Ея Імператорскаго Величества противъ своего прошения милости и благоутробия и предъявленного за дѣдовские, отческие и свои службы награждения всемилостивѣйшим Ея Імператорскаго Величества указомъ было удостоенъ¹⁾.

XVIII.

**Копія листу гетьмана Апостола до Колегії Закордонних Справ
від 18 квітня р. 1733.**

В листу Господина Гетмана Апостола апредя от 18, а в Коллегії полученному майя 15 дня сего 733 году написано.

По титулѣ.

Прошедшаго марта 16 сего года на полученную мною того ж марта 15 высокомонаршую вашего императорскаго величества грамоту о нарядѣ в поход Бунчуковых товарищей и рядовыхъ казаковъ десяти тысячъ человѣкъ, reportovalъ я в государственную вашего императорскаго величества коллегию иностранныхъ дѣлъ, что во исполнение вашего императорскаго величества высокоповелителѣйшаго указу по моей вѣрной поданнической должности, обще по совѣту вашего императорскаго величества з генералом і кавалеромъ Нарышкинымъ, по указу вашего императорскаго величества для дѣлъ и совѣтовъ при мнѣ обрѣтающимся, учинено от меня в войсковой Генеральной кан-

¹⁾ Серед іншого листування в цій справі ця винниска, що її зробили російські канцеляристи, міститься в Древлехранилищі РСФСР, Кн. № 78/1805 Малор. Експед. Сената л.л. 579—580.

целяріи расписание и определение з полковъ реименту моего Бунчуковыхъ товарищай, которыхъ всѣхъ числомъ имѣется в Малой Россїи 112 человѣкъ. А от оного числа намѣренъ я оставить десять человѣкъ, понеже они Бунчуковые для служб вашого императорскаго величества и другихъ отправленій, и нужнѣйшихъ в дѣлахъ вашего императорскаго величества посылокъ весьма здѣ потребны. И нѣсколко с них по указу вашего императорскаго величества при переводе и сводѣ книгъ правнихъ 1728 году и по нынѣшнѣе времени обрѣтаются. А козаковъ доброконныхъ и вооружныхъ десятотысячное число людей сполна наряжено. И дабы так Бунчуковые, яко и помянутое десятотысячное число козаковъ, да и болѣе реименту моего козаков при добромъ, исправномъ в ружью и лошадяхъ и в харчевыхъ запасахъ, также в пороху, в пуляхъ и во всякихъ доволниихъ к военному походу принадлежащихъ потребностяхъ были во всякой крайней готовности, о томъ обще жъ по совѣту с означеннымъ вашего императорскаго величества генераломъ и кавалеромъ Нарышкинымъ того ж марта 15 во всѣ реименту моего полки унѣверсалы отправлены. И когда опредѣленному над вышевозначеннымъ вашего императорскаго величества регулярнымъ корпусомъ командирѣ — генералу вашего императорскаго величества Лессио тѣ реименту моего Бунчуковые товарищи и козаки потребны будутъ, то от меня имъ, Бунчуковымъ и козакамъ, приказано, будетъ немедленно к оному генералу Лессио ити и в маршахъ и въ дѣйствахъ по диспозиціи и приказомъ от оного господина генерала поступать. А к тѣмъ Бунчуковымъ товарищамъ и к десятотысячному козаковъ числу по совѣту с ним же генераломъ и кавалеромъ Нарышкинымъ опредѣлилъ я троихъ настоящихъ, а прочихъ наказныхъ, полковниковъ с добрѣйствителною старшиною. А над ними назначил наказного в главные командиры — обозного войскового Генералного Якова Лизогуба.

И понеже в сей походѣ пришла очередь полковникамъ черниговскому Михайлу Богданову, нѣжинскому Ивану Хрущову, ибо они от определения здѣсь в полковники ни в какихъ походахъ не были, да гадицкому Григорию Грабянке, то оные три полковника в прележащи поход наряжены, о чемъ к нимъ ордеры от меня отправлены. А сего апреля 11 дня нѣжинский полковникъ Иванъ Хрущовъ поданнымъ своимъ доношениемъ мнѣ обявилъ, что онъ в походѣ быть готовъ, а в команда Генералного обозного Якова Лизогуба якобы быть ему не надлежитъ, для того, что де он Хрущовъ указомъ Государственной военной коллегіи пожалованъ в полковники, а генералны обозны противъ какого рангу великокорсскаго войска и в какомъ классѣ состоятъ, о томъ онъ Хрущовъ не свѣдомъ. И требовалъ онъ, Хрущовъ, чтоб мнѣ о томъ учинить разсмотрѣніе, дабы ему в такой не остался обидѣ. Того ради я всеподаннѣйше вашему императорскому величеству о вышеписанномъ доношу, что в данной мнѣ за собственною вашего імператорскаго величества рукою жалованной на уряд гетманства грамотѣ всемилостивѣйше повелено мнѣ всякие в Малой Россїи воинские и гражданские устроевать порядки, по чemu я в нынѣшни указы поход предреченного полковника нѣжинскаго Хрущова опредѣлилъ с прочими по очередѣ, яко своего подкомандного малороссийскаго полку полковника, а главнымъ в наказные назначил командиромъ по совѣту з генераломъ и кавалеромъ Нарышкинымъ Генералного обозного Якова Лизогуба. А что он, Хрущовъ, быть ему в команда онаго генералного обозного почтает себѣ за обиду и не по надлежительству и чрезъ то его, обозного Генералного, и послѣдовательно всю старшину Генералную, от себе упослѣждаетъ, в томъ можетъ не ему, Хрущову, но оному обозному Генералному прямая произойти обида, для того, что по силѣ прежнихъ

примъровъ и давнихъ порятковъ войска малороссійского старшина Генералная передъ полковниками всегда рангъ свой имѣли и между гетманствомъ по указу достоблаженныхъ предков вашего императорскаго величества главное правление в Малой Россіи содержали, а в военныхъ походахъ при моей памяти Генералные обозные, какъ всѣми полковниками, такъ и прочею старшиною, командировали. Почему, егда я в прошлыхъ годѣх по указу вашего императорскаго величества в Москву ко двору вашего величества отлучался, в то время прежде помянутый Генералны обозный на мѣстѣ моемъ здѣсь в Малой Россіи правление содержалъ. И тогда всѣ настоящие полковники малороссійскихъ полковъ, в томъ числѣ и онъ, Хрущовъ, обрѣтались въ его вѣденіи і по одерамъ его исполняли без такового отрицанія. А яко онъ, Хрущовъ, показываетъ о себѣ, что онъ указомъ Государственной военной коллегіи пожалован в полковники, такъ и предречены Генералны обозны, а по немъ протчая Старшина Генералная, іменнымъ указомъ из государственной иностранныхъ дѣлъ коллегіи определены.

И дабы он, полковникъ нѣжински Хрущовъ, въ предлежащомъ походѣ з другими полковниками обрѣтался в командѣ главного над малороссийскимъ корпусомъ команда, Генералного обозного, — о томъ всемилостивѣйшаго вашего императорскаго величества всеподаннѣйше ожидаю указу¹⁾.

XIX.

Прохання генерального писаря М. Турковського до кн. О. Шаховського від 20 березня 1734 р. про встановлення посади старшого канцеляриста.

Сіятелнѣйшому Князю Алексѣю Івановичу Шаховскому, высокопревосходителнѣйшому Господину, Господину Генералу-Лейтенанту, Ея Імператорскаго Величества Генералу Ад'ютанту, Конной Гвардії подполковнику, сенатору и кавалеру

всепокорнѣйшее доношеніе.

В прошлыхъ годѣхъ за прежде бывшихъ Гетмановъ — измѣника Мазепы и Івана Іллича Скоропадского — по ихъ Гетманскимъ опредѣленіямъ, також и за Коллегіи Малороссійской, бывали въ войсковой Енералной Канцеляріи для отправленія всякихъ въ оной Енералной Канцеляріи приключающихся дѣлъ, реенти. На которій реентовский чинъ за измѣника Мазепи, когда былъ реентомъ Василь Чуйкевичъ, надлежалы села въ полку Гадяцкомъ обрѣтаючіеся, имено Парафѣевка и Лучки. Якіе села во время измѣны онаго Мазепы, с которимъ и тотъ Чуйкевичъ слѣдовалъ, оружію шведскому, указомъ Імператорскаго Величества отданы во владѣніе Его Сіятелству Графу Савѣ Владиславичу Рагузинскому. Да и за покойного Гетмана и Кавалера Даніила Павловича Апостола опредѣленъ былъ реентомъ же в войсковой Енералной Канцеляріи Данило Покорский. А прошлого 1732 году, генваря 28, онимъ покойнимъ Гетманомъ и Кавалеромъ Господиномъ Апостоломъ получена высоко-монаршая Ея Імператорскаго Величества з Государственої Коллегії Иностранныхъ Дѣлъ грамота, в которой между прочіимъ изображенъ, что Ея Імператорское Величество великая Государыня указалы мнѣ, в ту пору за писара правящему, быть по чину Генералнимъ Писаромъ. И для того опредѣ-

¹⁾ Древлекрашилище РСФСР. Кн. № 78/1805 Малор. Еспедиц. Сената л.л. 680—683.

ленному от Его, Гетмана и Кавалера, реенту Данилу Покорскому быть реентом не надлежитъ, и его в тот чинъ не опредѣлять. Противъ кого Ея Імператорского Величества в показанной высокоманаршой грамотѣ изображенного указу онъ, покойной Гетманъ и Кавалеръ, Ея Імператорского Величества в Государственную Коллегію Иностранных Дѣлъ того ж 1732 году, апреля от 4, о бытіи реента в Енералной войсковой Канцеляріи доносиль, с представлениемъ тѣхъ резоновъ, что означенний чинъ реентовскій в войсковой Енералной Канцеляріи всегда потребенъ и бывалъ безпремѣнно по прежнимъ войсковым правамъ и обыкновеніямъ для лутчого в отправлениі дѣлъ распорядку и для надлежащей помоши Енеральному Писару, потому что случается Писару Енеральному бывать в отлучки за якими необходимими нуждами или по указомъ или в неприсутствіи при правленіи дѣлъ за болѣзнію, а на мѣсту его без бытности реента содержать управлениія дѣлъ нѣкому. И за тимъ де мѣеть быть в дѣлах Ея Імператорского Величества помѣшка, неисправление и остановка. Такоже и при бытности Енерального Писара черніе писма, якіе за докладомъ ему, Гетману и Кавалеру, от него, Писара Енерального, по взятіи от него жъ Гетмана резолюціи, с приказу его жъ, Писара, пишутся въ Канцеляріи, долженъ исправлять реентъ, ибо де Писару самому за умножившимися дѣлами управится невозможно, понеже оній Писарь, кромѣ исправленія оных дѣлъ и смотренія над оною Енералною Канцеляріею, посылается от Его, Гетмана и Кавалера, для сношенія и совѣтовъ в дѣлах Ея Імператорскаго Величества к Господину Министру, которій для дѣлъ по Указу Ея Імператорского Величества при немъ, Гетману, обрѣтается, да и во всяких дѣлах и совѣтах, которое случаются по Указамъ Ея Імператорского Величества з Енералною Старшиною и Полковниками, онъ же Енералній Писарь сообщеніе имѣть. Чего для и при прежнихъ де Гетманах были полніе Енералніс Писари, бывали же и реенты. И просилъ онъ, Господинъ Гетманъ, онымъ своимъ доношеніемъ Ея Імператорского Величества о бытіи при немъ реенту указу. На которое Его, Господина Гетмана и Кавалера, доношеніе и понынѣ Ея Імператорского Величества з Государственной Коллегіи Иностранных Дѣлъ не имѣется резолюціи и Указу. А онъ, Данило Покорский, от того чина реентовства отставленъ и в Войсковой Енералной Канцеляріи реента по силѣ означенного Ея Імператорского Величества Указу не имѣется.

А понеже без бытія оного реента в войсковой Енералной Канцеляріи в отправлениі умножившихся дѣлъ не без трудности мнѣ было самому тіе дѣла исправляти, того ради были в той Енералной Канцеляріи старшіе канцеляристы, первіе — Григорій Юркевичъ, за которого отбытіемъ на писарство полковое Стародубовское по Указу покойного Господина Гетмана и Кавалера Данила Апостола опредѣленъ былъ старшим канцеляристом Стефанъ Лукомскій. А по отрѣшеніи по Указу его Лукомскаго, в той Енералной Канцеляріи старшаго канцеляриста не имѣется. До далшого же опредѣленія и Указу на сей часъ за старшаго канцеляриста править Андрѣй Безбородко канцеляристъ войсковій. Нынѣ же и паче в войсковой Енералной Канцеляріи дѣла умножится имѣютъ, понеже Указомъ Ея Імператорского Величества повелено вашому высококняжому сіятелству с присутствующими членами в отправлениі дѣлъ до Гетманскаго чина и войсковой команди касающихъ и дѣла в судѣ войсковомъ Енеральному рѣшеніемъ окончоваеміе по указамъ Ея Імператорскаго Величества разсмотрѣвать и верхнюю к вашему высококняжому сіятелству с присутствующими в неудоволствіи оным Судомъ Енеральнимъ имѣть апеляцію. Також по всяким Государственнымъ войсковымъ и челобитческимъ дѣламъ опредѣленія вашего высококняжого сіятелства с присутствующими

составлятися и по онымъ произвожденія быть имѣютъ. За якими много-умно-жившимися въ войсковой Енералной Канцеляріи дѣлами и ради вышепредставленныхъ трудностей самому мнѣ исправлять оніе дѣла весма будетъ невозможнo, и дабы въ отправленіи всякихъ дѣлъ остановки и чelобитчикамъ продолженія якого не воспослѣдовало. Того ради не соблаговолитъ ли ваше высококняжое сіятелство по высокому своему усмотренію опредѣлить въ войсковой Енералной Канцеляріи, показанныхъ ради резоновъ, старшаго канцеляриста и къ доволствію его такожъ благоразміотителное учинить опредѣленіе? Которий старший канцеляристъ такъ должность въ канцелярскихъ дѣлахъ во всемъ противъ реента для вспомоществованія мнѣ отправлять, яко и над канцеляристами, въ войсковой Енералной Канцеляріи имѣющими, чтобъ жадныхъ въ содержаніи дѣлъ помѣшательствъ, да и въ добромъ всегда найдовались оны обхожденіи, порядочное и прилежное имѣти смотреніе долженъ будетъ, яко неотлучно съ протчими канцеляристами въ войсковой Енералной Канцеляріи живучій. И сіе я въ благоразумное вашего высококняжого сіятелства предаю разсмотреніе.

Войсковой Енералний Писар
Михайло Турковский.

1734 году, д. 20 марта
Глуховъ¹⁾.

XX.

Пропозиція кн. Шаховського, „миїніс“ ради старшини та ухвала Правління Гетьманського Уряду про скуплю старшчиною земель у вільних військових селах.

Копии.

A.

Отъ Его высококняжого сіятелства Господина Генерала Лейтенанта, Ея Императорскаго Величества Генерала адъютанта, конной гвардіи подполковника, сенатора и кавалера Алексея Ивановича Шаховского Енералной Малороссійской Старшинѣ, полковникамъ, полковой старшинѣ и протчими Малороссійскихъ полковъ чиновникамъ, о ныжей писанномъ пунктѣ къ слушанью предложеніе, 1734 году, мая 30 дня.

Въ Енералной войсковой Канцеляріи извѣстно учynилось, что многие зъ владѣлцовъ и другого званія людей въ войсковыхъ свободныхъ селахъ такъ у козаковъ, яко и послополитихъ, скуповують грунта и отъ того такъ уменіе службы войсковой, яко и въ доволствіи консистентовъ и отъбуванью другихъ общенародныхъ повинностей другимъ чинится излишнее отягощеніе. И малороссійская Генералная Старшина, такожъ полковники, полковая старшина и прочие малороссійскихъ полковъ чиновники, какъ по общому согласному совѣту къ ползѣ и облегченію народу малороссійскому заблагоразсудять — не опредѣлить ли тѣхъ скупщиковъ, чтобы оны за тотъ скупленный у козаковъ илы послополитыхъ грунтъ противъ прежнега за козачий — козачую, а за мужичий — послополитую во всемъ отъбували повинность? Въ подлинномъ тако: Войсковой Енералный Писарь Михайло Турковскій.

¹⁾ Оригінал у рукописахъ Маркевича, № 2973 (321⁵).

Б.

Малороссійская Енералная старшина, полковники, полковая старшина и прочие Малороссийских полковъ чыновники, слушав вышь писанного от Его сиятелства Господина Генерала-Лейтнанта, Ея Императорскаго Величества Генерала-адъютанта, лейбъ-гвардіи коннаго полку подполковника, сенатора и кавалера, князя Алексея Ивановича Шаховскаго их Енералной войсковой канцеляріи о скуплѣ такъ козачыхъ, яко и посполитыхъ въ свободныхъ селахъ грунтовъ предложенія, — по общому совѣту до высокого разсмотренія, далшой волѣ и опредѣления Его высококняжаго сиятелства приложилы мнѣніе. Дабы тѣ, которые з козаковъ или посполитыхъ грунта свои кому спродадутъ и на тыхъ грунтахъ самы будуть жить, — всякые по пропорціи имѣній своихъ посполитые отбували повинности противъ владѣлческихъ. А которые, продавъ свои грунта, с оныхъ сойдутъ, а другие на ихъ мѣстѣ осядутъ и тѣми грунтами владѣть будутъ, то такие ж бы отбували по пропорціи своихъ имѣній повинности, якие отбываютъ другие владѣлческие подданные. А если тотъ грунтъ въ пустѣ будетъ, то с него к вышь показаннымъ повинностямъ нычего бѣ не изимано. Толко бѣ въ селахъ владѣлческихъ такъ козачаго, яко и посполитого, звания людей з посторонныхъ ныхто не дерзаль безъ дома владѣлцовъ посполитихъ покупать грунтовъ, понеже отъ того владѣлцамъ чинилась бы обида; да и право Малороссійское того не позволяетъ. А которые владѣлцы покупали или покупять себѣ въ Малороссии села и деревнѣ, — тѣхъ сель и деревень обыватели должны противъ протихъ владѣлческихъ сель обывателей такъ доволствовать консистентовъ, яко и другие общенародные во всемъ отбывать повинности.

На подлинномъ подписались:

Генералный Подскарбий Андрей Марковичъ.
 Судия Войсковый Енералный Михайло Забѣла.
 Судия Енералний Іванъ Бороздна.
 Войсковый Енералный Пысарь Михайло Турковский.
 Войсковый Енералный Асаулъ Іванъ Мануйловичъ.
 Войсковый Енералный Асаулъ Федоръ Лисенко.
 Хоружій Войсковий Енералный Якимъ Горленко.
 Полковникъ Нѣжинский Іванъ Хрушевъ.
 Полковникъ Мыргородский Павель Апостоль.
 Полтавский полковныкъ Василий Кочубей.
 Василий Томара полковникъ наказній Переясловский.
 Судия полку Киевскаго Илия Жила.
 Судия полку Мыргородскаго Матвея Остроградскаго.
 Судия полковій Прилуцкій Михайло Ягелнѣцкій.
 Судия полковій Лубенскій Семенъ Максимовичъ.
 Судия полку Черниговскаго Іванъ Мокриевичъ.
 Сотникъ полковый Гадяцкій Василий Велецкій.
 Хоружій полковый Нѣжинский Іванъ Великовский.
 Полку Нѣжинскаго сотникъ дѣвицкій Яков Селецкій.
 Полку Нѣжинскаго сотникъ веркиевский Іванъ Адасовскій.
 Полку Мыргородскаго сотникъ Голтвянскій Федоръ Остроградскій.
 Полку Гадяцкаго сотникъ Грунский Илия Милорадовичъ.
 Полку Нѣжинскаго сотникъ Глуховский Стефанъ Уманецъ.
 Полку Гадяцкаго сотникъ Опошнянскій Иванъ Корицкій.

Обозный полку киевского Федоръ Ханенко.
Пысарь полковій киевский Иванъ Стопаковский.
Сотникъ Хоролскій Стефанъ Родзянка.
Сотникъ Сосницкій Павелъ Сангурский.
Полку Стародубовскаго полковій судія Николай Ханенко.
Полку Стародубовскаго полковій пысарь Григорій Юркевичъ.
Хоружій полковій Стародубовский значковій Андрей Рубецъ.
Полку Стародубовскаго Новгородской сотникъ Василий Хрыстичевской.
Полку Стародубовскаго Мглинский сотникъ Максимъ Турковский.
Полку Стародубовскаго Шептаковский сотникъ Іванъ Манковский.
Іванъ Добронизкій сотникъ полковий Переяславский.
Полку Переяславскаго сотникъ Баришовский Семеонъ Сулима.
Полку Переяславскаго сотникъ Басанский Семенъ Климовичъ.
Полку Переяславскаго сотникъ полковый Евстратий Гулакъ.

В.

По указу Ея Императорскаго Величества Генераль-Лейтенантъ, Ея Императорскаго Величества Генераль-Адъютантъ, конной гвардіи подполковникъ-сенаторъ и кавалеръ князь Шаховский с протчими присудствующими Енералнои войсковои Канцелярии членами, слушавъ мнѣнія Енералнои войсковой Малороссійской старшины, полковниковъ и прочихъ малороссійскихъ полковъ чиновниковъ о скуплѣ такъ козачихъ, яко посполитихъ, въ свободныхъ селахъ грунтовъ — чтобы тѣ, которые з козаковъ или посполитихъ грунта свои кому спродадутъ и на тихъ грунтахъ самы будуть жыть, всякие по пропорціи имѣній своихъ посполитые отъбували повинности противъ владѣлческихъ, и о непокупки въ селахъ владѣлческихъ постороннимъ безъ вѣдома владѣлцовъ посполитихъ грунтовъ, — по силѣ права малороссийского въ книге Статутѣ въ роздѣлѣ 9-мъ, артикулѣ двадцать семомъ напечатанного и для показанныхъ въ томъ мнѣніи резоновъ согласно опредѣлилы: быть по тому мнѣнію до впредъ будущаго всемилостивѣйшаго Ея Императорскаго Величества Указу. А въ полки малороссийские для исполненія по тому мнѣнію Ея жъ Императорскаго Величества изъ Енералнои войсковои канцелярии послать Укази. Июня 10, 1734 году.

На подлинномъ подписались:

Князь Алексѣй Шаховский.
Князь Андрей Баратинский.
Симеонъ Кишкинъ.
Андрей Марковичъ.
Михайло Забѣла.

На поляхъ: За старшого войскового канцеляриста Григорій Багинскій.

Съ подлінными свѣдителствовалъ войсковый канцеляристъ
Василь Туманский¹⁾.

XXI.

„Миѣніе“ ради старшини 16 грудня 1735 р. про постачання армії коней.

Енералнаѧ Малороссійская Старшина, Малороссійскихъ же полковъ настоящіе полковники, слушавъ об'явленія Его Сіятелства Господина Генерала-

¹⁾ Рукописи О. Лазаревського № 41/7 л.л. 85—88.

Лейтенанта, Сенатора, Кавалера, Лейб-Гвардії Конного полку подполковника и Ея Імператорского Величества Генерала-Ад'ютанта князя Алексея Івановича Шаховского в войсковую Енералную Канцелярію по силѣ іменного Ея Імператорского Величества всемилостивѣйшого Указу к его высококняжескому сиятелству о неимѣніи в комплектъ многочного числа лошадей, якихъ нынѣ в армію Ея Імператорского Величества нужно потребно, настоящаго декабря 16 отпущенаго, — до далшой воли Его высококняжеского Сіятелства и вышшаго усмотренія ко немедленному высочайшаго и нужнѣйшаго Ея Імператорскаго величества інтересу — согласно мнѣніе свое приложилъ к укомплектованію лошадми арміи Ея Імператорского Величества. Разсудили — двѣ тысячи лошадей в указанную мѣру, не менше дву аршинъ, поставить с Малой Россіи за положенную ж в стать цѣну от всѣхъ обывателей Малороссійскихъ посполитыхъ людей, такъ в описныхъ Ея Імператорского Величества, яко дворцовихъ, и владѣлческихъ, и свободнихъ войсковыхъ, и ратушнихъ городахъ, селахъ и деревняхъ жіючимъ, отнюдь никого не обходя, наветъ и духовныхъ и монастырскихъ и церковныхъ маєтностей подданныхъ.

1735 году, декабря 16.

Обозний войсковий Енералний Яковъ Лизогубъ.
Генералний Подскарбій Андрей Марковичъ.
Судія войсковий Енералний Михайло Забѣла.
Войсковий Енералний Писар Михайло Турковский.
Войсковий Енералный Асаулъ Феодор Лисенко.
Войсковий Енералний Хоружий Іакимъ Горленко.
Войсковий Енеральний Бунчучъний Семен Галецъкий.
Полковник Нежинскій Иван Хрушовъ.
Полковникъ Лубенский Петръ Апостолъ¹⁾.

ХХII.

„Мемориалъ“ П. Тернавіота в справі заліщення за ним індуктового збору.

Мемориалъ.

Въ Малой Россіи індуктовой зборъ пожалованъ по імянному Ея Імператорскаго Величества Указу Петру Терновіоту на прежнихъ кондиціяхъ за вѣрніе его службы и понесенные въ бившую съ турками войну великіи убытки, кои въ поданніихъ от него чelobitъ и доношеніи въ Сенатъ явствуютъ.

І тотъ зборъ собираетъ онъ по заключенному контракту безъ излишества и безъ обидъ торговимъ людямъ и опредѣленную сумму въ казну Ея Імператорскаго Величества платить безъ доимки.

А нѣкоторіе изъ Генералнихъ Малороссійскихъ Старшинъ, явно по злимъ ихъ деламъ подозрѣтельніе, по безсовѣстной своей злобѣ на него за недачу імъ желаемихъ датковъ, многими хитрими коварстви въ убытокъ казнъ, а ему въ обиду и разореніе, хотячи отставить внутрій съ торговихъ людей індуктовой збор, великія въ томъ зборъ помѣшательства чрезъ пять лѣтъ чинили, отъ чего онъ, Тернавіотъ, не токмо прежнихъ убитковъ возвратить не могъ, но еще на нѣсколко десятковъ тисячъ убытокъ понесъ напрасно.

А тотъ зборъ іздавна собираетъ еще за гетмановъ, и слѣдствія объ немъ были въ разныхъ годѣхъ и сбирать велено, а послѣдное слѣдствіе, которое

¹⁾ Оригінал у рукописахъ Марковича № 3029 (3282).

по тихъ же старшинъ неправедному злобному тщанію напрасно въ обиду Тернавіоту произвождено, въ 1744-м году по явившоїся Тернавіотової правости рѣшено и указом велено собирать по прежнему, а помѣшательства чтоб никто не чинилъ.

І въ 1744-м году Імяннимъ Ея Імператорскаго Величества Указомъ повелено заключеніе контракти вездѣ содержатъ ненарушно, безъ всякихъ отмѣнъ.

А Хоружій Генералній Ханенко, кой за подозрѣніе въ Генералномъ Судѣ осужденъ ни въ какіе дѣла¹ недостойнимъ, съ единомисленниками бунчуковимъ Гудовичемъ и единимъ сотникомъ, по согласію вищепомянутыхъ старшинъ составя здесь неправедное доношеніе, и на ономъ подведши обманствомъ своимъ подписатся Генералнихъ обозного и бунчучного, подали въ сенатъ о томъ же внутреннемъ зборѣ, будто оного издавна не бывало, и якобы съ того народа обида; съ прошеніемъ, чтобъ індукту повелено собирать тѣмъ, кого войсковая Генералная Канцелярія опредѣлить.

Съ чего явно видимо есть, яко не для народной ползи ішутъ, ибо народа обиди нѣть, но чтобъ, отнявъ отъ Тернавіота індукту, отдать нѣкоторымъ откупщикомъ, кои содержать на откупѣ другіе зборы, для того чтобъ оніе откупщики и за індукту имъ скверніе датки давали, какъ изъ содержащихъ іми зборовъ, собирая оніе зъ обидою и разореніемъ народа, великие датки даютъ.

А Тернавіота напрасно хотятъ въ чести и імущество разорить, и отъ высочайшей милости отвратитъ;

Онъ же, Тернавіотъ, подалъ челобите въ Сенатъ съ прошеніемъ о взятіи въ Генералной Канцеляріи изслѣдованого и рѣшеннаго дѣла, къ разсмотрѣнію его правости; а контракта за силу Указу не нарушиватъ.

І нынѣ о томъ же просить, і сверхъ того, чтобъ по неправедному онихъ старшинъ, изъ ненѣви, доношенію екстра (?) неучинено ему обиды, безчестия й крайнаго разоренія¹).

ХХIII.

"Доношеніе" генерального осавула П. Валькевича в грудні 1748 р. про врятовані вим під час пожежі клейноди.

Въ Енералную Войсковую Канцелярию.

Доношеніе.

Сего 1748 году мая 23-го во время бывшаго въ городѣ Глуховѣ пожару зъ дому Гетманского, где живали по смерти Гетмана Апостола генерали и было правленіе Енералной Войсковой Канцеляріи, когда выхвачеваны разные дѣла, то при томъ нагломъ случаи выхватилъ я зъ горящаго дому Гетманского зъ караулними жолдаками клейноты Гетманскіе, а имено: сундукъ маліований небольшій за печатю министерскою, при томъ большая короговъ и три значки, двѣ пары котловъ зъ накришками, да маленький сундучокъ зъ именными указами, который въ содержаніи былъ за ключемъ управляющаго за старшаго канцеляриста Туманского, якій и по нынѣ за его ключемъ состоить. И при томъ отъ канцеляриста Закровецкого туда же принесенный сундукъ, а зъ чимъ — онъ можетъ знать. Да — сундукъ найденный въ Министерскомъ дому, который обявленъ въ Енералной Канцеляріи содержания канцеляриста Саляховскаго съ приложенною при томъ сундуку запискою; при томъ

¹) Оригіналъ безъ всякихъ підписівъ. Рукописи О. Лазаревського, кн. № 70, л. 81.

же четьри книги въ переплеть и нѣкоторие тедрадѣ писемъ. Оніс клейноти Гетманскіе и показанная другая поставка зъ вѣдому Енералной Войсковой Канцелярії состоят досель подъ карауломъ жолдацкимъ въ отведенномъ въ дому моемъ особливомъ покою. А понеже я на прійдучий праздникъ Рождества Христова имъ необходимую нужду отехать въ домъ мой въ Стародуб, тим же клейнотам і протчому стоять ли въ дому моемъ і вперед, или какъ інако от Енералной Войсковой Канцелярії опредѣлено будетъ, о томъ Енералной Войсковой Канцелярії для учиненія резолюції доношу.

Енералний Войсковий Асауль Петръ Валкевичъ. 1748-го Декабря „ “ дня ”).

XXIV.

Пропозиція гетьмана Розумовського 15 липня 1751 р. генеральній старшині та полковникам розглянути справу по доносу на генерального писара Безбородька.

Всѣмъ Господамъ Генеральнай Старшинѣ и Господамъ Полковникамъ.

Понеже Писаря Генерального должностъ въ правленіи малороссійскихъ дѣль намъ, яко Гетману, есть самонужнѣйшая, а нынѣшній дисаръ Генеральний Господинъ Безбородко, по доносу Яготинского сотника Филипа Купчинскаго въ Правителствующій Сенатъ, а отъ Сената — по докладу — къ Ея Імператорскому Величеству, и по воспослѣдовавшей на то конфirmaції еще октября 17 дня 1742 году от дѣль отрѣшенъ до изслѣдованія дѣла, — того ради для окончанія сего дѣла учреждается особливая комиссія, въ которой присудствовать вамъ всѣмъ, какъ Господамъ Старшинѣ Генеральной, такъ и Господамъ Полковникам; и имѣть собраніе свое въ особливо вами самими учрежденномъ мѣстѣ; и отыскавъ помянутое слѣдствіе обще распечатать и разсмотрѣть въ самую правду. Буде же гдѣ оное не достаточно покажется, то общимъ согласіемъ вторично произвестъ и дополнить. А доносителямъ и отвѣтчику по объявлениямъ вашимъ являться къ слѣдствію неотмѣнно. По окончаніи слѣдствія подписать общимъ согласіемъ сентенцію и къ намъ внести. Поданныя же нынѣ мнѣ прошенія какъ Господина Безбородка, такъ и Купчинскаго, къ вамъ въ комиссию для рассмотренія отсылаются.

Гетман Графъ К. Розумовскій.

Глуховъ. Іюля 15 дня 1751 году ²⁾.

XXV.

Прохання 20 квітня 1752 р. генерального осавула Якубовича про нагородження маєтностями.

Ясне Велможному высокоповелителному Господину Малія Россії обоихъ сторонахъ Диїпра и войскъ Запорожскихъ Гетману, Ея Імператорскому Величества дѣйствителному Камергеру, Імператорской Санктъ Пѣтербурской Академіи Наукъ президенту, лейб-гвардії измайлівского полку подполковнику и обоихъ славныхъ Россійскихъ императорскихъ орденовъ святихъ апостола Андрея Первозванного и Александра Невскаго, також полского Бѣлого Орла и Голстинскаго святія Анны кавалеру, Россійской имперіи графу Кириллу Григоріевичу Его Сиятелству Розумовскому.

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Чернігівськ. Відділ Архів. Малор. Колегії № 1950.
²⁾ Рукописи О Лаврівського № 41/7 (листи не нумеровані).

Всенижайшое Доношение.

Вашей ясноглавоможности поднесъ я, нижайший, доношение с представлениемъ о службахъ моихъ, в коемъ именно написал. По указу Блаженнѣи и вѣчнодостойніе безъсмертнія памяти Великого Государя Петра Первого Императора и Самодержца Всероссійскаго, когда велено бунчуковыхъ товарищевъ выслать въ низовыи корпусъ, тогда и я з бунчуковыми товарищи былъ в низовомъ корпусѣ отъ 725, чрезъ 726, 727 и 728 по 729 годъ; а въ 733-мъ и 734-мъ по 735 годъ — въ Полскомъ походѣ. Въ 736-мъ году над комендантырованными отъ малороссійскихъ полковъ полковыми и сотенными старшинами и козаками содержалъ при Днѣпровскихъ фарпостахъ главную команду. Въ 737 году — въ Кримскомъ Карасъ-Базарскомъ походѣ, въ 738-мъ году — подъ Днѣстромъ, а въ 739-мъ году въ Хотѣнскомъ походѣ. Когда же пожалованъ я въ чинъ и Асаулства Генералного, то внутрь разніе отправляль Комиссіи, а именно: отъ 741 по 742 годъ въ Комиссіи щетной, въ 742-мъ году при отправленіи посольства съ Россійскою имперіею отъ Отманской Порты правиль подлежащие дѣла во всю бытность послы турецкого въ Малой Россіи и проводилъ его отъ границы великороссійской даже до Полской; отъ 743 по 745 годъ въ Комиссіи о тристатысячной рублевой суммѣ за волы денегъ, да въ 746 году въ комиссіи о разборѣ лошадей казенныхъ въ Малой Россіи и слободскихъ полкахъ. И тѣ всѣ походы и комиссіи безъ и малѣйшаго порока по присяжной должности примѣромъ предковъ моихъ отправляль вѣрно и ревностно. Однакъ за оніе мои вѣрно роненніе службы никакого награжденія не имѣю, прочие же награждены. И просилъ Вашей Ясноглавоможности, респектомъ тѣхъ моихъ службъ, награжденія мене, какъ Богъ на сердце положіть Вашей Ясноглавоможности, деревнями, дабы вперед мнѣ и дѣтямъ моимъ было съ чѣго Всероссійскому Ея Императорскому Величеству Престолу и Вашей Яснѣ Велможности отправлять службы. Точію по оному поднесенному отъ мене прошенію резолюціи я и по нынѣ не получилъ. Того рады паки Вашей Яснѣ Велможности всенижайше прошу о вышеписанномъ милостивою своею не оставить резолюцію.

Генералний войсковий Асауль Яков Якубович.

Априля 20-го, 1752 году¹⁾.

XXVI.

Одер гетьмана Розумовського від 9 січня року 1755, що в нім мова йде про ухвалу ради старшини про збори в млинив.

Графъ Кириллъ Разумовскій, Гетманъ и Кавалеръ. Нашей Генералной войсковой Канцеляріи.

При доношенніи онай Генералной войсковой Канцеляріи, ізшедшаго декабря 20 д. къ Намъ присланномъ, представлено къ Нашему разсмотренію учиненное въ той генералной Канцеляріи въ силѣ ордера Нашего зъ общаго согласія Господъ Генералной Старшины и Полковниковъ мнѣніе о войсковыхъ частяхъ розмѣрового доходу, съ какихъ мелницъ войсковую часть онаго розмѣрового доходу въ скарбъ войсковый взимать должно, а съ какихъ взимать не надлежитъ. А во оному мнѣніи показано: что во исполненіе какъ высочайшаго именнаго Ея Императорскаго Величества Указа, 1750 года июня 5 д.

¹⁾ Рукописи О. Лазаревскаго. № 41/1 л.л. 167—168.

состоявшого, о собираніи въ Малороссії доходовъ по прежнему обыкновенію, такъ и другихъ въ ономъ мнѣніи выписанныхъ Указовъ и обстоятельствъ, туть до скарбу войскового доходъ изъ мелницъ войсковую часть собирать должно изъ такихъ точію мелницъ, гдѣ греблѣ уездными людми гачены бывають, въ томъ числѣ изъ которыхъ изъдавна войсковая часть взималась, какъ о томъ въ Універсалѣ Гетмана Апостола, 1732 года генваря 17 дня, подскарбіямъ Генеральному состоявшомъ, показано. Ежели де у кого о не взиманіи войсковой части изъ такихъ мелницъ, гдѣ хотя греблѣ сторонними уездными людми гатятся, высокомонаршіе жалованные грамоты, или Гетманские Універсалы давніе нынѣшнему онъхъ мелницъ владѣлци самому или предкамъ его, либо по куплѣ и другимъ какимъ здѣлкамъ доставшіеся имѣются, — съ такихъ оной войсковой часты и взимать не надлежитъ; зъ прочихъ же всѣхъ мелницъ, гдѣ владѣлцы гатять греблѣ собственнымъ своимъ коштомъ, да и изъ вешняковъ, — онъхъ войсковыхъ частей, какъ прежде сего никогда невзимано, такъ и впредъ, хотя бы и никакихъ крѣпостей на уволненіе отъ войсковой части не имѣлось, въ силѣ подведенныхъ въ ономъ мнѣніи Указовъ и давнаго обыкновенія собирать не должно. Да и изъ лодейныхъ де мелницъ никакого платежа до скарбу войскового також взимать не слѣдуетъ, ибо де зборъ съ онъхъ лодейныхъ мелницъ и особливимъ Правителствующаго Сената 1746 года Указомъ запрещенъ; къ тому же де и по заключенному зъ Сотникомъ Глинскимъ Крижановскимъ контракту, которой и Універсаломъ Нашимъ утвержденъ, постановлено ему въ скарбъ войсковой надлежащіе зборы собирать точно тѣ, якіе и до нынѣшнего его откупу зборщиками собираны были.

А понеже оное Господъ Генералной старшины и Полковниковъ мнѣніе, о собираніи войсковой часты, съ такихъ токмо мелницъ, кои стоять на гребляхъ общимъ шарваркомъ угачуемыхъ, а на нихъ владѣлцы о уволненіи отъ взиманія войсковой часты высокомонаршихъ Грамотъ и гетманскихъ Універсаловъ не имѣютъ, а на кои имѣются имъ самимъ, или предкамъ ихъ данные, а имъ по наслѣдству, или по куплѣ и по какимъ ни будь сдѣлкамъ доставшіеся крепости, також, и кои греблѣ владѣлцы угачиваютъ собственнымъ коштомъ, изъ тѣхъ бы и изъ вешняковъ (хотя бы на уволненіе и крепостей не имѣлось) войсковой часты розмѣрового доходу не собирать, — учено порядочно на основаніи Указовъ и гетманскихъ Універсаловъ, ясно въ томъ мнѣніи изображенныхъ, да и въ согласіе гетманскихъ статей, ибо въ статяхъ, изъ гетманомъ Богданомъ Хмелницкимъ учиненныхъ, между инымъ постановлено, въ 3-мъ пунктѣ, чтоб шляхта, которые въ Россіи обретаются, при своихъ шляхетскихъ волностяхъ пребывали и добра свои и волности имѣлы, какъ при королехъ Польскихъ бывало; а въ 6-мъ пунктѣ — чтоб имѣный козацкихъ никто не отнималъ, которые землю имѣютъ, и съ тѣхъ земель пожитки, чтоб при тѣхъ имѣніяхъ доброволно были, такъ же бы и вдовъ послѣ козаковъ остальныхъ дѣти такія же волности имѣли, какъ предки и отцы ихъ. Что и по всѣхъ послѣ жде бывшихъ статяхъ утверждено. Въ статияхъ же въ 174-мъ году октября въ 22 день состоявшихъ постановлено: что мелницъ козацкіе, которые на плотинахъ прямыми, а не мирскими, денгами гаченныхъ стоять, при козакѣ и вдовѣ козацкой волны совсѣмъ имѣютъ быти. А въ высочайшой Ея Императорскаго Величества Грамотѣ, за подписаніемъ собственнымъ Ея Императорскаго Величества высочайшія руки при утвержденіи Насъ въ гетманскомъ достоинствѣ данной, повелѣно въ Малороссії воинскія и гражданскія всякия дѣла управлять по войсковымъ правамъ, прежнимъ обычаямъ и по постановленіемъ пунктамъ, на которыхъ приступилъ подъ державу всерос-

сійскую гетманъ Богданъ Хмельницкій съ войскомъ Запорожскимъ и со всѣмъ народомъ малороссійскимъ, и по Указамъ Ея Імператорскаго Величества опредѣленнымъ и въ предь опредѣляемимъ и къ Намъ присылаемимъ, безъ нарушенія правъ и волностей стародавныхъ народа малороссійского. Того ради мы оное Господъ Генералной Старшины и Полковниковъ мнѣніе о частяхъ войсковыхъ аппробуемъ и предлагаемъ Нашей Генералной Канцеляріи къ неотложному исполненію по тому Генералной Старшины и Полковниковъ мнѣнію, о зборѣ войсковой части розмѣрового доходу единственно зъ тѣхъ мелницъ, кои стоять на плотинахъ общимъ — обывателскимъ трудомъ и при свободныхъ войсковыхъ берегахъ угаченныхъ, и нынѣ общимъ шарваркомъ подчинивающихся, а на уполненіе оныхъ мелницъ от взиманія до скарбу войсковой часты нынѣшня владѣлцы, ни предки ихъ, высокомонаршихъ Грамотъ и гетманскихъ Универсаловъ не имѣютъ; а на кои мелницѣ о невзиманіи розмѣру имѣются крѣпости, высокомонарши Грамоты и гетманские Унѣверсалы, нынѣшнимъ владѣлцамъ или предкамъ данные, а имъ по наслѣдству или по куплѣ и по другимъ какимъ ни будь здѣлкамъ доставшіеся, и зъ оныхъ и изъ протихъ всѣхъ мелницъ, гдѣ владѣлцы и козакы гатятъ гребль собственнымъ своимъ коштомъ на своихъ земляхъ, и къ своимъ, а не войсковымъ берегамъ, да и изъ вешняковъ, хотя бы и никакихъ крепостей не имѣлось, войсковыхъ частей не взимать какъ въ Канцелярію малороссійскихъ зборовъ, и въ полковые малороссійскихъ полковъ Канцеляріи, такъ и къ содержащимъ въ откупѣ надлежащіе до скарбу войскового доходы, изъ той Генералной Канцеляріи ордерами предложили.

А что при ономъ же Генералной Канцеляріи доношеніи приложено особливо поданное от господина Бунчучного Генералного мнѣніе, въ которомъ показано, что онъ, Генералный Бунчучный, зъ вышепрописаннымъ Генералной Старшины и Полковниковъ мнѣніемъ согласенъ, токмо въ дополненіе представляеть, что съ какихъ мелницъ войсковые части прежде изъдавна собирались въ скарбъ войсковый, а гребль тѣхъ мелницъ уездными людми, то есть козаками, по національному збору гачивались, и нынѣ гатятся, а между тѣмъ кому оныя часты высокомонаршими Грамотами пожаловано, или гетманскими Унѣверсалами надано, такъ нынѣшнему оныхъ мелницѣ владѣлци самому или предковъ его, либо по куплѣ и другимъ какимъ здѣлкамъ послѣ достались, — зъ такихъ мелницъ оной войсковой части взимать не надлежить, токмо уже тѣ гребль не уездными людми, но самимъ владѣлцамъ, яко партикулярнымъ людямъ, собственнымъ своимъ коштомъ гатить надлежить, по силѣ напомянутыхъ въ ономъ мнѣніи Указовъ, — що яко осемъ надлежить намъ первѣе видѣть упомянутыхъ въ ономъ мнѣніи Указовъ точные и копіи, а при томъ, понеже намъ небезъизвѣстно, что въ Малороссіи въ нѣкоторыхъ местахъ имѣются таковыя греблѣ, кои состоять на главныхъ трактахъ, и чрезъ нихъ всегдатный проездъ бываетъ какъ купеческимъ и всякимъ проезжающимъ людемъ, такъ и тамошнимъ жителемъ, а паче переходящимъ воинскимъ регулярнымъ и нерегулярнымъ командамъ, и хотя съ нихъ войсковой часты розмѣрового доходу по надачи тамошнимъ владѣлцамъ высокомонаршими Грамотами и гетманскими Унѣверсалами, въ скарбъ войсковый не собирается, но оные до сего времени гачены бывали всегда общимъ шарваркомъ, а ежели нынѣ то гаченіе сложить на однихъ владѣльцовъ, то оные гребль могутъ быть запущены, и чрезъ нихъ свободного проезду, какъ тамошнимъ и смѣжнымъ обывателемъ, такъ и купеческимъ людемъ, а паче регулярнымъ и другимъ войсковымъ командамъ имѣть будетъ невозможно, а для того какіе гребль общимъ обывателскимъ трудомъ,

а какие владѣлческимъ коштомъ или другимъ какимъ образомъ лучше и способнѣс гачены быть должны, потребно намъ вѣдать первѣе Господъ Генералныхъ Старшинъ и Полковниковъ общее разсужденіе. Того ради предлагаемъ Генералной Старшинѣ обще Малороссійскихъ полковъ зъ Господами Полковниками въпредъ при собраніи по какому дѣлу въ Глуховъ, держать и о семъ общее разсужденіе, и, приложа свое мнѣніе, такожъ съписавъ съ упомянутыхъ въ мнѣніи Генералного бунчучного указовъ вѣрные копіи, прислать къ Нашему разсмотренію и аппробаціи. Уломинаеміе о войсковыхъ частяхъ Господъ Генералной Старшины и Полковниковъ, а о гаченіи гребель Господина бунчучного Генералного мнѣніе, оставя съ нихъ при походной Нашей Генералной Канцеляріи копіи, при семъ оригинално въ Генералную войсковую Канцелярію отсылается.

1755. Генваря 9,

Гетманъ графъ К. Разумовскій.

въ Санктпетербургъ¹⁾.

XXVII.

Пропозиція К. Розумовського 30 вересня 1755 р., щоб рада старшини розвглянула судову справу полковника Сулими.

Графъ Кириллъ Разумовскій Гетманъ и Кавалеръ
Нашей Генералной войскової Канцелярії.

Полковникъ переяславскій господинъ Сулима сего сентябра 28 въ при-
сланномъ къ Намъ доношеніи (которое здѣсь оригинално включается) пред-
ставляетъ свое недоволство и Апелляцію на учиненное въ Судѣ войсковомъ Генеральному рѣшеніе по вищатому въ ономъ Генеральному Судѣ отъ 741 году іску отъ показующихся участниками (по искамъ) къ наслѣдственнымъ его, Полковника Сулимы, какъ по высокомонаршай Грамотѣ, такъ и по распределенію духовному матки его надлежащимъ единственно в род Сулиминъ недви-
жимимъ добрамъ, бунчуковыхъ товаришей Тимоѳея Скоропадского, Еремія Корсuna, войскового товариша Іакова Носенка, такожъ писара полкового чер-
нѣговскаго Андрѣя Якимовича, коимъ де Суда генерального рѣшениемъ при-
говорено оставшихъ по родителяхъ его, полковника Сулими, всѣ недвижимые
добра совокупить, раздѣлить на пять частей в крайнюю его, полковника, обиду
по выраженнымъ въ ономъ его доношеніи обстоятельствамъ. И просилъ то учи-
ненное въ Судѣ Генеральному въ обиду ему, полковнику, по іску стороннихъ
къ наслѣдственнымъ добрамъ Сулимовскимъ искателей рѣшеніе отставить
и такова положенного судомъ Генеральному видѣлія не принадлежащи
и съ точного наслѣдственного его имѣнія владѣемыхъ частей удѣловъ исполнить не велѣть и о томъ учинить самими Нами разсмотреніе и опредѣленіе
мимо войсковую Генеральную Канцелярію, ибо де господамъ членамъ Гене-
ральной войскової канцелярії, по причинѣ свойства съ нимъ, полковникомъ,
и оною исковою стороною имѣющагося, быть у разсмотренія того дѣла указан-
ное видится препятствіе. А понеже показанного рѣшения въ Судѣ генераль-
номъ по іску вышезначащихся къ Сулимовскимъ добрамъ претендентовъ
дѣла сискивать сюда къ собственному Нашему разсмотрению, и въ силѣ ука-

¹⁾ Черніг. Краев. Архів. Фонд Малор. Колегії. В'язка 26, кн. № 269, л.л. 125—127.

зовъ и малороссийскихъ правъ рѣшению, по причинѣ многихъ имѣющихъ другихъ дѣлъ неудобно, къ тому же и показуемое имъ свойство ко отрѣшенію присутствующихъ въ Генералной Канцеляріи отъ разсмотренія того дѣла за правилний резонъ не признается, сего ради Нашей Генералной войсковой Канцеляріи предлагаемъ то рѣшенное въ Судѣ Генеральному дѣло, и учиненное по нему рѣшеніе по надлежащей описи взять въ ту Генеральную Канцелярію, и по оному присудствующимъ въ той Канцеляріи, обще зъ прощою Генералною Старшиною, кои при разсмотрѣніи того дѣла въ Судѣ Генеральному не присудствовали и на рѣшеніи по тому дѣлу подпису рукъ ихъ не значится, такожъ и полковникамъ, когда они для другихъ дѣлъ въ Глуховѣ въ собраніи будутъ, учинить надлежащее разсмотреніе и рѣшеніе въ силѣ Ея Императорскаго Величества Указовъ и Малороссийскихъ правъ немедленно; и какъ рѣшено будетъ, къ намъ репортовать.

Гетманъ графъ К. Разумовскій.

Сентября 30, 1755 году. Санкт-Петербургъ¹⁾.

XXVIII.

Пропозиція 22 вересня 1755 р. гетьмана передати на розгляд ради старшини судову справу віце-капрала Струтинського.

Графъ Кириллъ Разумовскій, Гетманъ, и кавалеръ.
Нашей Генералной войсковой Канцеляріи.

Сего сентября 7 подаль намъ доношеніе лейбкомпании віце-капраль Романъ Струтинскій, которымъ представляетъ, что по преждеподаннымъ отъ него прошеніямъ, о учинившихся ему, Струтинскому, проторахъ и убыткахъ, простахъ, волокитахъ, по имѣвшемуся и рѣшенному въ Судѣ Генеральному и въ Генералной войсковой Канцеляріи дѣлу его зъ бывшимъ Полковникомъ Прилуцкимъ Игнатіемъ и съ сыномъ его нынѣшнимъ Полковникомъ Прилуцкимъ Григоріемъ Галаганами (о починенныхъ оными Полковниками отцу его и ему Струтинскому разныхъ обидахъ, въ разореніи дворовъ, въ забратіи гвалтомъ строенія домового и сѣна, а у людей его скота и прочтого) ордеромъ Нашимъ, въ Генеральную войсковую канцелярію посланнымъ, велѣно о томъ учинить рѣшеніе по силѣ правъ въ Судѣ Генеральному. Но за поданнымъ де Намъ прошлого 1750 года декабря 8 д. отъ отвѣтчика Полковника Прилуцкого Галагана доношеніемъ, зъ показаніемъ на учиненные по оному дѣлу въ Генеральному Судѣ и въ Генералной войсковой Канцеляріи рѣшенія своего недоволства, и съ прошеніемъ, что до прибытія Нашего въ Малороссію, то его, Струтинского, о проторахъ и убыткахъ и о прочемъ доношеніе остановивъ безъ рѣшенія, яко де онъ намѣревалъ въ прибытіе тогда Наше въ Україну подать Намъ аппеляційное доношеніе со обстоятельствомъ, — очое Струтинского доношеніе осталось безъ всякого дѣйствія. А отъ Полковника де Галагана и чelobity аппеляційного со обстоятельствомъ съ того премяни по нынѣ не подавано; а по правамъ де истецъ или отвѣтчикъ, когда увидять неправое рѣшеніе въ Судѣ, тогожъ времяны въ присутствіи судящихъ свое неудоволствіе обявлять должны и аппеляцію заносить; но онъ де Полковникъ не токмо аппеляціи на тѣ рѣшенія не чинилъ, но еще и росписку отъ себѣ далъ, по рѣшеніямъ искъ его

¹⁾ Ibidem. В'язка 26, кн. № 269, л. 1078.

платить. По чому де по правамъ и по прошествії правныхъ сроковъ ап-
еляції оному Полковнику допущать не подлежить. И просить о учиненії
о оныхъ его убыткахъ и по доправкѣ претенсій и волокитѣ, а паче по забору
насильному владѣнного, — непродолжителного рѣшенія. А понеже здѣсь упо-
мянутого по иску Струтинского дѣла не ищется, токмо сискались состоявшіе
отъ насъ въ Генеральну Канцелярію вышеупомянутые ордери: 1 — отъ сен-
тября 750 году з отсылкою донощенія онаго Струтинского къ разсмотренію,
а 2 — того жъ году декабря отъ 4 по донощенію Полковника Прилуцкого
Галагана, въ которомъ показывалъ, что онъ состоявшими по тому дѣлу рѣше-
ніями не доволенъ, и имѣеть представить о томъ всемъ съ яснымъ доказа-
тельствомъ за прибытіемъ Нашимъ въ Малую Россію, и просилъ, чтобы
по донощенію Струтинского о проторахъ и убыткахъ дѣло остановлено было
произвожденіемъ; по чому тѣмъ ордеромъ и вельно оное по иску Струтин-
ского о проторахъ и убыткахъ дѣло произвожденіемъ приостановить до при-
бытия Нашего въ Малую Россію и до будущаго между прочими, апеляцій-
ными дѣлами и по оному дѣлу разсмотренія. Токмо въ бытность Нашу
въ Малороссіи что еще по оному дѣлу слѣдовало, за неимѣніемъ здѣсь дѣла
справится нѣ щемъ. Того ради поданное Намъ отъ упоминаемого віце-капрала
Струтинского донощеніе, въ оригиналѣ при семъ въ Генеральную войсковую
Канцелярію отсылая, предлагаемъ: когда господа Генеральная Старшина и Пол-
ковники, по силѣ посланного отъ насъ отъ 25 Августа сего году въ Гене-
ральную Канцелярію ордера, имѣтимутся въ собраніи въ Глуховѣ, въ то время
по вышенамѣченному прилагаемому при семъ віце-капрала Струтинского
донощенію, такожъ по преждеподаннымъ 1750 году отъ него, Струтинского,
и Галагана доношеніямъ же, присутствующимъ въ Генеральной Канцелярії
и въ Судѣ Генеральномъ тѣмъ, кои прежде при расмотреніи и рѣшеніи онаго
дѣла лейбкомпанії віце-капрала Струтинского зъ Полковникомъ Галаганомъ
въ Судѣ Генеральномъ и въ Генеральной Канцелярії не присудствовали,
и на рѣшеніяхъ подпису рукъ ихъ не значится, обще зъ малороссійскими
Полковниками разсмотреть и рѣшить въ силѣ Указовъ Ея Імператорскаго
Величества и малороссійскихъ правъ немедленно; чтобы болѣе жалобы о про-
долженіи сего дѣла ни съ которой стороны происходить не могло. А по рѣ-
шеніи представить къ Намъ для ізвѣстія.

Гетманъ Графъ К. Разумовскій.

1755 году. Сентября 22. С. Петербургъ¹⁾.

XXIX.

**Пропозиція гетьмана Розумовського від 25 серпня 1755 р. скликати
раду старшини для розгляду питання про заведення судів словесних
та суду за вексельним уставом для купецтва.**

Графъ Кириллъ Розумовскій, Гетманъ и Кавалеръ
Нашей Генеральной войсковой Канцелярії.

Із прилагающейся здѣсь копиею высочайшей Ея Імператорского Вели-
чества Грамоти, сего Августа 20 отъ Государственной Іностранныхъ Дѣль

¹⁾ Ibidem. В'язка 26, кн. № 269. лл. 1082—1083.

колегии къ намъ присланной, генеральная войсковая Канцелярия усмотрѣть можетъ, что въ оной Ея Императорскаго Величества грамотѣ упоминаются сочиненные въ Киевской Губернскай Канцеляріи (по силѣ состоявшагося въ правительствующемъ Сенатѣ 23 Августа 1754 году Указа) и присланныя въ Коллегию іностраннихъ дѣлъ на разсмотреніе служащихъ къ полезѣ общеноародной пункты. 1. Чтобъ малороссійскимъ и великороссійскимъ купцамъ въ Малой Россіи о долговыхъ денгахъ имѣть судъ по вексельному уставу. 2. Чтобъ въ Кіевѣ, Нѣжинѣ, Стародубѣ и на ярмонкахъ въ малороссійскихъ городахъ Кролевцѣ, Ромнахъ, Борзѣ и Переяславлѣ для словесного между купцами Суда (по силѣ приложенного при оной же Ея императорскаго величества грамотѣ, состоявшагося въ правительствующемъ Сенатѣ і напечатанного мая 5 д. 1754 году, Указу) избрать купцовъ; да и случае великороссійскимъ съ малороссійскими купцами и греческимъ братствомъ — Судъ производить имъ же. И требуется оною же Ея императорскаго величества громотою о сихъ для народной полезнѣ и порядка весма нужныхъ пунктахъ присилки къ разсмотренію въ коллегию іностраннихъ дѣлъ нашего мнѣнія съ ясными и правилными резонами. А понеже о вышепрописанномъ, еже могло бы быть къ точной малороссійскому народу полезѣ, надлежитъ быть общественному разсужденію, сего, ради съ вышепомянутой грамоты и копіи Указа Сенатскаго копію прилагая, — предлагаемъ, въ Нашей Генералной войсковой Канцеляріи собрався, велѣть Господамъ Генералнимъ Старшинамъ, и созвавъ всѣхъ малороссійскихъ полковъ господъ полковниковъ и по нѣсколько человѣкъ отъ бунчуковыхъ товарищѣй, и полковыхъ старшинъ и сотниковъ, а особливо отъ Магистратовъ по уряднику и знатнѣйшихъ городовъ изъ лучшаго купечества, до которыхъ сие дѣло болѣе и принадлежитъ, въ Глуховѣ, первѣе востребовать и взять отъ онихъ Магистратскихъ урядниковъ и отъ купечества о вышепрописанномъ разсужденія и мнѣніе. А потомъ всемъ чинамъ вышеупомянутымъ держать къ общей малороссійскаго народа полезѣ разсужденіе и учиня въ полныхъ и резонабѣлнѣхъ обстоятельствахъ въ согласие Указовъ и правъ малороссійскихъ, именными Ея Императорскаго величества Указами народу малороссійскому утвержденныхъ, мнѣніе, за подписомъ всѣхъ чиновъ, такожъ и мнѣніе магистратскихъ урядниковъ и знатнаго купечества, прислать къ нашему разсмотренію безъ закоснѣнія. По чому бы и отъ насъ надлежащее къ Ея Императорскому величеству представленіе учинено быть могло.

Гетманъ графъ К. Разумовскій.

Августа 25, 1755 году. Санктпетербургъ¹⁾.

XXX.

Дѣло о опредѣленіи въ Генерал. Войск. Канцеляріѣ о выборѣ кандидатовъ въ чини на място умершихъ.

1758 года, іюня 18-го.
№ 1296, на 20 листахъ.

A.

Графъ Кириллъ Разумовскій, Гетманъ и Кавалеръ.
Нашей Генералной Войсковой Канцеляріи.

Понеже, какъ изъ репортовъ оной Канцеляріи намъ известно, эъ Генералнихъ старшин Судья Оболонскій, Подскарбый Скоропадскій, Асаули

¹⁾ Ibidem. В'язка 26. № 269, л.л. 959—960.

Якубовычъ и Валкевычъ умерли, и тѣ чини нынѣ состоять на вакансі, а во оные по прежнему обыкновению надлежитъ изъ общего согласия выбрать з людей заслуженныхъ, въ верности неподозрительныхъ и техъ чиновъ достойныхъ въ каждой чинѣ по два или по три человѣка въ кандидаты, — того ради приказываемъ, какъ присудствующимъ въ нашей Генералной Войсковой Канцеляріи, такъ и всѣмъ прочимъ господамъ Генералной старшинѣ, также и полковникамъ, а особливо и другимъ чиновникамъ не въ отдалъ отъ Глухова жителство имеющимъ и въ Глуховѣ налично быть случившимся, за оповесткою отъ Генералной Канцеляріи, собрався въ оную Канцелярию, учинить надлежащис выбори по общему въ томъ согласию и прислать к намъ чрезъ нарочного въ скорости¹⁾.

1758 году, июня 18.

В С.П.Бургѣ.

Б.

Ясневелможному, высокоповелительному господину, господину Малой Россіи обоихъ сторонъ Днѣпра и войскъ Запорожскихъ Гетману, Ея Императорскаго Величества действительному Камергеру, Императорской Санктъ-Петербургской Академіи Наукъ президенту, лейбъ гвардіи Измайловского полку подполковнику и обоихъ Россійскихъ Императорскихъ ординовъ — святых Апостола Андрея и Александра Невскаго, такожъ Полскаго Бѣлого Орла и Гольстинскаго Святыя Анны, Кавалеру, Россійской имперіи графу, Кириллу Григорьевичу, его сіятельству Разумовскому.

Покорнѣйшое доношеніе.

Высокимъ вашей ясневелможности ордеромъ, прошедшего июля 2-го сего года въ Генералной Войсковой Канцеляріи полученнымъ, велено, какъ присудствующимъ въ оной Генералной Войсковой Канцеляріи, такъ и всѣмъ прочимъ Генералной Старшинѣ, также и полковникамъ, а особливо и другимъ чинамъ, въ состоящіе нынѣ на вакансі Генералныхъ Старшинъ чины суддѣ одного, подскарбія и асауловъ двохъ, по прежнему обыкновенію изъ общего согласія выбрать з людей заслуженныхъ, въ верности неподозрительныхъ и техъ чиновъ достойныхъ въ каждой чинѣ по два или по три человѣка въ кандидаты, — и, учиня надлежащіе выбори, прислать къ вашей ясневелможности. И по силѣ онаго вашей ясневелможности ордера намъ, такожъ полковниками и другими чинами въ Глуховѣ собранными, по силѣ грамоты Ея Императорскаго Величества и вашей ясневелможности ордера для разсмотренія о малороссійскихъ правахъ, на оніе порожіе мѣста Генералныхъ Старшинъ учинили выборы и порознь на каждой чинѣ о кандидатахъ особіе подписали засвидѣтелствованія. Къ тому жъ, ежели изъ настоящихъ Генералныхъ Старшинъ выбранніе къ подвиженію пожалованы будутъ въ тѣ чины, на которые выбраны, то нынѣ і на ихъ места учинили выборныхъ. Которіе всѣ при семъ вашей ясневелможности къ высокому разсмотренію нижайше подносимъ.

Вашей ясневелможности нижайшіе слуги:

Семенъ Кочубей, Андрей Безбородко, Николай Ханенко,

1758-го году, Сентября 11 дня.

Глуховъ. № 5082.

¹⁾ Підпису немає.

В.

1758 году, сентября „ “ дня мы, нижеподписаніе, будучи собраны въ Генералную Войсковую Канцелярію по силѣ высокого его сіятелства яснѣвелможного высокоповелительного господина Гетмана, Ея Імператорского Величества дѣйствительного Камергера, Імператорской Санктпітербургской Академіи Наукъ президента, лейбъ-гвардіи Ізмайловскаго полку подполковника, і обоихъ Россійскихъ Імператорскихъ ординовъ святыхъ Апостола Андрея и Александра Невскаго, такожъ Полскаго Бѣлого Орла и Голстинскаго Святія Анны, Кавалера, Россійской імперіи грана Кирилла Григорьевича Разумовскаго ордера на порожжое судіи войскового генералного мѣсто избрали въ тотъ чинъ трехъ персонъ. А іменно: изъ господъ генералныхъ войсковыхъ старшинъ генералного войскового писара Андрея Безбородка, генералного хоружого Николая Ханенка да господина полковника Нѣжинскаго Петра Разумовскаго. И что оны суть заслуженные, въ верности неподозрительные и того чина достойные, въ томъ мы свидѣтельствуемъ.

Генералній Обозній Семенъ Кочубей.

Генералний Судия Ілля Журманъ.

Генералний Бунчучний Іосинъ Закревский.

Полковникъ Прилуцкий Григорий Саладанъ.

Полковникъ Чернѣговскій Іванъ Божичъ.

Полковникъ Полтавскій Андрей Горленко.

Полковникъ Киевскій Евфимъ Дараганъ.

Полковникъ Лубенскій Іванъ Кулябка.

Бунчуковий товаришъ Данило Покорский.

Бунчуковий товаришъ Николай Тризна.

Бунчуковий товаришъ Александеръ Дублянскій.

Обозний полковий Нѣжинский Леонтий Грановскій.

Полковій Полтавскій Обозній Андрій Руновскій.

Полковій Гадяцкий обозній Іванъ Родзянка.

Полковій Полтавскій Судия Григорий Сахновскій.

Судія полковий Чернѣговский Тимофѣй Синюта.

Полковій Киевскій судия Зъновій Борсукъ.

Судія Полку Миргородскаго Федоръ Козачковскій.

Судія полковий Стародубовскій Петръ Малѣшевскій.

Писарь полковий Нѣженский Яковъ Почека.

Писарь полковий Чернѣговскій Андрей Якимовичъ.

Писарь полковий Лубенскій Андрей Стефановъ.

Писарь полковій Стародубовскій Стефан Косачъ.

Полковій Прилуцкий асаулъ Никифор Белецкий-Носенко.

Асаулъ полковий Прилуцкий Яковъ Величко.

Асаулъ полковій (?)¹⁾ Стефанъ Бараповскій.

Полковій Гадяцкий хоружий Василий Ковалевскій.

Хоружий полковий Миргородский Матвій Ляхович.

Сотникъ Глуховский Дамянъ Туранский.

Судія полковий вакансовий и сотникъ полку Прилуцкого Переялоноскій Стефанъ Лукомскій.

Полку Чернѣговскому сотникъ Седневский Іванъ Рымша.

¹⁾ З підписів під дальшими документами видно, що це був Київський осавул.

Переясловского полку сотникъ Золотоношский Костантинъ Леон-
товичъ.

Полку Полтавского сотникъ Рѣшетиловский Семенъ Бузоновскій.

Полку Стародубовского сотникъ Владимир Соболевскій.

Полку Киевского сотникъ Олишевский Василь Шрамченко.

Полку Полтавского сотникъ Соколский Якимъ Леонтиевъ.

Полку Гадяцкого сотникъ полковий Іванъ Манков.

Полку Гадяцкого сотникъ Лютенскій Ілля Шостакъ.

Полку Чернѣговского сотникъ Бѣлоускій Григорій Дубовикъ.

Сотникъ Корибуговский Павель Дэмбовскій.

Полку Стародубовского Сотникъ Мглинскій Василий Лисаневичъ.

Полку Нѣжинского сотникъ Стефанъ Каневскій.

Полку Киевского Козелецкого сотникъ Павель Руголь.

Полку Лубенского сотникъ Городиский Филипъ Петровскій.

Полку Миргородского Сотникъ Сорочинский Петръ Янчerenko.

Полку Стародубовского сотникъ Новгородский Стефан Суденков.

Войсковий товариш Тимофей Левенецъ.

Войсковій товаришъ Іванъ Ковалевскій.

Войсковий товаришъ Георгій Дзвонкевичъ.

Далі йдуть обрання кандидатів: а) на місце підскарбія генерального — генерального бунчужного О. Закревського та полковників Стародубського — Я. Борсука й Полтавського А. Горленка, в) на місце другого генерального осавула — бунчукових товаришів В. Жураковського, В. Кочубея та І. Скоропадського, с) на місце первого генерального осавула — бунчукових товаришів П. Іскрицького, Ст. Томару й І. Жоравку й д). оскільки деякі з наявних генеральних старшин обрані кандидатами на вищі генеральні уряди, то обирається кандидатів і до їхніх посад, а саме — на уряд генерального писаря — бунчукових товаришів В. Гудовича, Я. Тернавського та Д. Покорського, на уряд генерального хоружого — бунчукових товаришів Гр. Гамалію й Іллю Лизогуба та компанійського полковника Г. Чеснока, на уряд генерального бунчужного — бунчукових товаришів Гр. Бороздну, П. Чорнолузького та компанійського полковника Ант. Крижанівського. Документи, про це — аналогічні представленню кандидатів на уряд генерального судді, отже їх тут не наводжу. Підписали їх ті ж особи¹⁾.

Д.

По тытулъ государственной.

Въ Правительствующій Сенатъ.

При доношении Генеральной Войсковой Канцелярии присланы ко мнѣ учиненные въ той Генеральной Канцеляріи съ приказу моего Генеральными старшинами, полковниками и другими чиновниками за силу правъ и привилегіевъ высочайшими Вашего І. В-а грамотами Малой Россіи утвержденныхъ

¹⁾ Далі зустрічаємо ще підписи — бунчукового товариша І. Туранського, генерального хоружого М. Ханенка, генерального писаря А. Безбородька, Стародубського полковника П. Розумовського. Особи, що їх рекомендують на певний уряд, певна річ, документа-представлення не підписують.

по прежнему обыкновенію съ общаго согласія выборы (съ коихъ при семъ прилагаю справочные копії), какъ на состоящіе нынѣ на вакансѣ генеральныи старшинъ чини, яко то одного судьи, подскарбія и двохъ асауловъ, такъ и ежели въ тѣ чини изъ настоящихъ Генеральныхъ выбранные къ подвишенію пожалованы будутъ, то и на ихъ мѣста въ каждой чинѣ по три человѣка. По разсмотренію же моему исъ постановленныхъ въ тѣ выборы кандидатовъ представляются быть заслуженными, достойными и способнѣйшими, а именно: Генеральному судьею вторымъ Андрей Безбородъко, подскарбіемъ Василій Гудовичъ, писаремъ Николай Ханенко. Хотя же по сіє время за прежнихъ гетмановъ, моихъ антецессоровъ, бывалъ не больше какъ одинъ писарь войсковый Генеральный, которого по обыкновенію тогдашнему и довольно было, ибо дѣла въ старину большою частію по словеснымъ приказаніямъ, а не по письменнымъ порядкамъ, отправляемы бывали. А нынѣ по умножившимся дѣламъ и приказнымъ обрядамъ сію должность писарскую одному человѣку отправлять весьма трудно, и почти вовся невозможно, какъ за умножившимися письменными дѣлами, такъ и за приключающимися болѣзнями, которымъ всякий человѣкъ безъ изъятія подверженъ бываетъ. А сіе все дѣлаетъ немалую въ теченіи дѣлъ остановку и мнѣ, яко главному шефу, затрудненіе когда такъ великая должность, какъ сія есть въ Малой Россіи, на одного только человѣка положена. Того ради для убѣжанія сей неудобности, которая впредъ случится можетъ, за должность нахожу о семъ донесть всеподданѣйше Вашему І. В-ву. И нижайше прошу для лучшаго теченія дѣлъ въ сей чинѣ писарства войскового Генерального прибавить еще къ прежнему одного такого жъ писаря. Въ которую должность всеподданѣйше Вашему І. В-у представляю бунчукового товариша Якова Тарновскаго, человѣка довольно въ дѣлахъ знающаго и заслуженнаго. Которой долженъ быть во всѣхъ дѣлахъ равное участіе принимать и во всемъ поступать равно какъ и вышепомянутой писарь войсковый генеральный Ханенко. На чинъ же сего новаго писаря не соблагоизволено ль будетъ повелѣть и деревню опредѣлить, противу перваго писаря и другихъ старшинъ генеральныхъ, дабы онъ себя противу своей братіи по чину своему содержать могъ? Асауломъ вторымъ — Іванъ Скоропадский, хоружимъ Петръ Іскрицкий¹). И сие по всеподданѣйшей должности моей Вашему І. В-ву къ высочайшему разсмотрению и аппробаціи всенижайше представляю.

1759 года
фвраля „ “²).

XXXI.

Копія імператорського указу 1760 р. про призначення генеральнимъ підскарбіємъ В. Гудовича.

Копія.

Божію милостію мы Елизаветъ первая, імператрица и самодержица все-російская, и прочая, и прочая, и прочая.

Нашему Малоросійскому Гетману графу Разумовскому.

¹⁾ Раніше було написано й закреслено — „Василій Жураковскій“.

²⁾ Харк. Ц. І. Арх. Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії, № 27359. Всі документи — оригінали, лиш останній — копія (чи ще скорше — чернетка). Останній документ знав О. Лаваревський, який писав, що р. 1759 „перебуваючи у Петербурзі, гетьман представляв про призначення на генерального писаря Ханенка, при чому з огляду на його старість, хотів мати двохъ генеральнихъ писарів, вказуючи другого писаря въ особі Якова Тарновського“. Передмова О. Лаваревського до „Днівника Н. Ханенка“. с. XIII. К. 1894.

Всемилостивѣйше пожаловалы мы малороссійского бунчукового товарища Василя Гудовича генеральнымъ подскарбіемъ. О чёмъ намъ вамъ симъ обявить восхотѣли. А нашему сенату о томъ равномѣрно знать дано. Мы пребываемъ вамъ Імператорскою милостію благосклонны.

Данъ въ Санктпетербурге. Февраля 24 дня 1760 году.

По именному Ея Імператорскаго Величества указу.

Князъ Н. Трубецкой.
Графъ А. Бутурлинъ.
Графъ Михайла Воронцовъ.
Графъ Александръ Шуваловъ.
Графъ П. Шуваловъ.

Конференцъ-секретаръ Димитрий Волковъ.

Таковъ подленній рескриптъ принялъ въ архиву канцеляристъ Демянъ Петрищевичъ.

Съ подлиннымъ рескриптомъ читалъ Войск. Канцеляристъ Максимъ (призвіще стерлося)¹⁾.

XXXII.

Універсал гетьмана К. Розумовського в червні 1760 р. про призначення генеральним підскарбієм В. Гудовича та інструкція генеральному підскарбію.

По большомъ его ясневелможности титулъ.

Малороссійскимъ господамъ генеральнымъ старшинамъ, полковникамъ, бунчуковымъ товарищамъ, старшинамъ полковымъ, сотникамъ, войсковымъ товарищамъ, и прочимъ всякаго чина и званія и кому вѣдать надлежить об'является.

Въ присланномъ къ намъ изъ учрежденной при высочайшемъ Ея Імператорскаго Величества дворѣ конференціи рескрипти, состоявшемся сего 760 году Февраля 24 — д. изображено, что Ея Імператорское Величество всемилостивѣйше пожаловали Малороссійского бунчукового товарища Василя Гудовича Генеральнымъ подскарбіемъ и намъ о томъ помянутымъ рескриптомъ об'явлено. И по содержанію онаго высочайшаго Ея Імператорскаго Величества повелѣнія симъ нашимъ універсаломъ предлагаемъ, дабы господа генеральные старшины, полковники, бунчуковые товарищи и прочіе всѣ вышепомянутые чины объ ономъ отъ Ея Імператорскаго Величества его, господина Гудовича, (пожалованіи) подскарбіемъ Генеральнымъ вѣдали. Онъ же подскарбій Генеральный по тому своему чину имѣть вѣдать канцелярію скарбу малороссійского и поступать въ силѣ ордеровъ нашихъ. А сверхъ того что должностія того чина его подскарбія Генерального отъ насъ поручено ему въ управленисъ, — о томъ особливая ему інструкція отъ насъ дана. Въ вѣрной же Ея Імператорскому Величеству службѣ къ присягѣ онъ, Подскарбій Генеральный, господинъ Гудовичъ приведенъ, и во всѣ малороссійскіе полки объ ономъ Генеральнымъ Подскарбіемъ его, господина Гудовича, пожалованіи во извѣстіе ордерами Нашими публіковано. Ему жъ подскарбію Генеральному по тому чину своему владѣть опредѣленными на оной чинъ ранговыми деревнями,

¹⁾ Харк. Ц. І. Архів. Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії. № 2971. л. 1.

которіе ему уже и отведены. И о всемъ томъ сей унъверсалъ за подписомъ нашимъ и национальною малороссійскою печаткою данъ въ Глуховъ 760 году іюня „“.

Інструкція

Генеральному Подскарбію господину Гудовичю.

По чину вашему, хотя уже поручена вамъ канцелярія скарбу малороссійскаго и вы должны вѣдать присылаемою изъ казни Ея Імператорского Величества на малороссійскіе расходы денежною суммою и поступать въ силъ ордеровъ нашихъ въ той канцеляріи малороссійского скарбу имѣючихся и впредъ будущихъ, равно жъ и о состоящихъ подъ видѣніемъ той же канцеляріи скарбу малороссійского нѣкоторымъ числомъ деньгахъ оставшихся отъ прежняго збору въ Малой Россіи въ скарбъ Малор. бывшаго, такожъ о собыраючихся въ дачу компанійскимъ полкамъ за порціи и рациіи и другихъ вшедшихъ въ ту жъ канцелярію Малор. Скарбу деньгахъ, но, понеже еще суть въ доимкѣ скарбовые суммы на полковыхъ канцеляріяхъ и разныхъ чинахъ бывшихъ откупщиками зависаючие, также и въ содержаніи по разнымъ мѣстамъ собираючіесь на указныхъ консистентовъ деньги, — о всѣхъ же таковыхъ малороссійскихъ національныхъ суммахъ, какова б оные званія ни были, для порядочного оныхъ содержанія и употребленія въ надлежашіе расходы, за найприличнѣйше находимъ мы поручить въ видѣніе ваше, яко подскарбія генерального. И сего ради приказываемъ вамъ слѣдующое.

1.

Съ начала бывшихъ въ Малой Россіи откуповъ собиравшихъ по полкамъ малороссійскимъ прежнихъ скарбовыхъ зборовъ по отрѣшенію оныхъ справится въ той канцеляріи скарбу Малор. всѣ ли сполна по контрактамъ от бывшихъ откупщиковъ и повѣренныхъ къ тѣмъ зборамъ, также и от полковыхъ канцелярей, кои тѣ зборы приняли были на себе къ уплатѣ въ скарбъ Малор., противъ бывшаго въ 724 году збору отданы въ тотъ Малор. скарбъ деньги или что недодано кѣмъ? И какова въ скарбъ Малор. явится недодача, о которой чтоб оная вовся безъ взысканія упущена была ни отъ Генералной войсковой канцеляріи, за бывшаго между Гетманствомъ правленія, ни отъ насъ ордера въ той канцеляріи Малор. скарбу нѣть, — такову недодачу въ скарбъ Малор. тотъ часъ безъ дальнѣйшого запущенія взыскивать неослабно, не смотря ни на какіе отговорки. Однакожъ, ежели какіе въ силѣ контрактовъ кому слѣдуютъ вичеты правилно, а оныхъ еще не учинено, о таковыхъ вичетахъ разсматривать вамъ аккуратно: слѣдуютъ ли и до коликой суммы и по какимъ резонамъ кому что изъ договоренной суммы вичтено быть? И по разсмотреніи представлять намъ мнѣніе свое на аппробацію зъ краткимъ и яснымъ экстрактомъ. Между тѣмъ же о всѣхъ таковыхъ доимкахъ, подлежащихъ въ скарбъ Малор. сколько на комъ зависитъ, — подать намъ за своею рукою ясную вѣдомость. Оныхъ же прежнега збору денегъ, кои суть нынѣ въ наличности и кои въпредъ изъ доимокъ доправлены будутъ, безъ точнаго нашего о той суммѣ ордера никуда въ расходъ не употреблять.

2.

Понеже въ Малой Россіи на положенные къ безденежному доволству шесть драгунскіе полки, а седьмой Глуховской гарнизонной полкъ, такожъ и на состоящей при тѣхъ драгунскихъ полкахъ Генералитетъ зъ ихъ штапомъ

и на полевую Лубенскую аптеку, а особливо и на компанъйскіе три полка, зъ надворною корогвою, ежегодно чинится расположение къ вистатченію порціоновъ и раціоновъ на полной по военному времени всѣхъ тѣхъ консистентовъ комплектъ. А произвожденіе чинится за силу имянного Ея Императорскаго Величества указу на наличство въ тѣхъ полкахъ людей и лошадей, за осталное же число, а особливо на Глуховской гарнизонъ, такожь и на компанъйскіе полки зъ надворною корогвою за порціи всегда да и за половиною часть раціоновъ на компанъйскіе полки денги по статской цѣнѣ зъ обивателей собираются, каковыхъ, денегъ немалому числу ежегодно въ остаткахъ быть должно. И хотя таковы деньги комисарскіе въ силѣ ордеровъ нашихъ держать вѣльно иные при полковыхъ канцеляріяхъ, а другіе при щетныхъ полковыхъ комисіяхъ, но многие уже оказались виды, что таковы деньги и въ неналежное приходятъ ростеряніе,—того ради для найлучшаго распоряженія и о тѣхъ комисарскихъ во всѣхъ малороссійскихъ полкахъ собираемыхъ за порціи и раціи деньгахъ и соблюденія ихъ отъ ненадлежащаго употребленія вы имѣете вѣдать по канцеляріи скарбу Малор. Въслѣдствіе чего отъ Генеральной войсковой канцеляріи имѣютъ быть къ вамъ въ канцелярію Малор. скарбу посыпаны копіи изъ расположений Генеральныхъ, посыпаемыхъ въ полки къ собираемію порцій и рацій натурально и денежно. А вы по тѣмъ расположеніямъ будете должны требовать отъ полковыхъ канцелярей вѣдомостей сколько на указныхъ консистентовъ наличныхъ будетъ отъ которого малороссійского полку произведено натурою или денгами и что отъ несостоянія въ полкахъ людей и лошадей будетъ въ остаткѣ денегъ, особ чрезъ лѣтные, а особливо чрезъ зимніе мѣсяцы, и таковы всѣ остаточные деньги присланы бѣ заразъ въ канцелярію Малор. скарбу чрезъ полковыхъ комисаровъ, тѣхъ же, кои оное произвожденіе чинили, не оставляя изъ оныхъ ничего при полковыхъ канцеляріяхъ и у комисаровъ, зъ ясными обѣ оныхъ денгахъ вѣдомостями. И что принадлежить до собираемыхъ денегъ для Глуховского гарнизонного и для компанъйскихъ полковъ и надворной корогвы, тѣ такожъ всѣ деньги присланы быть должны отъ полковъ чрезъ комисаровъ полковыхъ въ канцелярію Малор. скарбу, гдѣ для таковыхъ всѣхъ денегъ имѣть особливые приходные и расходные книги. И на оные компанъйскіе полки и надворную корогву изъ тѣхъ порціонныхъ и раціонныхъ денегъ чинить произвожденіе на наличство людей по вѣрнымъ отъ командъ ихъ имяніемъ вѣдомостямъ въ надлежащіе времена, и зъ крѣпкимъ при томъ надзираніемъ, дабы излишнаго требованія и передачи въ таковыхъ деньгахъ быть не могло. Что жъ будетъ въ остаткѣ погодно таковыхъ денегъ за всѣмъ расходомъ отъ лѣтнихъ и зимнихъ мѣсяцевъ,—о томъ намъ вносить вѣдомости. Да и каковы нынѣ суть при полковыхъ канцеляріяхъ, при щетныхъ комисіяхъ и у комисаровъ въ наличствѣ комисарскіе и прочіе, какова боны званія ни были, деньги,—всѣ тотъчасъ собрать зъ вѣдомостями жъ въ канцелярію скарбу Малор. и, по полученіи оныхъ, записать въ приходную для таковыхъ денегъ книгу, и намъ сколько откуду будетъ какого званія въ присылкѣ денегъ подать перечневую вѣдомость.

3.

Какіе суть доходы изъ опредѣленныхъ на содержаніе Генеральной Артилеріи маестностей, хуторовъ и прочихъ угодій, такожь и на содержаніе полковыхъ артилерій, каковы жъ гдѣ суть при полкахъ доходы, намъ понынѣ неизвѣстно. Того ради посланъ нынѣ отъ насъ къ обозному Генеральному господину Кочюбею ордеръ и вѣльно тотъчасъ подать намъ вѣрные и ясные

въдомости за своимъ подпісомъ: 1) Какіе суть во владѣніи той генеральной артилерії маєтности, хуторы, заводы и всякие угодіи и что изъ ныхъ съ каждого порознь бываетъ въ годъ доходу и изъ онога куда въ расходъ положено и употребляется и что нынѣ въ наличности при той Генеральной Артилерії есть денегъ, такожъ каковыхъ запасовъ, а особливо при заводахъ лошадей и всякого скота. 2) О владѣмыхъ полковыми артилеріями маєтностехъ же, хуторахъ и всякихъ угодіяхъ и ежегодныхъ изъ того доходахъ и всякому нынѣшнемъ наличествѣ и о расходахъ изъ того ежегодныхъ, изъясня порознь о каждой полковой артилерії. 3) При той Генеральной Артилерії сколько есть пушекъ, какихъ по калібрамъ и все ли оніе въ исправности или сколько негодныхъ и каковы оніе всѣ порознь въсомъ и сколько какихъ другихъ артилерійскихъ орудій, матеріаловъ и всякого принадлежащаго къ тому запасу. Такожъ—и въ полкахъ малороссійскихъ при полковыхъ и сотенныхъ артилеріяхъ и городахъ. И за подачею намъ такой въдомости отослана будетъ оная къ вамъ въ канцелярію скарбу Малор., для содерянія въ цѣлости впередъ, для знанія нашего о доходахъ и расходахъ и о всякому наличствѣ той Генеральной и полковыхъ артилерії. Таковы жъ въдомости и ежегодно подаваны намъ быть должны отъ онога жъ господина обозного генерального, а отъ нась отдаваны будутъ вамъ въ канцелярію скарбу Малор. для сохраненія. Что б же о всѣхъ приходахъ и расходахъ безъ щета оной генералной и полковыхъ артилерії не остановлено при Ген. Щет. Комисіи,—о томъ ниже сего по 9 пункту доложено.

4.

Вамъ же въ Канцелярію Скарбу Малор. собрать въдомости отъ всѣхъ малороссійскихъ магістратовъ (кромъ Кіевскаго), ежели оныхъ въ Генеральной Войсковой Канцеляріи въ готовости не могло быть, какими которой магістратъ владѣеть маєтностями, хуторами, мелницами и всякими угодіями и что изъ ныхъ бываетъ въ годъ приходу и куда оной издерживается. И о таковыхъ же приходахъ магістратскихъ впередъ ежегодно забирать въдомости и по онимъ разсматривать, буди что явится употреблено въ которомъ магістратѣ въ ненадлежащей и излишней, либо партикулярной расходѣ,—тое взискывать. Да и при тѣхъ же магістратахъ, ежели гдѣ суть какие на урядниковъ ранговые деревни, хуторы и мелницы,—и о томъ всемъ имѣть въдомости, дабы въ случаѣ вакансіи того урядника, на которого есть что изъ вышеписанного ранговое, тое не могло быть до опредѣленія другого завлаживано неналежно .

5.

Необходимо жъ надобно быть извѣстію въ канцеляріи жъ скарбу Малор. изъ полковыхъ городовъ и изъ свободныхъ войсковыхъ мѣстечокъ, сель, деревень, степовъ, пахотныхъ земель, лѣсовъ и мелницъ какіе гдѣ суть и собираются доходы и куда оніе употребляются. Для чего, ежели въ надлежашемъ обстоятельствѣ ни въ генеральной Канцеляріи, ни въ Канцеляріи Малор. скарбу о семъ въдомостей нѣть, то потребовать оныхъ отъ полковыхъ канцелярей и за собраніемъ гдѣ суть каковы вышписанные доходы, оними во всемъ вѣдать вамъ въ канцеляріѣ Малор. скарбу и до неналежного оныхъ кѣмъ либо безъ вѣдома канцеляріи Малор. скарбу употребленія—не допускать. И сколько въ свободныхъ вой. мѣстечкахъ, селахъ и деревняхъ посполитихъ людей нынѣ есть, оніе состояли б въ единственномъ вѣдомствѣ вашемъ въ Канцеляріи Малор. Скарбу такъ, какъ за бывшої Комисіи Економіи н..-

ходились, а полковые и сот. канцеляріи до тѣхъ людей (кромъ что принадлежит до расположения консистенскихъ дачъ) касаться не должны; и не имѣется ль в чіемъ владѣніи таковыхъ свободныхъ вой. маєтностей, грунтов, мелницъ и прочихъ, которые имъ по владѣнію не принадлежат, — об ономъ обстоятельно изслѣдовать и представить; и что может быть к лутчemu при том распоряженію, вамъ возимъ стараніе.

6.

О всѣхъ ранговыхъ маєтностехъ, хуторахъ, мелницахъ и всякихъ угодіяхъ имѣть в Канцеляріи скарбу Малор. імянную вѣдомость, которую отъ насъ дать велѣно изъ генеральной войсковой канцеляріи немедленно. Вамъ же по той вѣдомости наблюдать, дабы при случаѣ вакансіи кого изъ чиновъ Малороссійскихъ, у кого ранговые маєтности суть, изъ оныхъ до опредѣленія другого въ тотъ чинъ доходы не могли быть въ потеряніи, но чрезъ все время небытія онымъ ранговыми маєтностями и каковыми либо угодіямъ настоящего владѣлца собираны были доходы изъ оныхъ безъупустително и присланы въ скарбъ Малор. Для того о вакансіи въ которомъ полку каковыхъ ранговыхъ маєтностей и всякихъ угодій естьли впредь по умертвіи якого чиновника или за опредѣленіемъ съ того чина въ другой будетъ представлено прямо въ канцелярию Малор. скарбу с пол. всѣхъ канцелярей и опредѣлять смотрителей в Канцеляріи Малор. скарбу по инструкціямъ. Которіе смотрители должны быть присланы. О тѣхъ же чиновникахъ въ другой чинъ представляно быть имѣетъ за атестатами, что оные люди к тому достойные. А что касается до вакансовыхъ маєтностей Ген. Старшинъ или полковыхъ, то по разсмотреніи вашемъ съ онихъ маєтностей доходовъ, опредѣлять и вой. товарищемъ.

7.

Понеже учрежденная по Кіевскому тракту почта содержитя изъ скарбу Малор., того ради вамъ же по канцеляріи скарбу Малор. имѣть надзираніе и управление, дабы оная почта въ найлучшемъ содержаніи и порядкѣ была и никто бъ партікулярно почтовыхъ лошадей и безъ платежа прогонныхъ денегъ не употребляль и излишнего на оную издержанія отнюдь не было б. И для того смотритель оной почты долженъ отселъ о всемъ касающемся до исправленія почтового представлять прямо въ канцелярію скарбу Малор. и требовать резолюціи. А вы от канцеляріи Малор. скарбу на содержаніе той почты имѣете отпускъ денегъ чинить безъ всякого излишства зъ надлежащимъ при томъ наставленіемъ, чтоб онымъ скарбовыми и собираемымъ прогоннымъ денгамъ расходъ чиненъ быль вѣрно, безъ всякихъ передачъ, зъ записками и росписками въ шнуровыхъ книгахъ, которые давать за печатью отъ оной же канцеляріи Малор. скарбу. И смотрителей той почты — щитать погодно въ щетной генеральной комиссіи; також за прошедшіе года, ежели понынѣ зъ бывшихъ смотрителей почтовыхъ щета не снята, — тотъчасъ счасть въ той же щетной Комиссіи. А при томъ вамъ возимъ стараніе чтоб оная почта въ лутчомъ порядкѣ и исправности была, нежели досель состояла.

8.

Буди бъ какіе суммы денежные имѣлись при ген. вой. канцеляріи или при судѣ ген. штрафы или за конфисканіе чії имѣнія и прочего разного званія, при тѣхъ мѣстахъ не удерживани б., а поприсланіи бъ къ содержанию въ канцелярию Малор. скарбу. Ежели жъ кроме вышпомянутыхъ суммъ еще какіе подобные имъ скарбовые или народные суммы принадлежащіе до лутчего обѣ

ныхъ распораженія быть могутъ, — о всѣхъ оныхъ возимъ стараніе вамъ отъ канцеляріи скарбу Малор. и докладывать намъ ко учиненію опредѣленія, дабы оные партикулярно и непорядочнымъ образомъ въ употребленія приходить не могли. И о всѣхъ вышпомянутыхъ суммахъ, о прислаемой изъ казни Ея Імператорскаго Величества въ скарбъ (sic!) Малороссіи — ежемѣсячно, а о прочихъ — по третямъ года подавать намъ вѣдомости — сколько въ приходѣ и расходѣ оныхъ куда чрезъ то время будетъ, — и на все то держать приходные и расходные книги по надлежащому порядку.

9.

Хотя учреждена при Генеральной войсковой Канцелярії щетная генеральная комисія для щету всякихъ суммъ, выдаемыхъ на расходы изъ скарбу Малор., но оная почти безъ дѣйствія остается за частими перемѣнами опредѣляемыхъ къ присудствію въ оную персонъ. Да и опредѣленные во всѣхъ малороссійскихъ полкахъ щетные полковые комисіи для щету о комисарскихъ и другихъ по полкамъ бываемыхъ суммахъ за многими нашими подтвержденіями въ отправлениі надлежащихъ щетовъ весьма медлительно дѣйствуютъ. Того ради какъ оную Генеральную такъ и полковые щетные Комисіи препоручаемъ въ видѣніе и команду вашу съ таковыми учрежденіемъ: Въ той генеральной щетной комисіи къ порядочному отправлению щетовъ и всякихъ касаючихъ до оной дѣлъ должны вы имѣть присудствіе и, яко въ оной немало дѣлъ нынѣ уже безъ щету осталось и еще умножаться ежегодно будутъ, то для помощи вамъ въ той щетной генеральной комисіи опредѣляемымъ быть въ присудствіи жъ при васъ двумъ бунчуковымъ товарищамъ, съ которыя быть единому безъ перемѣни, а другому съ перемѣною погодно, и возимъ найлучшое прильжаніе, дабы какъ оставшіесь понынѣ безъ щета дѣла, такъ и впредь входящіе, окончаемы были съ возможнымъ ускореніемъ и со всякою справедливостію, и что по щетамъ найдется на комъ правильно ко взисканію, оное немедленно взыскивать и отсылать въ Канцелярию Малор. Скарбу къ приему и записки въ приходѣ въ ту сумму, въ которую будетъ подлежать. И въ отчетахъ тѣмъ персонамъ отъ коихъ въ расходѣ каковой суммы будетъ снять щетъ и не явится никакого съ него взисканія, или что и доведется, а онъ то уплатить спольна, — давать квитанціи за подписьмъ своимъ и будущихъ въ присудствіи при васъ бунчуковыхъ товарищѣй и за печатю той же генеральной щетной комисіи. Печать же имѣть въ той ген. щетной комисіи особенную; а съ какимъ на оной изображеніемъ — подать намъ свое мнѣніе.

Щетные полковые комисіи отселѣ должны о всемъ по онымъ комисіямъ происхожденіи представлять и въ надлежащихъ имъ сумнителствахъ по дѣламъ требовать резолюціи прямо отъ оной генеральной щетной комисіи, отъ которой и резолюціи давать, въ чемъ какое обстоятельство по дѣламъ будетъ слѣдоватъ. А въ сумнителствахъ неудобъ рѣшимыхъ самою генеральною щетною комисіею, какъ по дѣламъ собственнымъ той комисіи, такъ и по представлениямъ отъ полковыхъ щетныхъ комисій, — представлять намъ зъ своимъ мнѣніемъ на крайнюю резолюцію. Тѣ же всѣ щетные полковые комисіи должны будутъ о происхожденіи въ оныхъ по дѣламъ и взисканіяхъ суммъ въ ту генеральную щетную комиссию репортовать ежемѣсячно. А нынѣ заразъ за вступленіемъ вашимъ въ присудствіе въ оную генеральную щетную комиссию потребовать отъ всѣхъ полковыхъ щетныхъ комисій экстрактовъ, какіе ими, съ начала учрежденія ихъ, щеты происходили и кончены; и оныя разсмотрѣть — вѣрно ли и справедливо окончены, и какому изъ кого дове-

лось быть взисканію и тое взискано ль или за чимъ осталось безъ взисканія. И всѣ вшедшіе въ тѣ комисіи съ начала оныхъ суммы всѣ ли въ приходные книги по порядку введены, и о расходѣ тѣхъ суммъ потребовать отчетовъ и освидѣтельствовать вѣрно, дабы въ томъ никакого сумнѣнія быть не могло. Что жъ какъ въ генеральной щетной комисіи, такъ и въ полковыхъ щетныхъ комисіяхъ кончено дѣль щетныхъ и сколько гдѣ откуду какова званія взискивано будетъ,— о томъ намъ по третямъ года от оной генеральной щетной комисіи подавать репорты зъ вѣдомостями. А яко небезизвѣстно намъ есть, что въ бывшей Генер. Щет. Комисіи до гетманства нашего опредѣлено ген. вой. артилерию о всѣхъ приходахъ и расходахъ оной ген. артилериї щитать, якіе дѣла въ той бывшей щет. комисіи, по отрѣшеніи оной по ордеру нашему, въ ту учрежденную при генер. вой. канцеляріи щетную комиссию, съ прочими и принятии, пощтана ль оная генер. артилерия и за сколько годовъ, и что по щету явилось,— извѣстія не имѣемъ. Для того вамъ спрavitся по той ген. щет. комисіи, буди оная ген. артилерия не щитана, то такъ за тѣ года по нинѣ, яко и впредь, оной Генер. артилерии, да и полковыхъ артилерий, безъ щета о всѣхъ приходахъ и расходахъ не оставлять. И что по тому происходитметь,— намъ репортовать.

10.

За прилично мы нашли оной же генеральной щетной комисіи препоручить нынѣ и такіе дѣла, кои касаются до щетовъ же между малороссійскими полками за взаимообразное вистатченіе на указныхъ консистентовъ порціоновъ и раціоновъ натурально и денежно, тако жъ и каковы вистатченія порцій и рацій бывають отъ обывателей на полки драгунскіе и переходящіе команды, не положенные на безденежное въ Малой Россіи отъ обывателей доволство, но временемъ. такое вистатченіе чинится отъ обывателей за наличную заплату, а временемъ—подъ квитанціи на щеть заплати. И того ради должны впредь полковые малороссійскихъ полковъ канцеляріи и другіе правленія, въ полкахъ малороссійскихъ имѣючись, представлять доношеніями въ щетную генеральную комисію о слѣдующемъ:

1. Ежели за взаимообразное отъ обывателей малороссійскихъ на щеть другихъ куда вистатченіе порцій и рацій доводится будь получить платежъ, отъ которого малороссійского полку, то оная щетная комисія, за получениемъ о томъ представленія, должна будь, учиня принадлежащіе съ кѣмъ потребно віправки и щеты собою или чрезъ щетные полковые комисіи, давать ассигнаціи въ канцелярію скарбу Малор., изъ какой суммы, откуду и куда сколько отпустить денегъ на заплату обывателемъ за то взаимообразное вистатченіе, зъ основательнымъ при томъ наставлениемъ, дабы какъ найпорядочнѣйше и вѣрно такова роздача обывателемъ денегъ учинена была. И послѣ того роздатчика щесть.

2. Какіе деньги будуть даны отъ регулярныхъ полковъ или командъ въ заплату обывателемъ за какіе вистаченія,—объ оныхъ такожъ представлять отъ полковыхъ канцелярей или сотенныхъ правленій прямо въ генеральную щетную комисію для знанія и полученія; о роздаче жъ оныхъ денегъ обывателемъ—такова жъ наставлена.

3. Каковы жъ вистатченія будутъ происходить отъ обывателей на драгунскіе сверхъ—указные полки и случаючись разные команды на щеть заплати подъ квитанціи или и безъ квитанцій, то и о всемъ томъ щетной же генеральной комисіи представлять отъ полковыхъ канцелярей; а оная щетная комисія должна будь, учиня зъ квитанціями и прочимъ къ тому принадлежащимъ

справки, представлять къ намъ въ полномъ обстоятельствѣ колицимъ числомъ чего куда на щетъ заплаты под квитанціи и безъ квитанцій отъ обывателей произведено и за то сколько по какимъ ценамъ въ какие мѣста доводится заплаты, для учиненія нашего куда надлежить о томъ представленія или требованія.

4. Въ 756-м и 757-м годахъ по силѣ грамотъ Ея Імператорскаго Величества произведено порцій и рацій на щетъ заплаты отъ малороссійскихъ обывателей на немалую сумму состоявшимъ въ тѣхъ годах въ Малой Россіи слободскихъ полковъ и донскимъ казакамъ, такожъ казанскимъ и прочимъ татарамъ. И о томъ произвожденіи, хотя въ генеральную канцелярію собраны отъ полковъ малороссійскихъ и отъ сотень вѣдомости и по онymъ о произвожденіи заплаты представленія и требованія наши были и отъ правительствующаго сената повелѣніе о той заплатѣ воспослѣдовало, какъ присланною къ намъ грамотою об'явлено, но то запущено безъ совершенного окончанія. Для того вельно отъ насъ дать изъ генеральной войсковой канцеляріи въ щетную генеральную коммісію помянутые собранные подлинные вѣдомости и все къ тому касаючись произвожденіе. А той щетной коммісіи, тотчасъ разобравъ о томъ и учиня вѣрную вѣдомость колицимъ числомъ надлежить обывателемъ малороссійскимъ за тое вистатченіе безъзаплатное на донскихъ и слободскихъ казаковъ и татаръ по какимъ ценамъ, особъ по квитанціямъ, а особливо безъ квитанцій, получить заплаты, — подать намъ оную вскорѣ для изтребованія обывателемъ заплаты. Ежели жъ при томъ явится, что потребно забрать еще отъ полковъ къ лутчemu о томъ изясненію, то все касаючись къ тому собрать вскорѣ, дабы въ томъ ни за чѣмъ дальнѣйшаго медлѣнія быть не могло.

11.

По всѣмъ вышизображенныемъ дѣламъ порученнымъ нынѣ отъ насъ канцеляріи скарбу Малор. и щетной генеральной коммісіи и впредь какіе дѣла въ тѣ канцеляріи и коммісію въвойдутъ, огъ оныхъ канцеляріи и коммісіи по надобности о чѣмъ до полковыхъ малороссійскихъ канцелярей — предлагать въ онѣ полковые канцеляріи, такожъ въ щетные полковые коммісіи, въ магистраты и сотенные правленія ордерами, а между собою имъ же скарбовой канцеляріи и генеральной щетной коммісіи чинить сношенія чрезъ промеморіи. Дабы же по ордерамъ оныхъ скарбовой канцеляріи и щетной генеральной коммісіи во всѣхъ оныхъ мѣстахъ по полученнымъ (sic!) имъ дѣламъ было исполняемо безъ всякого замедленія, о томъ наши ордери въ полковые канцеляріи, щетные коммісіи и магистраты разосланы. А въ генеральную войсковую канцелярію изъ сей інструкції дана точная копія при особомъ же нашемъ ордерѣ, дабы что принадлежитъ до той генеральной канцеляріи, все тотчасъ исполнено было. Онѣ жъ канцелярія скарбу Мал. и щетная генеральная коммісія, что которой нынѣ поручено, о томъ, для знанія и въ чѣмъ подлежитъ исполненія, имѣютъ порознь отъ себе куда подлежитъ отправить въ потребномъ, въ силѣ сего нашего учрежденія, обстоятельствѣ свои ордера; и дѣла въ тѣхъ канцеляріяхъ малор. скарбу и ген. щет. коммісіи отправляеми и содержаны порознь быть должны. Для чего въ генеральную щетную коммісію особой нашъ ордерѣ, ко исполненію о всемъ до той коммісіи касаючися, данъ.

12.

Что принадлежитъ въ обоихъ оныхъ канцеляріяхъ до канцелярскихъ служителей и потребностей, то канцелярія скарбу Малор. имѣть на то свое

опредѣленіе; равнымъ образомъ и щетная генеральнаа комиссія примѣряю тому все то содѣржать имѣть. А буде надобно будеть въ чёмъ поправленію, о томъ представлять намъ къ разсмотренію. Для посилокъ же отъ тѣхъ канцеляріи и комиссіи въ полки къ принужденію полковыхъ канцелярей и въ противчие мѣста куда подлежатимет,— опредѣлить съ компанѣйцовъ по десяти человѣкъ при сотенныхъ старшинахъ, которое находились б при тѣхъ мѣстахъ съ перемѣною по мѣсячно или по третямъ года.

1760 году,
юня 4 дня¹⁾.

XXXIII.

**Копія ордеру гетьмана Розумовського 8 березня р. 1762 про призначення
й звільнення у відставку генеральнихъ старшинъ.**

Копія.

Графъ Кирилль Разумовскій, Гетманъ и Кавалеръ
Нашей Генералной войсковой Канцеляріи.

Височайшею Его Імператорскаго Величества конфірмацією, сего марта въ 5 д. за собственноручнимъ Его Імператорскаго Величества подписаніемъ на всеподаннѣйшемъ нашемъ докладѣ состоявшееось, всемилостивѣйше отъ Его Імператорскаго Величества пожалованіи въ генералніе Малороссійскіе старшины изъ выбранныхъ кандидатовъ на вакансіи места, а именно: бунчуковій товарищъ Александръ Дублянскій въ суды генералніе, бунчуковій товарищъ Василій Туманскій въ писари генералніе, бунчуковій товарищъ Иванъ Скоропадскій въ Асаули генералніе, бунчуковій товарищъ Данило Апостолъ въ хоружіе генералніе, бунчуковій товарищъ Яковъ Тарновскій въ бунчучніе генералніе, съ принадлежащими каждому изъ нихъ на тѣ ихъ чини деревнями. Да особливо въчно въ оставку съ награжденіемъ чинами уволнени: бунчучній генералній Осипъ Закревскій обознимъ генералнімъ, полковникъ Иванъ Божичъ-бригадиръ, писарь генералній Андрей Безбородко суддею генералнімъ, бунчуковій товарищъ Иванъ Гамалъя суддею жъ генералнімъ, бунчуковій товарищъ Яковъ Марковичъ подскарбіемъ генералнімъ, бунчуковій товарищъ Иванъ Ивановъ синъ Борозна бунчучнімъ генералнімъ. И сего ради нашей Генералной войсковой Канцеляріи приказываемъ о вишеизображенномъ всемилостивѣйшемъ отъ Его Імператорскаго Величества пожалованіи, какъ самимъ онимъ чинамъ об'явить, такъ и во всѣхъ Малороссійскихъ полкахъ публиковать, и въ тѣхъ чинахъ по указанной формѣ къ присяги ихъ привести отъ Генералной войсковой Канцеляріи. А особливо принадлежащіе на ранги ихъ деревни чрезъ нарочнихъ отъ Генералной же Канцеляріи поручить во владѣніе ихъ съ описми. И что принадлежитъ до суды генералного господина Дублянского, то даби онъ по тому чину его немедленно въступилъ въ присудствіе въ судъ генералномъ,— о томъ ему и въ судъ генералній изъ генералной войсковой канцеляріи предложить. Писару жъ генералному господину Туманскому (которій находится теперь въ Санктпетербургѣ въ правлениі походною нашою генералною войсковою канцеляріею),— объ ономъ всемилостивѣйшемъ отъ Его Імператорскаго Величества пожалованіи об'явлено отъ насъ здѣсь. А генералному асаулу господину Ско-

¹⁾ Харк. Ц. I. Арх. Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії № 21697. Ця ж інструкція є і в Фонді Черн. Суд. Палати в цім же архіві, опис XVII, кн. 81, л.л. 361—368.

ропадскому имѣть присудствіе въ нашей генералной войсковой канцелярії съ прочими присудствующими въ оной господами генеральными старшинами. О другихъ же новопожалованныхъ господахъ генеральныхъ старшинахъ въпредь восьмопоследуетъ наше опредѣленіе.

На подлѣнномъ тако: Гетманъ графъ К. Разумовскій.

Съ подлѣннимъ читалъ войсковый канцеляристъ Федор Булюбашъ.
1762-го году. Марта 8 дня.
Санктпѣтербургъ¹⁾.

XXXIV.

Копія ордеру гетьмана К. Розумовського від 9 грудня 1763 р. генеральним осавулам, хоружому й бунчучному в наказом перевести за розділом 7 інструкції 1763 р. розслідування про непорядки в іркліївській та підсанській сотнях.

Графъ Кириллъ Разумовский, гетманъ и ковалерь.

Господамъ генеральнымъ старшинамъ—асауламъ Ивану Жоравки, Ивану, Скоропадскому, хоружому Данилу Апостолу и бунчучному Якову Тарновскому.

По доношеніямъ полку Переяславского козаковъ сотнѣ Иркліївской Семена Доброштана, Ивана Оксамитного и Ивана Титка с товарищи да сотнѣ Пѣщанской Семена Лѣсового и Семена Реви с товарищи жъ, которими оніе Иркліївскіе приносили жалобу на бывшаго сотника тамошнаго Павла Завойку и сотенних старшинъ—атамана Рубана и писаря Устимова, а Пѣщанскіе—такъже на сотника Івана Жилу и сотенних же атамана и писара, о противоуказникъ ихъ сотниковъ и сотенних старшинъ поступкахъ: какъ то о употребленіи козаковъ въ партикулярніе свои работы, въ неочередніе командированія и посылки, такожъ о приключеніи имъ, козакамъ, чрезъ отнятіе и, под видомъ куплѣ, завладѣніе козачихъ ихъ дворовъ, грунтовъ и другихъ угодій, и многихъ обид, а особливо о денежнихъ здирствахъ и другихъ грабительствахъ,—чрезъ опредѣленихъ нарочныхъ бунчуковыхъ и войсковыхъ товарищъ и въ полковой Переяславской канцелярії велено было о техъ козачихъ обидахъ и въ непорядочныхъ техъ сотниковъ и сотеннихъ старшинъ поступкахъ произвести слѣдствіе на основаніи височайшей (sic) Ея Імператорскаго Величества Указовъ, малороссійскихъ правъ и техъ нашихъ ордеровъ и, учиня, въ сходство техъ же височайшимъ Указовъ и правъ, мнѣніе, представить къ разсмотренію нашему. И хотя по тому повелѣнныя слѣдствія произведени и зъ мнѣніями къ разъсмотренію прислані, но, понеже тѣ слѣдствія и учиненіе мнѣнія какъ сотникъ Завойка, такъ и козаки Пѣщанскіе, чрезъ поданніе намъ доношенія опорачивають по показанніямъ въ техъ доношеніяхъ обстоятельствамъ, въ данной же от насъ намъ інструкції по 7 пункту повелѣно по случающимся от козаковъ в обидахъ ихъ от сотниковъ и сотеннихъ старшинъ жалобамъ, какови отъ насъ къ вамъ отъ силами имѣютъ бить, производить вамъ надлежашія слѣдствія и представлять намъ при доношенії мнѣнія свои на основаніи Указовъ и малороссійскихъ правъ, — того ради вишеписаніе присланніе

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Фонд Черн. Суд. Палати. Опис 17, кн. 81, л. 389.

съ полковой Переяславской канцелярії по жалобамъ козаковъ Пѣщанскихъ зъ сотникомъ Жилою и от бунчукового товариша Лашинского с товарищи произведеніе надъ бывшимъ сотникомъ Завойкою и сотенною старшиною слѣдственіе дела зъ мнѣніями, також и поданіе от сотника Завойки и от козаковъ Пѣщанъскихъ доношенія, при семъ в оригиналѣ отсылая, — приказываемъ вамъ по тѣмъ дѣламъ и доношеніямъ разсмотрѣніе учинить и въ protchemъ поступить въ силѣ данной от насъ вамъ инструкціи, стараясь тѣ дѣла къ скорѣйшему окончанію привести, даби вящшай козакамъ обиди не происходило. И чему виновніе по височайшимъ Указамъ, малороссійскимъ правамъ и нашимъ ордерамъ подлежать будуть, — мнѣніе свое представить при доношеніи намъ.

На подлѣнномъ тако:
Гетманъ графъ К. Разумовский.

Свидѣтельствовалъ войсковій канцеляристъ Степанъ Романовичъ.

1763 году, декабря 9¹⁾.

XXXV.

„Репорт“ київської полкової канцелярії нижчій генеральній старшині 27 січня 1764 р. про збирання відомостей про службу старшин та козаків, про стан артилерійського майна й припасів.

Велможнимъ и високороднимъ господамъ Генеральнимъ войсковимъ старшинамъ — асаулу Ивану Михайловичу Скоропадскому, Хоружому Данилу Петровичу Апостолу, Бунчучному Якову Стефановичу Тарновскому

От полковой Киевской Канцелярії
Покорний репортъ.

Вашікъ велможностей ордеръ въ силѣ високой его сиятельства графа яснѣ-велможного высокоповелителного господина гетмана, сенатора, генераль-фельдмаршала и разныхъ ординовъ кавалера ордера состоявшійся, о присылки от полковой здешней канцелярии к вашимъ велможностямъ, въ ходство приложенныхъ при ономъ ордерѣ формѣ, вѣдомостей, о состояніи полку Киевского старшинъ полковыхъ, сотниковъ и прочихъ чиновъ, такожъ выборныхъ и подпомощниковъ козаковъ, со изъясненіемъ коликое число нинѣ обрѣтается въ откомандированихъ, а сколко при полку на лицо состоить, а особливо об артилерійскихъ чинахъ и припасахъ, — въ полковой Киевской канцелярии сего генваря 24 д. полученъ. По чому о учинении во всѣхъ полку Киевского сотняхъ, что касается до сотниковъ, сотеннихъ старшинъ и всѣхъ козаковъ повеленнихъ по тому ордеру виправокъ и о присылки о томъ въ полковую канцелярию въ скорости вѣдомостей нынѣ въ тѣ сотнѣ съ полковой канцелярии а прилогомъ зъ той форми справочныхъ копий ордери послани. Что жъ касается до старшины полковой здешней артилерии, служителей и артилерійскихъ припасовъ, то понеже то все еще состоить въ вѣдомѣ подкоморого полку Киевского Александра Солонини, для того о самоскорѣйшей о техъ артилерійскихъ старшинахъ, служителяхъ и припасахъ, въ ходство вищеписанной форми, вѣдомости въ полковую канцелярию присылки, сего числа съ полковой канце-

¹⁾ Харк. Центр. Істор. Архів. Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії № 21257, л.л. 1—2.

лярии к оному подкоморому Солонинъ писано. И когда о том тѣ вѣдо-
мости в полковую канцелярию прислани будутъ, то полковая канцелярия
сочинениемъ съ того, в сходство оных формъ, техъ повеленнихъ полковых
вѣдомостей и присилкою оных к вашимъ велможностямъ и мало времени не
умедълить. А нынъ о вищеписанномъ вашимъ велможностямъ полковая Киев-
ская канцелярия симъ в покорности репортуетъ.

Писарь Андрей Миткевичъ.
Асаулъ Матвѣй Шумъ.
Асаулъ Стефанъ Барановский.

1764-го году.
Генваря 27-го. № 3398¹⁾.

---

¹⁾ Харк. Ц. І. Архів. Черніг. Відділ Архіва Малор. Колегії № 1637.

ЗМІСТ.

	стор.
Передмова	V
Вступ	1 — 3
I. Назва Інституту	5 — 7
II. Час зборів старшинських рад. З'їзди на Різдво-Водохрецький та Великдень у XVII ст. Нерегулярні збори у XVIII ст.	8 — 13
• III. Склад старшинської ради. Збори колегії генеральної старшини, ради полковників, широкі старшинські ради, з'їзди старшини та їхній склад. Мішапство, звичне козацтво як з'їздах. Ради козаки. Ще духівництво, як учасник рад старшини в XVII ст. Випадки представництва від Запоріжжя. Право старшини — послів урядів — як участь у старшинських рadaх. Колегія генеральної старшини, ради з полковниками, широкі з'їзди ради старшини у XVIII ст. Склад остаточних. Групи та особи, що не беруть участі в рadaх старшини .	13 — 42
IV. Способ скликання ради старшини. Порядок денній та зборів. Місце засідань і зборів. Збори під час бенкету. Повторність зборів старшинської ради. Голосування гетьмана та його вступна промова. Дискусії та дебати. Принципи голосування. Зародки писалого діловодства ради старшини в XVII ст. Порядок зборів старшинської ради у XVIII ст. Поширення письмоводства, писані „мілінія”	42 — 57
• V. Комpetенція ради старшини в справах зовнішньої політики та міжнародних зносин. Прийом на пій посланців та делегування посольств від неї до інших держав. Фіксація дієї компетенції в писаних законах. Виняткові випадки ухвалення на старшинській раді статтів-умов	57 — 77
• VI. Ради старшини, що передрішають ухвали рад генеральних. Тенденції перенести обрання гетьмана на старшинську раду	77 — 83
• VII. Обрання на раді старшини на вищі українські посади. Зречення та скликання на пій з цих посад. Конкуренція та в цій компетенції з гетьманом, генеральною радою, радами полковими. Рекомендація радою старшини кількох кандидатів на вищі посади у XVIII ст. Обрання на раді старшини наказник гетьманів. Покладення на раді старшини гетьманської булави в озяку зрешчя від гетьманування	83 — 99
• VIII. Комpetенція ради старшини в справах фінансових. Її ухвали про оренди на ширшки. Інші справи державних фінансів, що на ній стояли. Акти розпорядження ради старшини сумами державного скарбу. Фінансові справи на раді старшини у XVIII ст.	99 — 111
• IX. Діяльність ради старшини в судових справах. Суд та в XVII ст. у справах державно-політичних злочинів. Судова діяльність старшинської ради у XVIII ст. Судова реформа, що та ухвалила рада старшини	111 — 118
• X. Інші праці, що їх розглядала старшинська рада. Розгляд на пій „Малоросійських прав”. Питання воєнного характеру. Справи земельні. Інші справи поточного законодавства та управління	118 — 132

стор.

· XI. Характерні риси компетенції різних форм зборів ради старшини. Справи, що стояли на зборах колегії генеральної старшини, на зборах в полковниками, на з'їздах ради старшини по великих святах	132 — 141
· XII. Окремі уряди гетьманських радників. Генеральний обов'язок	141 — 152
· XIII. Генеральні судді	153 — 162
· XIV. Генеральний відскарбій	162 — 174
· XV. Генеральний писар	174 — 191
· XVI. Генеральні осавули	191 — 209
· XVII. Генеральний хоружий	209 — 216
· XVIII. Генеральний булчучний	217 — 227
XIX. Рада старшини, як юридична установа	228 — 232
XX. Аналогічні ради старшини організації часів розкладу феодалізму. Аналогічні формою органи влади на ранньо-феодальній Україні. Організації в Англії, Франції, Польщі, Румунії та Росії. Схожі риси їх із радою старшини й самостійне її становище серед них. Аналогічні органи на Запоріжжі й на Дону	232 — 247
XXI. Історичний розвиток ради старшини в часи Гетьманщини. Зміст її діяльності в дім періоді української історії. Класовий характер цього інституту	247 — 271
XXII. Література питання. Погляди на раду старшини акад. М. Грушевського, М. Е. Слабченка, д-ра Крип'якевича	271 — 285
Додатки — матеріали. I—XXXV	287 — 349

B301911/2